

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Kleurrijk Nederland: Beschilderd Meubilair 1600-1930

Piena, H.

Citation
Piena, H. (2020, January 21). *Kleurrijk Nederland: Beschilderd Meubilair 1600-1930*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/83255

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/83255

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle http://hdl.handle.net/1887/83255 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Piena, H.
Title: Kleurrijk Nederland: Beschilderd Meubilair 1600-1930
Issue Date: 2020-01-21

3. De meubels

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden 28 typen beschilderde naaldhouten meubels nader behandeld. Samen met de meubelbeschrijvingen in de catalogus (zie hoofdstuk 8.3) vormt dit de kern van het onderzoek. Van theetafels, lage hoekkasten, hangoortafels en linnenkasten en -kabinetten zijn de meeste exemplaren bewaard gebleven. Deze typen hebben hun bruikbaarheid niet verloren en waren daardoor, ook in de afgelopen 150 jaar, onverminderd populair. Veel minder bewaard zijn de meubels waarvoor men inmiddels geen gebruik meer had zoals gortladen en turfkisten. De typen waarvan maar enige exemplaren zijn teruggevonden zijn in de catalogus bij elkaar gezet onder hoofdstuk 3.5.28. Deze laatsten komen op diverse plaatsen te sprake zoals in de hoofdstukken 3.5, 4.2 en 4.3. Van de rechtbank, de voorloper van ons aanrecht, is slechts één voorbeeld teruggevonden, en dan nog een secundair gebruikt exemplaar: het was oorspronkelijk een buffetkast met opstand. Omdat dit type veel voorkomt in boedelinventarissen van witwerkers-ateliers en in de Nederlandse wooncultuur, en omdat zijn ontwikkeling goed te volgen is in kookboeken en op schilderijen, is er wel een apart hoofdstuk aan gewijd. Anders ligt het met slaapbanken. Deze komen veel voor in de voorraden van witwerkers en in de woonhuizen van alle lagen van de bevolking (zie hoofdstuk 2.4.1). De term ‘slaapbank’ lijkt voor meerdere typen meubels te zijn gebruikt. Sommige exemplaren moeten zelfs op wielen hebben gestaan (zie hoofdstuk 2.3). Er is echter geen enkel exemplaar teruggevonden dat aan de beschrijvingen voldoet. Hier ligt nog een raadsel dat nader onderzoek behoeft.

3.2 Invalshoeken

Zoals reeds in het voorwoord vermeld, is bij dit onderzoek een inductieve benadering gevolgd. Alle bestaande theorieën over herkomst, makers, gebruikers, en ouderdom zijn ter zijde gelegd. Eerst is gekeken naar de bewaard gebleven objecten zelf.[1] Welke houtsoorten en houtverbindingen zijn er gebruikt? Welke gereedschapssporen liet de maker na en wat vertelt ons dat over de tijd en de context waarin hij werkte (hoofdstuk 3.3.1)? Welke typen spijkers en beslag zijn er toegepast (hoofdstuk 3.3.2 t/m 3.3.4)? Vervolgens zijn de verflagen in kaart gebracht en zijn daarvan de belangrijkste categorieën behandeld (hoofdstuk 3.4). Tot slot zijn de gebruikssporen en latere wijzigingen en restauraties beschreven om een indruk te kunnen geven van de authenticiteit.

Onafhankelijk daarvan zijn vele iconografische bronnen geraadpleegd evenals bestaande literatuur, boedelinventarissen van makers en gebruikers, dialectopnames, reisverslagen, tarieflijsten van beurtschepen en archivalia zoals gildereglementen en stedelijke verordeningen. De gegevens uit deze bronnen is

[1] De methoden waarmee de meubels zijn bestudeerd staan vermeld in de inleiding op de catalogus (hoofdstuk 8.1).

vergeleken met de informatie uit de meubelbeschrijvingen en per type meubel gesynthetiseerd in hoofdstuk 3.5. Elk hoofdstuk is daarbij, waar de beschikbare informatie dit toeliet, opgedeeld in paragrafen aangaande terminologie, ontwikkeling en diversiteit, beschildering, datering, vermelding in witwerkers-ateliers en geografisch verspreiding.

3.3 Technische aspecten

3.3.1 Gereedschapssporen.
3.3.2 Spijkers.
3.3.3 Beslag.
3.3.4 William Tottie: Engels beslag van Hollandse bodem.

3.3.1 Gereedschapssporen.
Tijdens de inventarisatie zijn de technische aspecten systematisch in kaart gebracht: gereedschapssporen, type spijkers en het beslag. Dat heeft een aantal redenen. Witwerkers-meubels hebben weinig specifieke stijlkenmerken. Hierdoor zijn ze op stilistische gronden moeilijk te dateren. Van de naaldhouten meubels die wel uitgesproken stilistische kenmerken bezitten werd bij aanvang van het onderzoek vermoed dat ze late navolgingen zijn. Nieuwe stijlen lijken het eerst te zijn uitgevoerd in eiken-, noten- en mahoniehout. Een datering puur op stilistische gronden zou dus een te vroege inschatting opleveren voor de naaldhouten meubels. Aan de hand van de technische aspecten kunnen de meubels beter worden gedateerd. Bovendien wordt door de sporen duidelijk:

a. welke onderdelen aan het meubel niet oorspronkelijk zijn.
b. of het een vervalsing is.
c. of het in een ander land is gemaakt.

3.3.1 Gereedschapssporen
Alle aangetroffen gereedschapssporen en wat er uit af te leiden is, worden in dit volgende hoofdstuk behandeld. Het sluit af met de werkwijze van witwerkers door de tijd heen, waaruit blijkt dat zij slechts met een beperkt aantal gereedschappen werken.

A. Productie van planken
Een groot aantal sporen op de meubels blijkt niet te zijn ontstaan in het atelier van de witwerker maar al eerder bij de productie van de balkjes en planken.

Kloven
Vóórdat de windhoutzaagmolen vanaf circa 1600 het zagen revolutionair vergemakkelijkt, worden stammen veelal gekloofd. De in dwarsdoorsnede taartpuntvormige stukken vlakt men vervolgens met een kantrechtbijl en raamzaag.[1] Geen van de onderzochte beschilderde meubels toont echter dergelijke kloofsporen. Dit maakt het aannemelijk dat alle onderzochte beschilderde meubels na circa 1630 zijn vervaardigd. Daarna is namelijk de windzaagmolen zo algemeen dat de dan in West-Nederland geproduceerde meubels vrijwel zonder uitzondering windhoutzaagmolensporen dragen. Het kloven van stammen tot planken is dus reeds

[1] H. Piena, 'Twee kasten, Duizend sporen', in: *Cr: Interdisciplinair vakblad voor conservering en restauratie*, jrg. 2 (2001), zomer, p. 32-42.

achterhaald als men tussen 1630-1700 steeds meer naaldhout in beschilderde meubels gaat toepassen.

Kantrechtbijl

Op de oudste groep meubels, voornamelijk kasten uit 1650-1730, zijn sporen van kantrechtbijlen gevonden.[2] De sporen bevinden zich op uit het zicht gelegen eikenhouten delen, zoals achterop laden, en achter- of onderop plinten en kroonlijsten. De kantrechtbijlsporen op een eind 18de-eeuws linnenkabinet vormen een late uitzondering.[3] Een kantrechtbijl wordt door veel houtbewerkers gebruikt om stammen te kantrechten, om planken te vlakken nadat ze zijn gekloofd of om spinthout te verwijderen (zie onderstaande afb.). Zo ressorteren in Utrecht de timmerlieden, schrijnwerkers, stoelenmakers, witwerkers, wagenmakers en schepenmakers van oudsher onder het bijlhouwers-gilde.[4]



Wandtegel met een houtbewerker die een kantrechtbijl heft. Datering: 1625-1650. Maten: H.13 x B.13 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.38644.

[2] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5119, ZZM 7586, ZZM 9496; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047, FM 5124; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3181-44.
[3] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM 3181-44.
[4] UA: Toegangsnr.: 708-1, Inv.nr.: 79; Toegangsnr.: 820, Inv.nr. 644, p. 3 nr. 4.



Sporen van een kantrechtbijl, met daar overheen een handmerk door een ritsmes. Plank uit de achterwand van een eikenhouten klerenkast, 1560. Collectie Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg.

Raam- en kraanzaag

In een eerdere publicatie van mijn hand uit 1999 is ingegaan op diverse soorten zagen, hun introductie in houtzagerijen en meubelwerkplaatsen en tenslotte de herkenning van de sporen die ze op hout achterlaten.[5] De in voorgenoemd artikel behandelde hoofdtypen komen hier wederom aan bod en vormen de basis voor de herkenning van de aangetroffen zaagsporen.

De planken in de bestudeerde meubels zijn vrijwel zonder uitzondering met windhoutzaagmolens gezaagd. Onder de circa 600 bestudeerde meubels zijn er maar een paar gevonden waarop sporen van een met de hand aangedreven kraan- of raamzaag staan.[6] Zo is er het bureau, ontworpen door boer en kolenbrander Eimert Papenborg. Hij woonde destijds aan de Baakse beek bij Zieuwent. Het bureau wordt in 1853-1854 voor 40 gulden gemaakt door timmerman A. Spekschoor te Lichtenvoorde.[7] Daarnaast is er het dubbel gebuikt linnenkabinet uit 1892. In de kap lezen we:

‘Dit Kambinet gemaakt
in het jaar 1892
Zieuwent den 19 maart
Feestdag van den H. Joseph
H. Papenberg
Timmerman te Zieuwent’

[5] H. Piena, ‘Afgezaagd is leuk. Typochronologie van zaagsporen op Nederlandse meubels’, in: *Vierde Nederlandse Symposium Hout en Meubelrestauratie*. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2001, p. 13-31.

[6] Er is weinig of geen verschil gevonden tussen sporen van een raam- of kraanzaag, daarom behandel ik deze hier samen.

[7] Dagboek van Eimert Papenborg getiteld: *Eimert Papenborg is mijn naam: dit boekje is mij zeer bekwaam, Zieuwent is mijn vaders land, God heeft gegeven mij verstand, den 27 januarij 1843*. Geraadpleegde digitale kopie: Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Bibl.nr. 53072. Het origineel berust bij Eimerts nazaten in Zieuwent.

Zowel het bureau als het linnenkabinet zijn van lokaal eikenhout. Tenslotte is er een kakstoel uit 1800-1850 van wilgen- en essenhout met raam- of kraanzaagsporen.[8]

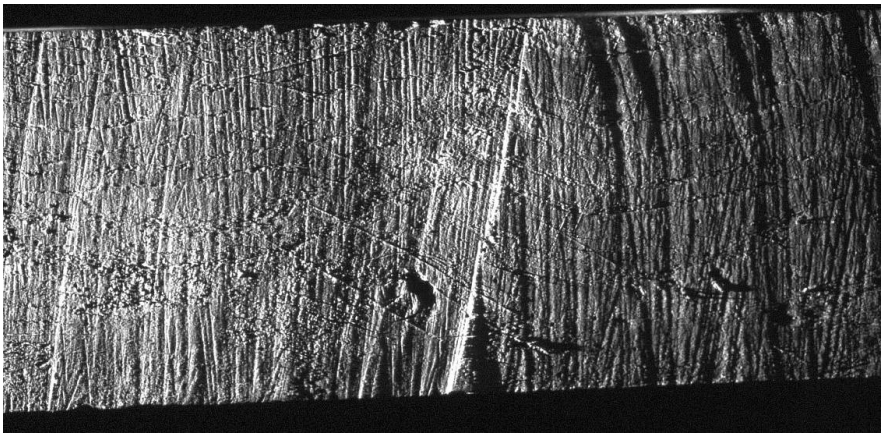
Deze drie meubels zijn gemaakt in de 2de helft van de 19de eeuw door timmerlieden op het platteland. Op grotere afstand van het geïndustrialiseerde westen en buiten de grote houthandel gebruiken deze ambachtslieden lokaal hout dat ze met voor die tijd archaïsche technieken tot planken zagen. Hetzelfde geldt voor de 19de- en vroeg 20ste-eeuwse eikenhouten meubels, gemaakt in Staphorst en Rouveen.[9]

In Amsterdam daarentegen gaat het handhoutzagers-gilde al in 1627 failliet,[10] waarschijnlijk als gevolg van de 30 jaar eerder geïntroduceerde windhoutzaagmolen. De witwerkers betrekken hun naaldhout, getuige de zaagsporen op hun meubels, zonder uitzondering bij windhoutzaagmolens.



Demonstratie van het zagen met een kraanzaag. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 11150.

[8] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1953 4379.
[9] J. Hooikammer en H. Piena, 'The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800-2000', in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis*. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, 14-15 November 2008. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2009, p. 38-50.
[10] J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam,* deel 2. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1933, p. 633, art. 1123.



Sporen van een kraan- of raamzaag.

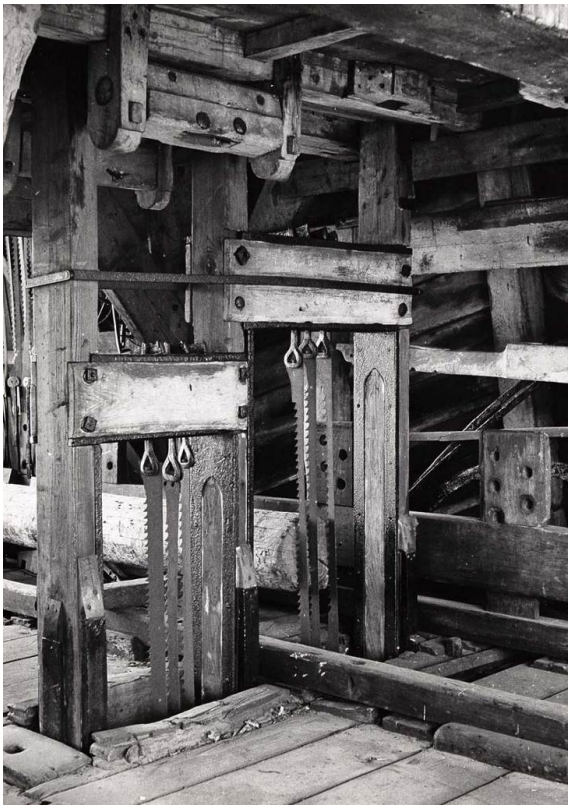
Windhoutzaagmolen[11]

Diverse beschilderde meubels dragen afbeeldingen van windhoutzaagmolens zoals een kinderledikant (1650-1675),[12] een klaptafel (1751)[13] en een schooltas (1758).[14] Op het merendeel van de bestudeerde meubels zijn sporen van windhoutzaagmolens aangetroffen. Deze sporen zitten op uit het zicht gelegen delen zoals onderop ladebodems. Ze bestaan uit een regelmatig groevenpatroon, haaks op de houtnerf. Op deze planken kan de afstand tussen de groeven verlopen van smal naar breed en weer terug.[15] Ook komt er regelmatig een enkele diepe groef op voor, die ontstaat als het zaagraam stationair draait, bijvoorbeeld om de klembalken naar achteren te verplaatsten. Daarnaast staan er soms diagonale ribbels over de zaagsporen, veroorzaakt door resonantie tijdens het zagen.[16] Maar over het algemeen zijn de sporen zeer regelmatig en soms niet te onderscheiden van de latere door stoom aangedreven verticale ijzeren raamzagen.

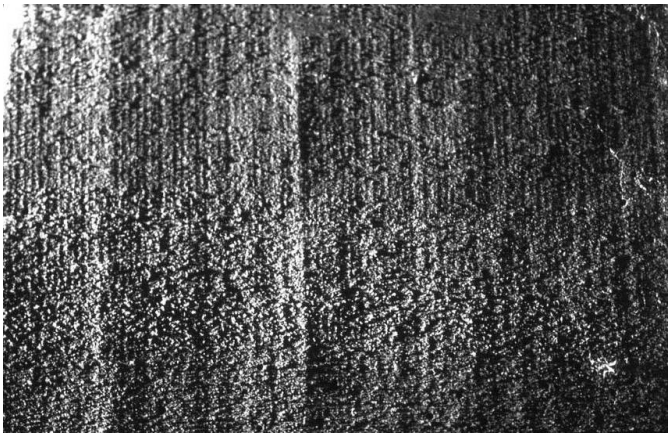
Er is een uitgebreide administratie (1706-1719) bewaard gebleven van de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter.[17] Sluijter woont tot 1719 op de Brouwersgracht. De vier paltrokmolens waarvan hij in deze periode hout betrekt staan op loopafstand van zijn huis, tussen de 700-2.300 meter. De veelheid aan

[11] Ik dank Frans Rutten, Jos van Schooten en Mark den Boer voor hun informatie inzake windmolens en de daarin toegepaste ijzeren tangen.
[12] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-8266.
[13] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 01280.
[14] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 1493.
[15] Dit houdt verband met het aantal tanden dat de krabbelaar van het krabbelrad in een keer pakt. De molenaar kan dit variëren naar gelang de windkracht, de scherpte van de tanden en de mate waarin het hout achter de vertanding terugzwelt en het zaagblad klemt.
[16] Resonantie wordt veroorzaakt door onvoldoende spanning op de zaagbladen en een slechte zetting. Deze sporen zijn onder meer te zien onderop een laat 18de-eeuws bureau (collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5754-46), een hangoortafel (collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM.5132; een buffet (collectie Museum In 't Houten Huis, De Rijp, Inv.nr.: 08732) en een schenktafel (collectie Haags Historisch Museum, Inv.nr.: 1979x0005-OHO).
[17] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.

breedte- en diktematen die Sluijter van deze molens koopt geeft aan dat hij alles zoveel mogelijk op maat wil hebben zodat hij niet meer zelf hoeft te zagen maar kan volstaan met schaven en draaien. Dat vrijwel alle witwerkers zo werken verklaart wellicht waarom we op hun meubels zo weinig sporen van handzagen aantreffen.



Interieur met de zaagramen van een paltrok windhoutzaagmolen uit Numansdorp. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 8075.



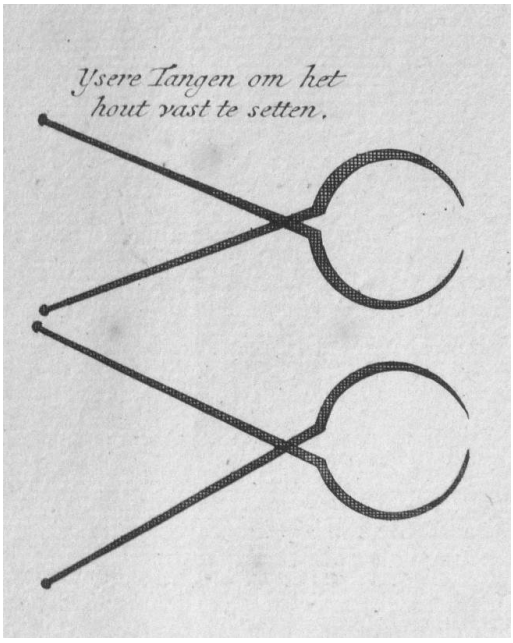
Sporen van een windhoutzaagmolen.

Krammen en tangen

Bij het zagen van eikenstammen in paltrokmolens worden grote smeedijzeren krammen gebruikt. Die krammen slaat men diep in het hout om de stam tijdens het zagen in positie te houden. Deze ijzeren punten in het natte eikenhout laten vierkante gaten na met rondom een zwarte verkleuring. Dit wordt regelmatig in eikenhouten meubels teruggevonden. Ook in de eikenhouten delen, toegepast in verder naaldhouten beschilderde meubels, zijn afdrukken van deze krammen te zien.[18] Deze sporen zijn alleen in eikenhouten delen aangetroffen en niet in die van naaldhout. Dat duidt er op dat men bij het zagen van naaldhout dergelijke krammen minder of niet gebruikt.

Daarnaast kunnen dergelijke sporen zijn veroorzaakt door grote puntige ijzeren tangen (zie afb. p.142). Een wagenschotzager heeft zeker twaalf van dergelijke tangen in gebruik. Ze dienen om bij het kwartiers zagen van planken de kwarten van de stam in positie te houden.[19]

[18] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.1963-7586; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[19] L. van Natrus, J. Polly en C. van Vuuren, *Groot Volkomen Moolenboek; of naauwkeurig ontwerp van allerhande tot nog toe bekende soorten van moolens,* deel 1. Amsterdam: J. Cóvens en C. Mortier, 1734, plaat IV.



IJzeren tangen om de kwarten van boomstammen vast te zetten tijdens het kwartiers zagen van eikenhout in een paltrokmolen. Lengte circa 1-1,5 m. Bron: Natrus, Polly en Van Vuuren, deel 1, 1734, plaat IV, detail.

Stoomhoutzagerijen

In de loop van de 19de eeuw neemt het percentage planken met onregelmatige zaagsporen steeds verder af. Bovendien liggen de sporen steeds meer in één vlak, en vertonen minder frequent diepe groeven. Dit komt ten eerste omdat het mechanisme van molens steeds meer van ijzer wordt waarin minder speling zit. Ten tweede worden wieken (windkracht) vervangen door stoommachines. Met hun continue aandrijving zorgen deze voor zeer gelijkmatige zaagsporen.

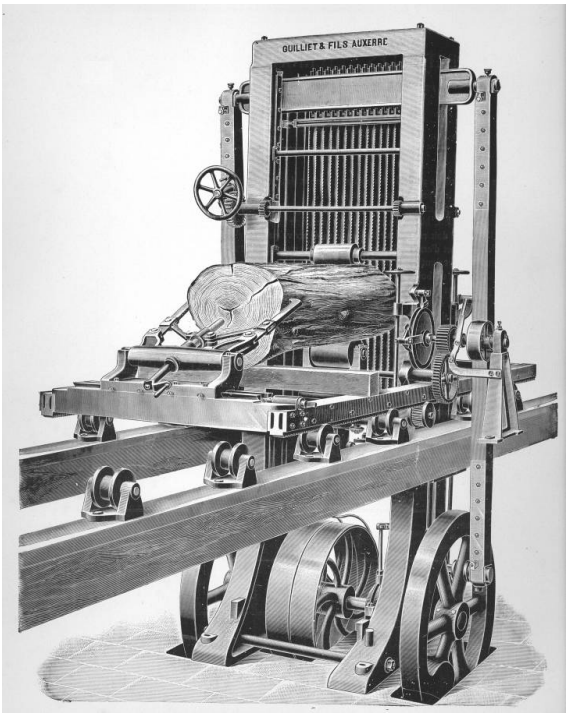
In Leiden begint men al in 1837 met het verstomen van een houtzagerij, die eerder door paarden is aangedreven.[20] Een andere vroege stoomhoutzagerij staat in Vijgendam (1852).[21] Vanaf 1854 zijn er, verspreid over het land, stoomhoutzaagmolens in Rotterdam, Groningen, Meerssen, Barradeel, Oldevaart, Noordwolde, Vollenhoven,[22] en Flait.[23] Deze eerste stoomhoutzaagmolens zijn veelal windhoutzaagmolens waarvan de wieken zijn verwijderd waarna de aandrijving door een stoommachine is overgenomen. Volledig uit ijzer opgetrokken houtzagerijen zijn bekend vanaf circa 1850.

[20] *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid*. Haarlem: V. Loosjes, deel 4 (1837), p. 468.
[21] *Algemeen Handelsblad:* 08-03-1852 en 09-03-1852.
[22] *Statistisch jaarboek voor het koningrijk der Nederlanden.* 's Gravenhage: Van Weelden & Mingelen, volume 4 (1854), p. 347-348.
[23] Bij Molkwerum, Zuidwest-Friesland: *Verslag aan de koning over de openbare werken in de jaren 1850-1853*. 's Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1853, p. 93.

In 1856 wordt aan de Haagse meubelfabriek van de Gebroeders Horrix als eerste een vergunning voor een stoommachine verleend.[24] In 1862 gaat deze fabriek in vlammen op.[25] Even later (1868) heeft ook meubelfabriek J.D. Schmidt & Co. te Rotterdam een eigen stoomhoutzagerij,[26] gevolgd door Allen & Co. te Amsterdam (1880).[27]

Witwerkers met een eigen stoomhoutzagerij zijn mij niet bekend. Zij zullen het op deze wijze gezaagde hout van stoomhoutzagerijen hebben betrokken. Stoomzagerijen, zoals M.J. Vreeburg te Soeterwoude in 1867, verkopen gezaagd hout aan meubelmakers.[28] De oudste naaldhouten beschilderde meubels waarop sporen van dergelijke machines te zien zijn dateren vanaf 1860 zoals een lessenaar,[29] een buffet,[30] een hoekkast,[31] en een bokje onder een wieg.[32]

[24] T.M. Eliëns en A.J. van Scherpenzeel, *Koninklijk goedgekeurd. Horrix en Mutters. Twee Haagse meubelfabrikanten*. Zwolle: Uitgeverij Wbooks, 2010; *Verslag over den jaren 1856 gedaan door de Gedeputeerde Staten aan de Provincie Zuidholland in de gewone zomervergadering geopend te 's Gravenhage, dinsdag den 7den julij 1857*, p. 276.
[25] *Verzameling van arresten van den Hoogen Raad der Nederlanden*, volume 29. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1866, p. 513.
[26] *Nieuwe Rotterdamsche Courant:* 21-02-1868.
[27] *Rotterdamsch Nieuwsblad:* 21-04-1880
[28] *Nieuwe Rotterdamsche Courant:* 30-08-1867; *Leydse Courant:* 30-08-1867
[29] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39419-70.
[30] Collectie Huizer Museum, geen inv.nr.
[31] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.13225-52.
[32] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11555-50.



Volledig uit ijzer vervaardigde verticale raamzaagmachine. Bron: *Machines à travailler le bois.* Auxerre (Yonne): Guilliet & Fils, 1906, p. 28.

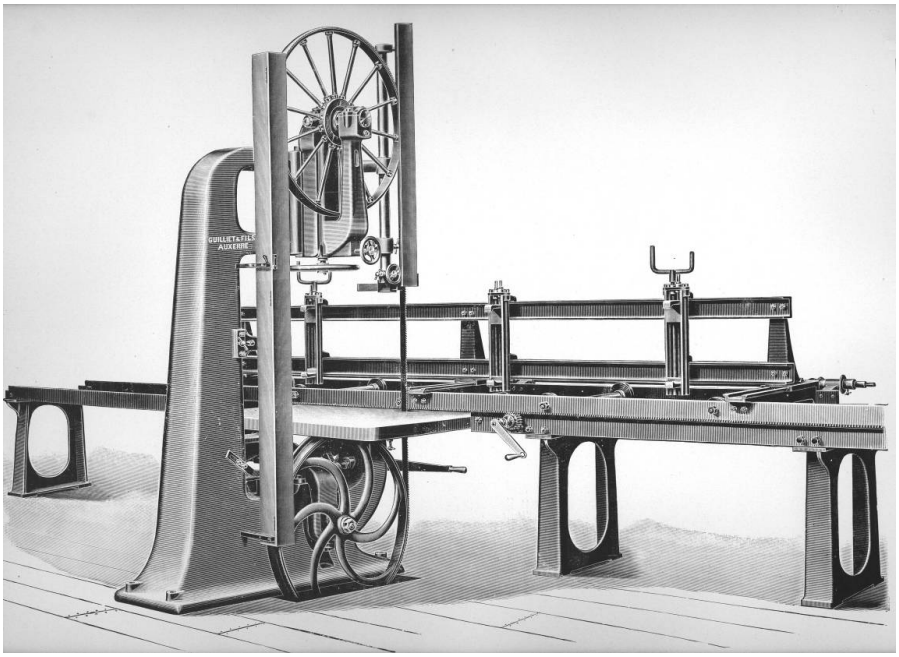
Bandzaag

In de loop van de eerste helft van de 19de eeuw wordt de bandzaag geperfectioneerd. Een bandzaag heeft een breed en flexibel zaaglint dat over twee wielen rondloopt. De boomstam wordt daarbij op een wagentje of slede door de zaag gevoerd. In Nederland heeft Fabriek Damlust te Utrecht in 1867 een bandzaag van Powis, James en Co. uit Londen voor de productie van spoorwegmaterieel.[33]

Een bandzaag produceert sporen haaks op de nerf, in een steeds terugkerend patroon, veroorzaakt door enkele wat verder uitstaande tanden of de dikkere las in het blad die steeds op hetzelfde moment voorbijkomen. Er is slechts een paar meubels gevonden met bandzaagsporen. Dit duidt er op dat een bandzaag tot 1900 in Nederland een bescheiden rol heeft gespeeld bij het zagen van naaldhouten planken. De machine lijkt te kostbaar voor de meeste meubelmakerijen. De twee aangetroffen meubels die van origine zijn gemaakt met hout dat bandzaagsporen draagt dateren van rond 1900 of later. Het betreft een linnenkabinet met een 18de-eeuwse grondvorm. Dit kabinet komt, mede op basis van de bandzaagsporen, uit de vroege 20ste eeuw.[34] Een qua vorm vroeg 19de-eeuws linnenkabinet blijkt om

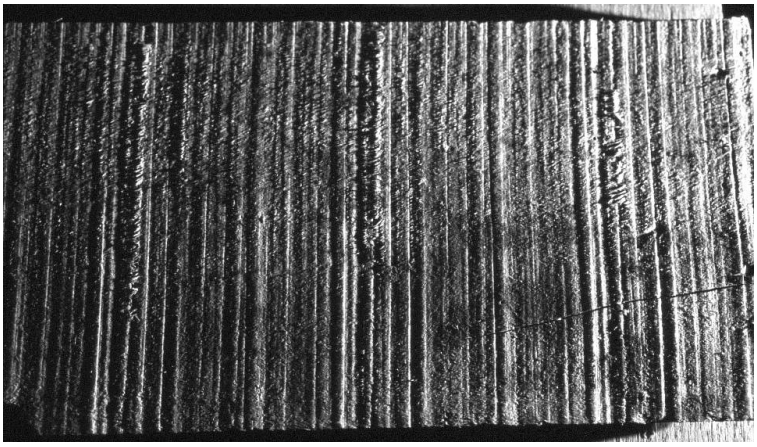
[33] F.X. de Brouwer-van Hogendorp, *Een woord aan de aandeelhouders van de Maatschappij tot exploitatie van de staatsspoorwegen.* 's Gravenhage: Gebroeders Giunta d'Albani, 1867, letter K.
[34] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: X.6000.

dezelfde redenen uit circa 1900 te stammen.[35] Daarnaast zijn bandzaagsporen behulpzaam bij het detecteren van latere toevoegingen aan meubels zoals de plinten onderlangs een 17de-eeuwse kast[36] en de ladebodem van een 19de-eeuwse kattenplanktafel.[37] Zaagsporen kunnen dus, onafhankelijk van de stijl of vorm, behulpzaam zijn bij het vaststellen van de werkelijke datering van een meubel of de wijzigingen daaraan.



Bandzaag met slede voor het transport van een boomstam. Bron: *Machines à travailler le bois.* Auxerre (Yonne): Guilliet & Fils, 1906, p. 60.

[35] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, Inv.nr.: # 1295.
[36] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046.
[37] Collectie Museum Spakenburg, Inv.nr.: 043.



Zaagsporen van een bandzaag.

B. Sporen die ontstaan tijdens de handel

Ritsmes
Met een ritsmes brengen houthakkers, houtzagers en handelaren handmerken aan tijdens de fabricage, het transport en de handel. Zodoende blijft duidelijk van wie de stammen, balken of planken zijn.[38] Handmerken van ritsmessen treft men tot circa 1600 frequent aan op in meubels verwerkte delen. Ze bevinden zich op planken die door kloven, een raamzaag of kantrechtbijl zijn gemaakt. Op slechts twee kasten uit de tweede helft van de 17de eeuw zijn sporen van zo'n ritsmes aangetroffen.[39] Na de introductie van de windzaagmolen lijken planken dus niet of nauwelijks meer met ritsmessen te zijn gemarkeerd. Op de buitenzijde van stammen blijft dit echter nog tot in de 20ste eeuw gebruikelijk.

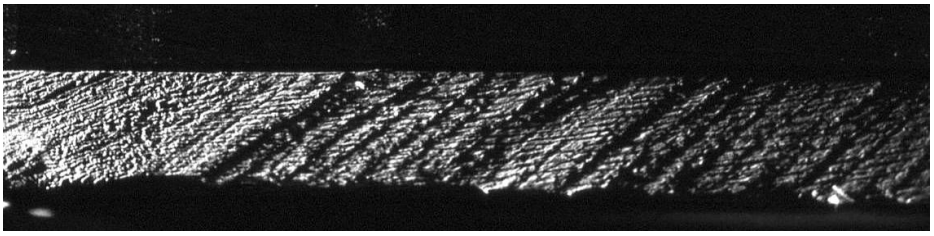
C. Sporen die zijn ontstaan in het witwerkers-atelier

Handzaag
Sporen van een handzaag zijn nauwelijks aangetroffen op de meubels, zeker niet voor het over de lengte doorzagen van delen. Stijlen en regels zijn wel ingekort met een handzaag.[40] De kopse kanten van stijlen en planken zijn bij meubels in de regel echter niet of nauwelijks zichtbaar of later glad afgewerkt.

[38] J. Blaas, 'Ritsmessen voor verschillende ambachten', in: *Gildebrief. Magazine van de Vereniging Ambacht en Gereedschap*, (2013), p. 4-7.
[39] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955-5119; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[40] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.9724-49, NOM.32690-61, NOM.41187-72, NOM.42501-72, NOM.51384-81; collectie Stedelijk Museum Zwolle, Inv.nr.: POM.5167.



Handzaag met een buxushouten pistoolgreep. Datering: 1650-1800. Maten: L.84 x B.11 x D.3 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.33784-62.



Sporen van een handzaag.

Spanzaag

Op de binnenzijde van rondlopende delen staan tot het einde van de 19de eeuw vaak onregelmatige zaagsporen, schuin op de nerf, gemaakt met een spanzaag (zie afb. p.148) met een smal zaagblad, zoals op de binnenzijde van het bladcentuur van een vroeg 19de-eeuws tafeltje.[41]

[41] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43792-73.

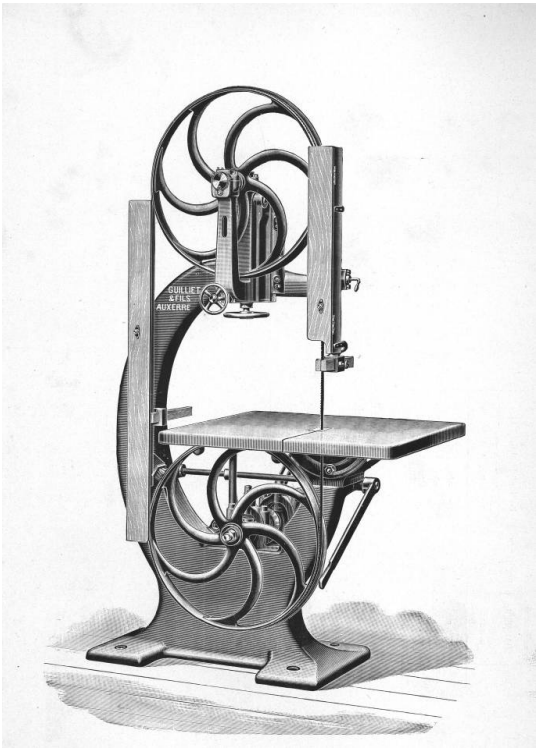


Houtbewerker die met een spanzaag een vorm uit een plank zaagt. Wandtegel. Datering: 1625-1650. Maten: H.12,8 x B.12,8 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.29904-59.

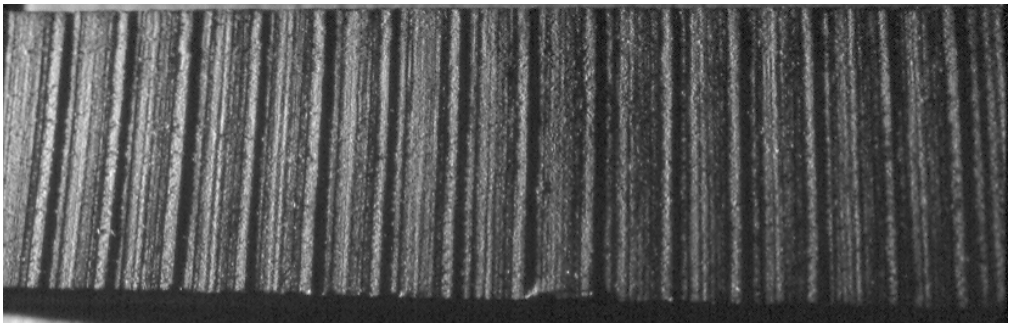
Lintzaag

Vanaf de late 19de eeuw verliest de spanzaag terrein en treffen we een zich steeds herhalend patroon van zaagsporen aan, haaks op de nerfrichting. Ze bevinden zich op de binnenzijde van rondlopende ladefronten en tafelbladceinturen en aan de binnenzijde van rondlopende stoelzittingen.[42] Deze sporen zijn afkomstig van machinaal aangedreven lintzagen, een kleinere vorm van de bandzaag. Een lintzaag heeft een stationaire tafel waarop men het werkstuk manoeuvreert. Ze komen na circa 1860 voor in de Nederlandse houtbewerkende industrie. Zo is er in 1863 een modelmaker in Den Haag met drie lintzagen,[43] en een jaar later in een timmerfabriek.[44] Vanaf 1880 doen lintzagen hun intrede in meubelmakerijen.[45]

[42] Zie bijvoorbeeld de binnenzijde van een gebogen ladefront van een buffet uit de collectie van het Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: EH-5/002, en een miniatuur buffet uit het Museum Spakenburg.
[43] *Statistisch jaarboek voor het Koningrijk der Nederlanden.* 's Gravenhage: Van Weelden en Mingelen, volumes 10-11 (1863), p. 301.
[44] *Nieuwe Rotterdamsche Courant:* 27-04-1864.
[45] J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage. Meubel en Interieur in Nederland 1835-1895,* 2 delen. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1992, p. 60.



Een eenvoudige lintzaag. Bron : *Machines à travailler le bois.* Auxerre (Yonne): Guilliet & Fils, 1906, p.108.



Sporen van een lintzaag.

Cirkelzaag

Op eenentwintig van de bestudeerde meubels staan gebogen zaagsporen, veroorzaakt door het ronde blad van een cirkelzaag. Vanaf 1828 zaagt men al fineer met een door stoom aangedreven cirkelzaag.[46] In Nederland draait er in 1841 een

[46] E. Finsterbusch & W. Thiele, *Vom Steinbeil zum Sage gatter. Ein Streifzug durch die Geschichte*

cirkelzaag in een vaatmakerij, eveneens op stoom.[47] Een fabriek voor houten boterbakken gebruikt in 1843 een wind-aangedreven cirkelzaag.[48] In 1851 doet de cirkelzaag dienst bij de vervaardiging van raamlatten[49] en in 1865 in een Amsterdamse jaloezieën-fabriek.[50] Pas na 1880 vinden we cirkelzagen in meubelfabrieken.[51] Een laat 19de-eeuwse wastafel met cirkelzaagsporen in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum kan in een dergelijk groot gemechaniseerd bedrijf zijn gemaakt.[52] Rond 1905-1920 biedt de introductie van elektriciteit ook aan kleine bedrijven de kans om op een cirkelzaag over te gaan.

Enige meubels die we qua stijl in het midden van de 19de eeuw of vroeger zouden dateren, blijken cirkelzaagsporen te dragen, zoals een kakstoel[53] en twee linnenkasten.[54] Mede op grond van deze sporen moeten ze daarentegen in de late 19de eeuw of later zijn gemaakt. Daarnaast is er een aantal meubels dat we op grond van het gebrek aan stilistische kenmerken niet makkelijk kunnen dateren. De cirkelzaagsporen in deze meubels duiden eveneens op een laat 19de of vroeg 20ste-eeuwse datering.[55] Meubels van vóór de introductie van de cirkelzaag bevatten ook onderdelen met cirkelzaagsporen. Deze onderdelen blijken latere toevoegingen te zijn, zoals bijvoorbeeld de achterwand van twee gortladen.[56] De sporen vormen zo een bruikbaar middel om vast te stellen welke delen niet origineel zijn. Tenslotte valt er een aantal meubels door de mand die voor 17de- of 18de-eeuws zijn aangekocht, maar die, mede op grond van de cirkelzaagsporen, grotendeels of geheel in de vroeg 20ste eeuw blijken te zijn gemaakt.[57]

der Holzbearbeitung. Leipzig: Fachbuchverlag, 1987, p. 217-218.

[47] *Algemeen Handelsblad:* 3-08-1841; *Opregte Haarlemsche Courant:* 17-08-1841.

[48] *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid, Zamengesteld door A.H. van der Boon Mesch, P.J.I. de Fremery en H.C. van Hall*. Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, deel 7, stuk 3. Haarlem: De Erve Vincent Loosjes, 1843, p. 381.

[49] *Tijdschrift voor den handwerksman en het fabrijkwezen in Nederland*. 's Gravenhage: J.M. van 't Haaff, volume 1 (1851), p. 198-199.

[50] *Statistisch jaarboek voor het Koningrijk der Nederlanden*. 's Gravenhage: Van Weelden en Mingelen, volumes 12-13 (1865), p. 322.

[51] J.M.W. van Voorst tot Voorst, op.cit.

[52] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51546-81.

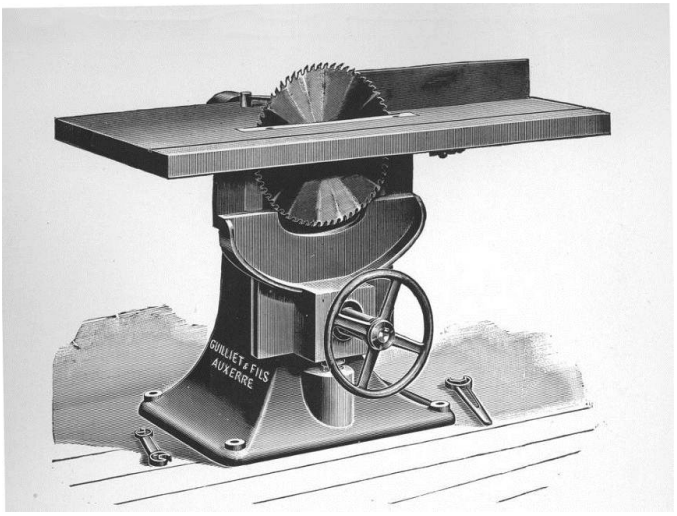
[53] Collectie Huizer Museum, Inv.nr.: M 14.

[54] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.9334.OV en NOM.50483-79.

[55] Collectie Nederlands Openluchtmuseum: hoekkast, Inv.nr.: NOM.664-42, twee penantkastjes, Inv.nr.: NOM.17790-53 en NOM.36128-65; collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam: tafel, Inv.nr.: 1134; collectie Museum Spakenburg: turfbureau, geen inv.nr.

[56] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B1272; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11120-50.

[57] Zie bijvoorbeeld de kast gemaakt met het front van een bedstede, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2418-43.



Een eenvoudige cirkelzaag. Bron: *Machines à travailler le bois*. Auxerre (Yonne): Guilliet & Fils, 1906, p. 135.



Sporen van een cirkelzaag.

Kraslijnen
Vrijwel alle kasten met twee, vier en zes deuren en kruisvoetkabinetten uit de late 17de en vroege 18de eeuw dragen op de achterzijde horizontale kraslijnen. Deze kraslijnen zitten precies ter hoogte van de legplanken in de kast. De kraslijnen helpen bij het via de achterwand vastspijkeren van deze legplanken.

In de 15de en 16de eeuw is het gebruikelijk om voor het vastspijkeren van klampen op kastdeuren een ruitvormig patroon van kraslijnen aan te brengen. Waarschijnlijk boort men op elke kruising een gat met een spijkerboor, om er vervolgens gesmede spijkers in te slaan. Zo'n ruitvormig patroon met op elke kruising een spijker is onder de bestudeerde meubels slechts op een midden 17de-eeuws kruisvoetkabinet[58] en op een tweedeurs kast uit 1650-1670 teruggevonden.[59] Deze techniek lijkt dus na 1650 op meubels goeddeels verlaten te zijn.

Kras- of kruishout
Rondom pen- en gatverbindingen komen kraslijnen voor, waarschijnlijk gemaakt met een kras- of kruishout. Zij dienen als hulplijn bij het hakken van gaten en het zagen van pennen. Dergelijke krashoutlijnen zijn op midden 17de-eeuwse meubels aangetroffen zoals een schenktafeltje en een kinderledikant.[60] In de 18de eeuw gaat het gebruik van het krashout door, zoals te zien is op hangoortafels, flaptafels, theetafels en lessenaars.[61] Maar ook op 19de-eeuwse meubels zoals een keukentafeltje,[62] en op vroeg 20ste-eeuwse meubels zoals een nachtkastje[63] tekent men de verbindingen nog steeds af met een krashout. Dit stuk gereedschap blijft dus vanaf 1650 tot 1920 in de ateliers van witwerkers in gebruik.

Schrijfmiddelen
Vanaf de late 17de eeuw wordt er door de witwerkers roodbruin krijt gebruikt voor het aanbrengen van paringstekens, nummers, initialen en aanduidingen als 'Booven' en 'Midden'. Blauw krijt komt zelden voor en pas in de late 19de en 20ste eeuw.[64] Gedurende de 18de eeuw vinden we op de krijtgrondering van kwartronde kastjes en theetafels dikwijls een ondertekeningen, ter voorbereiding van de te schilderen voorstelling. Mogelijk is hier zilverstift gebruikt. Wellicht reeds vanaf de late 18de eeuw maar zeker vanaf de vroege 19de eeuw, worden grafietstiften en later potloden gebruikt om er verbindingen mee af te tekenen, als ook paringstekens en nummers mee aan te brengen. De vroegste voorbeelden zijn opschriften op een laat 18de-

[58] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1959-11.
[59] Collectie Stichting Rijksmuseum Muiderslot, Inv.nr.: C 1949-011.
[60] Schenktafel, collectie Koldeweij, Arnhem; Kinderledikant, collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-8266.
[61] Voor twee lessenaars zie: Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.6982-47; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5234.
[62] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48391-75.
[63] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51548-81.
[64] Zoals op turfbureau uit 1860-1900 (collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5513) een kinderledikant uit circa1955 (collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.3936).

eeuws bedtafeltje[65] en op een even oud hemelbed.[66] Maar mogelijk zijn de opschriften op deze twee meubels wat later aangebracht dan de datum van vervaardiging. Vanaf de vroege 19de eeuw wordt het potlood gemeengoed en dat zal zo blijven tot in de vroege 20ste-eeuw.

Er is een aantal aanwijzingen dat de meubels seriematig zijn geproduceerd. Zo dragen diverse meubels een volgnummer zoals 'No.8' of '22'.[67] Bij meubels met laden treffen we dikwijls coderingen aan die er toe dienen om op maat geschaafde laden bij het juiste gat van de bijbehorende romp te houden.[68]

Schaven

In diverse inboedels van witwerkers is sprake van schaafbanken. Bij de Rotterdamse witwerker Jan Dircksz. de Vrijer (1671) treffen we vijf schaafbanken aan.[69] Zijn Dortse gildebroeder Dirck Hendricxz. Mutsert heeft bij zijn overlijden in 1694 een grote en een kleine schaafbank.[70] In grotere bedrijven zoals dat van de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter staan er bij zijn overlijden (1727) acht[71], zijn stadgenoot Christiaan van der Ondermeulen heeft er zelfs dertien.[72] Op dergelijke schaafbanken worden, getuige de sporen op de meubels, diverse schaven gebruikt.

Bolle roffel

Naast de sporen van een windhoutzaagmolen zijn die van de bolle roffel[73] de meest voorkomende sporen op de bestudeerde meubels.[74] Op 233 meubels zijn ze aangetroffen. Deze schaafsporen zijn te zien op uit het zicht gelegen oppervlakken zoals op achterwanden en onderkanten van kasten en laden. Op 17de- en vroeg 18de-eeuwse meubels zijn deze sporen diep en smal. Naarmate de 18de eeuw vordert worden de sporen vlakker, breder en minder diep. In het laatste kwart van de 19de eeuw komen er nauwelijks meer van dergelijke schaafsporen voor. Op de uit het zicht gelegen oppervlakken vinden we dan meer en meer de sporen van een vlakke schaaf.

Dat men, naarmate de tijd vordert, roffels met een steeds vlakkere zool kan gebruiken en tenslotte alleen nog de vlakke schaaf hoeft te hanteren, houdt mijns inziens verband met een steeds perfectere zaagresultaat als gevolg van de overgang van houten windzaagmolens naar ijzeren stoomzaagmachines.

[65] Collectie Kasteel Heeze, geen inventarisnummer.
[66] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.44269-73.
[67] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5513.
[68] Collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Inv.nr.: G 2511; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.40946-71, NOM.985-43 en NOM.31038-60.
[69] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 460, folio 119-129, oude nummering 60-65, datum: 11-11-1671.
[70] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 594.137.
[71] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53, datum: 23-1-1728.
[72] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[73] Een bolle roffel is een handschaaf met een bolle onderzijde en een evenzo gevormde beitel. Een bolle roffel dient om snel veel materiaal weg te kunnen schaven, of zoals hier blijkt snel de zaagsporen te verwijderen.
[74] G. van der Sterre, *Vier eeuwen Nederlandse schaven en schavenmakers*. Leiden: Primavera Pers, 2001, p. 27 en 54-56.



Beukenhouten bolle roffel. Datering: 1800-1850. Afmeting: L.30,2 x B.5,8 x H.11 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: 75.T.003-101.



Sporen van een bolle roffel achterop een laat 17de-eeuwse kast. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13183.

Vlakke voorloper of reischaaf

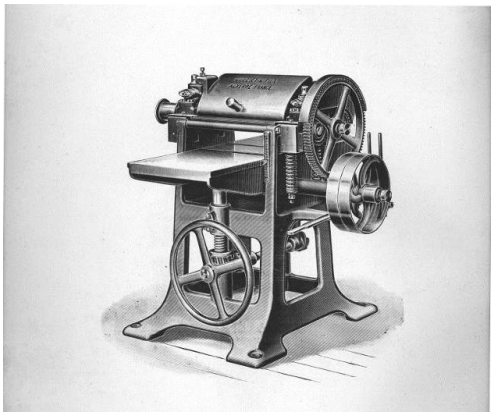
Een voorloper of reischaaf met een vlakke zool is gedurende de gehele periode van onderzoek gebruikt op in het zicht gelegen delen.[75] Sporen van een vlakke schaaf op uit het zicht gelegen delen zijn, zeker in de 17de eeuw, zeer ongebruikelijk. Mede op basis hiervan kan een flaptafel met het jaartal 1672 ontmaskerd worden als een vroeg 20ste-eeuwse imitatie of vervalsing.[76] Tot het einde van de 19de eeuw gebruikt men de vlakke schaaf vrijwel alleen om de in het zicht gelegen oppervlakken te perfectioneren. Omdat deze oppervlakken vervolgens ook zijn geschuurd en geschilderd, zijn de meeste sporen van een vlakke schaaf tijdens het maakproces weer verdwenen of moeilijk zichtbaar. Vanaf circa 1850 wordt het gezaagde oppervlak van een steeds groter percentage planken zo perfect glad dat een bolle roffel overbodig is. Men kan steeds meer toe met een vlakke schaaf. Vanaf dat moment ziet men sporen van deze schaaf ook frequenter op de uit het zicht gelegen oppervlakken.[77]

Schaafmachine

De handschaaf geeft vanaf de tweede helft van de 19de eeuw steeds meer terrein prijs aan de schaafmachine.[78] Vanaf 1860 wordt het in Nederland gebruikelijk dat modern ingerichte fabrieken van timmerlieden en kistenmakers een schaafmachine hebben.[79] Schaafmachines bestaan uit een tafel met halverwege een brede roterende cilinder. Hierin steken overlangs twee of vier beitels. Bij een vlakbank voert men de plank bovenlangs. Wordt de plank onderlangs precies op dikte geschaafd, dan betreft het een vandikte-bank. In beide gevallen veroorzaken de roterende beitels een regelmatig ondiep patroon van golfjes over de gehele breedte van de plank. Op 21 meubels zijn deze sporen aangetroffen. De meubels dateren zonder uitzondering uit de late 19de of vroege 20ste eeuw en zijn veelal afkomstig van grote bedrijven, zoals een keukentafel (1910-1920) van meubelfabriek Erven & Co. te Oirschot.[80] Het lijkt er daarom op dat de producenten van beschilderde meubels pas laat in de 19de eeuw zijn overgegaan op schaafmachines.

[75] Bijvoorbeeld op de binnenzijde van een laat 18de-eeuws bedstedebankje, collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B 1950-148 en op de meeste oppervlakken van een laat 18de-eeuws linnenkabinet, collectie Jan Holsbergen, Amsterdam, geen inv.nr.
[76] Collectie Edams Museum, Inv.nr.: 0200.
[77] Meidenkast (1840-1860), collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.; kist (1870-1900), collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0202- 0908; linnenkabinet (1860-1880), collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-025398; ledikant (1880-1900), collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39773-70; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955 5121; turfbak (1900-1920), collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0202-2502.
[78] Er zijn rond 1850 legio schaafmachines in gebruik zoals voor huiden en ijzer, en ook binnen de houtbewerking bijvoorbeeld voor profiellijsten en bij de vervaardiging van potloden. Hier beperken we ons tot machines voor het schaven van planken.
[79] *Handelingen der vier en tachtigste Algemeene Vergadering en van het Vijfde Nijverheids Congres van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid*. Haarlem: De Erven Loosjes, volume 84 (1861), p. 12-13.
[80] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48744-76.

Een aantal meubels in museale collecties is bij aanschaf weliswaar aangezien voor 17de- of 18de-eeuws maar blijkt, op basis van een combinatie van factoren waaronder schaafmachinesporen, rond 1900 te dateren. Hieronder vallen een vierdeurs kast,[81] een hangoortafel,[82] en een zwavelstokdoosje.[83]



Een eenvoudige schaafmachine. Bron: *Machines à travailler le bois*. Auxerre (Yonne): Guilliet & Fils, 1906, p. 200.

[81] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1656.
[82] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.9724-49.
[83] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35813-65.

Buitenlandse meubels

In Nederlandse musea bevindt zich een klein aantal 18de-eeuwse beschilderde meubels dat, op basis van een combinatie van factoren, niet uit Nederland stamt. Het gaat om kisten,[84] en van deze kisten gefabriceerde Hindelooper schrijntjes.[85] Ze wijken op meerdere punten af van witwerkersmeubels. Zo zijn deze meubels gemaakt van berkenhout. De hoeken zijn vergaard met doorgestoken zwaluwstaarten en de bodem is bevestigd met houten pennen. Tenslotte zijn de planken gevlakt met een tandschaaf met beitelvormige tandjes. De houtsoort, de verbindingen en de tandschaafsporen tezamen maken dat dit geen Nederlandse meubels kunnen zijn. Diverse van die meubels dragen echter wel Nederlandse overschilderingen. Waar deze meubels oorspronkelijk vandaan komen is nog onduidelijk.

Werkwijze van witwerkers

Met de aangetroffen gereedschaps- en machinesporen kunnen we een deel van de werkwijze van een witwerker reconstrueren. Een ander deel moet worden afgeleid van de constructies zelf. De witwerker bestelt zijn hout bij houtzaagmolens. Daar waar we dat kunnen vaststellen betrekt hij het gezaagde hout van zeer nabij. Er wordt zoveel mogelijk met op maat gezaagd hout gewerkt, om zo min mogelijk zelf te hoeven zagen. Rondlopende delen zaagt hij wel zelf, met een spanzaag, en na 1880 met een lintzaag. De delen worden geschaafd op een schaafbank. Op de niet in het zicht gelegen delen volstaan ze met een bolle roffel met een in de loop van de tijd steeds vlakkere beitel. De in het zicht gelegen delen worden afgewerkt met een vlakke voorloper of reischaaf.

Ronde zaken als stoelpoten worden gedraaid. Dat doen witwerkers lang niet altijd zelf getuige het ontbreken van draaibanken in hun ateliers en de schulden die diverse witwerkers bij houtdraaiers hebben, zoals de Rotterdamse witwerkers Jan Dircksz. de Vrijer (1671),[86] Frans Asselaer (1703),[87] en Lodewijk Schoon (1775),[88] de Alkmaarse Justus Snijders (1769),[89] en de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter (1727).[90] Tevens blijkt uit de gilderegels van houtdraaiers zelf dat zij meubelonderdelen draaien zoals in Amsterdam (1749): ‘Allerley soorten van gedraeyde kastbollen, wielen tot kakstoelen en slaapbanken’.[91]

Zijn de onderdelen eenmaal geschaafd en gedraaid, dan worden ze op lengte afgezaagd met een handzaag. Vervolgens tekent men met een krashout de pen- en gatverbindingen af. De pennen worden gezaagd, de gaten uitgehakt met een beitel,

[84] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4091-44, NOM.4741-44, NOM.35988-65.
[85] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.845; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5243 en FM V05245.
[86] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 460, folio 119-129 (oude nummering 60-65).
[87] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 556 e.v.
[88] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 3109, folio 87 e.v.
[89] GAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, akte 686.
[90] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53.
[91] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam.* Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, 1ste verv., 89 a.

en de tooggaten voorgeboord, in de regel met een booromslag met losse kuikens. Planken voor een tafelblad of een ladebodem zijn dikwijls koud maar ook met messing en groef vergaard, wat een veer- en ploegschaaf veronderstelt. Planken met messing en groef worden echter dikwijls kant en klaar gekocht van de houtzaagmolen. Vervolgens worden de delen tot één meubel samengevoegd met kantig gestoken tapse toognagels, lijm, gesmede spijkers en na 1860 met draadnagels.

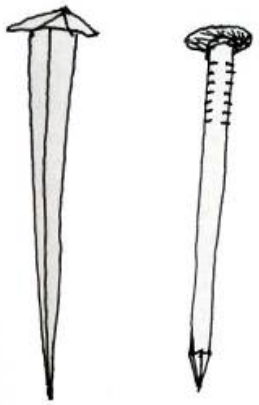
In de periode van onderzoek (1600-1930) volgen meubeltypen en meubel- en schilderstijlen elkaar in snel tempo op. Een groot gedeelte van deze periode, 1650-1880, lijkt er echter geen of weinig ontwikkeling te zitten in de technieken en gereedschappen waarmee de meubels zijn gemaakt, althans de sporen blijven dezelfde. Pas na 1860 gaan de grootste meubelfabrieken over op cirkel- en lintzagen en schaafmachines, in combinatie met de aanschaf van een stoommachine.

Na 1880 wordt de stoommachine steeds meer vervangen door een kleinere en goedkopere gas-, diesel-, en petroleummotor.[92] Vanaf 1900 gebruiken ook kleinere meubelmakers, die eerder geen stoommachine hadden, een dergelijke motor voor de aandrijving van machinerieën.[93] Kort daarop, rond 1900, kondigt zich de volgende vernieuwing al weer aan: de elektromotor. Hiervoor is geen apart gebouw met schoorsteen meer nodig, ze kunnen dichtbij de machines staan. Voor vele kleine bedrijven komt een elektromotor en daarmee een cirkel-, en lintzaag en een schaafmachine pas binnen handbereik met de landelijke uitrol van het elektriciteitnetwerk (1905-1920).[94] Onafhankelijk van de krachtbron blijven de sporen van de machines min of meer hetzelfde.

Vanaf de late 19de eeuw zijn er enkele fabrieken die met stoommachines beschilderde meubels vervaardigen zoals Stoommeubel- en timmerfabriek F.A. van Herpen, Kloveniersburgwal 1 in Amsterdam.[95] In de vroege 20ste eeuw heeft H. Hijman & Co. op het Piet Heynsplein 11 in Rotterdam tussen 1910-1928 een volledig gemechaniseerde fabriek voor geschilderde naaldhouten meubels met onder meer een lintzaag.[96] Maar voor de vele kleine bedrijfjes geldt nog in 1920: ‘in de zg. witwerkerij (het vervaardigen van geschilderde vurenhouten meubelen), een bedrijf waarvan men denken zou dat allereerst voor machinale bewerking in aanmerking zou moeten komen, heeft zich de machine nog lang niet de plaats veroverd, die zij in kon nemen. Deels komt dat door de financiële onmacht der kleine baasjes, die dit bedrijf beoefenen, deels door het conservatisme dat diezelfde baasjes bezielt.’[97] Tegen de tijd dat ook deze conservatieve baasjes met kleine bedrijfjes machines gaan aanschaffen is het beschilderde meubel echter al op zijn retour.

[92] J.M. Bos & C. Soederhuizen, ‘Kanttekeningen bij de geschiedenis van het houtzagen’, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum,* jrg. 38 (1975), nr. 2, p. 65.
[93] Zie bijvoorbeeld: H. Piena, ‘De productie van Neorenaissance Meubilair door de Firma Van de Fliert in Barneveld’, in: *Care*, (1998), nr. 3, p. 39.
[94] *Algemeen Handelsblad:* 20-09-1906, artikel: Internationale tentoonstelling van ambachtswerktuigen; *Het nieuws van den dag:* 21-09-1906, artikel: Tentoonstelling van ambachtswerktuigen.
[95] *De Standaard:* 10-3-1887.
[96] *Rotterdams Nieuwsblad:* 6-05-1910; 23-02-1911; 6-09-1919; 24-03-1920; 12-01-1925; 22-05-1925; 13-12-1927; 10-09-1928.
[97] *Het Volk:* 30-1-1920: artikel getiteld: Het nieuwe kollektieve kontrakt in de meubelindustrie, onaannemelijke voorstellen der patroons.

3.3.2 Spijkers.



Links een gesmede spijker zoals die tot circa 1860 is toegepast in witwerkers-meubels. Na die tijd is men draadnagels (rechts) gaan gebruiken.

Gesmede spijkers

In de bestudeerde meubels worden tot circa 1860 alleen gesmede spijkers toegepast. Tot circa 1750 zijn dat over het algemeen grove spijkers met grote op het oppervlak liggende gefacetteerde koppen. In latere meubels, en zeker in de eerste helft van de 19de eeuw gebruikt men spijkers met kleine en dikwijls T-vormige koppen die veelal tot net onder het oppervlak in het hout zijn gedreven.

Gesmede spijkers en hun productie zijn reeds belicht door Janse[1] en Bot.[2] De meeste hier gebruikte gesmede spijkers lijken in de ons omringende landen te zijn vervaardigd, te weten België (Luik), Engeland en Duitsland. Maar gesmede spijkers kunnen eveneens van Nederlandse bodem zijn. Door het land heen zijn er diverse spijkerfabrieken.[3] Door de sterke concurrentie uit met name België lijden veel Nederlandse spijkermakerijen in de eerste helft van de 19de eeuw echter een kwijnend bestaan.[4]

---

[1] H. Janse, (red.), *Spijkers & draadnagels.* Leiden: Vereniging Ambacht & Gereedschap, 2004. Dr. H. Janse was bouwhistorisch onderzoeker en heeft een lange reeks publicaties op zijn naam over de meest uiteenlopende aspecten.

[2] P. Bot, *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*. Alphen aan de Maas: Uitgeverij Veerhuis, 2009, p. 302. P. Bot is bouwkundig medewerker aan het Nederlands Openluchtmuseum.

[3] *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid.* Haarlem: Erven Vincent Loosjes, (1843), deel 8, stuk 1, p. 185; *Statistisch jaarboek voor het Koningkrijk der Nederlanden.* 's-Gravenhage: Van Weelden en Mingelen, jrg. 4 (1854), p. 394; *Statistisch jaarboek voor het Koningkrijk der Nederlanden*. 's-Gravenhage: Van Weelden en Mingelen, jrg. 6 (1857), vol. 1, p. 328.

[4] I.J. Brugmans, *Statistiek van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1956, deel I, II en supplement.

Na 1860 gaan witwerkers op grote schaal over op draadnagels. Een uitzondering vormen Staphorst en Rouveen waar men tot in het begin van de 20ste eeuw gesmede spijkers blijft maken die worden verwerkt in daar gemaakte kisten.[5] Daar waar men in Staphorst en Rouveen wel met draadnagels werkt, zijn die in veel gevallen vierkant in doorsnede, de zogenaamde kistnagels.[6] Dit in tegenstelling tot de ronde draadnagels die overal elders in Nederland in meubels zijn verwerkt. Meerdere in zeer landelijke streken vervaardigde meubels kunnen nog langere tijd volledig met gesmede spijkers zijn gemaakt getuige een kledingkist uit 1872.[7]

Ook in het noorden van het land blijft men nog langer aan spijkers en draadnagels met een vierkante doorsnede vasthouden.[8] Dit is onder meer te zien aan een wandbetimmering (1879) uit Hichtum, gemaakt door Willem Ypes Bouma. Hierin verwerkt hij zowel draadnagels met een ronde als een vierkante doorsnede en gestanste of gesmede spijkers.[9]

Draadnagels

Dun ijzerdraad gebruikt men al vanaf de late 17de eeuw op witwerkers-meubels voor splitpennen waarmee beslag op ladefronten is vastgemaakt. Dit is aangetroffen op een kruisvoetkabinet (1680-1720),[10] een linnenkabinet (1730-1770),[11] een ladekast (1750-1800),[12] en tot slot nog een linnenkabinet (1780-1840).[13] Ook de hierna te behandelen ijzeren draadoogscharnieren wijzen er op dat ijzerdraad al rond 1700 in gebruik is op witwerkers-meubels. De ijzerdraadwinkel van Gerrit Vogelbergh in Amsterdam, die op 1721 wordt ontruimd, ligt vol met allerhande soorten ijzerdraad, zoals voor naalden, breinaalden en klinknagels.[14] Vogelbergh verkoopt zelfs nagels maar of deze uit getrokken draad zijn vervaardigd is nog maar de vraag. Waarschijnlijk zijn deze uit rondstaf gesmeed. Het duurt tot ver in de 18de eeuw voordat men van ijzerdraad op enige schaal draadnagels maakt. De op waterkracht aangedreven Franse smederij Forges de Lods van Jean-Charles Noël Fleur produceert vanaf 1760 ijzerdraad en spijkers.[15] Janse neemt aan dat dit draadnagels zijn.[16] In luxe meubels vanaf 1775, ontworpen door Jean-Henri Riesener (1734-1806) en Roger van der Cruse (Lacroix) (1729-1799), zijn in het restauratie-atelier

[5] H. Piena & J. Hooikammer, 'The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800 2000', in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, 14-15 November 2008*. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2008, p. 38-50.
[6] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Staphorsters spinde: Inv.nr.: NOM.49450-77; Staphorster turfbak, Inv.nr.: NOM 50241-78.
[7] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.34901-63
[8] Janse, op.cit., p. 42.
[9] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.30010.
[10] Collectie J.D.F. Bottema, Warfhuizen, geen inv.nr.
[11] Collectie Restauratie-atelier Van Asten, Landgoed de Olmenhorst, Lisserbroek, geen inv.nr.
[12] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B156.
[13] Collectie Openluchtmuseum Erve Kots, Lievelde, geen inv.nr.
[14] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 6926, datum 19-9-1721.
[15] *Inventaire du patrimône culturele, Region Franche-Comté*, 1980, loc.nr. 25, doc.nr. IA00014536.
[16] Janse, op.cit., p. 45.

van Didier Aaron in Parijs[17] diverse malen kleine ijzeren draadnagels aangetroffen. Deze draadnagels zitten onder het fineer en zijn tijdens de fabricage van de meubels aangebracht.[18] In een Nederlandse klepsecretaire (1780-1800) zijn achter een lakwerk paneel messing draadnagels aangetroffen met een hand geslepen punt.[19] Om de ruitjes te fixeren alvorens stopverf aan te brengen zijn in het bovenlicht (circa 1800) van Herengracht 605 te Amsterdam stiftjes met een geveilde punt gebruikt, gemaakt van getrokken koperdraad.[20] IJzeren draadnagels zijn in Nederland, voor zover bekend, het eerst gebruikt in een tafel voor Koning Lodewijk Napoleon.[21] Het zijn kleine draadnagels, vervaardigd van getrokken ijzerdraad, met een met de hand geslepen punt en een eveneens handmatig gestuikte kop. In dit meubel dienen ze voor de fixatie van appliques. Het volledig handmatig zowel als het geheel machinaal uit ijzerdraad vervaardigen van draadnagels wordt in Nederlandstalige bronnen al beschreven in 1837.[22] Kort daarop, in 1841, krijgt G.F. Laveissiere (Parijs) als eerste toestemming om in Nederland een machine in te voeren voor het maken van spelden en draadnagels.[23] Deze vroege draadnagels lijken klein van formaat. Ze worden gebruikt in sigarenkistjes,[24] door schoenmakers en blikslagers.[25] Zo blijkt uit de administratie van een blikslager in Bolsward dat hij in 1840 draadnagels koopt bij een groothandel in Sneek.[26] In 1843 wordt er in Nederland een draadnagelmachine aangeprezen, expliciet voor de vervaardiging van in hout te gebruiken draadnagels. De advertentie stelt dat deze draadnagels het hout minder doen splijten en dat ze in Duitsland, Frankrijk en België reeds gangbaar zijn.[27] Pas na de oprichting van grote draadnagelfabrieken in Nederland vanaf 1857[28] gaan schrijnwerkers op grote schaal over op draadnagels. In een klepsecretaire gesigneerd: ‘Juliejanus Henderikus Bronsma, 1859’[29] zitten nog alleen gesmede spijkers. Een bureau gesigneerd ‘J. Prins, Amsterdam, 1862’ en een speeltafel gesigneerd ‘J.J. Rombouts, D. Bosch, 20 september 1864’ bevatten inmiddels draadnagels.[30] Ook witwerkers gaan rond deze tijd over op draadnagels. Dit is te zien aan meubels met

[17] Didier Aaron & Cie., 118 Faubourg Saint-Honoré, 75008, Parijs.
[18] In het bezit van de auteur.
[19] Collectie Mutters, Opijnen. De draadnagels zijn in het bezit van de auteur.
[20] Mond. meded. Jaap Boonstra, restaurator Amsterdam Museum.
[21] Collectie Paleis Amsterdam, Inv.nr.: KP 4166.
[22] *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid,* (1837), deel IV, stuk 2, p. 195-209: Over het vervaardigen van nagels en krammen.
[23] *Jaarboekje over 1843, uitgegeven op last van Z. M. Den Koning.* ’s Gravenhage: Algemeene Lands Drukkerij, 1843, p. 115: Opgave der door Zijne Majesteit gedurende het jaar 1841 achtervolgens verleende octrooijen, etc.
[24] Wed. S.J. Saks, Fabriek en Magazijn van Sigaren-Fournituren: Algemeen Handelsblad 2-10-1858.
[25] *Jaarboekje van wetenschappen en kunsten, etc.* Gorinchem: J. Noorduyn en Zoon, 1850, p. 194, nr. 16.
[26] Tresoar: geen inv.nr.
[27] *Algemeen Handelsblad:* 1-2-1843: Machinefabrikant Phillipp. Schweizer Sohn te Mannheim, Duitsland.
[28] Janse, op.cit., p. 45.
[29] Collectie Michiel van den Ent.
[30] Draadnagels van beide meubels zijn in het bezit van de auteur.

een jaartal. Een voetenbankje (1854)[31], een bedstedebankje (1856)[32], een wieg (1859)[33] en twee bedstedebankjes, beide uit 1860, zijn nog met gesmede spijkers gemaakt.[34] In een kist (1864)[35] en een duwslede (1867)[36] zijn draadnagels én gesmede spijkers naast elkaar gebruikt. Op basis van bouwonderdelen dateert Janse de grootschalige omslag van gesmede spijkers naar draadnagels eveneens vanaf 1860.[37] Beschilderde naaldhouten meubels die met draadnagels zijn gemaakt, zijn in dit onderzoek daarom ná 1860 gedateerd. De vanaf de vroeg 19de eeuw vervaardigde machinaal gestanste spijkers,[38] zoals die veelvuldig voorkomen in Engelse meubels, zijn in witwerkers-meubels niet aangetroffen.

[31] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2966-43.
[32] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.33823-62.
[33] Collectie Jaap Jongert, Durgerdam.
[34] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7496-48; collectie Antiek d'Eglantier, Amsterdam, Inv.nr.: # *8261.*
[35] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51327-80.
[36] Collectie Cultuurhistorisch Museum Texel, De Waal, Inv.nr.: CMT 0908.
[37] Janse, op.cit., p. 49.
[38] Janse, op.cit., p. 34-37

3.3.3 Beslag.

In de meeste boedelinventarissen van witwerkers wordt de voorraad ijzerwaar niet nader uitgesplitst maar samengevat onder termen als ‘ijzerkramerijen’ of ‘enige rommeling aan ijzer’. Bij de Amsterdamse Christiaan van der Ondermeulen (1728) doet men dat wel.[1] Dan blijkt hij 354 scharnieren in voorraad te hebben, verdeeld over knieren, hengsels en opleggers. Met het laatste worden waarschijnlijk vlinderscharnieren bedoeld. Daarnaast heeft hij 398 sloten op de plank liggen waaronder 180 knipslotjes. Dit zijn waarschijnlijk sloten met een snapschoot. Veel van deze zaken komen hieronder terug waar we het beslag bespreken zoals dat op de bestudeerde witwerkers-meubels is aangetroffen. Dit beslag is onder te verdelen in de volgende categorieën:

1. Staartgehengen.
2. Stiften.
3. Speunen.
4. Draadoogscharnieren.
5. Knieren.
6. IJzeren vlinderscharnieren.
7. Ajour messing vlinderscharnieren.
8. Plaatscharnieren.
9. Harpgrendels.
10. Schuifgrendels.
11. Houten wervels.
12. Sloten.
13. Ringen.
14. Messing knopjes.
15. Gegoten ladetrekkers en sleutelentrees.
16. Gestanste ladetrekkers en sleutelentrees.
17. Ledikantbouten en –haken.

[1] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

1. **Staartgehengen.**



Een paar hand gesmede staartgehengen, waarschijnlijk uit een tuugkist. Maten: L.25 x B.4,2 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr. X.NOM.47416-74.

Staartgehengen zijn langwerpige scharnieren die smaller uitlopen en dikwijls eindigen in een ui-vormig uitgesmede kop. Over de lengte is een aantal gaten aangebracht waardoor het geheng is vastgespijkerd. De aan de andere zijde uitstekende spijkers zijn daarbij omgeslagen en in het hout teruggedreven. Vrijwel alle afhangende bladen van hangoortafels en deksels van kisten zijn bevestigd met staartgehengen. Vanaf ongeveer 1850 worden staartgehengen steeds vaker niet meer gesmeed maar vervaardigd uit machinaal gewalst plaatijzer.[2]



Staartgeheng, gemaakt uit machinaal gewalst plaatijzer, circa 1900, zoals die op kistdeksels is toegepast. Maten: L.18,5 x B.3,3 cm. Particuliere collectie.

[2] Zie bijvoorbeeld een late hangoortafel: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27999-57.

2. Stiften.

De deuren van diverse meubels draaien op ijzeren stiften, die in de hoek van het deurtje en het erboven of onder gelegen dek steken. Dit is de goedkoopste manier om een deur te laten draaien. Onder de bestudeerde groep is dit bij twintig meubels toegepast, te weten bij kasten uit 1675-1725, 18de-eeuwse kabinetten en 19de-eeuwse buffetten.

3. Speunen.

Speunen bestaan uit twee strippen ijzer, waarbij de ene strip aan het uiteinde een stift, en de andere een corresponderend gat heeft. Rondom de stift zit dikwijls een verhoging, een vrijloopkraag, zodat de deur niet aanloopt. Beide delen hebben over de resterende lengte een aantal gaten waardoor ze zijn vastgespijkerd. Speunen zijn het meest toegepaste type scharnier op meubels uit de gehele onderzochte periode. Tot ongeveer 1860-1880 lopen ze taps toe en zijn ze hand gesmeed. Na die tijd komen er steeds meer rechte machinaal vervaardigde speunen voor. Op vroeg 20ste-eeuwse witwerkers-meubels zijn de speunen aan de onderzijde over de gehele lengte hol. Vanaf de late 17de eeuw worden er aan luxe meubels ook messing speunen toegepast. Op witwerkers-meubels zijn die niet aangetroffen.



Hand gesmede speun met taps toelopende uiteinden, toegepast op witwerkers-meubels tussen circa 1650-1870. Maten: L.8 cm. Collectie Michiel van den Ent.



Uit een voorgevormde ijzeren strip vervaardigde speun, aan de onderzijde over de gehele lengte hol, zoals deze op vroeg 20ste-eeuwse witwerkers-meubels zijn toegepast. Maten: L.7 cm. Collectie Michiel van den Ent.

Draadoogscharnieren.
Draadoogscharnieren bestaan uit twee in elkaar gehaakte lussen van ijzerdraad. De uiteinden van de lussen zijn op het hout vastgespijkerd met krammen of door het hout gestoken en dan vastgespijkerd. Ze zijn door de witwerker zelf op het hout vervaardigd en ongetwijfeld de goedkoopste scharnieren. Deze scharnieren zijn aangetroffen op een eikenhouten kistje (1700-1730)[3] en een eikenhouten poppenhuis (1750-1780).[4] Op witwerkers-meubels treffen we draadoogscharnieren ook aan, te weten bovenaan de uitzwenkende poten van hangoortafels uit de 18de en de vroeg 19de eeuw,[5] aan een stekendoos voor driepuntsteken uit 1764 (zie afb. p.74),[6] en tot slot aan een poppenkakstoel (1880-1920).[7]

[3] Collectie Otteman Kingma Stichting, Leeuwarden, Inv.nr.: NO 09300 en OKS 1955-484.
[4] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.512-42.Q.
[5] Collectie Doopsgezind Weeshuis, Zaandam., geen inv.nr.; Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5424.OV-1940 en NOM.9243.OV.
[6] Collectie Fries Scheepvaart Museum, Sneek, Inv.nr.: 2003-244.
[7] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.25109-56.

4. Knieren.

Een knier, kniescharnier, bochtknier, bochtscharnier of verkropt scharnier heeft onder een hoek van 90^0 geknikte bladen. De werkwijze gaat als volgt. Tijdens het smeden vouwt men een blad dubbel. Vervolgens worden beide uiteinden aan elkaar geweld en dun uitgesmeed. Dit uitgesmede blad wordt in een hoek van 90^0 omgeslagen en van spijkergaten voorzien. Nadat de spijkergaten op het hout zijn afgetekend en er met een knierbeitel een sleuf in elke stijl is gehakt, wordt het ene scharnierblad in de rand van de deur geslagen, het andere in de corresponderende deurstijl. Vervolgens worden de nu verzonken bladen met ijzeren spijkers vastgezet.

Knieren zijn vaak toegepast in laat 17^{de}-eeuwse kasten en hangoortafels, en tussen 1700 en 1880 in vrijwel alle typen meubels met draaiende deuren zoals buffetten, bureaus, gortladen, hoekkasten, lessenaars, linnenkasten en porseleinkasten. Zo worden er van Frederik Holmerhuis (1821) te Zaandam na overlijden in zijn ijzerwaren- en gereedschappenwinkel nog 150 ‘bogtknieren’ geveild.[8] Na 1870 worden opliggende plaatscharnieren met rechthoekige platen steeds populairder.



Hand gesmede ijzeren knier zoals die tussen 1770-1880 veelvuldig in witwerkers-meubels zijn toegepast. Maten: H.4,5 x L.9 cm. Particuliere collectie.

[8] GAZ: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 6263, acte 101, datum: 30-4-1821, notaris Jan Evenblij.

5. IJzeren vlinderscharnieren.

IJzeren vlinderscharnieren hebben twee vlindervormige, naar de rand dunner uitgesmede bladen. Ze zijn toegepast op draaiende en uitzwenkende delen van bijna alle typen meubels uit de 17de, 18de en vroeg 19de eeuw. Te denken valt aan deuren van laat 17de-eeuwse kasten, de uitslaande poten van 18de-eeuwse hangoortafels, de deuren van 18de-eeuwse kwartronde hoekkastjes en de kleppen van vroeg 19de-eeuwse gortladen en bureaus.



Hand gesmede ijzeren vlinderscharnier zoals die tussen 1650-1830 op witwerkers-meubels zijn toegepast. Maten: L.8,5 x B.3,8 cm. Collectie Michiel van de Ent.

6. Ajour messing vlinderscharnieren.

Ajour messing vlinderscharnieren, zoals afgebeeld in drie Engelse catalogi,[9] zijn typisch voor beschilderde naaldhouten kwartronde hoekkasten met Bijbelse of mythologische voorstellingen.[10] Door dit beslag vermoeden Bruil en Vos dat de hoekkastjes in Engeland zijn gemaakt.[11] Echter, diverse Engelse handelaren in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam hebben beslag uit Engeland geïmporteerd en in Nederland verkocht. Bovendien heeft geelgieter William Tottie op grote schaal “Engels” messing beslag in Rotterdam geproduceerd (zie hoofdstuk 3.3.4). In het hoofdstuk over de betreffende hoekkastjes is aangetoond dat deze kastjes in Nederland zijn gemaakt. Omdat de Nederlandse beschildering op deze kastjes onder de ajour messing vlinderscharnieren doorloopt is aannemelijk dat ze er in Nederland zijn opgezet.





Links een ajour vlinderscharnieren uit een Engelse catalogus (1760-1770) (collectie Amsterdam Museum, Inv.nr. L.2038, p. 24) en rechts eenzelfde vlinderscharnier op een hoekkastje (collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr. ZZM 6780).

[9] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr. L.2038, p. 24; LA 2039, p. 57; LA 2045, p. 59.
[10] Zie Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 12221; FM 1956-255; FM 1956-266; FM 6453 en *Christie’s Amsterdam. European Furniture, Clocks, Ceramics and Works of Art. The eclectic eye, treasures from a Hannover Cottage.* Tuesday 26 June and Wednesday 27 June 2007. Amsterdam: Christie’s, 2007, p. 197. Veilingnr.: 2749, lotnr.: 544.
[11] R. Bruil & A. Vos, ‘Beweging in drievoud’, in: *Kunst & Antiek Journaal Collect*, (2006), nr. 1, maart, p. 54-59.

7. Plaatscharnieren.

Plaatscharnieren hebben twee rechthoekige overal even dikke platen. De platen zijn geperforeerd met ronde verzonken gaten. Naarmate het goedkoper wordt om houtschroeven en plaatijzer te produceren nemen plaatscharnieren de plaats in van knieren. Vanaf 1870 vinden we plaatscharnieren op hoekkasten, buffetten, nachtkastjes en een enkele late gortlade.



Vroeg 20ste-eeuws plaatscharnier met verzonken gaten voor houtschroeven zoals deze vanaf de late 19de eeuw op witwerkers-meubels zijn toegepast. Maten: H.4,5 x B.3 cm. Particuliere collectie.

8. Harpgrendels.

Een harpgrendel dient om het blad van een theetafel in neergeslagen positie te vergrendelen. Deze bestaan uit een harpvormige grondplaat waarop een veer en haak zijn vastgeklonken. De veer houdt de harpoenvormige haak permanent in uitstaande positie. Deze harpgrendels zijn standaard toegepast op theetafels daterend tussen 1700- 1840[12] en spaarzaam op de binnenzijde van kastdeuren.[13]



Harpgrendel tegen de onderzijde van een theetafelblad om deze in neergeslagen toestand aan de voet te vergrendelen. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1955-215.

[12] Zie bijvoorbeeld Collectie Museum Boijmans van Beuningen, Inv.nr.: K. & V. B 261; collectie Fries Museum, Inv.nr.: 1955-215, 1955-216, 1956-254 en 755; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: 8945; Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 04020; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7456-48.

[13] Zie bijvoorbeeld een linnenkast, collectie Stichting Kasteel Keukenhof, geen Inv.nr., datering: 1740-1760.

10. Schuifgrendels.

Een schuifgrendel bestaat uit een ijzeren strip die op een plaat in- en uitschuift om er zo een deur mee vast te zetten. Ze zijn nauwelijks toegepast in witwerkers-meubels. De enkele voorbeelden betreffen een buffet uit het midden van de 18de eeuw,[14] een legkast daterend rond 1800[15] en een linnenkast uit de vroege 20ste eeuw.[16] Inlatende schuifgrendels zijn min of meer standaard op eikenhouten kwartronde hoekkastjes met twee deurtjes[17] maar ontbreken geheel op de naaldhouten exemplaren.



Vroeg 20ste-eeuwse ijzeren schuifgrendel. Maten: L.8 x B.3,2 cm. Particuliere collectie.

[14] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5514-46.OV.
[16] Collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0202-6487.
[17] Zie bijvoorbeeld Fries Museum, Inv.nr.: FM 1955-218; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35454-64.

11. Houten wervels.
Houten wervels bestaan uit een gedraaide knop, dikwijls van buxus of hulst. De ronde pen aan deze knop steekt door de deur. Aan de achterzijde is een wervel bevestigd, meestal van beuken- of iepenhout. Wervels komen vanaf de late 17de eeuw spaarzaam voor op meubels, zoals te zien is op een spijlenkast,[18] een porseleinkast,[19] hoekkast[20] en een kastje met klep.[21] Vanaf circa 1850 worden wervels veel algemener, vooral op kwartronde hoekkasten.[22] Daarnaast zijn alle vijf beschreven Huizer buffetten uitgevoerd met wervels, eveneens daterend uit de tweede helft van de 19de eeuw.[23]

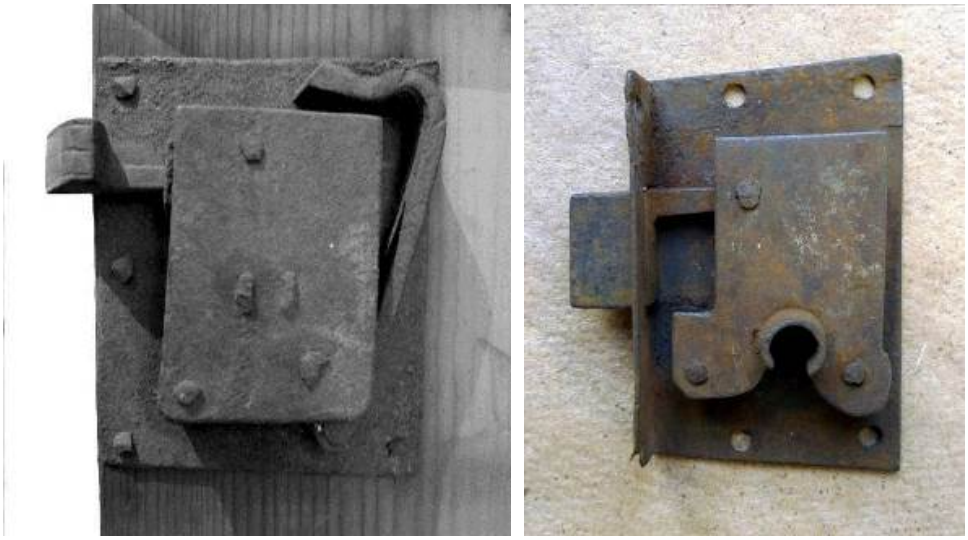


Houten wervel zoals die regelmatig is toegepast op witwerkers-meubels uit de tweede helft van de 19de eeuw. Maten: L.12 x B.8 cm. Collectie Michiel van den Ent.

12. Sloten.
Over de gehele periode die dit onderzoek bestrijkt zijn er sloten toegepast in beschilderde naaldhouten meubels. Het zijn kleine goedkope ijzeren varianten zonder decoratie. De oudst aangetroffen sloten zijn open opleggende

[18] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7251-62.
[19] Collectie Huis te Linschoten, Inv.nr.: 0.1.001.
[20] Collectie Edams Museum, geen Inv.nr., datering: 1760-1800.
[21] Collectie Fries Scheepvaartmuseum, Sneek, Inv.nr.: FSM C-081.3, datering: 1780-1820.
[22] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5425.OV en NOM.664-42. 3; collectie Antiek d'Eglantier, Amsterdam, twee hoge hoekkasten uit 1860-1880, beide geen inv.nr.; collectie Zuiderzeemuseum, geen Inv.nr., datering: 1890-1920.
[23] Zie bijvoorbeeld collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35658-64; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5512.

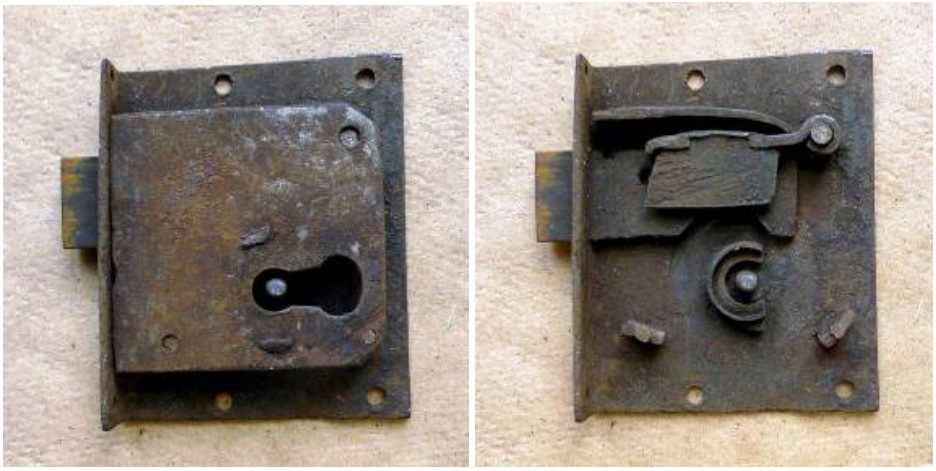
schootveersloten met een trapeziumvormige grondplaat en snapschoot. De snapschoot wordt met een veer permanent in uitstaande positie gehouden. De aan één zijde afgeronde snapschoot schiet in en uit gedurende het dichtslaan van de deur. Dit type is toegepast op kastdeuren uit de 17de en vroege 18de eeuw en op kwartronde hoekkastjes uit het midden van de 18de-eeuw. Het hier afgebeelde typen komt echter nog voor in de catalogus van de ook in Nederland verkopende Johann Schimmelbusch (1789) uit Solingen.[24]



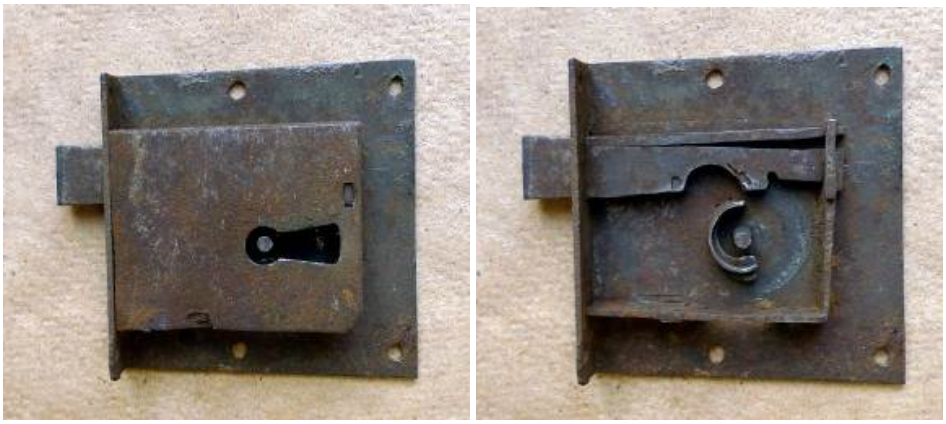
Links een open opleggend schootveerslot met trapeziumvormige grondplaat en snapschoot in een vierdeurs kast (1650-1695). Maten: H.12 x B.8 cm. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5249. Rechts een inlatend schootveerslot met trapeziumvormige dekplaat en snapschoot uit de deurstijl van een porseleinkast (1700-1730). Maten: H.7 x B.5,6 cm. Collectie Michiel van den Ent.

[24] *Récueil des échantillons de la fabrique de Jean Schimmelbusch & Fils á Sohlingen.* Wald: Jean Pierre Grahe, 1789, nr.: 659 en 660. Herdruk Solingen: H. Martor Beermann, 1997.

Het tweede, veel toegepaste type is het inlatend schootgrendelslot met een trapeziumvormige dekplaat en een smalle uit het midden staande schoot. In de meeste gevallen is de staart van de schoot gespleten: een spreidveerschoot. Een slot met een spreidveerschoot behoeft minder onderdelen en is daardoor goedkoper. Door inkepingen bovenlangs de schoot kan deze in- of uitstaan. Dit type slot komt vanaf de late 17de eeuw voor op kastdeuren. In de 18de eeuw is dit het meest gangbare type op zowel deuren als laden. Na 1840-1850 raakt het definitief in onbruik.



Inlatend schootgrendelslot met trapeziumvormige dekplaat, uit het midden staande smalle schoot en kruisvormige verdrijving zoals dat tot circa 1850 in enkele witwerkers-meubels is toegepast. Maten: H.7,5 x B.6 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum.



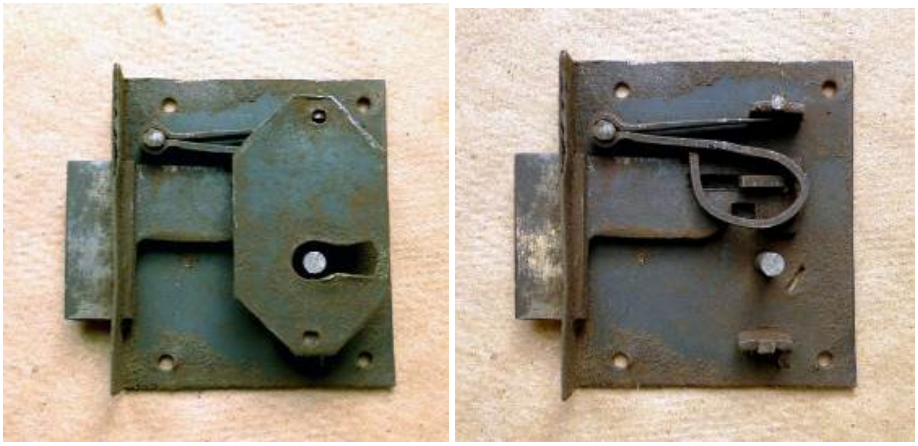
Inlatend schootgrendelslot met trapeziumvormige dekplaat en uit het midden staande smalle spreidveerschoot, het meest gebruikte type slot op witwerkers-meubels tot circa 1850. Maten: H.5,6 x B.6,7 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, geen Inv.nr.

Rond 1780-1790 ontwikkelt zich daarnaast een ander model. De dekplaat wordt rechthoekiger. In de eerder vermelde catalogus van Johann Schimmelbusch (1789) komen zowel trapeziumvormige als rechthoekige dekplaten voor.[25] Alle sloten in deze catalogus hebben echter nog een kleine uit het midden staande schoot. Deze sloten worden onder meer in Velbert bij Solingen vervaardigd en ook in Nederland verhandeld.[26] In Frankrijk hebben inlatende meubelsloten tussen 1800-1820 inmiddels al een geheel rechthoekige dekplaat en een brede uit het midden geplaatste schoot.[27] Rond 1825-1850 wordt de schoot van de in Nederlandse meubels aangetroffen sloten dikker en breder en zit deze steeds meer in het midden.[28] De vroegste mij bekende Nederlandstalige publicatie waar dit moderner type kast- en ladeslot in staat afgebeeld dateert uit 1839.[29] Dit rechthoekig model dekplaat en brede schoot is echter al eerder gebruikelijk voor meubels.[30] Sloten die als overgangsvorm kunnen worden beschouwd (al een rechthoekige dekplaat maar nog een kleine uit het midden geplaatste schoot) zijn aangetroffen op een linnenkast

[25] *Récueil des échantillons de la fabrique de Jean Schimmelbusch & Fils á Sohlingen.* Wald: Jean Pierre Grahe, 1789. Herdruk Solingen: H. Martor Beermann, 1997.
[26] Op.cit. Zie het nawoord van Hanns-Ulrich Haedeke.
[27] M.-N. de Gary et G. Musin, *Objet d'usage & de goût dans les premières années du XIXe siècle.* Paris: Musée des Arts Décoratifs, 1993, p. 118-120.
[28] Mogelijk zijn sloten met dikkere en bredere schoten een antwoord op de met verenstaal gefabriceerde zagen waarmee kwaadwillende lieden schoten makkelijker konden doorgezaagd.
[29] 'Art. IV. Afbeeldingen van verscheiden Kunstsloten, ontworpen door Franz Schörg, Jr. Mr. Slotenmaker, te Munchen', in: *Nederlandsch bouwkunstig magazijn: tijdschrift tot verbetering nut en voordeel in de bouw-, timmer-, beeldhouwkunst en meubelering,* etc. Amsterdam: M. Schooneveld & Zoon, deel 1 (1839), p. 505, fig. 229 en p. 508, fig. 232.
[30] L. Berthaux, *Le parfait serrurier, ou traité complet des ouvrages faits en fer*. Lyon: Louis Perrin, 1828, p. 17-18 en afbeelding 18.

uit 1830-1850[31], een buffet [32]en een ladekast,[33] beide laatste uit 1840-1860. Op een linnenkabinet in de collectie van het Zaans Museum zijn het trapeziumvormige én het rechthoekige model naast elkaar gebruikt.[34] Na 1860 raakt het slot met handgesmede onderdelen in onbruik en worden sloten steeds meer geassembleerd uit geprefabriceerde materialen zoals gewalst plaatijzer en verenstaal.

[31] Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: MEW 0812.
[32] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.40946-71.
[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21028-54.
[34] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM-16453.



Schootgrendelslot met een min of meer rechthoekige dekplaat van gewalst plaatijzer en een handgesmede gecentreerde brede schoot zoals dat tussen 1840-1860 is toegepast op witwerkers-meubels. Maten: L.6,5 x B.6 cm. Collectie Michiel van den Ent.



Schootgrendelslot met rechthoekige dekplaat van gewalst plaatijzer, een gecentreerde brede schoot en een veer van verenstaal, zoals dat na 1900 is toegepast op witwerkers-meubels. Maten: H.6,8 x B.6 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, geen Inv.nr.

Een variant op dit slot is het instekende schootgrendelslot. Hierbij is in de rand van de deur of lade een rechthoekig gat gehakt waarin het slot steekt. Dit type slot is een enkele maal aangetroffen op 19de-eeuwse meubels waaronder enkele gortladen[35] en

[35] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11120-50 en collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7505.

een bureau.[36] Sloten met messing dekplaten en dubbele messing schoten, frequent gebruikt in luxe schrijnwerkers-meubels, zijn niet op witwerkers-meubels aangetroffen.

13. Trekringen.

IJzeren ringen voor het openen van deuren en laden zijn te vinden op 17de-eeuwse kasten.[37] De kleine laden in het interieur van laat 17de-eeuwse kruisvoetkabinetten en 18de-eeuwse linnenkabinetten zijn regelmatig van een messing ringetje voorzien, met een splitpen door het ladefront vastgezet. Ook op laden onder het tafelblad van 19de-eeuwse tafels zijn dergelijke ringetjes toegepast.

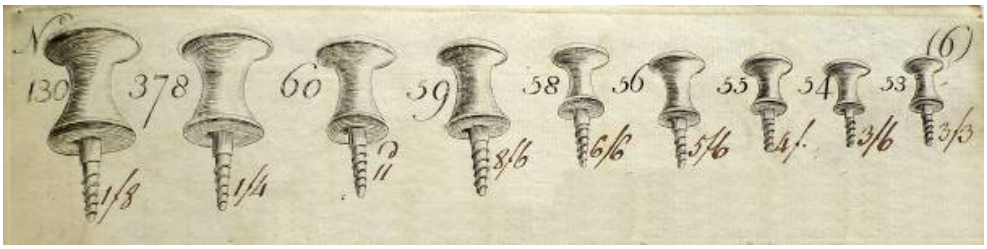
14. Messing knopjes.

Het beslag op laden in witwerkers-meubels beperkt zich meestal tot een paar messing knopjes met een ijzeren houtschroef. Deze ijzeren houtschroef lijkt in het messing knopje te zijn meegegoten. Dergelijke knopjes komen voor in Engelse catalogi uit de 18de eeuw.[38]



Messing knopjes zoals deze in de 18de en 19de eeuw zijn gemaakt door geelgieters in Engeland.

[36] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 21981.
[37] Zie bijvoorbeeld: Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: C 1949-011.
[38] N. Goodison, 'The Victoria and Albert Museum's Collection of Metal-Work Pattern Books', in: *Furniture History*, 11 (1975), p. 1-30; collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2038, p. 6, LA 2037, p. 13; LA 2046, p. 69.



Messing knopjes in een Engelse catalogus uit circa 1770-1780. Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2038, p. 6.

15. Gegoten ladetrekkers en sleutelentrees.

Een deel van de witwerkers-meubels uit de periode 1730-1780 is voorzien van messing ladetrekkers en sleutelentrees. Omdat lange tijd niet duidelijk was of dit beslag in Engeland dan wel in Nederland is gemaakt wordt hier dieper ingegaan op de fabricage en de makers.

Gegoten platen

Het beslag heeft een aantal kenmerken. De achterzijde vertoont een fijnkorrelige huid als van zandgegoten stukken. Er zijn twee andere aanwijzingen dat de stukken gegoten zijn. De platen van zwaar uitgevoerde kisthengsels vertonen rond de hengselgaten een verdikking die is meegegoten. De fijner uitgevoerde ladetrekker, zoals hier behandeld, tonen voorgegoten gaten ter positionering van de pommels of splitpennen. Nadien zijn deze gaten verder uitgeboord dan wel uitgeveild maar diverse stukken vertonen nog restanten van de voorgegoten gaten. Daarentegen zijn er op de randen geen stans- of zaagsporen gevonden, die er op zouden wijzen dat de stukken uit een plaat zijn vervaardigd. Sets beslag, die van één meubel afkomstig zijn, hebben bovendien precies dezelfde grootte en contouren. Dit suggereert dat ze van één model zijn afgevormd. Als ze ieder afzonderlijk met de hand waren uitgezaagd, zouden er eerder kleine afwijkingen te verwachten zijn.

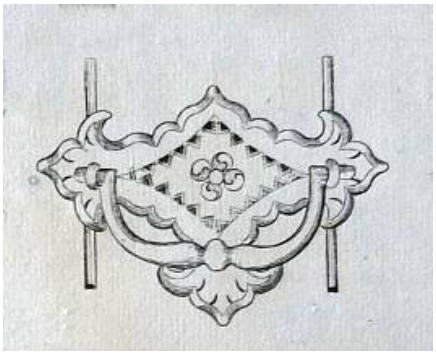
Modelnummers

Op de achterzijde staan vaak letters en cijfers. Doordat deze letters en cijfers dezelfde fijnkorrelige structuur hebben is het aannemelijk dat ze zijn meegegoten en al in het model aanwezig waren.[39] Als voorbeeld dient een stuk beslag uit de collectie van meubelrestaurator Pol Bruijs te Haarlem. Dit toont het nummer 162 op de achterzijde. Een stuk beslag met ditzelfde nummer is terug te vinden in een Engelse meubelbeslagcatalogus.[40] Het daar afgebeelde stuk heeft precies dezelfde contouren maar een iets andere ponsdecoratie. Dit onderstreept dat dergelijke nummers niet zozeer slaan op de decoratie als wel op het model.

[39] Een uitzondering daarop is de naam ‘W. Tottie’, die altijd na het gieten is ingeslagen.
[40] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA2038, p. 13

Ponsdecoraties
De voorzijde is glad en lijkt gepolijst, waardoor het oorspronkelijke gietsel dikker zal zijn geweest. De randen zijn afgeschuind en vertonen soms vijlsporen. De voorzijde is dikwijls gedecoreerd met figuren, opgebouwd uit cirkels, rechte en halfronde lijnen en stippels in allerlei patronen. Er is een aantal aanwijzingen dat deze decoratie er na het gieten met ponsen is ingeslagen. Sets van eenzelfde meubel vertonen weliswaar dezelfde decoratie maar bij nauwkeurige observatie staan de individuele lijntjes waaruit de decoratie is opgebouwd allemaal iets anders. Dit duidt erop dat de decoratie niet in een mal is ontstaan maar dat deze er met de hand op is aangebracht. Waar op de voorzijde een decoratief element is ingeslagen, is de achterzijde vaak bol en de giethuid gladder. Het lijkt erop dat de messing plaat op een harde ondergrond is gelegd en dat de decoraties er met diverse ponsen en een hamer in zijn geslagen. Zodoende is de achterzijde bol gaan staan en is de zandstructuur van het gieten door het slaan ingedrukt tot een gladder oppervlak.

Splitpennen of pommels
Er zijn drie manieren waarop dit beslag op het meubel is bevestigd: met pommels, met splitpennen gemaakt van dunne stroken messing of met splitpennen van getrokken messing draad. Het beslag dat met pommels is uitgevoerd vertoont twee vierkante gaten. Ladetrekkerringen uit de late 18de eeuw zijn veelal met splitpennen van messing strippen uitgevoerd en hebben een sleufvormig gat. Het beslag met splitpennen van draad heeft kleine ronde gaten. In totaal zijn er negentien naaldhouten beschilderde meubels beschreven die van oorsprong zijn uitgevoerd met splitpennen en acht meubels die met pommels zijn uitgevoerd. Vaak is het beslag inmiddels een of meer malen vervangen. In dat geval is door de gaten en de indrukken in de achterzijde van de ladefronten nog te zien met welk soort bevestiging het beslag eerder is vastgezet.





Ladetrekker van gegoten messing plaat met splitpennen zoals deze zijn gebruikt op witwerkers-meubels (collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2307, p. 17) en rechts een zeer vergelijkbare ladetrekkerplaat van William Tottie gemaakt voor pommels (particuliere collectie).

Een catalogus uit het midden van de 18de eeuw toont acht ladetrekkers met splitpennen uit draad.[41] Het zijn de eenvoudigste modellen in het boek. Vergeleken met de prijzen van de acht meest eenvoudige ladetrekkers met pommels uit dezelfde catalogus zijn de ladetrekkers met pommels bijna tweemaal zo duur. Een catalogus daterend uit de circa 1780-1800 vertoont zeven stukken beslag met pommels en zeven met splitpennen vervaardigd uit strippen metaal.[42] De stukken met pommels zijn hier anderhalf maal duurder dan het beslag met splitpennen. Dit geeft aan dat het beslag op de witwerkers-meubels over het algemeen het goedkoopste in zijn soort is. Dit beslag is in de regel niet verguld maar tegen oxidatie afgewerkt met een goudvernis.

Birmingham

Naast import uit Engeland zijn er ook Nederlandse geelgieters die kabinetbeslag maken zoals Ernst Meyrink op de Anjeliersgracht te Amsterdam.[43] Maar de fabricage van gegoten messing ladetrekkers en sleutelentrees heeft industriële proporties in Birmingham en in mindere mate in Wolverhampton en London.[44] Uit de vele 18de-eeuwse catalogi in het Victoria & Albert Museum blijkt dat dit beslag op grote schaal naar Europa is verkocht.[45] Na 1750 krijgen Engelse metaalbewerkers structureel last van de hoge importtarieven die het vaste land voor metalen eindproducten vaststelt. Enerzijds worden Engelse ambachtslieden uitgenodigd om op het continent te komen werken, anderzijds besluiten Engelse ondernemers zelf om zich aan de andere kant van de importbarrières te vestigen.[46] Misschien dat daarom diverse Engelse geelgieters in Nederlandse steden neerstrijken en hun Engelse metaalwaren aanbieden op markten en daarmee adverteren in de Amsterdamse courant. Onder hen bevindt zich Robert Marshall uit London, wonend te Amsterdam. Hij adverteert met koperen en ijzeren sloten voor kabinetwerkers.[47] Verder is er N. Thornbury in Den Haag die adverteert met Engelse tafelmessen, scheermessen en scharen, spelden en verlakte theebladen.[48] Vervolgens wijzen we op James Scott die 'In de Vergulde Struis-Vogel' te Amsterdam (1766) 'alle zoorten van Birmingham, Sheffield en Londense Goederen' waaronder ook 'allerhande Kastemaakers Kooperwerk' verkoopt.[49] De vierde hier vermelde Engelsman is William Tottie. Hij heeft

[41] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2046.
[42] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2035 p. 28
[43] *Amsterdamse Courant:* 7 maart 1752.
[44] H. Hamilton, *The English Brass & Copper Industries to 1800.* 2nd ed. London: Frank Cass & Co. Ltd., 1967.
[45] Zie bijvoorbeeld: *Victoria & Albert Museum Catalogues. Department of Engraving, Illustration & Design. Old English Pattern Books of the Metal Trades. A descriptive catalogue of the collection in the museum.* London: Victoria & Albert Museum, 1913; N. Goodison, 'The Victoria and Albert Museum's Collection of Metal-Work Pattern Books', in: *Furniture History,* 11 (1975), p. 1-30.
[46] Hamilton, p. 292-293.
[47] *Amsterdamse Courant:* 22 september 1753. Zie ook: R.J. Baarsen, 'Andries Bongen (circa 1732-1792) en de Franse invloed op de Amsterdamse kastenmakerij in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: *Oud Holland*, 102 (1988), p. 33.
[48] *Amsterdamse Courant*: 22 september 1761 en 22 september 1759.
[49] Baarsen, op.cit.

waarschijnlijk het grootste aandeel in het in Nederland toegepaste messing meubelbeslag. In het volgende hoofdstuk wordt daarom uitvoeriger op hem ingegaan.

16. Gestanste ladetrekkers en sleutelentrees.

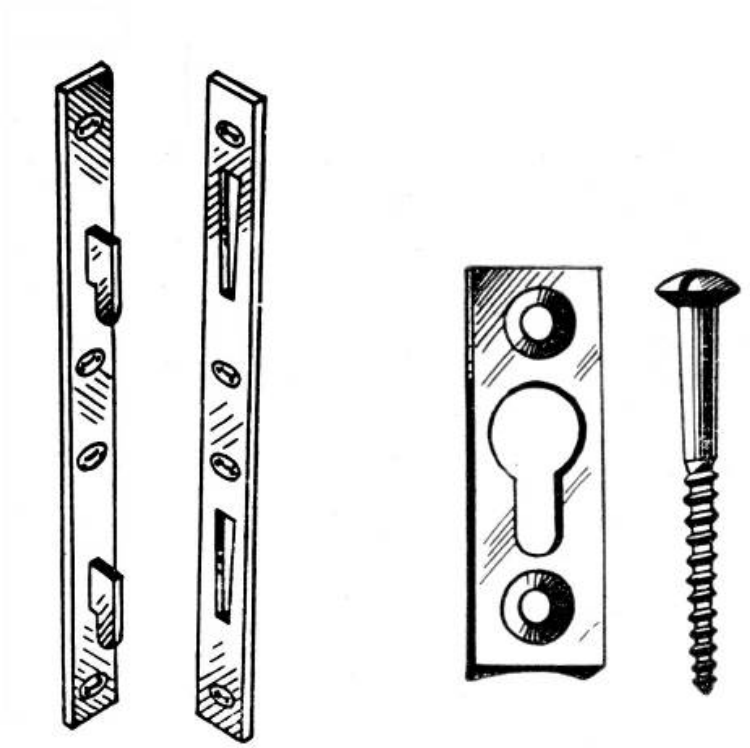
In 1769 wordt waarschijnlijk voor het eerst meubelbeslag geheel mechanisch uit messing blik gestanst. John Pickering uit Londen vindt dan een machine uit waarmee hij met een matrijs, dunne vellen messing en een zware hamer ieder gewenst ontwerp kan reproduceren voor 'designs on coffin furniture, coach ornaments and house furniture'.[50] Op grote schaal wordt deze uitvinding benut in de knopenfabricage in met name Birmingham, waardoor het arbeidsintensieve werk van de drijver en graveur overbodig raakt.

Al snel ontstaan er specialismen binnen de met messing blik gestanste voorwerpen. Naast knopen komen er bedrijven die zich toeleggen op gespen, boekbeslag, doodskistenbeslag, schilderijlijsten, spiegellijsten, paraplu-onderdelen en ook meubelbeslag. Deze producten zijn goedkoper dan de gegoten equivalenten en zijn evenzo gevernist.[51] Van alle Engelse productiecentra heeft Birmingham wederom het grootste aandeel van de Europese markt.[52] Tegen het einde van de 18de eeuw zijn ook een groot aantal plaatsen op het continent gespecialiseerd in vergelijkbare waren zoals in diverse Duitse plaatsen: Neurenberg, Iserlohn, Elbertfeldt, Altena, Solingen, Suabish, Gemünd en in het Belgische Luik. Deze produceren het bovendien goedkoper.[53] Hun positie wordt nog eens versterkt gedurende het continentale stelsel (1806-1814).[54]

Onder deze plaatsen is Iserlohn wellicht het bekendst om zijn gestanst messing beslag. Dit wordt onder meer in Nederland verkocht.[55] Het verwondert dan ook niet dat een van de hier bestudeerde witwerkers-meubels een gestanste sleutelentree draagt dat toegeschreven is aan Iserlohn.[56] In Iserlohn worden echter op grote schaal Engels beslag en Engelse voorbeeldboeken en –kaarten gekopieerd.[57] Hierdoor is het, zonder herkomstgegevens, tot nog toe niet gelukt om met zekerheid vast te stellen of een stuk in Birmingham dan wel in Iserlohn is gemaakt.

[50] Hamilton, op.cit., p. 276-268 & 346.
[51] Th. Dann, 'English influence on furniture mounts manufactured in Iserlohn', in: *The Journal of The Furniture History Society*, Vol. XXXVIII (2002), p. 45.
[52] Hamilton, op.cit., p. 292.
[53] Hamilton, op.cit., p. 293.
[54] Th. Dann, 'Zierrathen an Meubles. Iserlohner Möbelbeschläge aus Messing', in: *Weltkunst,* 70 (2000), deel 12, p. 2034-2036.
[55] Dann, 2000, op.cit., p. 2036; Dann, 2002, op.cit., p. 55.
[56] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985-43. Literatuur: Dann, 2000, op.cit., p. 49, fig. 8. Zie ook: *Musterbuch Iserlohner Bronze-, Eisen- und Messingwarenhersteller, Metallwarenfabrik Iserlohn mit Lithographien von R. Hüser, Ph. Öhlschläger.* Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Bibl.nr. 55298.
[57] Dann, 2000, op.cit., p. 2035; Dann, 2002, op.cit., p. 45-46.

17. Ledikantbouten en -haken.
Op de aangetroffen ledikanten zijn tot het begin van de 20ste eeuw ledikantbouten toegepast.[58] Na die tijd worden ledikanthaken met gestanste haken regulier. Op kinderledikanten van na de Tweede Wereldoorlog worden ook ledikanthaken met een houtschroef toegepast.



Ledikanthaak met gestanste haken (links) en ledikanthaak met houtschroef (rechts). Bron: *Catalogus IJzerwaren, J.A.M. Burgman & Zonen N.V.* Utrecht: Burgman & Zonen, september 1955, p. 19, nr. 5129 en 5131.

Zoals eerder gezegd is aan de vorm en stijl van de witwerkers-meubels niet altijd een betrouwbare datering te ontlenen. Goed begrip van het er op aangetroffen meubelbeslag is een van de hulpmiddelen om tot een betere datering te komen. Daarnaast geeft het beslag een indicatie van de herkomst en de prijsklasse van het betreffende meubel.

[58] Voor een 18de-eeuwse catalogus met ledikantbouten zie: *Récueil des échantillons de la fabrique de Jean Schimmelbusch & Fils á Sohlingen*. Wald: Jean Pierre Grahe, 1789. Herdruk Solingen: H. Martor Beermann, 1997. Met een nawoord van H.-U. Haedeke, p. 150, nr. 533.

3.3.4 William Tottie: Engels beslag van Hollandse bodem.

De Engelse geelgieter William Tottie huurt van 1 mei 1737 tot 1 mei 1739 een huis met kelder aan de Boompjes in Rotterdam.[1] Waar hij tussen 1739 en 1746 woont, is onbekend. Wat we wel weten, is dat hij op 1 mei 1746 een huis en pakhuis betrekt op de Noordblaak, uitkomende op de Visscherdijk.[2] Hij krijgt daar het recht om in het pakhuis een kantoor af te schotten. In het huis mag hij een fornuis met schoorsteen maken voor zijn geelgieterij. Het contract wordt verlengd tot 1 mei 1753. Het fornuis is dan al afgebroken.[3] Tottie heeft in 1751 drie knechten in dienst: Leonart Oates, Johannes Paptist en Johannes Saywell.[4] De zaken gaan waarschijnlijk goed want in hetzelfde jaar koopt Tottie een woonhuis met erf op het Westnieuweland in Rotterdam.[5] Ook maatschappelijk verwerft hij aanzien. In 1755 wordt hij hoofdman van het Sint Eloijs gilde, een functie die hij vervolgens tussen 1759 en 1761 nogmaals bekleedt.[6] In 1761 blijkt hij in de Schrijnwerkerssteeg een tweede gieterij te hebben.[7]

Tottie trouwt met Rachel Weston. Zij krijgen rond 1736 een zoon. Het kind wordt op 11 januari 1742 op zesjarige leeftijd begraven in Groendaal, voorbij de brug.[8] Getuige de erfenissen die zij ontvangen hebben zowel Rachel als William familie in Birmingham.[9] Als Tottie in 1750 voor langere tijd naar het buitenland gaat verleent hij Rachel over alle zaken volledige zeggenschap.[10] Later, in 1767, stelt Tottie een zaakwaarnemer in Londen aan, zodat hij niet meer zelf hoeft te reizen. Het betreft Joseph Denion die het recht krijgt de verkoop en inning van goederen tot een waarde van 200 ponden naar eigen inzichten af te handelen.[11]

Werkwijze

In 1768 verkoopt Tottie de inboedel van zijn geelgieterij voor 2.200 gulden aan Claes Pieterse. De geelgieterij omvat onder meer een werkzolder en een verniskamer. Daar bevinden zich twee draaibanken, gereedschappen en modellen van koper, lood en hout.[12] In de winkel ligt een monsterboek met alle ontwerpen. Naast een eigen modellenboek blijkt Tottie in 1758 ook in het bezit te zijn van Engelse ontwerpen van Joseph Ange uit Yarmouth, hetgeen hij onder Rotterdamse kooplieden laat

[1] GAR, Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1841.
[2] GAR, Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2591.
[3] GAR, Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2836.
[4] E. Lels, 'Naamlijst van Rotterdamse gieters, biografie en werk', in: N. Schadee (red.), *Kanonnen, Klokken, Kandelaars: koper en brons uit Rotterdam.* Rotterdam, Zwolle: Historisch Museum Rotterdam, Waanders, 1999, p. 111 en 113.
[5] GAR, Toegangsnr.:18, Inv.nr.: 2747.
[6] E. Lels, 'Geelgieters in Rotterdam', in: N. Schadee (red.), *Kanonnen, Klokken, Kandelaars: koper en brons uit Rotterdam.* Rotterdam, Zwolle: Historisch Museum Rotterdam, Waanders, 1999, p. 51-52.
[7] Lels, idem.
[8] GAR: DTB Rotterdam, Inv.nr.: 44.
[9] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2740 en 2622.
[10] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2817.
[11] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2623.
[12] Ook de Rotterdamse geelgieter Arnout Spegt (20-10-1728) heeft loden en houten modellen. GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: folio 175 en verder, nr. 141 en 143

circuleren.[13] Tottie houdt voor zijn geelgieterij een klantenboek bij dat hij aan Pieterse overdraagt. Tevens wordt vastgelegd dat hij aan Pieterse zal onthullen hoe hij de vernis maakt die hij de laatste tijd op zijn metaalwaren aanbrengt.[14] Op diverse stukken meubelbeslag van Tottie zijn resten van vernis aangetroffen.[15]

Naast zijn eigen productie importeert Tottie ook. Dat blijkt als hij in 1761 notarieel een klacht vastlegt over ontvangen goederen. Het betreft handelswaar, besteld bij de geelgieter William Tovey uit Birmingham.[16] Ze zijn verstuurd door de boven gemelde Joseph Denion uit London, met het schip *The Prince of Wales*, verpakt in een kist gemerkt WT met daaronder een R. Wellicht slaan de letters WTR op William Tottie Rotterdam. De goederen komen te laat aan en zijn niet goed genoeg afgewerkt om direct verkocht te kunnen worden.[17] Het zijn dus geen halfproducten waar Tottie nog een stempel of vernis op wil aanbrengen.

Assortiment

William Tottie staat tussen 1746-1763 in Amsterdam regelmatig op de kermissen op de Westermarkt en aan de Kloverniersburgwal en op de Pinkstermarkt op de huidige Nieuwmarkt. Hij adverteert daarvoor in de Amsterdamse Courant met Engels gereedschap, messen en scharen, allerlei soorten verlichtingsmiddelen, verlakte theebladen en optische instrumenten.[18] Voorbeelden van zijn producten zijn rouwgespen voor de weduwe van Otto Groenix van Zoelen,[19] armblakers voor Mr. Cornelis Aernout van Brakel[20] en een telescoop in de collectie van Museum Boerhave.[21]

[13] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2755.
[14] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2990.
[15] Of deze origineel is kan in de toekomst vastgesteld worden met dwarsdoorsneden en identificatie van de ingrediënten.
[16] William Tovey heeft een geelgieterij in Birmingham en een winkel in London. Hij adverteert onder andere met meubelbeslag, kandelaars, kapstokhaken en bronzen spijkers (zie: *The London Chronicle*, volume 8, 5 mei 1761, p. 436).
[17] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2756.
[18] *Amsterdamse Courant:* 20 september 1746, 23 september 1749, 26 mei 1750, 18 september 1751, 19 juni 1753, 22 september 1753, 23 september 1755, 15 september 1757, 20 en 22 september 1759, 18 september 1760, 19 en 22 september 1761, 15 en 16 september 1762, 17 september 1763.
[19] GAR, Toegangsnr. 18, Inv.nr.: 2897.
[20] R. Baarsen (red.), *Rococo in Nederland*. Amsterdam: Rijksmuseum, 2001, p. 173, cat.nr.: 94.
[21] H.J. Zuidervaart, *Telescoops from observatory and other collections 1656-1859. A Descriptive Catalogue.* Leiden: Museum Boerhave, 2007, p. 60, cat.nr. 5.




Zandgegoten messing ladetrekkerplaat met op de achterzijde de naam W. Tottie op een midden 18de-eeuws buffet. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65 (Catalogus Deel 2, p.17).

Van William Tottie worden op 18de-eeuwse Nederlandse meubels nog steeds vele ladetrekkers en sleutelentrees ontdekt. Onder de bestudeerde witwerkers-meubels is van een buffet[22] het beslag losgemaakt en ook daarop staat ‘W.Tottie’. In twee Engelse catalogi komt beslag voor met precies dezelfde contouren maar met een iets afwijkende decoratie op de voorzijde.[23] Ook de collectie van het Amsterdam Museum bevat een stuk van Tottie. Een evenknie is te vinden in een Engelse catalogus.[24] Wederom zijn de contouren identiek maar wijkt de decoratie iets af. Wellicht dat Tottie bestaande modellen nagoot en dat hij er zijn eigen decoratie op aanbracht.




Ladetrekkerplaat uit de collectie meubelbeslag van het Amsterdam Museum met de naam ‘W. Tottie’ diagonaal op de achterzijde.

[22] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr. NOM.35814-65.
[23] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2037, p. 10, nr. 160 en LA 2038, p. 9, nr. 160.
[24] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2037, p. 23, nr. 85.

Concluderend kunnen we zeggen dat William Tottie tussen ongeveer 1737 en 1769 in Rotterdam op grote schaal “Engels” beslag giet, decoreert, van zijn naam voorziet en vernist.[25] Daarnaast importeert hij zaken uit Engeland. Het lijkt er niet op dat hij op de spullen van anderen zijn eigen naam stempelt. Hij is in die tijd overigens niet de enige Engelsman in Nederland. In paragraaf 3.3.3. zagen we al dat er in dezelfde periode een aantal andere Engelsen zijn die hier Engels beslag verkopen.

[25] Tot dezelfde conclusie komt Baarsen, op.cit.

3.4 Beschildering

3.4.1 Terminologie.
3.4.2 Waarom beschildert men naaldhouten meubels?
3.4.3 De verfzaak van Sara de Bie.
3.4.4 Verf- en lakrecepten voor witwerkers.
3.4.5 Basiskleuren.
3.4.6 Materiaal-imitaties.
3.4.7 Grisailles.
3.4.8 Lange jacht.
3.4.9 Bijbelse voorstellingen.
3.4.10 Chinoiserie.
3.4.11 Classicisme.

3.4.1 Terminologie.

In de periode van onderzoek zijn het in de regel de witwerkers zelf die de meubels schilderen. Daarnaast maken zij gebruik van schilders van velerlei pluimage: klad-, huis- en kunstschilders, glazenmakers en letterschilders. Zo zijn er in de werkplaats van de huisschilderfamilie Krikke te Heerenveen, naast kannen met olie, vaten met pigmenten, een verfmolen en wrijfstenen, ook te beschilderen voorwerpen te zien: kappen van linnenkasten, een wastafel en een kamerscherm.[1] Een verver is daarentegen vaak iemand die stoffen of garen verft. Echter, beide termen worden door elkaar gebruikt. Zo zijn er legio als verver aangeduide mensen die meubels schilderen.[2] Tot in de vroege 20ste eeuw worden beide termen verver en schilder door elkaar gebruikt voor wat we nu een huisschilder noemen. Bovendien zijn er ambachtslieden die zowel stoffen verven als huizen schilderen.[3] Meubels worden ook geschilderd door verlakkers.[4] Voor de hypothese dat de term ‘beschilderd’ in boedelbeschrijvingen op decoratief werk, en geschilderd c.q. geverfd op een effen afwerking zou slaan zijn geen eensluidende aanwijzingen gevonden. Daarom wordt in dit onderzoek steevast van beschilderd meubilair gesproken bij alle typen afwerkingen.

3.4.2 Waarom beschildert men naaldhouten meubels?

Er zijn in de literatuur, noch op interieurafbeeldingen, noch op de meubels zelf, aanwijzingen gevonden dat er tussen 1600-1900 blanke naaldhouten bergmeubels in zwang waren. Alleen eenvoudiger objecten zoals vlonders tegen optrekkende kou en vocht kunnen een enkele keer blank zijn, zoals te zien is op een schilderij (1662-1665) van Gabriël Metsu (1629-1667)[5] en een schilderij (1656-1660) van Pieter de

[1] Potloodtekening door Klaas Krikke, Collectie Museum Heerenveen, Inv.nr.: OBJ00701.
[2] M. Buis, *Binnenpaden en Buitenbeentjes in de oude vlecke Joure*. Joure: Buis, 1991, p. 129-131.
[3] MI: dialectenbank. Plaats: Valkoog. Opname 1, vanaf minuut 10.
[4] J. de Haan*, ‘Hier ziet men uit paleizen.’ Het Groninger Interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Groninger Historische reeks, 31. Assen: Van Gorcum, 2005, p. 334-335.
[5] Schilderij getiteld *Dame die een brief leest.* Paneel: H.52,5 x B.40,2 cm. Collectie National Gallery of Ireland, Dublin.

Hooch (1629-1648).[6] De honderden tijdens de inventaris aangetroffen naaldhouten meubels zijn echter van meet af aan beschilderd geweest. Daarom kon bij de vervaardiging worden volstaan met de vaak slechte kwaliteit hout met oneffenheden die gestopt werden en de vele noesten die alleen door een grondering en verf gemaskeerd konden worden. De verf beschermt vervolgens tegen splinteren. Blank hout absorbeert van nature vuil en vocht. Als het hout met een verf- en vernislaag is afgedekt is het oppervlak gesloten en neemt het geen vuil en vocht meer op. Hierdoor is het tevens makkelijker af te stoffen en vochtig af te nemen.

De belangrijkste reden waarom men naaldhouten meubels beschildert ligt echter in de meerwaarde die het zodoende krijgt waardoor het verkoopbaarder wordt. Naaldhout ziet men als een inferieure houtsoort ten opzichte van eiken- en notenhouten en uitheemse soorten zoals mahoniehout. Veel beschilderingen op naaldhouten meubels imiteren daarom deze destijds hoger gewaardeerde houtsoorten. Bovendien kunnen er met verf marmersoorten, marqueterie, landschappen en figurale voorstellingen geëvoceerd worden. De beschildering van het goedkope zachte naaldhout zorgt dus op vele fronten voor een meerwaarde die met fineer niet of alleen met hogere kosten te realiseren is.

3.4.3 De verfzaak van Sara de Bie.

De grondstoffen, nodig voor het beschilderen van meubels, worden op grote schaal in Nederland verhandeld. Tarieflijsten voor de invoer maken gewag van alle materialen die tijdens analyses van verflagen op meubels zijn teruggevonden.[7] Deze grondstoffen worden vervolgens weer in winkels aan de man gebracht zoals die van Sara de Bie (1708).[8] Zij woont waarschijnlijk op de Heiligeweg ter hoogte van De paal van Honderd Gaarden, het huidige Leidse Plein. Na haar overlijden treft de notaris in haar winkel bijna negentig kilo verfwaren aan, verdeeld over 207 posten. Voor een grondering verkoopt zij krijt, loodwit en lijm. Voor de kleurlaag op de grondering heeft zij vele ingrediënten. Onder de organische stoffen zitten daarvoor sterk kleurende harsen en dertien soorten kleurstoffen van wortels of hout. De anorganische pigmenten omvatten ruim tien soorten rood en geel, zeven soorten blauw, drie soorten groen en een grote variatie aan bruine pigmenten. Voor de afsluitende transparante laag heeft zij vernissen en lakken klaar voor gebruik. Daarvan verkoopt zij tevens de ingrediënten los zoals lijnolie, notenolie, terpentijnolie en vijf soorten hars. Om de vernislaag te polijsten kun je bij haar terecht voor trippel. Daarnaast heeft zij vele soorten kwasten en penselen in voorraad.

[6] Schilderij getiteld *Een vrouw met een kind in een kelderkamer*. Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-182.
[7] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte privilegien ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en handelingen der stad Amstelredam: ……etc.*, deel 4. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten,1748, p. 122 en verder. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930); J. le Moine de l'Espine, *De koophandel van Amsterdam, naar alle gewesten des werelds*, volume 1. Rotterdam: P.H. Losel etc., 1753, p. 214 en verder.
[8] SAA: Toegangsnr.: 5075. Notaris David des Pommare. Datum: 27 maart 1708. Acte nr.: 94 (oud) en 971 (nieuw).

Een groot deel van deze materialen vinden we terug in de voorraden van de Amsterdamse witwerker Christiaan van de Ondermeulen (1728), zoals lijm en krijt voor een grondering, de pigmenten loodwit, Berlijns blauw, vermiljoen, gedestilleerd groen en bronspoeder voor de beschildering, barnsteen en sanderak voor de vernis en trippel om de vernislaag te polijsten.[9]

3.4.4 Verf- en lakrecepten voor witwerkers.

18de eeuw

Uit de late 18de eeuw tijd zijn enige schilderboeken met recepten voor witwerkers bekend die ons veel leren over de technische aspecten van het schilderen. De mij vroegst bekende is die van Hendrik Cocq uit 1771.[10] Hij beschrijft daarin een duurzame vernis van sanderak en lijnolie. Deze vernis dient voor zaken waarop 'dunnetjes gehout of geschilderd is'. Wanneer men een hardere vernis maakt door aan dit recept minder olie toe te voegen is ze volgens hem bruikbaar voor allerlei huisraad, witwerkers-werk, kabinetten, tafels, blik, ijzer en koperwerk. Hij ageert hiermee op het slechte werk dat hij om zich heen ziet. Ondanks zijn advies deze duurzame vernis te gebruiken publiceert hij tevens een minder duurzame spiritusvernis voor de schilders van tafel- en theebladen. In een postuum uitgegeven werk van de kunstverlakker Johannes Kok uit 1794 wordt een vergelijkbaar recept aangeprezen om geschilderde tafels en geschilderd marmer te vernissen.[11]

De techniek waarbij kwetsbare water gedragen verven worden beschermd met een vernis duidt Watin aan met de term 'Chipolin'. [12] Hij geeft een uitgebreide beschrijving van de opeenvolgende lagen:

- verdunde perkamentlijm
- perkamentlijm met krijt
- pigmenten met lijm
- dunne laag lijm ter consolidatie
- twee of drie lagen spiritus

Deze techniek wordt toegepast op interieurpanelen. Omdat het veel sneller droogt dan lijnolie kunnen de kamers veel eerder gebruikt worden.

---

[9] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096. Datum: 20-5-1728.

[10] H. Cocq, *De Konst van Bereiding, Behandeling, Bewerking en Beschildering der befte soorten van lakken en vernissen. Tot haare volkomenheid gebragt, door eene Dertig-Jaarige Oeffening derzelve. Zeer dienstig voor alle Liefhebbers der Verlakkonst, Rijtuig- en Kladschilders, Witwerkers, enz.* Leyden: Andries Coster, 1771, p. 41 & 64-65.

[11] J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 9-10.

[12] J.F. Watin. *Der Staffirmaler, oder die kunst anzustreichen, zu vergolden und zu lackiren,* etc. Herdruk. Aichstetten: Kremer-Reprint Farbmühle, 1989, p. 65-71. J.F. Watin (geboren 1728) is de auteur van het oorspronkelijk Franstalige standaardwerk *L'Art du peintre, doreur, vernisseur* waarin hij met in Europa verkrijgbare ingrediënten de kwaliteiten van oosterse lak probeert te benaderen. Oorspr. Duitse uitg.: Leipzig: Siegfried Lebrecht Crusius, 1774.

19de eeuw

Uit de vroeg 19de eeuw dateert het werk van de Amsterdamse meester-schilder Lambertus Simis.[13] Deze beschrijft in zijn hoofdstuk 'Van het Witwerken' een goedkope verftechniek: '…..het beftaat namelyk in met mindere kosten en moeite flecht en eenvouwig werk zeer fraai fierlyk te doen voorkomen'. Samengevat resulteert het recept in de volgende opbouw:
- grondering van kalk en lijm.
- grondering met meer kalk.
- consolidatie met dunne lijm.
- dunne laag pigmenten gewreven in bier of azijn.
- transparante of bruine barnsteenvernis.

Voor een sterkere afwerking raadt hij aan lijnolie te gebruiken. In zijn recept voor meubels en houten voorwerpen laat hij de laag dunne lijm weg.

20ste eeuw

Mussert beschrijft de toepassing van lijmverf in interieurs en op meubels. Meubels behouden volgens hem met lijmverf veel langer hun glans dan met lijnolieverf en het is goedkoper.[14] Als recept geeft hij op:
- krijt-lijm mengsel van Zweeds krijt en Leidse lijm.
- puimen, stoppen en bijplamuren. De plamuur bestaat uit het basismengsel, met toevoeging van krijt.
- krijt-lijm mengsel met meer krijt en een beetje gekookte olie.

Op deze lijmverf wordt vervolgens gehout.

Bartels voert een vergelijkbaar recept aan in zijn hoofdstuk 'Meubels in lijmverf' waarin hij de techniek 'witwerken' aanprijst als een manier om goedkoop meubilair te beschilderen.[15] De achtereenvolgende lagen zijn:
- krijt/lijm grondering.
- krijt/lijm grondering met meer kalk.
- laag olieverf voor consolidatie.
- kleurlaag op water of olie basis.
- vernislaag.

Om de uiteindelijke kleur beter te benaderen adviseert hij om wat pigment toe te voegen aan de laatste grondering. Deze verftechnieken zijn in Joure rond 1900 toegepast op naaldhouten meubels voorzien van een geschilderde hout-imitatie.[16] Op een witte krijtgrondering worden daar twee verflagen aangebracht die qua kleur dicht bij elkaar liggen. Hierin wordt de houtnerf gekamd waarna het geheel wordt gevernist.

[13] L. Simis, *Grondig Onderwys in de schilder- en verw-kunst,* etc. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 280-282.
[14] P.C. Mussert, *Beschrijving van Grondstoffen, Bereiding en Herkenning van Verfwaren, Gommen, Oliën en Vernissen benevens een aantal praktische wetenswaardigheden ten dienste van Huis-, Rijtuig-, en Sieraadschilders.* 2e druk. Amsterdam: G. Schreuders, 1905, p. 63-66.
[15] P.H. Bartels, *Handboek voor Schilders*. Deventer: AE.E. Kluwer, 1918, p. 270-272.
[16] M. Buis, *Binnenpaden en Buitenbeentjes in de oude vlecke Joure*. Joure: Buis, 1991, p. 129 en 131.

Barnsteenvernis

Er is in de diverse schildershandboeken bij het vernissen van hout-imitaties veel aandacht voor barnsteenvernissen. De goudgele kleur geeft hout-imitaties een realistisch uiterlijk en diepte, en vernissen met barnsteen zijn duurzaam. Barnsteen wordt in de 18de eeuw per schip vanuit de Oostzee ingevoerd.[17] Daarnaast komt het van nature in de Nederlandse bodem voor waar het wordt verzameld voor lakstokers.[18] Al in de 18de eeuw zijn er verschillende receptenboeken voor onder meer witwerkers waarin barnsteenvernis is aangeprezen.[19] Ook in Duitsland wordt barnsteenvernis gebruikt over water gedragen hout-imitatie.[20] Verfwaren handelaar Sara de Bie (1708) in Amsterdam heeft barnsteen op voorraad, en ook meester-witwerker Christiaan van der Ondermeulen (1728) heeft tussen zijn schildersmaterialen ruim 10 kg barnsteen.[21] Het gebruik van barnsteen zet zich in Nederland in de 19de eeuw voort, getuige de handleiding van Greber uit 1840.[22]

3.4.5 Basiskleuren.

Als we de onderzochte meubels in chronologische volgorde zouden zetten wordt er over de jaren heen een aantal kleurtrends duidelijk. In het hiernavolgende zal een aantal veel gebruikte kleuren de revue passeren. Daar waar er natuurwetenschappelijke analyses voorhanden zijn worden tevens de in die kleuren geïdentificeerde pigmenten vermeld. Aan de gepresenteerde volgorde kan geen strikte chronologische volgorde worden ontleend en ook binnen een kleur zijn er vele variaties.

---

[17] Zie bijvoorbeeld: SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 11954, 28-6-1764.

[18] G.A. Venema, *De Barnsteen in het Oostelijke gedeelte der Provincie Groningen*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1854, p. 141-156; R. Westerhoff & G. Acker Stratingh, *Natuurlijke Historie der Provincie Groningen*, eerste deel, eerste stuk. Groningen: J. Oomkens, 1839, p. 34-38; P. Harting, *Het eiland Urk, zijn bodem, voortbrengselen en bewoners*. Utrecht: Van Paddenburg & Comp., 1853, p. 30-33; W.C.H. Staring, *De Bodem van Nederland. Zamenstelling en het ontstaan der gronden in Nederland*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1860, p. 79-83; R.E. de Haan, 'Het Barnsteen', in: D. Lubach et al. (red.), *Album der natuur*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1889, p. 106-125.

[19] *Lak, Vernis en Verf-Konst, Om alle zoorten van lakken, vernisse en verven te bereyden. Door een liefhebber beschreven*. Amsterdam: Gerred ten Boekelaar en Zoons, 1767, p. 88; H. Cocq, *De Konst van Bereiding, Behandeling, Bewerking en Beschildering der befte soorten van lakken en vernissen. Tot haare volkomenheid gebragt, door eene Dertig-Jaarige Oeffening derzelve. Zeer dienstig voor alle Liefhebbers der Verlakkonst, Rijtuig- en Kladschilders, Witwerkers, enz.* Leyden: Andries Coster, 1771, p. 14 en 73-75; J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 22.

[20] J. Lehman, *Das Werkstattbuch des Johan Arendt Müller zu Quakenbrück. Eine Quellenschrift aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Originaltext und Übertragung.* Hildesheimer Beiträge zur Geschichte von Materialien und Technieken, Heft 1. München: Siegl, 2002, p. 13

[21] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

[22] S. de Grebber, *Handleiding tot het bereiden van alle soorten gekleurde en ongekleurde vernissen volgens de nieuwste en nog weinig bekende voorschriften bewerkt ten dienste van Kabinetwerkers, Schilders, en alle die in hun beroep van vernissen gebruik maken*. Amsterdam: S. de Grebber, 1840, p. 29.

Grondering

Voor een optimale hechting van de grondering wordt het blanke hout in theorie voorgestreken met een waterige oplossing van dierlijke lijm. Daarop wordt de krijtgrondering aangebracht. Deze bestaat in de regel uit krijt, vaak met loodwit, gemengd met dierlijke lijm. In de meeste winkelinventarissen van witwerkers[23] en ook op tarieflijsten van beurtschepen komen witte naaldhouten meubels voor. Dit zijn meubels die al wel een krijtgrondering dragen maar nog niet beschilderd zijn. In een enkel geval is er gips aan toegevoegd zoals is aangetoond op het linnenkabinet uit het Openluchtmuseum Erve Kots.[24] Gedurende de laat 17de en 18de eeuw is het gebruikelijk aan de krijtgrondering koolzwart toe te voegen, vooral als er vervolgens blauwe verf overheen komt. Mogelijk komt blauw sterker op een grijze dan op een witte grondering tot zijn recht.[25]

Groen

Onder de oudste aangetroffen meubels, daterend tussen 1650-1700, heeft een groot deel een groen fond. Deze kleur is aangetroffen op een vierdeurs kast,[26] een kist,[27] en diverse kinder- en poppenmeubels.[28] Groene kasten, waarschijnlijk is hier effen groen bedoeld, komen ook voor in 18de-eeuwse Hindelooper boedelinventarissen.[29] De groene kleur van deze meubels past bij vele andere elementen in het 17de- en 18de-eeuwse interieur zoals valletjes en gordijnen voor bedsteden en beantwoordt aan de landelijke mode in die periode.

Een frequent groen geschilderd meubel is de gematte stoel. Het betreft in de regel een gedraaide knopstoel, waarbij de achterstijlen recht zijn of ter hoogte van de zitting een knik naar achteren maken. Deze komt de gehele 17de eeuw voor in de stedelijke wooncultuur zoals blijkt uit de boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden.[30] Daar staan ze in de regel in minder representatieve ruimten zoals keukens

[23] Zie bijvoorbeeld de communicatie tussen vader Christiaan van der Ondermeulen en zoon David van der Ondermeulen aangaande het overnemen van het witgemaakte nevens het geschilderde goed: SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9097, 20-9-1728.
[24] Collectie Openluchtmuseum Erve Kots, Lievelde, geen inventarisnummer.
[25] Meubels waarop een grijze grondering is aangetroffen betreffen: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2455-43 (kuipje), NOM.39489-70 (lessenaar), NOM.9672-49 (hangoortafel); collectie Edams Museum, geen inventarisnummer (hoekkast); collectie Fries Scheepvaartmuseum, Inv.nr.: FSM 1987-255 (kistje); collectie Jorien Jas, geen inventarisnummer (schenktafel). Meubels waarop de koolstof langs natuurwetenschappelijke analyse is aangetoond betreffen: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.38182-68 (niskast) en NOM.5879-46 (wieg).
[26] Collectie Antiek d'Eglantier, geen inv.nr.
[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35988-65.
[28] Collectie Ottema Kingma Stichting, Leeuwarden, Inv.nr.: NO 12530, voorheen OKS 7252; collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-8266; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 02170.
[29] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078, folio 31, Anne Claases, 6-4-1768; Harmen Ages Hermanides, 4-12-1792.
[30] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992. Voor groene stoelen zie: 1986, deel 1, p. 323, nr. 19, 1601; 1992, deel 6a, p. 127, nr. 59, 1621; 1990, deel 5a, p. 160, nr. 34, 1639; 1992, deel 6a, p. 224, nr. 61, 1650; 1992, deel 6a, p. 220, nr. 61, 1650; 1987, deel 2, p. 565, nr. 8, 1799; 1989, deel 4b, p. 495, nr. 24, 1697. Voor gematte groene stoelen: 1990, deel 5a, p. 299, nr. 38, 1597; 1989, deel 4b, p. 575, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 575, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 575, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 574, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 491, nr. 24, 1656.

en meidenkamers. Ze blijven gedurende de 17de en 18de eeuw in heel Nederland in gebruik. In 1848 worden groene gematte stoelen daarentegen als typerend voor alleen de Hindelooper wooncultuur beschouwd, en bekkelingen genoemd.[31] Uit de bewaard gebleven inboedels van de gehele Zuidwesthoek van Friesland blijkt echter dat daar overal groene stoelen voorkwamen.[32] Ze zijn dus niet alleen aan Hindeloopen voorbehouden. Zoals nu blijkt zijn groene gematte stoelen late overblijfselen van een algemeen Noordwest-Nederlandse stedelijke wooncultuur.[33] Bovendien gebruikt men in de 18de-eeuwse boedelinventarissen niet de term bekkeling, dat lijkt een 19de-eeuwse poging om het erfgoed aldaar Frieser te doen lijken dan het was.

Stoelgroeners, stoelgroenders of ook wel stoelververs komen geregeld voor binnen de stedelijke gilden in de eerste helft van de 17de eeuw. In Dordrecht betalen tussen 1580-1649 in totaal 30 mensen aan het Gilde van de Vijf Neringen om stoelen te mogen groenen. Deze ambachtslieden zijn daarnaast onder meer stoelendraaiers, wieldraaiers of lantaarnmakers. Bij enigen van hen wordt expliciet gespecificeerd dat ze niet het recht hebben om als 'clatschilder' te werken maar dat ze alleen stoelen
mogen groenen.[34] Aan het einde van de 17de eeuw blijkt dat de Dortse grofschilders het recht hebben om stoelen te groenen.[35] Ook in Utrecht zijn stoelgroeners actief.[36] In Delft spreekt men eerder van stoelververs.[37] In Gouda (1663) treedt men op tegen de malafide praktijk om stoelen van wilgenhout te groenen. Zodoende kan de klant niet meer kan zien dat hij een stoel van inferieure houtsoort koopt. Wilgenhouten stoelen mogen voortaan alleen wit (dat wil zeggen blank) en ongegroend worden verkocht.[38]

Dat witwerkers ook groene stoelen produceren blijkt uit het assortiment van de Amsterdamse witwerker Hendrick Wetering dat hij in het witwerkers-pand in de Hartenstraat in 1655 te koop aanbiedt.[39] Witwerkers produceren echter maar op zeer bescheiden schaal stoelen. De beroepen stoeldraaier en stoelgroener zijn rond 1650

[31] W. Eekhoff, 'Merkwaardigheden omtrent de woningen, kleeding, zeden en gebruiken der Hindeloopers', in: *Nederlandsch Museum. Geschied- en letterkundige merkwaardigheden, natuurbeschrijvingen, aardrijkskundige bijzonderheden, historische en romantische verhalen*, deel XIII (1848), p. 1-6.
[32] Zie bijvoorbeeld: Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0019, folio 225 e.v., Id Rinnert, Molkwerum, 1-10-1739; Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20: folio 129 e.v., schipper Sipke Wijbrens, Molkwerum, 2-7-1756; folio 253, Age Sibes/Sibles grootschipper, Koudum, 12-7-1769.
[33] H. Piena. 'De knopstoel en haar soortgenoten', in: *Van schemel tot zitzak – De stoel ontleed.* Amsterdam: Stichting Ebenist, 2018, in druk.
[34] *Keur- en ordonnantieboek van het Comans-Gilde binnen Dordrecht*. Dordrecht: Pieter Braam, 1785. (GAD: 16:688). Zie ook: Fr.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 1. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1877-1878, p. 181-220.
[35] *Keuren en ordonnantiën voor St. Lucas confrarie*. Dordrecht: N. van Eysden, 1785. (GAD 489: 40349); G.H. Veth, 'Iets over de confrérie van St. Lucas en de latere kunstgenootschappen te Dordrecht', in: Fr.D.O. Obreen (red.), *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 7. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1887, p. 90.
[36] *Werken: Historisch Genootschap Utrecht.* 's Gravenhage: Martinus Nijhof, 1894, p. 198.
[37] Fr.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 1. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1877-1878, p. 10-11 en 47-48.
[38] *Gildebrieven van alle de gildens binnen de stad Gouda*. Gouda: J. Endenburg, 1713, p. 325.
[39] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 272. Datum: 18 november 1655.

al uitgekristalliseerd en tellen reeds vele gildeleden als in diverse steden het ambacht van de witwerker nog vorm moet krijgen.

Het overgrote deel van de beschilderde stoelen is effen groen zoals te zien is in de familiekroniek van Jan Siewertsz. Kolm (1618-1630)[40] en op schilderijen van Dirck Hals uit 1625-1630.[41] Dat er ook weleens, zij het primitief, decoratie op is aangebracht, is te zien op het schilderij *De Jonge Fluitspeler* uit circa 1635 van Judith Leyster (1609-1660).[42] De knopstoel op dit schilderij draagt een lichtgroen fond, gedecoreerd met een donkergroen gestempeld of getamponneerd patroon. Dergelijke stippel- en streeppatronen zijn gemeengoed in de 17de eeuw, getuige meerdere schilderijen met dergelijke gedecoreerde knopstoelen.[43] Een knopstoel met waarschijnlijk een wortelnoten-imitatie is te vinden op het schilderij *De Jonge Moeder* uit 1658 van Gerrit Dou.[44]

Blauw

Een groot aantal kasten daterend uit 1670-1720 draagt van origine een lichtblauw fond.[45] Dit fond is echter inmiddels ontkleurd waardoor het, samen met de gedegradeerde vernis een vuil, een gele indruk geeft. Natuurwetenschappelijke analyse van een zijde van een uit 1672 daterende kast wijst uit dat het blauwgrijze fond loodwit, krijt en grove smalt bevat.[46]

Uit 1730-1790 dateren zoveel meubels met een blauw fond dat het gerust de blauwe periode mag heten. Het gaat onder meer om wiegen, buffetten, een hemelbed, hangoortafels, kattenbanktafels, theetafels, een bureau-kabinet en allerlei kistjes zoals voor driepuntsteken. Een theetafel met een effen blauw blad wordt rond 1755–56 duidelijk afgebeeld in een Nederlands interieur door Étienne Liotard.[47] Daar waar de pigmenten zijn gedetermineerd, zoals bij een wieg en een buffet, blijkt het om op aluin neergeslagen Pruisisch of Berlijns blauw te gaan.[48] De Amsterdamse witwerker Christiaan van der Ondermeulen heeft al in 1728 Berlijns blauw in zijn voorraad schildersmaterialen.[49]

Niet alleen meubels, maar ook spijkervaste delen van interieurs worden in deze periode blauw geschilderd. Voorbeelden zijn een betimmering in het Honig

[40] SAA: Bibliotheeknummer 15030/77884.
[41] RKD: database, afb.nr.: 0000341757; 0000081175 en 1000279391 (waarschijnlijk een driestal met verhoogde rug).
[42] Collectie Nationalmuseum, Stockholm, Zweden: Inv.nr.: NM 1120. Olie op doek. Maten: H.73 x B.62 cm.
[43] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-C-535 en SK-A-3127; RKD: database, afb.nr.: 0000145715 (een driestal).
[44] Collectie Mauritshuis, Inv.nr.: 32.
[45] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM I 1941-301 (spijlenkast), Inv.nr.: FM 5249 (kast); collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13182 (niskast), Inv.nr.: ZZM 5750-56 (kast).
[46] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[47] RKD: database, afb.nr. 0000351996; Veiling Sotheby's London. Datum: 2016-07-06 - 2016-07-07, lotnr.: 46.
[48] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5879-46 (wieg); collectie Gemeente Alkmaar, geen inventarisnummer (buffet).
[49] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096. Notaris Jan Ardinois. Datum: 20-5-1728.

Breethuis te Zaandam, gedateerd 1765[50], en een betimmering uit Booneschans (Groningen) daterend vanaf 1771.[51]

3.4.6 Materiaal-imitaties.

Marmer

Veel van de aangetroffen meubels hebben gemarmerde delen. Op zijn rondreis door Noord-Holland wijst Le Francq van Berkhey (1769) op geverfde en gemarmerde pronkmeubelen.[52] Diverse schildershandboeken instrueren over het marmeren zoals de *Lak, Vernis en Verf-Konst* uit 1767.[53] En in zijn *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken* beschrijft Johannes Kok (1794) een vernis voor op geschilderd marmer.[54]

Witwerker Frans Dircksz. Sluijter produceert in de vroege 18de eeuw vele theeblaadjes. Bij sommige specificeert hij de beschildering als 'steen moreren'. Waarschijnlijk wordt hier een marmer-imitatie bedoeld. Veel meer soorten ambachtslieden die de kwast hanteren blijken te marmeren. De Leidse kladschilder Claes de Graeff krijgt het marmeren in 1694 aangeleerd.[55] Ook in Rotterdam (1750) verstaat men onder het klad- of grofschilderen het imiteren van allerlei hout en steen. De gildeproef van de grofschilders aldaar bestaat uit drie panelen, een verguld, een genotenboomd, en een gemarmerd.[56] Naast grofschilders zijn er ook kunstschilders die marmeren zoals R. Jelgerhuis (1761), eerst in de Grote Hoogstraat, daarna in de Grote Kerkstraat te Leeuwarden.[57] Onder de huisschilders is er de Amsterdamse Cornelis Cornelissen die tussen 1798-1807 vele zaken blauw marmert zoals twee vuilnisblikjes, een blaker, een kaarslade en een zeiltje met een Berlijns blauw gemarmerde rand en een ornament.[58] Het Dordtse schildersbedrijf De Weduwe A. van Strij en Zoon toont in 1856 een geschilderde gemarmerde tafel op de tentoonstelling voor Nijverheid in Dordrecht.[59]

---

[50] P. van Leeuwen et al. (red.), *Honig Breethuis. Thuis bij een Zaans koopmansgezin.* Zaandijk: Heijnis & Schipper, 2012, p. 36.
[51] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.34920-63.
[52] Francq van Berkhey, *Natuurlyke Historie van Holland*, II-1. Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1769, p. 597.
[53] *Lak, Vernis en Verf-Konst, Om alle zoorten van lakken, vernisse en verven te bereyden. Door een liefhebber beschreven*. Amsterdam: Gerred ten Boekelaar en Zoons, 1767, p. 80-81 en p. 102 en 124.
[54] J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 9-10.
[55] P. Bakker, 'Crisis? Welke crisis? Kanttekeningen bij het economisch verval van de schilderkunst in Leiden na 1660', in: *De zeventiende eeuw: cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*. Leiden: De Werkgroep Zeventiende Eeuw, (2012), nr. 27, p. 246.
[56] J.H. Scheffer & Fr.D.O. Obreen, 'Iets over het Sint Lucas- of Schildersgild en aanteekeningen betreffende Rotterdamsche Kunstenaars', in*: Rotterdamsche Historiebladen*, Tweede Afdeling. Geschiedkundige stukken. Eerste Deel. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1876, p. 417-418.
[57] *Leeuwarder Courant:* 11 april 1761.
[58] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.
[59] *Catalogus der Voorwerpen ingezonden op de Tentoonstelling van Nijverheid uitgeschreven door de Afdeeling Dordrecht der Vereeniging ter bevordering van Fabrijk- en Handwerk- nijverheid in Nederland.* Dordrecht: H.R. van Elk, 1856 (GAD: Toegangsnr.: 489, Inv.nr.: 22552).

In de gepubliceerde inboedels van het Rapenburg te Leiden zijn vroege voorbeelden te vinden van gemarmerde meubels zoals een schenktafel in 1650,[60] acht 'fijn gemarmelde stoelen en een gemarmelde zetelstoel' in 1653,[61] en een gemarmerde theetafel in 1743.[62] Ook buiten de steden zijn er gemarmerde meubels in zwang zoals Van der Molen aantoont aan de hand van 17de- en 18de-eeuwse inboedels op Ameland.[63]

De tijdens de inventarisatie aangetroffen meubels met marmer-imitaties dateren uit de gehele periode van onderzoek. De vroegste voorbeelden hebben een steenrood fond met witte en zwarte aderen. Voorbeelden daarvan zijn te vinden op een schenktafel (1650-1670),[64] een kinderledikant (1650-1675),[65] en een poppenledikant (1650-1675).[66] Op mogelijk wat latere 17de-eeuwse kasten komen dergelijke marmer-imitaties nog steeds voor.[67] Deze steenrode marmer-imitaties gaan in de 18de eeuw door, zoals te zien is op bedstedebankjes,[68] een theetafel uit 1744,[69] een wandbord (1740-1780),[70] en diverse flaptafels (1750-1780).[71] Minder talrijk in deze periode zijn de marmer-imitaties met een wit-, crème- of okerkleurig fond met grijze aderen. Deze zijn aangetroffen op gedateerde kasten te weten uit 1672,[72] 1690,[73] en 1695.[74] Uit 1689 kennen we een prachtig eierrek met een dergelijke marmering.[75]

Rond 1730 raakt het marmeren op een blauw fond in de mode. Een spijlenkast in de collectie van het Zuiderzeemuseum draagt marmer-imitaties met zowel een steenrood als een blauw fond en zou van rond deze tijd kunnen dateren.[76] Waarschijnlijk houdt deze mode verband met de bredere toepassing van het pigment Pruisisch blauw, hetgeen op diverse meubels uit deze groep is geïdentificeerd.[77] Marmer-imitaties met een blauw fond en grijswitte aders zijn te vinden op een

[60] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6a, p. 225.
[61] Op.cit., 1986, deel 1, p. 261.
[62] Op.cit., 1992, deel 6a, p. 275.
[63] S.J. van der Molen, 'In Amelander binnenhuisjes', in: *De Vrije Fries*, deel 50 (1970), p. 64-65.
[64] Collectie Jorien Jas en Eloy Koldeweij, Arnhem, geen inv.nr.
[65] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-8266.
[66] Collectie Ottema Kingma Stichting, Inv.nr.: NO 12530, voorheen OKS 7252.
[67] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 271 a; Inv.nr.: ZZM 9127.
[68] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.B.1950-146; collectie Stichting Edams Museum, Inv.nr.: 186.
[69] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7456-48.
[70] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1461.
[71] Collectie Ottema Kingma Stichting, Inv.nr.: FM BKS 1955-384 en NO 12565
[72] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[73] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6249.
[74] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5249.
[75] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.643.
[76] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046 (spijlenkast (1730).
[77] Collectie Gemeente Alkmaar geen inv.nr. (buffet); collectie Mariakerk, Oosterwijtwerd, geen inv.nr. (bolpoottafel).

bolpoottafel (1730-1750),[78] twee buffetten,[79] twee bedstedetrapjes (1750-1800),[80] diverse flaptafels (1725-1775),[81] een kist gedateerd 1774,[82] en een schuifdoos gedateerd 1798.[83]

De vergeelde vernis op deze blauwe marmer-imitaties veroorzaakt dat ze er in de loop van de tijd geelgroen gaan uitzien. Deze door veroudering veroorzaakte verkleuring is rond 1900 geïmiteerd op historiserend overschilderde meubels zoals op twee hangoortafels met geelgroene marmer-imitaties.[84] Tot slot zijn er diverse wastafels uit circa 1900 waarop het gehele blad, soms inclusief de opstand, is gemarmerd met een wit fond en grijze aders.[85] Hier is het marmeren voor het eerst niet puur decoratief toegepast maar is bewust geprobeerd om marmeren dekplaten van luxe wastafels te imiteren.

Schildpad

Diverse onderdelen van meubels, daterend tussen 1660-1730, dragen een schildpad-imitatie. Het vroegste voorbeeld is te vinden op het kastje (1663) van het Sint Nicolaas- of koopmansgilde in Den Haag.[86] Lunsingh Scheurleer typeert de beschildering op de poten als rood marmer.[87] Het betreft mijns inziens echter een schildpad-imitatie. Deze is, net als het hele meubel, overschilderd. De lacunes op de poten laten zien dat er oorspronkelijk een lichtere schildpad-imitatie onder zit.

Op diverse meubels betreft het een zeer schematische weergave van vellen schildpad zoals op de rand van een aantal hangoortafels.[88] Realistischer zijn de imitaties op een bedstedebankje uit 1698,[89] op de profielen rond de panelen van twee niskasten,[90] op drie laat 17de- c.q. vroeg 18de-eeuwse kistjes in de collectie van de Ottema Kingma Stichting[91] en in een huisaltaar.[92] Twee kruisvoetkabinetten[93]

[78] Collectie Mariakerk, Oosterwijtwerd, geen inv.nr.
[79] Collectie Gemeente Alkmaar, geen inv.nr. (buffet, 1740-1760); collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65 (buffet, 1750-1770).
[80] Collectie Fries Scheepvaart Museum, Inv.nr.: FSM C-033; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3343-44.OV.
[81] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1986-009; FM 5122; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.847.OV; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1958-6310.
[82] Collectie Hervormde Gemeente Heeg, Inv.nr.: FSM 1987-255.
[83] Collectie Fries Scheepvaart Museum, Inv.nr.: 1994-052.
[84] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5370-39 en Inv.nr.: NOM.27999-57.
[85] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43025-73; NOM.50196-78.
[86] Collectie Haags Historisch Museum, Inv.nr.: 0000-0001-OHO.
[87] D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst.* Amsterdam: Elsevier, 1941, p. 82. Zie ook: K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 43.
[88] Collectie Doopsgezind Weeshuis, Zaandam, geen inv.nr.; collectie Hermitage, St. Petersburg, Rusland, Inv.nr.: 1934-998; collectie Stichting Grills Hofje, Amsterdam, geen inv.nr.
[89] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35150-63.
[90] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.38182-68; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 4375.
[91] Inv.nr.: OKS 1955-484, OKS NO 12599 en OKS NO 12580.
[92] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.9714.
[93] Collectie J.D.F. Bottema, Warfhuizen, geen inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44689.

dragen een Boulle marqueterie-imitatie, te vergelijken met de marqueterie op het poppenhuis van Petronella Oortman (1686-1710).[94] Een schenktafel is er zelfs compleet mee beschilderd.[95]

In een schildershandleiding uit 1767 staat beschreven hoe men “gewoon” en geel schildpad kan imiteren.[96] Ook Johannes Kok (1794) beschrijft het imiteren van schildpad.[97] Op dat moment zijn schildpad-imitaties op meubels echter al enige tijd uit de mode.

Olijfhout

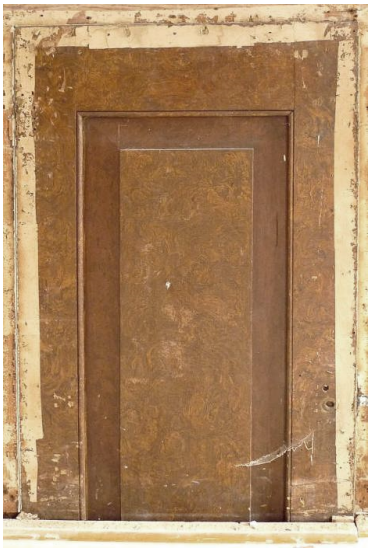
Zeker op17de- en 18de-eeuwse meubels, wanneer hout-imitaties weinig realistisch worden uitgevoerd, is het moeilijk vast te stellen welke houtsoort men precies wil imiteren. Gezien de populariteit van notenhouten meubels zal deze houtsoort in de meeste gevallen voor ogen staan. Bij drie kruisvoetkabinetten lijkt het echter eerder om olijfhout te gaan.[98] Het exemplaar dat zich in een particuliere collectie bevindt, draagt vrij duidelijke imitaties van olijfoesters. In Amsterdam produceert de witwerker Frans Dircksz. Sluijter tussen 1706-1719 in totaal 33 meubels met olijfhout-imitaties. Het betreft vooral theetafels, daarnaast enkele theeblaadjes, een gueridon en een cabinet.[99] Sluijter combineert de olijfhout-imitaties met witte perken en bloemen.

Notenhout

Notenhouten stoelen lijken in Amsterdam al vanaf de vroeg 17de eeuw te zijn gemaakt. Zo is er in 1612 tussen een Amsterdamse Spaanse stoelenmaker en een houtverkoper in Utrecht een geschil over het transport van duizend voet notenhout.[100] Afgaande op de reeds gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg komen notenhouten tafels en bergmeubels daar vanaf circa 1650 voor. Zo heeft Johan de la Chambre op het Rapenburg 48 in 1650 in de grote zaal een notenhouten trektafel[101] en staan er in 1656 bij Johan Franchoys Tortarolis op nummer 24 een kist, een ledikant, diverse soorten tafels en gueridons, allemaal van notenhout.[102] Al snel wordt deze dan nog chique houtsoort in verf geïmiteerd. Een vroege wortelnoten-imitatie bevindt zich op twee deuren in Kasteel Biljoen, tijdens de

[94] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-1010.
[95] Collectie Haags Historisch Museum, Inv.nr.: 1979x0005-OHO.
[96] *Lak, vernis en verf-konst. Om alle zoorten van lakke, vernisse en verven te bereyden. Door een liefhebber beschreven.* Amsterdam: Gerred ten Boekelaar en Zoons, 1767, p. 40 en 103.
[97] J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 14-15.
[98] Collectie J.D.F. Bottema, Warfhuizen, geen inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44689.
[99] SAA: Toegangs.nr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[100] SAA: Toegangsnr.: 5075, acte 15139, folio 39. Datum: 22-2-1612.
[101] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, deel 5b, p. 572.
[102] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4b, p. 491, 495, 496, 497, 498, 501.

restauratie in 2012-2013 ontdekt achter latere wandbespanningen (zie afb. hieronder).[103] Gezien de bouwgeschiedenis moeten deze deuren vlak na 1661 zijn gemaakt.



Deur met wortelnoten-imitatie, waarschijnlijk kort na 1661 geschilderd, achter later aangebrachte wandbespanningen in Kasteel Biljoen, Velp.

Een ander vroeg voorbeeld van een wortelnoten-imitatie is aangebracht op een kamerdeur in de buitenplaats Trompenburg, uitgevoerd kort na de brand in 1673.[104] Ook op meubels zijn notenhout en wortelnoten op grote schaal geïmiteerd. Een vroeg voorbeeld komt uit het voormalige pand van het Waterschap Drechterland en West-Friesland. Het is een kist met bovenlangs het wapenschild de tekst: ‘Anno Drechterlandt 1684’. Op alle zijden is een prachtig uitgewerkte wortelnoten-imitatie geschilderd. Een dergelijke imitatie heet ook wel ‘arabiën’.[105] Zo levert de Rotterdamse meester-witwerker Wouter de Mooy in 1728 ‘een arabis geschilderde kas’.[106]

Notenhout 1680-1780

Vanaf de late 17de- tot en met het derde kwart van de 18de eeuw, dus zo’n honderd jaar, blijven notenhout-imitaties op wandbetimmeringen en meubels in zwang. Rond 1750 voeren ze zelfs de boventoon. Frans Dircksz. Sluijter produceert tussen 1706-1719 in totaal 23 meubels met een notenhout-imitatie.[107] Het merendeel betreft

[103] Kasteel Biljoen, Velp, Gelderland. Ruimte 003 (moderne keuken) en kamer 004 (nieuwe eetkamer).
[104] B. Olde Meierink & J.H. Meijman, *Buitenplaats Trompenburg. ’s-Gravenland. Beschrijving en waardering paviljoen en tussenlid*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2001, p. 13-18.
[105] L. Simis, *Grondig Onderwys in de schilder- en verw-kunst,* etc., deel 2. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 24-25.
[106] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 1896, acte nr.:1344-1354.
[107] GAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.

kabinetten van vijf tot zeven voet hoog.[108] Daarnaast 'notenboomt' hij twee spiegeltafels en enige Oost-Indische bakjes. Op vijf theetafels combineert hij de notenhout-imitatie met witte perken, een bloemenrand en sterren. Eveneens te Amsterdam worden in de Engelse schoorsteenmakers-winkel van Bartholomeus Munsterman, meester-timmerman en rookmeester (1736), rookvrije schoorstenen gemaakt met 'Eeken als greenen kastjes, versiert, gearabit en genoteboomt en alles gereed te bekomen'.[109] In Enkhuizen (1734) wordt het interieur van een apothekerswinkel te koop aangeboden, waaronder vele soorten kasten, alles 'genooteboomt'.[110] De Alkmaarse timmerman-witwerker Justus Snijders heeft in 1769 onder zijn witwerkersgoed zes genotenboomde meubelen staan: twee kabinetten, een bureau, en drie latafels, zowel enkel als dubbel gebuikt.[111] In 1794 beschrijft Johannes Kok in zijn schildershandleiding hoe notenhout met omber geïmiteerd kan worden. Dat is echter een vrij late bron, omdat notenhout-imitaties dan al uit de mode zijn.[112]

Van vrijwel alle laat 17de- en 18de-eeuwse typen meubels zijn exemplaren met een notenhout- of een wortelnoten-imitatie bewaard gebleven. Laat 17de-eeuwse voorbeelden betreffen een poppenwieg[113] en een aantal kasten.[114] Uit circa 1700 dateren twee hangoortafels en een gueridon in het Grills Hofje te Amsterdam[115] en een halve hangoortafel in Zaandam.[116] Iets jonger zijn twee gedateerde bedstedebankjes uit respectievelijk 1718[117] en 1739.[118] De voornamelijk uit het midden van de 18de eeuw daterende dubbel getoogde bedstedebankjes dragen dikwijls een wortelnoten-imitatie.[119] In een particuliere collectie bevindt zich een midden 18de-eeuwse eikenhouten gebuikte commode met een oker- en omberkleurige notenhout-imitatie (zie afb. p.203).

[108] Waarschijnlijk te vergelijken met het linnenkabinet uit de collectie restauratie-atelier Van Asten, Landgoed de Olmenhorst, Lisserbroek, geen inv.nr.
[109] *Amsterdamse courant:* 20-12-1736.
[110] *Oprechte Haerlemse Courant:* 30-3-1734.
[111] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte nr.: 686.
[112] J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 15.
[113] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 02170.
[114] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046, ZZM 1955-5119 en ZZM 9127.
[115] Collectie Stichting Grills Hofje, Amsterdam, geen inv.nr.
[116] Collectie Doopsgezind Weeshuis, Zaandam, geen inv.nr.
[117] Collectie Edams Museum, Inv.nr.: 0011.
[118] Collectie Cultuurhistorisch Museum Texel, De Waal, Inv.nr.: 19.
[119] Zie bijvoorbeeld collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.898-43, NOM.2442-43 en NOM.2960-43.



Gebuikte eikenhouten commode met originele notenhout-imitatie waarbij de houtnerftekening over de vier laden doorloopt. Datering: 1740-1760. Maten: H.74 x B.83,5 x D.51 cm. Particuliere collectie.

Het Nederlands Openluchtmuseum bezit een midden 18de-eeuwse naaldhouten gebuikte ladekast met van origine een notenhout-imitatie.[120] Gedateerde meubels met een notenhout-imitatie uit dezelfde periode betreffen een flaptafel (1742),[121] een poppenkakstoel (1744)[122] en twee flaptafels (1751).[123] Ook kennen we een wandbord uit circa 1750.[124] De jongste aangetroffen gedateerde meubels met een notenhout-imitatie betreffen een schooltas (1770)[125] en een dubbel getoogd bedstedebankje (1783).[126] Hierna lijken mahoniehout-imitaties de overhand te krijgen. Al deze laat 17de- en 18de-eeuwse notenhout-imitaties zijn met de kwast opgebracht en betreffen naïeve weinig realistische interpretaties. Analyses van de wortelnoten-imitatie op een dubbel getoogd bedstedebankje toont aan dat deze gele en bruine oker bevat.[127]

[120] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N0M.31038-60.
[121] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5253.
[122] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21620-54.
[123] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: SGB 0265; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 01280.
[124] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 7175.
[125] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 01491.
[126] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2443-43.
[127] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.898-43.

Notenhout 1860-1900

Tussen 1860-1900 leeft de mode voor notenhout-imitaties weer op. Dat lijkt geïnspireerd door het blonde notenhouten fineer, gecombineerd met zwarte profielen, dat de chiquere meubels uit de Willem III stijl kenmerkt.[128] In het interieur wordt het raamwerk van huiskamerdeuren afgewerkt met een lichte dosse notenhout-imitatie, de profielen krijgen een gewaterde donkerbruine of roodbruine hout-imitatie. Dit is gedocumenteerd in plaatsen ver van elkaar verwijderd als Rijsen[129] en Zaandam.[130] Deze decoratie op huiskamerdeuren is tegen het einde van de 19de eeuw een landelijke trend waarvan nog steeds vele voorbeelden bewaard zijn.[131] Ook in Staphorst en Rouveen is deze interieurbeschildering vanaf circa 1900 mode, waar deze tot voor kort veel werd toegepast.[132] Elders zijn deze notenhout- imitaties rond 1910-1920 verdrongen door gekamde eikenhout-imitaties.

Op meubels is de 19de-eeuwse notenhout-imitatie op grote schaal toegepast, verspreid over het gehele land. Zo is er de kist uit 1864, waarschijnlijk gemaakt door wagenmaker Jannis Luteijn te Koudekerke[133] en een vergelijkbare kist (1860-1870) uit de omgeving van Epe.[134] De vele genotenboomde meubels in Staphorst en Rouveen[135] passen in deze mode evenals de voorbeelden uit Bunschoten, Spakenburg en de streek daaromheen, zoals een porseleinkast (1860-1870), een miniatuur buffetkast (1890-1930) en een kakstoel (1910-1930), alle drie in de collectie van het Museum Spakenburg.[136] Uit Eemnes komen twee vergelijkbaar geschilderde buffetkasten.[137] Verder zijn er een wieg (1840-1880),[138] een hangkast uit Hasselt (1860-1880),[139] een duwslede (1870-1900) (zie afb. p.205)[140], een buffet (circa 1870)[141] en drie linnenkabinetten die in deze landelijke mode zijn uitgevoerd.[142]

---

[128] A.C.H. Hofstede, *Meubelkunst, 40 eeuwen meubelgeschiedenis*. 3e druk. Utrecht: Taurus, 1999, p. 287.

[129] E. Jans, *Meubilair van Twentse burgers. Burgerlijk wonen tussen Dinkel en Regge in de achttiende eeuw.* Almere/Enschede: Van den Berg, 2004, p. 57.

[130] P. Out, *Uit den goeden ouden tijd. Ruim 60, 70 jaar geleden. Jeugdherinneringen van Neeltje Mulder*. Koog aan de Zaan: Firma P. Out, 1926, p. 6.

[131] Bijvoorbeeld in Haastrecht (deuren daterend tussen 1874-1877 op de eerste verdieping van Museum Bisdom van Vliet); Huizen (Huizer Museum Het Schoutenhuis); Putten (Museumboerderij Mariahoeve, Putten); Spakenburg (Museum Spakenburg); Volendam (zie: *Uit het Peperhuis*, (1981), nr. 2, p. 5); Boer, Friesland (beschildering in de kerk uit 1889); Landsmeer (pastorie van de Nederlands Hervormde kerk, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 3337); Monnickendam (Overloop in woonhuis, 1e etage, Noordeinde 50).

[132] H. Piena & J. Hooikammer, 'The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800 2000', in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis*. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, 14-15 November 2008. Amsterdam: Stichting Ebenist, p. 38-50.

[133] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51327-80.

[134] Collectie Stichting Hagendoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0911-2720.

[135] H. Piena & J. Hooikammer, op.cit.

[136] Geen inv.nr.

[137] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.13520 (1850-1860) en ZZM.4443; ZD-1\0074 (1860-1900).

[138] Collectie Museumboerderij Roekevisch, Klein Dochteren (Lochem).

[139] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.42878-73.

[140] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21902-54.

[141] Collectie Gemeente Enkhuizen, Inv.nr.: BGE 3573.

[142] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48641-76 (1870-1900) en N.44688(1900-1920); collectie Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: MEW 0887.



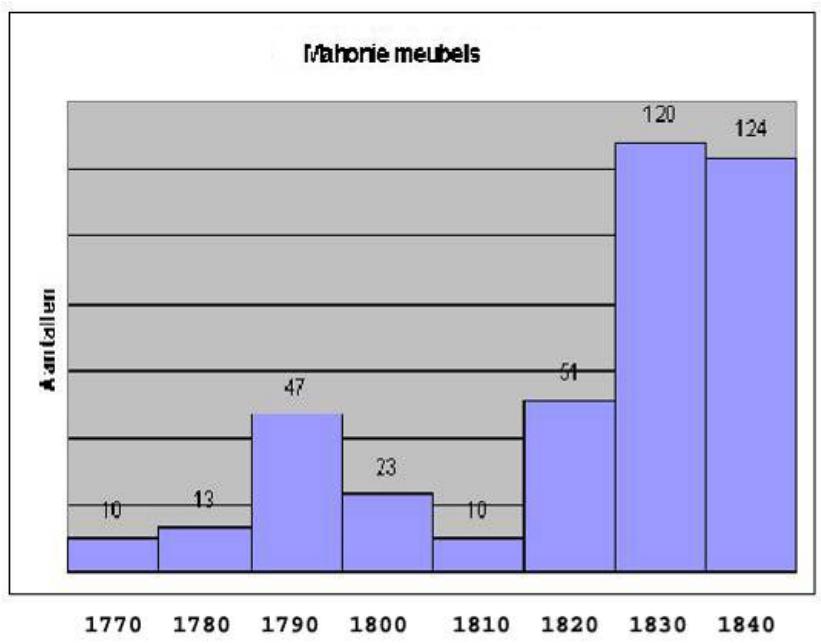
Naaldhouten duwsleden met notenhout-imitatie. Datering: 1870-1900. Maten: H.87 x D.98 x B.79 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21902-54 (Catalogus Deel 3, p.889).

Mahoniehout

Net als bij alle hout-imitaties, komen mahoniehouten meubels in Nederland veel eerder voor dan meubels met mahoniehout-imitaties. Al in 1733 adverteert de Engelsman R. Peeters, meester-schrijnwerker in Rotterdam, met allerlei Engelse mahoniehouten meubels.[143] We moeten dan nog tien tot vijftien jaar wachten voordat de toepassing van mahoniehout in de Nederlandse wooncultuur enige omvang krijgt. In een eerder artikel beschreef ik dat mahoniehouten meubilair in Nederland pas vanaf 1750-1760 een rol van betekenis gaat spelen en dan nog eerst voornamelijk onder de stedelijke elite.[144] De hier onderstaande nieuwe gegevens bevestigen dit beeld. Afgaande op de reeds gepubliceerde boedelinventarissen doet mahoniehouten meubilair op het Rapenburg te Leiden rond 1750 zijn intrede. Zo staat er in 1743 op nummer 63 één mahoniehouten eettafel in de kelderkamer.[145] Pas zestien jaar later (1759) heeft men op nummer 10 een mahoniehouten kabinet in de grote achterkamer[146] en in dat zelfde jaar een mahoniehouten tafel en theebak op nummer 67.[147] Slechts in enkele panden bevinden zich tegen het einde van de 18de eeuw meerdere mahoniehouten meubels, zoals op nummer 12 een nachtkoffer, een

[143] *Amsterdamse Courant:* 29 augustus 1733, nr. 102.
[144] H. Piena, 'Mahonie gehouten witwerken. Imitaties van materiaal, constructie en functie', in: *Cr: Interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), zomer, p. 48-69.
[145] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6a, p. 275.
[146] Op.cit., deel 2, p. 633.
[147] Op.cit., deel 6b, p. 580-581.

turfkist, een tafeltje en een stoof.[148] In de boedels, uit een aantal kleinere plaatsen, verspreid over het land en bijeengebracht door het Meertens Instituut, dateren de vroegste mahoniehouten meubels vanaf 1773. Het blijft hierbij echter voornamelijk beperkt tot de woningen van kapiteins, hoge legerfunctionarissen, predikanten, burgemeesters, advocaten en artsen. Minder welvarende lieden hebben pas tegen het einde van de 19de eeuw hooguit één mahoniehouten meubel (zie afb. hieronder). De prijs was er dan ook naar. Een mahoniehouten kabinet wordt door notarissen in de 19de eeuw op gemiddeld 50 gulden geschat (N=25). Vuren, grenen, geschilderde of geverfde kabinetten daarentegen kwamen gemiddeld op slechts 10 gulden (N=47).[149]



Aantallen mahoniehouten meubels per decennium in kleinere steden en dorpen vanaf 1770 tot 1850. Duidelijk zichtbaar is de korte opleving tegen het einde van de 18de eeuw waarna het gedurende de Napoleontische tijd afneemt en pas na 1820 een vlucht neemt. Bron: MI: boedelbank.

Pas na de Franse tijd zijn er op het Rapenburg huishoudens met vrijwel alleen mahoniehouten meubels. Voor de smallere beurs vindt deze mode navolging door geschilderde mahoniehout-imitaties op naaldhout.

De vroegste mij bekende bron waarin met zoveel woorden gesproken wordt van een mahoniehout-imitatie dateert uit 1785.[150] In de meesterswoning in Oude

[148] Op.cit., deel 4a, p. 217.
[149] MI: boedelbank.
[150] GA: Archief van de secretarie van het stadsbestuur Groningen, Inv.nr.: 475. Bestekboek Burg. en raad 1783-1786, bestek fo. 179. Zie: J. de Haan, *'Hier ziet men uit paleizen.' Het Groninger Interieur in*

Pekela past men dan een ‘mahoniehoud couleur’ toe. Volgens De Haan heeft dit alleen betrekking op een oranjerode basiskleur die in die tijd in de mode was en nog niet zozeer op een houtnerf-imitatie. In Nederland dateert het gros van de mahonie-imitaties uit 1800-1900, waarbij het kan gaan om een dosse houtnerf en om bloemmahonie. Het is dan een landelijk fenomeen. Zelfs op Marken, dat men tot voor kort associeerde met bont beschilderd meubilair, staan tot in de vroeg 20ste eeuw voornamelijk roodbruin gehouten meubels.[151] Meester-schilder Lambertus Simis (1801) gaat in zijn handleiding over het schilderen uitgebreid in op het imiteren van mahoniehout.[152] Omdat hij zich daarbij baseert op zijn dan 36-jarige werkpraktijk kan hij zijn ervaring met mahoniehout-imitaties al in de late 18de eeuw hebben opgedaan. Een concreet bewijs van een schilder die mahoniehout-imitatie op meubels schildert dateert echter pas uit 1805. Het betreft de Amsterdamse Cornelis Cornelissen. Hij noemt zich afwisselend ‘meester-glasenmaker en schilder’ dan wel ‘meester-schilder, vergulder en penseelschrijver’. Cornelissen woont op de Haarlemmerdijk tussen het Eenhoornhuijs en de Binnen-Orangestraat. Uit zijn administratie (1798-1807) blijkt dat hij in1805 mahoniehout-imitaties schildert op twee buffetten en op een luiermandsbak.[153] In het *Handboek voor den Schilder* van P. van der Burg, oorspronkelijk uitgegeven in 1876, krijgt mahoniehout van alle houtsoorten nog steeds de meeste aandacht.[154] Een van de jongste aanwijzingen komt uit Joure waar men rond 1900 nog veel vuren meubilair met een mahoniehout-imitatie beschildert.[155]

De mahoniehout-imitatie is de meest voorkomende beschildering op de aangetroffen meubels. In totaal zijn er 90 voorbeelden gevonden. Enkele exemplaren dateren waarschijnlijk uit het einde van de 18de eeuw. Zo is er een flaptafel waarin het jaartal 1792 is gesneden. Deze draagt van oorsprong een roodbruine hout-imitatie, mogelijk betreft het hier een vroege poging om mahoniehout te imiteren.[156] Ook een miniatuur bureau-kabinet (1780-1820),[157] een orgelgebogen ladekast (1780-1800),[158] een orgelgebogen bureau (1780-1800)[159] en een klepbureau (1780-1820)[160] dragen van oorsprong waarschijnlijk een mahoniehout-imitatie. Vrijwel alle qua stijl midden 18de-eeuwse naaldhouten linnenkabinetten hebben een mahoniehout-imitatie maar dateren in werkelijkheid van rond 1800 of later.

---

de zeventiende en achttiende eeuw. Groninger Historische reeks, 31. Assen: Van Gorcum, 2005, p. 389-391.

[151] Ansichtkaarten van interieurs, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA18529, AA 68485, AA 18582, AA 41168.

[152] L. Simis, *Grondig Onderwys in de schilder- en verw-kunst,* etc. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 241-242.

[153] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.

[154] P. van der Burg, *Handboek voor den schilder. De Hout- en marmer-nabootsing.* 4e druk. Leiden: A.W. Sijthoff, 1887, p. 108-118.

[155] M. Buis, *Binnenpaden en Buitenbeentjes in de oude vlecke Joure*. Joure: Buis, 1991, p. 129-131.

[156] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3670-44.

[157] Collectie Edams Museum, geen inv.nr.

[158] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985-453.

[159] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5754-46.

[160] Collectie Museumboerderij Mariahoeve, Putten, geen inv.nr.

De stratigrafie van verflagen is een belangrijk hulpmiddel om mahoniehout-imitaties in de tijd te plaatsen. De 18de-eeuwse notenhout-imitaties bevinden zich altijd onder de mahoniehout-imitaties, zoals bijvoorbeeld op een ladekast uit het derde kwart van de 18de eeuw.[161] Het zinkwit in de grondering van deze mahoniehout-imitatie vertelt dat deze zelfs na 1850 dateert. Twee hoge hoekkasten met van oorsprong een laat 18de-eeuwse classicistische decoratie op een lichtblauw fond zijn later ook overschilderd met een mahoniehout-imitatie.[162] Het exemplaar uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum draagt maar liefst drie mahoniehout-imitaties over elkaar heen. De oudste bevat ijzeroxide, loodwit en kalk. De tweede bevat ijzeroxide, vermiljoen en bariumsulfaat, hetgeen als *blanc fixe* pas na 1830 op commerciële schaal is geproduceerd. De grondering van de meest recente nu zichtbare mahoniehout-imitatie bevat zinkwit en dateert daarom na 1850.

De laat 19de- maar vooral vroeg 20ste-eeuwse eikenhout-imitaties zijn zonder uitzondering over de mahoniehout-imitaties heen geschilderd zoals het geval is met een buffet (1840-1860),[163] een kakstoel (1800-1850),[164] een linnenkast (1870-1900),[165] een linnenkabinet (1860-1900),[166] een porseleinkast (1720-1760),[167] en een hoge hoekkast (1860-1870).[168] Een van de jongste voorbeelden van een mahoniehout-imitatie betreft een buffet uit 1920-1930.[169] Dat mahoniehout-imitaties lange tijd in de mode zijn bewijzen de vele meubels waarop twee of meer mahoniehout-imitaties over elkaar heen zijn geschilderd. Een hoekkast[170] en een linnenkabinet[171] dragen drie mahonie-imitaties op elkaar, een ladekast[172] zelfs vier.

Eikenhout

Tussen 1870 en 1920 zijn eikenhout-imitaties, naast mahonie- en blonde notenhout-imitaties een landelijk verschijnsel op naaldhouten meubels. Deze mode hangt samen met de belangstelling die er in deze periode bestaat voor de Gouden Eeuw, de tijd waarin de Hollandse renaissance met zijn bakstenen gebouwen en eikenhouten meubels hoogtij vierde. Een eikenhouten linnenkast, beschilderd met een blonde eikenhout-imitatie,[173] mogelijk daterend uit circa 1850, vormt een vroege uitzondering. Naaldhouten meubels met als eerste afwerking een eikenhout-imitatie zijn zonder uitzondering met draadnagels gemaakt, een sterke aanwijzing voor een

[161] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N0M.31038-60.
[162] Collectie familie Goedegebuure, geen inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.15580-52.
[163] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.40946-71.
[164] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1953 4379.
[165] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-024850.
[166] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[167] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, Inv.nr.: 9104.
[168] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.
[169] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM EH-5/002.
[170] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.15580-52.
[171] Collectie Openluchtmuseum Erve Kots, Lievelde, geen inv.nr.
[172] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35413-64.
[173] Collectie Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Inv.nr.: XN.2771.

datering na 1860. Voorbeelden zijn een wandbetimmering uit Hichtum (1879),[174] een porseleinkast (1860-1890),[175] een kakstoel (1870-1910),[176] een linnenkast(1870-1880),[177] een linnenkabinet (1870-1900),[178] een hoekkast (1890-1920),[179] een wastafel (1900-1920),[180] een tafel (1910-1920)[181] en tenslotte drie kamergemakken daterend uit respectievelijk 1860-1870, 1880-1900 en 1925-1940.[182] Deze late datering voor eikenhout-imitaties wordt ondersteund door de eerder genoemde zes van oorsprong mahonie gehouten meubels die later zijn overschilderd met een eikenhout-imitatie. Er is maar één meubel gevonden, een linnenkabinet,[183] waarbij de eikenhout-imitatie op zijn beurt weer overschilderd is, opnieuw een indicatie voor hun relatief jonge leeftijd. Veel van deze eikenhout-imitaties zijn met klopkwasten en ijzeren kammen uitgevoerd, een vooral laat 19de- en vroeg 20ste-eeuwse techniek die bij de oudere mahonie- of noten-imitaties niet is geobserveerd. De 19de-eeuwse eikenhout-imitaties zijn okergeel, conform de hierna te behandelen dan in zwang komende esdoornhout-imitaties. Later, rond 1900, worden eikenhout-imitaties steeds meer in rauwe omber uitgevoerd.

Palissander-imitatie.
Een klein deel van de 19de-eeuwse meubels is voorzien van een palissanderhout-imitatie, waarschijnlijk daterend tussen 1840-1930. Op de tentoonstelling van Overijsselse nijverheid in Deventer wordt in 1843 een ronde tafel op een driekantige voet getoond, geschilderd als van palissanderhout, met een gemarmerd blad, uitgevoerd door H. Selhorst.[184] In 1855 stuurt de schilder M.A.F. Reuser uit Utrecht een theetafel met palissanderhout-imitatie naar de nijverheidstentoonstelling aldaar.[185] P. Timman uit Amsterdam presenteert op de Nationale Nijverheid Tentoonstelling te Haarlem in 1861 een palissander geschilderd kinderledikant.[186] De Amsterdamse meester-witwerker Willem Carel Ogreen vervaardigt tussen 1845-1880 zelfs voornamelijk palissander gehouten meubels.

De tijdens dit onderzoek aangetroffen meubels met een palissanderhout-imitatie betreffen een hoekkast (1800-1840),[187] een bureau met opstand (1860-

[174] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.30010. De betimmering is gesigneerd door Willem Ypes Bouma (1837-1908) uit Hennaarderadeel.
[175] Collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0911-2716.
[176] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955 5121.
[177] Collectie Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: MEW 0887.
[178] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: 76.T.024-001.
[179] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[180] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51546-81.
[181] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48744-76.
[182] Rekwisietencollectie Zuiderzeemuseum, alle drie afkomstig uit de boerderij van C. Visser te Andijk (N.H.).
[183] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50218-78.
[184] A.H. van der Boon Mesch en H.C. van Hall (red.), *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid.* Haarlem: De erven Vincent Loosjes, volume 8 (1843), 1e stuk, p. 189.
[185] *Catalogus der Provinciale Tentoonstelling van Nijverheid te Utrecht in 1855.* Utrecht, 1855, p. 4, nr. 54.
[186] *Catalogus der Algemene Nationale tentoonstelling Haarlem. Nederlandse maatschappij ter bevordering van Nijverheid.* Haarlem: Erven Loosjes, 1861, p. 191, nr. 1008.
[187] Collectie Stedelijk Museum, Zutphen, geen inv.nr.

1880),[188] een buffet uit 1870-1900,[189] een buffet uit 1930,[190] een dubbel gebuikt linnenkabinet (1892),[191] een meidenkast (1860-1880),[192] en een penantkastje (1890-1930).[193]

Esdoorn en vogelogen-esdoorn

De mode voor het van oorsprong roodbruine Empire mahoniehouten meubilair wordt in de laat 18de eeuw voorafgegaan door classicistisch vormgegeven buffetten en secretaires met esdoorn fineer, soms gewaterd, soms groen gebeitst. Gewaterd esdoorn vinden we in geschilderde vorm terug op een secretaire uit 1803 gemaakt door de Amsterdamse witwerker Evert Eylhoff.[194] Een imitatie van groen gebeitste esdoorn is te zien op een ladekast (1780-1820).[195]

De Empire mode voor mahoniehout wordt op zijn beurt opgevolgd door de Restauration (1814-1830). Gedurende deze periode zijn veel meubels uitgevoerd met het lichtkleurige esdoornhout.[196] Op witwerkers-meubels komen esdoorn-imitaties in diverse vormen voor zoals met een dosse nerftekening op een Huizer buffet (1850-1860),[197] een theetafel (1880-1900)[198] en een linnenkast.[199] Het evenzeer in de Restauration toegepaste vogelogen-esdoorn zien we geïmiteerd in interieurs zoals op de deuren van de dienstbodekamers in kasteel Biljoen (zie afb. p.211). Op meubels is vogelogen- esdoorn geschilderd zoals op grote kasten uit linnenkamers,[200] een kakstoel,[201] een Huizer buffet (1860-1880),[202] een ledikant (1820-1890)[203] en een hoekkast (1890-1900).[204]

[188] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 21981.
[189] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51328-80.
[190] Particuliere eigenaar.
[191] Particuliere eigenaar.
[192] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[193] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.36128-65.
[194] SAA: geen inv.nr.
[195] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM 15577.
[196] Y. Brunhammer & M. de Fayet, *Meubles et Ensembles époques Restauraton et Louis-Philippe.* Paris: Édition Charles Massin, 1966, p. 17-49; P. Ramond, *Marquetry*. Paris: Édition H. Vial, 1989, p. 55-58.
[197] Collectie Antiek d'Eglantier, Amsterdam, Inv.nr.: # 5013.
[198] Collectie Lorenzo Sliedregt, Bennekom, geen inv.nr.
[199] Collectie Stichting Gelderse Kastelen, Inv.nr.: GK 4504.
[200] Een linnenkast in situ in de voormalige linnenkamer van Landgoed Singraven (Denekamp); een linnenkast uit Huize Voorstonden (Brummen) nu in particuliere collectie.
[201] Collectie Frans Hals Museum, Inv.nr: I 68-11.
[202] Collectie Hoekenburgse Antiekhandel, Zoelen, geen inv.nr.
[203] Collectie Stichting Gelderse Kastelen, Inv.nr.: GK 13011/12.
[204] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.



Kamerdeur met een beschildering van vogelogen-esdoorn in de dienstbodegang op zolder in Kasteel Biljoen.

Amerikaans grenen

Zeker vanaf 1850 wordt er in Nederland Amerikaans grenen verkocht, vooral ten behoeve van huizen- en scheepsbouw.[205] Pas veel later, vanaf 1890, gaat men er ook betimmeringen en meubels mee vervaardigen, zoals die in de kerk aan de Wassenaarsestraat te Scheveningen.[206] Vanaf die tijd is het heel gewoon om meubelensembles voor de minder representatieve ruimten in Amerikaans grenen uit te voeren. Te denken valt aan slaapkamer-ensembles met linnenkasten, ledikanten en wastafels (zie afb. p.212).[207] Amerikaans grenen is op zijn beurt in verf geïmiteerd zoals op een naaldhouten wastafel,[208] twee ledikanten,[209] een kakstoel,[210] een buffetkast,[211] en een turfbureau.[212] Het imiteren van Amerikaans grenen vormt aan het begin van de 20ste eeuw een vast onderdeel van de schildersopleiding zoals blijkt uit de stalencollectie van schilder P. van Kesteren uit Tuindorp.[213]

[205] *Nieuwe Rotterdamsche Courant:* 21-6-1850.
[206] *Het nieuws van den dag,* kleine courant: 10-04-1890.
[207] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48210-75; NOM.41970-72; N.5327; N.19085; X.10163; X.10208.
[208] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43025-73.
[209] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51397-81 en N.9710.
[210] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1950 1650.
[211] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13520.
[212] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5513.
[213] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.32861-61 1/41 en 9/41.



Het beddenmagazijn Koldeweij & Corbière te Amsterdam verkoopt in 1894 geschilderde en Amerikaans grenen slaapkamer-ameublementen. Bron: *De standaard*: 23-04-1894.



Vierdeurs kast met grisaille beschildering. Datering: 1680-1720. Maten: H.179 x B.152 x D.61 cm. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13183 (Catalogus Deel 2, p.346).

3.4.7 Grisaille.

In de 17de eeuw worden veelvuldig grisaille beschilderingen aangebracht op wanden en plafonds. Een voorbeeld is te zien op de zolderdeur in het Rapenburg 67 te Leiden met daarop in grisaille uitgevoerde vruchtenguirlande, omspeeld door wapperende linten.[214] Ook los, op paneel of doek, hebben grisailles onze woningen gesierd. Uit de inventaris van de protestantse Willem Heythuysen te Haarlem, opgemaakt bij zijn dood in 1650, blijkt dat er in zijn voorhuis een serie van vier evangelisten hangt, in grisaille geschilderd.[215] Daarnaast kennen we kleinere gebruiksvoorwerpen die op een dergelijke wijze zijn gedecoreerd. In de collectie van het Fries Museum bevindt zich een mangelbak gedateerd 1686 met een grisaille voorstelling.[216]

[214] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6b, p. 575, afb. 52.
[215] S. Slive, (red.), *Frans Hals. Tentoonstellingscatalogus*. Den Haag/Haarlem: Frans Hals Museum, 1990, p. 193-197; J. Jas, *'Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum*. Deel I & II, stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 82.
[216] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 9263. Zie ook K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17de en 18de eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 31.

Beschilderde kasten, afgebeeld op interieurstukken, zijn nauwelijks gevonden. De schilder Thomas Wijck, werkzaam tussen 1631-1677, beeldt er mogelijk wel een af (zie afb. p.321). Het is een vierdeurs kast met op elk paneel een buste, waarschijnlijk in grisaille geschilderd. Onder de oudst aangetroffen kasten, daterend tussen 1650-1720, bevinden zich diverse exemplaren die zijn beschilderd met grisaille voorstellingen. De meest eenvoudige decoratie bestaat uit kapitelen op de overhangende kaplijst met daartussen guirlandes (zie afb. p.213).[217] De deuren tonen nissen met daarin vruchtentrossen. Ook de zijden zijn hiervan voorzien. Soms is het front van een kast polychroom beschilderd en zijn alleen de zijden voorzien van grisaille vruchtentrossen.[218] Grisailles zijn niet alleen in tinten grijs uitgevoerd maar kunnen ook in gradaties roodbruin zijn geschilderd zoals de vruchtenranken op een vierdeurs kast[219] en bedstededeuren.[220] Grisailles met een blauwe basiskleur zijn te zien op een bedstededeur in het Fries Museum, beschilderd met een boeket in een vaas.[221]

Vergelijkbaar beschilderde kasten treft men aan in Amerikaanse musea waar deze soms een Nederlandse herkomst krijgen toegedicht.[222] Twee daarvan zijn door mij nader bestudeerd.[223] Beide zijn wat lager dan hun Nederlandse tegenhangers en stammen uit een latere periode: 1690–1720. Ze zijn gemaakt van *yellow poplar* (*Liriodendron tulipifera*), *red oak* (*Quercus rubra*) en *white pine* (*Pinus strobes*), boomsoorten die destijds van nature in de Verenigde Staten maar niet in Europa voorkwamen. De constructie van de kasten is volledig on-Nederlands met bijvoorbeeld gepotdekselde achterwanden.[224] In vergelijking met de Nederlandse voorbeelden is de beschildering bovendien zeer schematisch en naïef. Mijn conclusie is dat deze kasten noch gemaakt noch geschilderd zijn door in

[217] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13183; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2390-43 (verloren).
[218] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5750-56.
[219] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9127.
[220] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: HK-4 FM. Datering: 1660-1700. Maten: H.127,5 x B.68,5 x D.3,3 cm.
[221] Idem.
[222] J. Schipper, 'Vruchtentrossen in Grissaille. Beschilderde kasten uit New Nederland en Nederland', in: *Antiek,* (1995), nr. 3, oktober, p. 98-110; P.Ch. O' Donnell, 'Grisaille decorated kasten of New York', in: *Antiques*, (1980), May, p. 1108-1111; J. Downs & R. Ralston, *A Loan Exhibition of New York State Furniture 5 februari - 22 april 1943*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1943: Dutch Style, nr. 3; L.V. Lockwood, *Colonial Furniture in America*. New York: C. Scribner's Sons, 1951, p. 168-169; *Catalogue American Kasten*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1991, p. 29, fig. 29; F.H. Fabend, 'Two "New" Eighteenth-Century Grisaille Kasten', in: *Clarion*, (1981), spring/summer, p. 44-49; J.L. Fairbanks and E. Bidwell Bates, *American furniture, 1620 to the present*. New York: Richard Marek Publishers, 1981, p. 21; D.A. Fales, *The Legacy of Nieu Netherlands, American Painted Furniture 1660-1880.* New York: Dutton, 1972, p. 48-50; A.P. Kenney, 'Neglected Heritage. Hudson River Valley Dutch Material Culture', in: *Winterthur Portfolio*, volume 20 (1985), Nr. 1, spring, p. 64; P.M. Kenny, F. Gruber Safford and G.T. Vincent, 'The eighteenth-century American kast', in: *Antiques*, (1991) February, p. 406; K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 73-74.
[223] Collectie Metropolitan Museum, Inv.nr.: 09.175. Maten: H.156.2 x B.153.0 x D.58.4 cm.; Inv.nr.: 23.171. Maten: H.149.9 x B.146.7 x D.53.3 cm.
[224] Zie *Catalogus American Kasten*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1991, p. 45, fig. 34.

Nederland getrainde witwerkers, hoewel Nederlandse witwerkers-kasten wel als voorbeeld moeten hebben gediend.[225]

Een aantal volledig met grisailles beschilderde kasten toont nissen met vrouwen ten voeten uit, in plaats van vruchtentrossen. Het gaat hier om godinnen dan wel allegorieën op onder meer de rechtvaardigheid.[226] Bij enkele kasten staan ze alleen op de zijden en is de voorzijde veelkleurig. Een voorbeeld daarvan bevindt zich in het Zaans Museum met op de zijden grisaille allegorieën op de oogst en de vruchtbaarheid.[227] Echter, vrijwel alle beschilderde kasten zijn op de zijden minder gedetailleerd beschilderd en hebben een beperkter kleurenpalet dan het front. Zo zijn er twee voorbeelden van waarschijnlijk dezelfde schilder met op de zijden een groen fond waarop in grisaille S-vormig gekrulde ranken zijn gezet.[228] Evenzo is er een niskast, aan de voorzijde polychroom beschilderd, met op de zijden de vier in grisaille opgezette evangelisten.[229] In de zijden van kasten lijkt minder te zijn geïnvesteerd: de voorstellingen zijn eenvoudiger, zijn geschilderd in een beperkter palet en regelmatig in grisaille. Kasten met grisailles vormen daarom geen apart type, maar vertegenwoordigen eerder de goedkoopste vorm van beschildering. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze decoratievorm zoveel op witwerkers-meubels is toegepast. Grisailles, of ze nu grijs, groen, blauw of roodbruin van fond zijn, hebben daarom mijns inziens niets te maken met de rouw waartoe sommige schrijvers neigen.[230] Dit zou bovendien impliceren dat men twee sets meubels in huis moet hebben, een set voor in de rouw, en een set voor uit de rouw. Hiervoor zijn in boedelinventarissen nimmer aanwijzingen gevonden.

Lunsingh Scheurleer noemt in zijn artikel over grisaille beschilderde kunstkasten zeven schilders die voor het topsegment van de markt kunstkasten decoreerden met grisailles.[231] De in dit hoofdstuk behandelde in grisaille geschilderde voorwerpen zullen echter eerder door witwerkers, klad- of huisschilders gedecoreerd zijn.

---

[225] Zie ook: J.G. Volk, 'The Dutch kast and the American kas: a structural/historical analysis', in: *New world Dutch Studies: Dutch arts and culture in colonial America 1609-1776.* Albany, NY: Albany Institute of History and Art, 1987, p. 107-117.

[226] Voormalige eigenaar: Fries Doopgezind Weeshuis te Zaandam, huidige verblijfplaats onbekend; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5249.

[227] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM 5748.

[228] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7252-1962.

[229] Veiling Sotheby's Amsterdam, 5 oktober 2004, lotnr.: 170.

[230] N. de Roy van Zuydewijn, *Antiek van het Nederlandse platteland.* Haarlem: J.H. Gottmer, 1982, p. 49; R. van der Neut, 'Kasten met verve', in: *Tableau Fine Arts Magazine*, (1998), April 4-13; J. Bosmans, 'Hindeloper meubelschilderkunst: Geen imitatie, maar product van invloeden', in: *De Vrije Fries*, deel 55 (1975), p. 56; *Museumgids 81-82*. Hindeloopen: Hidde Nijland Stichting, F: 3, 4, 5, 7, 8 en 9; H. Nijland, *Wat is volkskunst. Korte beschrijving van de vier lokalen waarin de Hidde Nijland Stichting is verdeeld*. Hindeloopen, 1919, p. 39; G. Schaap, 'Nederlandsche Volks- en Ambachtskunst', in: J. de Vries (ed.), *Volk van Nederland*. 3e druk. Amsterdam: N.V. Uitgevers-maatschappij 'Elsevier', 1943, p. 324.

[231] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Jacob de Wit beschildert kunstkasten', in: J. Bruyn (red.), *Album amoricum J.G. van Gelder.* Den Haag: Nijhoff, 1973, p. 226-233; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Een deur van een kunstkast beschilderd door Jacob de Wit', in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, (1954) nr. 2, p. 19-21.

3.4.8 Lange jacht.

Hier staan we stil bij de op meubels veel geschilderde lange jacht. De jacht is lange tijd het privilege van de adel. Sommige van de jachtsloten zijn gedecoreerd met in friezen weergegeven langgerekt jachttaferelen, ook wel lange jacht genoemd.[232] De stedelijke aristocratie gaat deze lange jacht vanaf de vroege 17de eeuw incorporeren in haar wooncultuur en heeft ze op vele materialen afgebeeld. Geschilderde lange jachten zijn aangetroffen op balkenlagen in onder meer Amsterdam (Warmoesstraat), Den Bosch, Leeuwarden en Delft.[233] Deze laatste beschildering bevindt zich in het pand *De Beurs van Londen* in de Oude Delft 68. Op basis van de kleding dateert kunsthistoricus Irene Groeneweg deze beschildering tussen 1610-1620. In het Schippershuis aan de Ring 13 in Zuidland (gemeente Bernisse) is eveneens een 17de-eeuwse lange jacht op de zolderbalken geschilderd, een vereenvoudigde navolging van stedelijke voorbeelden.[234] Een naïeve monochrome uitvoering is teruggevonden op een kroonlijst uit een boerenwoning te Ballum. De balk bevindt zich nu in het Museum Sorgdrager te Hollum. Dan zijn er de randtegels met rennende dieren, springertjes genaamd. Zo vindt men een randtegel (circa 1600) bovenlangs de plavuizenvloer in de kelder van een pand aan de Jodenbreestraat te Amsterdam. Deze toont een drijver met jachthoorn en spies. Meerdere van deze randtegels naast elkaar maken een lange jacht.[235] Op twee baleinen dozen uit respectievelijk 1657 en 1660, vinden we eveneens elementen uit de lange jacht, zoals jachthonden, springende hazen en mannen met een speer en jachthoorn.[236] Als laatste voorbeeld noemen we de jachttaferelen in 17de-eeuwse damasten tafellakens.[237]

De lange jacht komt vanaf circa 1660 in geschilderde vorm op vele soorten meubels voor zoals linnenkasten[238], spijlenkasten[239], niskasten[240],

[232] H. Borggrefe, T. Fusenig & B. Uppenkamp (red.), *Tussen stadspaleizen en luchtkastelen. Hans Vredeman de Vries en de renaissance.* Gent: Ludion, 2002, p. 94, afb. 8.
[233] Internet: 26-8-2014: < http://cultureelerfgoed.nl/nieuws/bijzondere-vondst-aan-de-oude-delft>; Internet: 26-10-2014: <http://www.elinea.nl/artikel/bijzondere-schilderingen-aan-de-oude-delft> (Rubriek: Actueel Monumentaal).
[234] J. van Rooijen, '17de-eeuwse balkenschildering ontdekt in Schieppershuiz te Zuidland', in: *De Nieuwsbrief*, (1999) nr. 2.
[235] F.S. Dronkers, 'De groote jacht', in: *Tegel*, nr. 21 (1993), p. 20, afb. 1.
[236] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3380-OV en NOM.34364-62. Zie: E.M.Ch.F. Klijn, 'Over enkele opschriften op een paar baleinen dozen', in: *Bijdragen en mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum*, jrg. 28 (1965), afl. 2, p. 34-39.
[237] J. Six, 'De boedel van Quirijn Jansz Damast', in: *Oud Holland*, volume 28 (1910), p. 19-55.
[238] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.32570; collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5119-55 en ZZM 5750-56; Collectie Taxandriamuseum, Turnhout, België, Inv.nr.: T01354.
[239] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046 en ZZM 7251.
[240] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.38182-68; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 4177 en 5748; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZM 5956.

bedstedebankjes[241], kisten[242] en een lessenaar.[243] De lange jacht op beschilderde meubels heeft dus een adellijke oorsprong, waarna de stedelijke aristocratie zich met de beeldentaal van dit adellijke privilége gaat omringen. Vervolgens vindt het zijn weg onder bredere lagen van de bevolking op onder meer niskasten en bedstedebankjes.

3.4.9 Bijbelse voorstellingen.[244]

Datering en geografie
Van alles wat er tot nog toe is gepubliceerd over beschilderde meubels gaat het merendeel over de Bijbelse voorstellingen die op vele stukken staan afgebeeld. Daarbij draait het in de regel om de vraag welke prent als voorbeeld diende. Dienaangaande zijn er ook door dit onderzoek nieuwe gegevens boven tafel gekomen. Die staan echter niet centraal in deze paragraaf maar vindt u in de desbetreffende meubelbeschrijvingen in de catalogus. De prenten laten wel toe om de aangetroffen Bijbelse voorstellingen op de meubels chronologisch en geografisch nauwer te duiden. Enerzijds dienen de voorbeeldprenten als een terminus post quem voor de beschilderingen op de meubels. Vrijwel alle voorbeeldprenten komen uit de periode 1650-1730. De beschilderde meubels waarop Bijbelse prenten voorkomen zijn mede daarom te dateren tussen 1660 en 1775. Wáár de voorbeeldprenten zijn gedrukt en in welke taal, geeft weer een indicatie voor het ontstaansgebied van de meubels. De meest op de meubels gereproduceerde prenten zijn in Nederland uitgegeven. Dit onderbouwt de indruk dat ook de gevonden beschilderde meubels in de Republiek zijn vervaardigd. De stedelijke witwerkers kopen hun voorbeeldprenten waarschijnlijk bij de eveneens stedelijke prentenhandelaren. Clement de Jonghe, een 17de-eeuwse Amsterdamse prentenhandelaar, heeft alleen al in zijn eigen voorraad circa 60.000 verschillende prenten te koop.[245] De romantische visie dat de meubels op het platteland zouden zijn gemaakt en dat men de voorbeeldprenten koopt van daar rondreizende marskramers moet naar het rijk der fabelen worden verwezen. De centsprenten waarmee deze lieden wel leuren heb ik bovendien nog niet op meubels nageschilderd gezien.

Spanje en de nieuwe Republiek
Waarom zijn er zoveel Bijbelse scènes op meubels afgebeeld? In eerste instantie kunnen de bezitters daarmee uitdrukking hebben willen geven aan hun gelovigheid

[241] Collectie Edams Museum, Inv.nr.: 186; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2441-43.
[242] Collectie Edams Museum, Inv.nr.: 263/0105; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35988-65.
[243] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5234.
[244] Ik dank de beide heren Dr. F. Laurentius, specialist in prenten en aardewerk en Dr. R. de Beer, conservator oud katholiek erfgoed van het Catharijne Convent voor hun waardevolle bijdragen aan deze paragraaf.
[245] D. de Hoop Scheffer en K.G. Boon, 'De inventaris-lijst van Clement de Jonghe en Rembrandts etsplaten', in: *Kroniek van het Rembrandthuis*, 25 (1971), p. 1-17; D. de Hoop Scheffer, 'Nogmaals de inventarislijst van Clement de Jonghe', in: *De Kroniek van het Rembrandthuis*, 26 (1972), p. 126-134.

en deugdzaamheid. Bovendien is een deel van de armere gelovigen analfabeet[246], voor wie de verbeeldingen van het woord meer dan welkom is. Doordat prentbijbels technisch makkelijker te drukken zijn, zijn deze goedkoper dan geïllustreerde tekstbijbels. Bovendien wordt de prijs bepaald door de grootte van het vel papier waarop de prenten zijn afgedrukt. Daardoor kennen kleine Bijbelprenten de grootste verspreiding en zijn juist deze het meeste nageschilderd.

De grondslag voor het grote aantal Bijbelse voorstellingen die we vanaf het midden van de 17de eeuw op meubels aantreffen ligt echter in een nationaal trauma. Door het repressieve bewind van katholieke vorst Philips II vaardigt men het Plakkaat van Verlatinghe uit (1581). Daarmee neemt men afstand van de vorst, de door God gezonden autoriteit op aarde. Omdat geen geschikte plaatsvervanger wordt gevonden besluit men in 1588 voortaan als zelfstandige Republiek verder te gaan. Niet langer hebben katholieke priesters het monopolie over het geloof. Opdat iedereen de Heilige Schrift zelf kan lezen wordt in 1618 opdracht gegeven tot een Nederlandse vertaling van de Bijbel. Dit leidt tot de uitgifte van de Statenbijbel (1637). Deze dient bij wijze van spreken als de nieuwe Tien Geboden, de ware leidraad waaraan voortaan alle ingezetenen zich dienen te houden.

Na het door het Calvinisme uitbannen van devotionalia uit de kerken, komen ook de Bijbelse historiestukken ter discussie.[247] Mensen mogen nog wel Bijbelse historiestukken in huis hebben, echter niet ter devotie maar alleen als stichtelijk voorbeeld. De afbeeldingen worden niet meer als heiligen vereerd maar hebben een een verheffend, vroom of belerende karakter.[248]

Vanwege de nadruk op eigen Bijbellezing krijgt het oude testament meer bekendheid dan voorheen. Door de 17de- en 18de-eeuwse theologische geschiedbeleving zien de lezers veel parallellen tussen hun recente geschiedenis en het volk Israëls dat Egypte ontvlucht. Men vergelijkt de strijd van de Israëliërs voor geloof en vrijheid met die tegen de Spanjaarden en zien een directe relatie met het volk Kanaäns. Ze identificeren zich daarbij met de Bijbelse helden uit het Oude Testament. Hoe God te werk gaat in het leven van aartsvaders, helden en heldinnen, koningen, profeten zoals Abraham, Mozes, Esther, Elisa, Jozef en Elia, Salomo zien we daarom op grote schaal terug op meubels. Ook het veel voorkomende thema van de verspieders van Kanaän duidt hier op. In de eerste plaats etaleren de trotse bewoners van de nieuwe Republiek zich met deze meubels dus als een vrijgevochten uitverkoren volk. Ten tweede kunnen de vele Bijbelse voorstellingen in huiselijk kring er op wijzen dat het iconoclastische Calvinisme niet aansluit bij de algemene aard van die tijd. Ondanks de kale kerken blijft er klaarblijkelijk behoefte om het bestaan van God tastbaarder te maken. In de periode na de beeldenstorm sluipen verbeeldingen geleidelijk weer terug in de kerk, op gebrandschilderd glas,

[246] S. Hart, *Enige statistische gegevens inzake het analphabetisme in de 17e en 18e eeuw.* Toespraak voor de Demografisch-Historische Kring te Utrecht, 1967; B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning: geschiedenis van het platteland in Overijssel.* Assen: Van Gorcum, 1957, p. 150.
[247] Ch. Tümpel, 'Religieuze historieschilderkunst', in: *Catalogus God en de Goden. Verhalen uit de Bijbelse en klassieke oudheid door Rembrandt en zijn tijdgenoten*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1981, p. 45-47.
[248] Op.cit., p. 45-46.

preekstoelen en orgelluiken.[249] In huiselijke sfeer komen Bijbelse voorstellingen in de vorm van goedkope prentbijbels binnen. Maar op vrijwel alle vormen van toegepaste kunst zijn Bijbelse voorstellingen te vinden zoals in de vorm van snijwerk op kasten, scheepsornamenten, zilversmeedwerk, tegels, tabaksdozen en ook mesheften.[250] Gods woord alleen lijkt niet genoeg. Velen hebben behoefte zijn hand tastbaar te maken. En die behoefte kristalliseert zich ook uit op beschilderde meubels.

Katholiek, protestants of doopsgezind?

Aanvankelijk wordt gedacht dat beschilderd meubilair in hoofdzaak voorkomt bij doopsgezinden in Zaandam en Hindeloopen. Waarschijnlijk komt dit voort uit het feit dat de vroegste onderzoekers in dezen zelf doopsgezind zijn, zoals de predikant J.H. Halbertsma. Door dit onderzoek is echter duidelijk geworden dat mensen van alle gezindten en door de gehele Republiek beschilderde meubels hebben. Is er nog verschil in iconografie tussen de gezindten? Waarschijnlijk niet. Ten eerste hebben diverse prenten in protestantse Bijbels een katholieke herkomst.[251] En ondanks de afscheiding blijven van oorsprong katholieke prenten onverminderd populair in protestante Bijbels. C.I. Visscher geeft in 1639 alle oude reeksen nogmaals integraal uit in grote oplages. Verder blijven de series van en naar Matteus Merian en het *Bibels Tresoor* met honderden houtsneden van de Van Sichems uit 1646 zeer populair.[252] Ambachtslieden werken naar alle soorten Bijbelprenten zonder zich druk te maken over het kerkelijke gezindte van de prentmaker of de bron. Tussen katholieke en protestante kunstschilders van Bijbelse historiestukken blijkt eveneens geen verschil te zijn in themakeuzen.[253] Dit geldt ook voor de klanten. Zo zijn er katholieke details bij gereformeerden zoals Sint Joris en de draak op de kast van de gereformeerde burgemeester van West-Zaandam.[254] Bij de protestante Willem van Heythuysen hangt een serie evangelisten in huis.[255] Het uitgesproken katholieke karakter van afbeeldingen op sommige beschilderde meubels is eigenlijk alleen af te leiden aan monogrammen of heiligen. Zo is er een bedstedebankje (1698) met daarop twee heiligen en de tekst: ‘O Jesu Soet’ ‘U IHS is

[249] Op.cit., p. 52.; M.M. van Zanten, *Orgelluiken. Traditie en iconografie*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999.
[250] G.R. Kruissink, ‘Bijbelse voorstellingen op scheepsornamenten en hun voorbeelden in bijbelse prenten’, in: *Antiek*, jrg. 5 (1970-1971), p. 33-44; L.F. Triebels, ‘De samenhang tussen verschillende uitingen van verhalende volkskunst’, in: *Waddenfolklore, Neerlands Volksleven*, jrg. XXIII (1973), p. 185-204; A. de Vos, ‘Een 18de-eeuws hakkebord voor het Nationaal Scheepvaartmuseum’, in: *Cultureel Jaarboek stad Antwerpen*, nr. 3 (1985), p. 39-40; P. Brouwer, *’t Paeremes. Het boerenwerkmes met besneden heft: twee eeuwen volkskunst in Zeeland.* Leuvenheim: Uitgeverij Phoebe bv, 2002, p. 52-53.
[251] F. Laurentius en M.J. Roos, *Met veele schoone figueren verciert. Een bijzondere Bijbel. Publicatie ter gelegenheid van 375 jaar Statenvertaling.* Middelburg/IJmuiden: Kunsthandel Laurentius, 2012, p. 14 en 18.
[252] P. van der Coelen, *Patriarchs, angels & Prophets: The Old Testament in Netherlandish Printmaking from Lucas Van Leyden to Rembrandt.* Amsterdam: Museum Het Rembrandthuis, 1996.
[253] Op.cit., p. 49 en 51 en noot 24.
[254] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[255] J. Jas, 1990, p. 82.

Goet'.[256] Daarnaast is er het schuilaltaar in een kruisvoetkabinet (1680-1720)[257] en de heiligen op een buffet (1740-1760).[258] Tot slot wijs ik op een beschilderd kistje (1736) [259] en een gildekist (1744) die eveneens het IHS-monogram dragen. Het IHS monogram is, bijvoorbeeld als watermerk in papier en op aardewerk[260], echter dermate gangbaar dat waarschijnlijk niet alleen katholieken voorwerpen met dit monogram in huis hebben.

Komen verschillende voorstellingen op verschillende meubels voor? Daar lijkt het niet op. Zo komen oud- en nieuwtestamentische verhalen op alle soorten meubel voor. Het enige wat enigszins duidelijk ligt is dat in de stad gemaakte theetafels en hoekkastjes met figuratieve beschilderingen, naast Bijbelse, ook mythologische voorstellingen dragen. Mythologische voorstellingen zie je niet of nauwelijks terug op de landelijk vervaardigde beschilderde meubels van eiken- en naaldhout. Mogelijk dat de stadse elite meer kennis had van de klassieken door literatuur, theaterstukken en de beeldende kunst, en was mythologie minder bekend of minder populair onder de landelijk wonende minder welvarende delen van de bevolking.

3.4.10 Chinoiserie.

Diversiteit

De term verlakt in inboedels kan op een grote verscheidenheid aan voorwerpen slaan van heel diverse herkomst. Bij de vermelding van verlakte voorwerpen in boedelinventarissen gaat het in de regel om objecten op een basis van hout, papier-maché of blik. De houten verlakte voorwerpen kunnen zowel in Europa als in Azië zijn gemaakt. Deze laatste categorie wordt in boedelinventarissen soms aangeduid met Chinees, Japans, of Oost-Indisch. Maar zelfs de als Oost-Indisch gekwalificeerde voorwerpen kunnen in Nederland zijn gemaakt. Zo produceert de Amsterdamse witwerker Sluijter tussen 1706-1720 in totaal 74 'oostindiese bakkies' (zie hoofdstuk 2.5). Waarschijnlijk beschildert hij deze met een decoratie, geïnspireerd op oosters lakwerk. Onder verlakte meubels kunnen schrijnwerkers-producten zijn zoals het kruisvoetkabinet met een blauw fond, vergulde decoratie en Bijbelse en chinoiserie voorstellingen uit de collectie van wijlen John E. de Visser[261] of de twee midden 18de-eeuwse hoekkastjes in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[262] Veel aangehaald zijn ook de miniatuur meubels

[256] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35150-63. IHS staat hier voor Iesus Hominum Salvator oftewel Jezus de Redder der Mensen.
[257] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.9714.
[258] Collectie Gemeente Alkmaar, geen inv.nr.
[259] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2955-43.
[260] Zie bijvoorbeeld: A. Dingeman Korf*, Nederlandse Majolica*. Haarlem: De Haan, 1981, p. 206-214; H. van Gangelen, P. Kersloot en S. Venhuis, *Hoorn des Overvloeds, de bloei-periode van het Noord Hollandse slib aardewerk 1580-1650*. Oosthuizen: Stichting Noord-Hollands Slibaardewerk, 1997, p. 37, afb. 31c.
[261] Christie's, *European Noble and Private Collections*, Amsterdam, 24 t/m 25-6-2008, veilingnr.: 2811, p. 120-121, lotnr.: 273. H.166 x B.115 x D.42 cm; E. Bergvelt en R. Kistemaker, *De wereld binnen handbereik. Catalogus. Nederlandse Kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735.* Amsterdam: Amsterdams Historisch Museum, 1992, p. 56, cat.nr. 83.
[262] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35454-64 en NOM.35455-64.

met chinoiserie in diverse poppenhuizen. Zo is er het miniatuur kruisvoetkabinet (circa 1690-1710) uit de tapijtkamer van het poppenhuis van Petronella Oortman (zie afb. hieronder).[263] Zowel het poppenhuis van Sara Ploos van Amstel (circa 1740)[264] als het poppenhuis van Sara Rothée,[265] beide in het Gemeentemuseum Den Haag, herbergen een lakwerk theetafeltje. Zoals uit het hiernavolgende blijken zal hebben ook witwerkers meubels met chinoiserieën gemaakt.



Van vruchtbomenhout gemaakt miniatuur kruisvoetkabinet, afgewerkt met zwart lakwerk (circa 1690-1710) uit de tapijtkamer van het poppenhuis van Petronella Oortman. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Boedelvermeldingen

De in Nederland gemaakte navolgingen naar Chinees of Japans voorbeeld, hier chinoiserieën genoemd, kennen een lange traditie. Voorwerpen van oosters lakwerk zijn al vroeg in de 17de eeuw ingevoerd.[266] Verlakte meubels zoals kabinetten, theetafels en kisten worden in de decennia daarna met scheepsladingen uit het verre

[263] D. van Loosdrecht, 'De Tapijtkamer: mot in de wandbespanning en een schelpenverzameling in een 'lakwerk' – kabinetje', in: *Poppenhuissymposium*, jrg. 13 (1996) maart en juli, IIC Nederland, mededelingenblad, p. 31-34; R.J. Baarsen, *Wonen in de Gouden Eeuw. 17de -eeuwse Nederlandse meubelen.* Amsterdam: Rijksmuseum, 2007, p. 204; J. Pijzel-Dommisse, *Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw.* Zwolle: Waanders, 2000, p. 135, afb. 207, p. 331, afb. 593. Maten: H.28,2 x B.23,2 x D.2,9 cm.

[264] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the Tea-Table', in: *The Connoisseur,* volume 193 (1976), October, nr. 776, p. 90, afb. 8.

[265] Ch. van Rappard-Boon e.a., *Imitatie en Inspiratie. Japanse invloed op Nederlandse kunst van 1650-heden.* Amsterdam: Rijksmuseum, 1992; R.J. Baarsen e.a., *Rococo in Nederland*. Amsterdam: Rijksmuseum, 2001, cat.nr. 177.

[266] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Aanbesteding en verspreiding van Japans lakwerk door de Nederlanders in de zeventiende eeuw', in: *Jaarverslagen Oudheidkundig Genootschap*, nr. 82-83 (1939-1940, 1940-1941), p. 54-74.

oosten aangesleept.[267] Zo staan er in het huis van de op Oost-Indië varende Amsterdamse schipper Claes Pietersz. Sluijter (1676) vele ebbenhouten, ivoren en verlakte bakjes, kisten en kabinetten.[268] De welgestelde burgerij aan de Amsterdamse grachten verzamelt het op grote schaal. Zo bezit Jacob Jacobsz. Hinloopen, burgemeester van Amsterdam, grote hoeveelheden verlakte voorwerpen.[269] In Groningen worden in 1704 een geschilderd achtkantige Chinese tafel en twee eender gedecoreerde gueridons genoemd en een Chinees kabinetje in het huis van wijnhandelaar Johan Morhard in 1734.[270] Een Chinees gelakt kabinet met drie laden staat in 1789 bij Anthony van Marken, schepen in Weesp.[271] Dergelijke meubels doen het later tweedehands ook nog goed bij bredere lagen van de bevolking: timmerman Laurens te Hennepe in Eibergen heeft in 1840 een ouderwets Chinees verlakt kabinet.[272]

Productie in Nederland

Het imiteren van lakwerk begint vrijwel direct na de eerste invoer van oosterse voorbeelden. Zo krijgt Willem Willemsz. Kick (1579-1647) octrooien voor de imitatie van Japans lakwerk op hout en metaal. Er zijn inmiddels diverse kistjes aan hem toegeschreven.[273] Het imiteren van lakwerk moet zich hier vroeger dan elders ontwikkeld hebben, getuige de Nederlandse lakwerkers die aan buitenlandse hoven werken. Zo dient François de Bray tussen 1663-72 aan het Deense hof. Hij voert in kasteel Rosenburg kamers met lakwerkpanelen uit.[274] De Amsterdamse Christian van Bracht (1637-1720) vertrekt om dezelfde reden naar Denemarken en wordt in 1669 bij het Deense hof aangesteld als marmerschilder en lakwerker. Hendrick van Bronckhorst werkt vanaf 1703 in Rusland. Hij richt er onder bescherming van Peter de Grote een lakwerkplaats op van waaruit hij vele opdrachten uitvoert in de paleizen van deze tsaar.[275] Hier te lande maken witwerkers ook chinoiserieën. De

[267] *Oprechte Haerlemse Courant:* 13-8-1689 nr. 33; 14-4-1699, nr.15; 7-8-1700, nr. 32; 3-4-1708, nr. 14, *Amsterdamse Courant:* 27-7-1756.
[268] SAA: Toegangsnr.: 5075, acte 9163, folio 9 e.v.
[269] SAA: Toegangsnr.: 5075, acte 6802 en acte 6808. Gekocht op 21-1-1700.
[270] J. de Haan*, 'Hier ziet men uit paleizen.' Het Groninger Interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Groninger Historische reeks, 31. Assen: Van Gorcum, 2005, p. 334.
[271] MI: boedelbank, archiefnr.: 5208
[272] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.177.b. Notaris ter Braak, Eibergen, 1840, acte 28.
[273] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Aanbesteding en verspreiding van Japans lakwerk door de Nederlanders in de zeventiende eeuw', in: *Jaarverslagen Oudheidkundig Genootschap*, nr. 82-83 (1939-1940, 1940-191), p. 54-74; W. Holzhausen, *Lackkunst in Europa*. Braunschweig: Klinkhardt & Biermann, 1958, p. 54, afb. 22; H. Huth, *Lacquer of the west. The history of craft and industry 1550-1950.* Chicago & London: The University of Chicago Press, 1971, p. 14 en afb. 45; Tentoonstellingscatalogus: *China-Delft-Europa. Chinoiserie*. Het Prinsenhof, Delft, 5 juni-15 augustus 1976. Delft: Het Prinsenhof, 1976, p. 61-62, nr. 33; R.J. Baarsen, 'Kistjes van Kick? Hollands lakwerk uit de vroege zeventiende eeuw', in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, jrg. 56 (2008), nr. 1/2, p. 12-27; M. Kopplin, *European Lacquer. Selected works from the Museum für Lackkunst Münster.* München: Hirmer Verlag, 2010, p. 40-41.
[274] H. Huth, *Lacquer of the west. The history of craft and industry 1550-1950.* Chicago & London: The University of Chicago Press, 1971, p. 104 en afb. 262-263.
[275] I. Uchanowa, ´Russische Lackkunst im 18. Jahrhundert', in: *Russische Lackkunst von Peter dem Grossen bis zur Grossen revolution*. München: Hirmer, 2002, p. 12-34.

Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter[276] produceert tussen 1706-1720 een relatief grote hoeveelheid imitaties van oosters lakwerk getuige de 209 meubels waarop zijn bedrijf 'Sieneesje' schildert. Het zijn vooral theetafels en theebladen maar hij verlakt tevens gueridons, hangoortafels, bakjes en een enkele kakstoel. Een Haarlemse witwerker adverteert rond dezelfde tijd (1702-1704) met 'cabinetten, kassen, la-tafels, gemackskofers, kinderstoelen, op zijn Japans als anders verlakt en geschilderd'.[277]

In 1767 geeft Gerred ten Boekelaar een boekje uit getiteld *Lak, vernis en verf-konst. Om alle zoorten van lakke, vernisse en verven te bereyden.* Hierin staan recepten, vernissen en verven nodig tot het imiteren van onder meer rode- en zwarte Japanse lak. Ook in de publicatie van Johannes Kok uit 1794 staan recepten om zwarte Oost-Indische lak te maken.[278] In die tijd zijn imitaties van oosters lakwerk op naaldhouten meubels echter alweer uit de mode.

Chinoiserie op meubels

Er zijn tijdens dit onderzoek vele naaldhouten meubels met chinoiserieën aangetroffen. De oudste voorbeelden betreffen kruisvoetkabinetten van rond 1700.[279] Van een latere datum is de ladekast met een risalerende middenpartij.[280] Een hangkast[281] en een linnenkabinet[282] zijn vrijwel identiek van afmeting en dragen dezelfde decoratie. Deze twee kasten, uit het midden van de 18de eeuw, komen mijns inziens uit hetzelfde atelier. Een groter linnenkabinet bevindt zich nu in Brühl (Duitsland).[283] Alle voorbeelden dragen een krijtgrondering met daarop een gladde zwarte laklaag. De elementen van de voorstelling zijn verhoogd en voorzien van een of meer tinten goudkleurig poeder van een koperlegering, waarna het geheel met een transparante lak is afgedekt.

Resumerend heeft het er alle schijn van dat meerdere witwerkers zich specialiseerden in chinoiserieën. De gevonden voorbeelden dateren waarschijnlijk uit een betrekkelijk korte periode: 1680-1760. Doordat het een bewerkelijke afwerking is, zullen chinoiserieën binnen het witwerk tot het duurdere segment hebben behoord.

[276] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.:1023.
[277] *Oprechte Haerlemsche Courant:* minstens zes advertenties in de periode 20-4-1702 tot 29-3-1704.
[278] J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 17.
[279] Collectie Antiquair W. Angevaren, Den Haag, geen inv.nr.; collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: R.12867; collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 2954; collectie Kölnisches Stadtmuseum, Inv.nr.: KSM RM 1928/380; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48027-75 (afgestoten).
[280] Collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Inv.nr.: G 2511.
[281] Collectie Stichting Kasteel Keukenhof, geen inv.nr.
[282] Collectie Gemeentemuseum Den Haag, Inv.nr.: OHO-2002-0001.
[283] Collectie Schlösser Augustusburg und Falkenlust, Inv.nr.: F-II-7/200/F213. Voor een vergelijkbaar evenzo als Duits aangemerkt maar Nederlands witwerkerskabinet met chinoiserieën zie: Veilingcatalogus Christie's Amsterdam, 9 juli 1997, lotnr.: 462.

3.4.11 Classicisme 1780-1810.

Naar voorbeeld van de ons omringende landen zoals Frankrijk en Engeland zien we in de laatste twee decennia van de 18de eeuw de meubels enerzijds ranker worden, anderzijds treedt er een diversificatie van het kleurenpalet op. Interieurarchitect Robert Adam met zijn fijne classicistische decoraties in wit, gecombineerd met hemelsblauw, pasteltinten of oker en de firma Wedgwood met zijn Jasper aardewerk vormen een van de inspiratiebronnen. Simis beschrijft veel van deze kleurstellingen onder de noemer *à l'antique*.[284]

Deze laat 18de-eeuwse voorliefde voor witte fonds, waarbij het snijwerk geaccentueerd is in zachte tinten, is terug te zien op beschilderd neoclassicistisch meubilair zoals in de Kops-kamer, een salon uit Haarlem naar ontwerp van Abraham van der Hart.[285] Ook de stoelen, in het tussen 1785-1789 voor Henry Hope gebouwde Paviljoen Welgelegen te Haarlem, hebben een dergelijke beschildering.[286]

Op witwerk worden de classicistische decoraties niet gesneden maar geschilderd. Voorbeelden zijn een classicistische beschilderde hangoortafel met vermiljoen fond, groene guirlandes en portretmedaillons.[287] Op een klepsecretaire is marqueterie met grijs gebeitst geriegeld esdoorn geïmiteerd, gecombineerd met *tromp l' oeil* ranken en tandlijsten.[288] Een hoge kwartsronde hoekkast[289] en een duwslede (zie afb. p.225) dragen een geelgroen fond met guirlandes, rozetten en urnen.[290]

[284] L. Simis, *Grondig Onderwys in de schilder- en verw-kunst,* etc., deel 2. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 36-37.
[285] F. Grijzenhout & C. van Tuyll van Serooskerken, *Edele eenvoud: Neo-classicisme in Nederland, 1765-1800. Haarlem: Frans Halsmuseum, Teylers Museum. Den Haag: Rijksdienst Beeldende Kunst*. Zwolle: Waanders, 1989, p. 115-116; C.W. Fock & I. van Zijl (red.), *Het Utrechtse huis. De verzameling van het Centraal Museum Utrecht. Meubelen tot 1900.* Utrecht: Centraal Museum, 2005, p. 250-254; R.J. Baarsen, *Nederlandse Meubelen 1600-1800. Rijksmuseum Amsterdam*. Zwolle: Waanders, 1993, cat.nr. 67, p. 140-141.
[286] Inv.nr.: FM 0309 t/m 0090.
[287] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.32123.
[288] SAA: geen inv.nr.
[289] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 3038,
[290] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7571-43.



Naaldhouten duwslede in de vorm van een pronkende duif met geschilderde classicistische decoraties. Datering: 1780-1820. Maten: L.94 x B.44 x H.88,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7571-43 (Catalogus Deel 3, p.887).

Een linnenkabinet draagt een lichtkleurig geelgroen fond en is van origine waarschijnlijk eveneens voorzien van classicistische decoraties.[291] Een frequent toegepast en eenvoudiger classicistische uitmonstering bestaat uit een effen fond, bijvoorbeeld frisgroen, hemelsblauw, lichtgrijs of okergeel, gecombineerd met donkere biezen en parelranden. Het tafeltje en de bedtafel afkomstig van een ensemble uit Huize Hulshorst[292] en de tot een vergelijkbaar ensemble behorende bedtafel uit Kasteel Heeze zijn met dergelijke effen fonds en biezen beschilderd. Ook de stoelen (zie afb. p.226) en de chiffonnière van de familie De Clercq behoren tot een van origine groter op deze wijze geschilderd ensemble, waarschijnlijk gebruikt op hun Hofstede Vredelust onder Weesperkarspel.[293] Twee van origine respectievelijk zeegroene en lichtblauwe vroeg 19de-eeuwse meubels, een tafel en een scheerspiegel, vormen een zeldzame en late echo van deze eerder elitaire mode.[294]

[291] Collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: HdK 125.
[292] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33709 en N.33708.
[293] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12123-51 t/m NOM.12128-51. Zie SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55A t/m 55L.
[294] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.37152-67 en Inv.nr.: X.20075.



Stoel uit een serie van vijf met licht grijs fond en zwarte biezen. De biezen stoelmat was van origine eveneens geschilderd. Herkomst: Petronella de Clercq, Naarden. Maten: H.89 x B.39 x D.47 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12123-51 t/m NOM.12127-51 (afgestoten).

Tot slot kent het zwart glimmende fond rond 1800 kort een opleving, zoals we dat eerder op 18de-eeuwse effen zwarte theetafels en bij chinoiserieën zien. Nu is het zwarte fond gecombineerd met terracotta accenten. Een tweedeurs legkast[295] en een chiffonnière van Huis ten Donck dragen van oorsprong een gladde zwarte lak, gedecoreerd met terracottakleurige biezen.[296] In miniatuur uitgevoerd zijn een ladekast (zie afb. p.227)[297] en klepbureau.[298] Beide meubeltjes komen waarschijnlijk uit hetzelfde atelier. De chiffonnière van de Doopsgezinde Gemeente in Koog aan de Zaan heeft van oorsprong hetzelfde zwarte fond, zij het dat de biezen en parelranden in bronsverf zijn uitgevoerd.[299]

[295] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5514-46.OV.
[296] Collectie Michiel de Vlam, Den Haag.
[297] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11420-50.
[298] Collectie Frans Hals Museum, Inv.nr.: II No. 3240.
[299] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM 15577.



Miniatuur ladekast en detail (rechts), voorzien van een glimmend zwart fond en in terracotta uitgevoerde biezen, halmen en bloemtakken. Datering: 1780-1820. Maten: H.35,5 x B.40,5 x D.25,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11420-50 (Catalogus Deel 2, p.530).

3.5.1 Bedtafels en nachtkastjes (Catalogus Deel 2 - p.4-13)

1. **De term bedtafel en zijn gebruik.**
2. **Aangetroffen exemplaren, hun beschildering en datering.**
3. **Vermeldingen in witwerkers-ateliers.**
4. **Geografische verspreiding.**

1. De term bedtafel en zijn gebruik.
In zijn artikel over de tinnen kamerpot stelt Dubbe dat deze tot in de 18de eeuw op de grond voor de bedstede staat en dat het nachtkastje of bedtafeltje pas in de 18de eeuw zijn intrede doet. Het vroegste mij tot nog toe bekende gebruik van de term bedtafel dateert uit 1728.[1] Na het midden van de 18de eeuw komt de term frequenter voor.[2] Er zijn gedurende de eerste helft van de 19de eeuw meerdere inboedels bekend waarin bedtafeltjes met een waterpot, kamerpot of gewoonweg 'pot' staan vermeld.[3] Zo verkoopt men uit de boedel van wijlen Pieter de Clercq Junior in 1829 vier witwerkers-bedtafeltjes met tinnen pot.[4] Daarnaast heeft hij een mahoniehouten exemplaar met twee gemakbekkens, een lavementspuit en een tinnenwaterpot. Het gebruik van het bedtafeltje als bergplaats van de po wordt duidelijk uit de hierna volgende passage uit 1841: 'het bedtafeltje, dat gladgewreven verblijf van den blinkenden nachtspiegel'.[5]

Verder illustreren diverse afbeeldingen het gebruik van bedtafels. Reinier Vinkeles beeldt op minstens drie van zijn gravures bedtafeltjes af. In 1794 toont hij een bedtafeltje naast een ledikant met achter het jalousiedeurtje een po. Erop staan een karaf, een beker en een kandelaar.[6] In 1803 beeldt hij een bedtafeltje af naast een ledikant.[7] Op het tafeltje staan een kaars, een kopje en een fles. In de open ruimte onder het tafelblad is een po te zien. Op een prent van zijn hand uit 1806 zien we een bedtafeltje met een fles, een kopje en een kommetje en achter de jaloeziedeurtjes een po.[8] Rudolf Jordan, die vanaf 1844 een kamer op het eiland Marken huurt, maakt een tekening van zijn kamer in een brief aan zijn vrouw.[9] Hierop

[1] MI: boedelbank, 1728, archiefnr.: O.R.A. 2939.
[2] Zie bijvoorbeeld: S. van Lindenberg, *De Ring.* Amsterdam: A. Jansz. Mens, 1760, p. 5.
[3] MI: boedelbank: 1820, archiefnr.: 3342/150; 1829 archiefnr.: 3359/68; 1833, archiefnr.: 3363/136; 1845, archiefnr.: I-6/1, 1846, archiefnr.: II-7.
[4] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55C: *Notitie van eene zeer aanzienlijke en geëxtendeerde partij, deftige zindelijke en wel geconserveerde meubilaire goederen bestaande in: gladhouten en keurig net geschilderde ledikanten en meubelen, etc. Alles nagelaten bij wijlen Vrouwe Isabelle Stinstra, weduwe den Wel Edelen Heer Pieter de Clercq Jr. etc.* 16, 17 en 20 Juni 1829, p. 16, nr. 56 t/m 59.
[5] M. Moestaël, 'Mengelingen. Een ontbijt bij den heer Notenkraker. Of Het geluk van baar te zijn. 1. Introductie, welke niet behoeft gelezen te worden', in: *Tijdschrift voor Neerland's Indië*, 3e jrg. (1841), deel 2, p. 397; Zie ook: J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895.* Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1992-1994, deel 2, p. 617-618.
[6] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-OB-64.919.
[7] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-OB-65.395.
[8] Foto: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 21156.R; collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-0B-64.875.
[9] RKD: database, kunstwerknr.: 233831.

staat, naast de bedstede, het hier behandelde type bedtafeltje afgebeeld, met daarin een po en bovenop een lampetstel.

Het bedtafeltje ontwikkelt zich in de loop van de 19de eeuw tot een nachtkastje, van boven tot onder gesloten door een deurtje, met op de bovenzijde een marmeren of gemarmerd blad.



Classicistisch interieur met hemelbed en rechts op de voorgrond een bedtafeltje. Erop staan een fles, een kopje en een kom. Tussen de jaloeziedeurtjes steek het oor van een po naar buiten. Door: Reinier Vinkeles, 1806. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 21156.R.

2. Aangetroffen exemplaren, hun beschildering en datering.

Tijdens de inventarisatie zijn twee laat 18de-eeuwse bedtafels aangetroffen.[10] Het zijn classicistisch vormgegeven kleine tafeltjes met een opstaande bladrand. Onder het blad is een bergruimte, in een geval open, in het andere geval gesloten door een deurtje, van origine door verticale houten jaloezieën. Beide exemplaren rusten op ijle, naar beneden verjongende pootjes. De tafels hebben respectievelijk een mintkleurig fond met

[10] Collectie Kasteel Heeze, Inv.nr.: 8; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33708.

groene biezen en een okergeel fond met bruine biezen. De twee bedtafeltjes maken elk deel uit van grotere ensembles van op gelijke wijze beschilderde meubels, respectievelijk in Kasteel Heeze en in Huize Hulshorst.

De vormgeving van deze bedtafeltjes vinden we terug in het vroegst bekende beschilderde tafeltje op vier taps toelopende pootjes.[11] De beschildering van beide bedtafeltjes doet erg denken aan andere classicistisch vormgegeven meubels zoals een verloren gegane chiffonnière met een licht grijs fond, ronde stippen op de ladetraversen en biezen op de meeste vlakken.[12] Gelet op de vormgeving én de beschildering lijken beide bedtafeltjes uit ongeveer 1800 te dateren. De tijdens de inventarisatie aangetroffen naaldhouten nachtkastjes dateren vanaf 1850. Het vroegste exemplaar is wit met lavendelkleurige biezen en vormt een ensemble met een identiek geschilderd ledikant.[13] Van de twee latere crèmekleurig geschilderde kastjes is het vroegste exemplaar neogotische van vorm (1860-1870).[14] Het andere exemplaar dateert uit de vroege 20ste eeuw.[15]

3. Vermeldingen in witwerkers-ateliers.

In een verhandeling uit 1808 over de ambachten wordt het bedtafeltje tot het standaard assortiment van de witwerkers gerekend.[16] Het verbaast dan ook niet dat we bedtafeltjes rond die tijd in Amsterdamse witwerkers-winkels aantreffen. Zo heeft meester-witwerker Evert van Essen (1796) in zijn winkel aan de Gravenstraat vier bedtafels.[17] Meester-witwerker Klaas van Beijeren (1798) heeft op de Prinsenstraat onder de winkelgoederen vier witte en drie geschilderde bedtafels.[18] Meester kastenmaker en witwerker Hendricus Ridders (1799) heeft in zijn winkel op de Oude Zijds Achterburgwal bij de Hoogstraat onder zijn 'witwerkers geschilderd goed' twee bedtafels en onder het ongeschilderde goed nog eens twee exemplaren.[19] Witwerker Gerrit Leusink (1808) heeft in de kelder onder zijn winkel aan de Oude Schans een bedtafeltje.[20] Los van de witwerkers zijn er ook schilders die bedtafeltjes beschilderden. De Amsterdamse schilder Cornelis Nop (1794) heeft diverse te beschilderen meubels in zijn atelier, waaronder een bedtafeltje.[21] De drie nachttafeltjes die in 1769 bij Justus Snijder in Alkmaar onder de witwerkers-waren worden vermeld zouden een vroege variant van dit meubel kunnen zijn geweest.[22]

Beschilderde naaldhouten nachtkastjes dateren uit een tijd dat de productie van beschilderde meubels een steeds meer fabrieksmatig karakter krijgt. In

[11] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33709.
[12] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12128-51.
[13] Collectie Gelderse Kastelen, Inv.nr.: GK 4518.
[14] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.42486-72 en NOM.42485-72.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51548-81.
[16] G. C. de Greuve, *Volkslees of onderwijzer handboek*. Maatschappij tot nut van't algemeen. Amsterdam: C. de Vries, H. van Munster en J. van der Hey, 1808, 3e afdeling, 4e hoofdstuk, p. 78-79.
[17] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[18] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[19] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[20] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 7031, verbaal 42.
[21] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5358.
[22] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr. 703, acte. 686. Notaris Andries Bootsman.

Amsterdam was dat tussen 1845-1887 bijvoorbeeld het geval bij meester-witwerker Willem Carel Ogreen. Deze maakte naast nachtkastjes echter ook nog bedtafeltjes. Gedurende de laat 19de eeuw zijn er in Rotterdam fabrikanten van geschilderde meubels die nachtkastjes maken zoals Fr. Henschel en De Rotterdamsche Meubel en Speelgoedfabriek. Ook Joure kent rond 1900 een grote productie, waaronder nachtkastjes.[23] Deze producenten hebben een bijna landelijke afzet.

4. Geografische verspreiding.

Geschilderde bedtafeltjes lijken pas tegen het einde van de 18de eeuw populair te worden. In de boedel van Jacob van Ekers, predikant in Medemblik, wordt in 1795 een geverfd bedtafeltje vermeld.[24] In 1799 heeft de vierde dochter van Nicolaas Hartingh aan het Rapenburg 8 te Leiden op haar kamer een blauw geverfd bedtafeltje en vier blauw en wit geverfde stoelen.[25] Verder komen op deze gracht geverfde bedtafeltjes voor in 1784,[26] 1790[27] en in 1845,[28] de laatste met een tinnen po. Deze gegevens overziend lijkt het er op dat de geverfde bedtafeltjes vooral populair zijn in de periode rond 1800. Ze zijn effen beschilderd in de toen modieuze zacht frisse lichte tinten blauw, groen of okergeel en terughoudend gedecoreerd met dunne biezen. Ze doen voornamelijk dienst naast het bed voor het vaatwerk en het nachtlichtje en om er de po in te zetten.

De latere hoge en rondom gesloten nachtkastjes worden overal in het land verkocht door de eerder vermelde bedrijven en tevens in meubelmagazijnen zoals die van J.D.G. Chrisstoffels in de Hamburgerstraat te Doetinchem (1897-1900)[29] en van Jacobus Johannes Exler te Schiedam (1880-1900).[30]

[23] M. Buis, *Binnenpaden en Buitenbeentjes in de oude vlecke Joure*. Joure: M. Buis, 1991, p. 129-131.
[24] MI: boedelbank, archiefnr.: 3306.
[25] Zie: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, Deel 2. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1987, p. 568.
[26] Op.cit.: 1988, deel 3a, p. 411.
[27] Op.cit.: 1989, deel 4a, p. 219.
[28] Op.cit.: 1989, deel 4b, p. 510 en 511.
[29] *De Graafschap-bode:* 24-2-1897 t/m 14-2-1900.
[30] *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubels, Behangerij-Stoffeerderij. z.j.; Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-75-347, Schiedam, En detail, Export, En gros, Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubels, Behangerij-Stoffeerderij.* Schiedam: J.J. Exler, z.j.

3.5.2 Buffetten (Catalogus Deel 2 - p.14-54)

1. **De termen buffet en rechtbon.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**

1. De termen buffet en rechtbon.

Volgens het Woordenboek der Nederlandse Taal is een buffet gewoonlijk een lage kast, waarin het tafelgoed en tafelgerei en veelal ook de voor dagelijks gebruik bestemde voedsel en drank worden bewaard. Op het buffet wordt het eten voorbereid en de wijn geschonken. Vanouds is het een meubel waarop ook glaswerk staat te pronken.

Een bon kan in de Zaanstreek slaan op een ruimte in een meubel.[1] Zo beschrijft men in 1730 in een Zaanse inboedel de inhoud van een kast waarbij men de volgende ruimten onderscheidt: ‘in de kast in het bestend in’t onderste bon en in het middelste bon’; ‘int boven Oosterse bon’; ‘int Westerbovenbon van dezelve Cas’, en tenslotte ‘in de Onderst Uythael van dito Cas’. [2] Dit lijkt dus een kast met een lade onderin, vervolgens een ruimte onder- en middenin, en tenslotte links en rechts bovenin een ruimte. Uit de vermelding van een geschilderde kast met ‘bonnen off vakken’ in 1775 te Zaandam is eveneens op te maken dat een bon een compartiment in een kast is.[3]

De term bontje slaat volgens Mascini-Bangert niet op een bont beschilderd kastje maar op het woord bon(ne), het Oud-Hollandse woord voor bergruimte.[4] De term is niet uniek voor de Zaanstreek. Op het Rapenburg 33 te Leiden staat in 1616 op het kantoorkamertje een linnenkast met zes bonnen, op nummer 26 in 1630 een tresoor met twee bonnen waarvan een met en een zonder slot en op nummer 28b staan in 1661 vier verschillende soorten kasten waarvan men de compartimenten eveneens aanduidde met de term bon.[5]

Rechtbon is een term die in de Zaanstreek duidt op een aan de muur getimmerd kastje onder een raam, dat naar voren uitspringt en dus van boven een richel of dekblad heeft, waarop men iets kan plaatsen, ook met de term

---

[1] J. Bouwman, *De volkstaal in Noord-Holland. Inhoudende eene lijst van woorden, die in deze provincie meer of minder gebruikelijk zijn*. Purmerend: Schuitemaker, 1871, p. 15.
[2] GAZ: ONA, Toegangsnr. 5881, Inv.nr.: 217. Adde Jansz. en Trijntje Jans. Datum 12-12-1730.
[3] GAZ: ONA, Notaris Gerrit Swart, Inv.nr.: 6069, 20-12-1775.
[4] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 20.
[5] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1988, deel 3a, p. 398, deel 4b, p. 573 en 671.

aanrechtbankje aangeduid.[6] Een bon in de zin van een compleet bergmeubel komt slechts achtmaal voor in de inboedelbeschrijvingen van het Meerstens Instituut, alle betrekking hebbende op Medemblik tussen 1774-1789. Daarom lijkt de term in de 18de en 19de eeuw in Nederland niet zo gangbaar. In de 20ste eeuw gebruiken het Zaans Museum, het Zuiderzeemuseum, wijlen John E. de Visser (1916-2007), wijlen J. Schipper (1915-2010), evenals de auteur H.D.E. Bos[7] de term rechtbon wel weer. Deze lijkt daarom in de 20ste eeuw populairder dan daarvoor. Het meubeltype dat men er mee aanduidt noemt men elders in Nederland een buffet. Daarom worden deze hier onder de noemer buffetten behandeld.

Kastjes met een vooruitspringende lade en daaronder twee deurtjes worden in de late 19de- en vroege 20ste-eeuwse catalogi penantkastjes genoemd. Een penant is een muurvlak tussen twee vensters. Een penantkastje kan een muurkastje in een penant zijn, of een los kastje dat tegen een dergelijk muurvlak staat. In werkelijkheid zijn de in de laat 19de- en vroeg 20ste-eeuwse catalogi afgebeelde penantkastjes gelijk aan hetgeen men eerder een buffet noemt.

2. Ontwikkeling en diversiteit.

Een frequent voorkomend type buffet heeft een front bestaande uit twee deuren, geflankeerd door pilasters, waarop soms met profielen een rechthoekig kader is aangebracht, soms in barok of rococo stijl gecontourneerd. De overhoekse zijkanten bestaan soms uit twee deurtjes. De deuren zijn in de regel opgebouwd uit verticale planken waarop een raamwerk is gespijkerd. Op de deurpanelen van 18de-eeuwse exemplaren prijkt vaak een kussen met ingevouwen hoeken. De buffetten staan op bolpoten.

John E. de Visser te Hoorn bezat vijf van dergelijke buffetten die in 2003 zijn bestudeerd (zie afb. p.234-237). Deze buffetten zijn door De Visser bij verschillende antiquairs en uitdragers in Noord-Holland aangekocht.[8] De Visser heeft deze buffetten zelf van verf ontdaan en vervolgens naar eigen smaak en passend in zijn interieur opnieuw geverfd.[9] Deze beschilderingen waren tijdens mijn bezoek nog niet in alle gevallen voltooid.[10] Omdat ze het gehele oppervlak bedekten was het niet mogelijk om betrouwbare observaties te doen over houtsoorten, gereedschapssporen, en eventuele resten van originele beschildering. Daarom is van slechts één buffet een uitgebreidere beschrijving gemaakt en wordt van de overige vier buffetten een afbeelding getoond.[11]

---

[6] G.J. Boekenoogen, *De Zaansche Volkstaal, Bijdrage tot de kennis van den Woordenschat in Noord-Holland,* dl. 2. Leiden: Sijthoff, z.j., p. 357.
[7] H.D.E. Bos, 'Meubels in West-Friesland, De 'rechtbon'', in: *'t Vierkant: cultuurhistorisch tijdschrift.* Hoorn: Westfries Genootschap, (2011), nr. 1, p. 13.
[8] De collectie van John. E. de Visser is in juni 2008 bij Christie's in Amsterdam geveild: European Noble and Private Collections, Amsterdam, 24 t/m 25-6-2008, Sale 2811, lotnr. 218-343.
[9] Brief Jaap Schipper, april 1997, aanwezig bij de auteur.
[10] Ook in de inleiding van de veilingcatalogus over de kavels uit de collectie van John E. de Visser vraagt men zich af hoeveel hij zelf heeft geschilderd. Idem, p. 94.
[11] Voor een dergelijk buffet in een vroeg 19de-eeuws interieur zie de aquarel getiteld *De zinneprent op de godsvrucht* uit 1817 van Johannes Petrus van Horstok (1745-1825), Veiling Mak van Waay,



Naaldhouten buffet, overschilderd in de 20ste eeuw. Maten: H.67,5 x B.126,5 x D.33,5 cm. Collectie John E. de Visser (Catalogus Deel 2, p.27).



Naaldhouten buffet, overschilderd in de 20ste eeuw. Collectie John E. de Visser.

Amsterdam, 21-23 mrt. 1967, nr. 174, cat.nr. 103b; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Pr.14709, AA 99857.



Naaldhouten buffet, overschilderd in de 20ste eeuw. Collectie John E, de Visser

In het Honig Breethuis te Zaandam bevindt zich eenzelfde type buffet.[12] Een kleiner exemplaar is bekend uit een boerderij te Wervershoof (N.H.).



Buffet van de familie Commandeur, afkomstig uit een boerderij op de Neuvel te Wervershoof (N.H.). Maten: H.74 x B.76 x D.27 cm.

[12] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV-01385.

Het buffet komt ook voor als miniatuur. Het Gemeentemuseum Den Haag bezat een exemplaar, geschilderd in diverse tinten groen (zie afb. hieronder). In de collectie van John E. de Visser bevond zich eveneens een miniatuurbuffetje, beschilderd met donkere- en lichtkleurige hout-imitaties in diverse kleuren, zoals dat na circa 1870 gebruikelijk is (zie afb. onderaan).



Miniatuurbuffet, voorheen in de collectie van het Gemeentemuseum Den Haag. Huidige verblijfsplaats onbekend. Maten: B.30 cm.



Miniatuurbuffet met bloemmahonie-imitatie op de kussens en geriegelde panelen. Maten: H.28 x B.54 cm. Collectie John E. de Visser.

Buffetten met ronde hoeken bevinden zich onder meer in de collectie van de Gemeente Alkmaar en van de Gemeente Enkhuizen. Dit type is ruim 100 jaar lang geproduceerd (circa 1740-1870). Een qua model vergelijkbaar buffet met afgeronde hoeken bevond zich in de collectie van John E. de Visser.



Buffet met afgeronde hoeken, overschilderd in de 20ste eeuw. Collectie John E. de Visser.

Een variant op het boven beschreven model is een buffet met gewelfde zijden, uit de collectie van John E. de Visser.[13] Dit buffet heeft vier deuren, twee midden voor en twee in de gewelfde zijden. Boven de slaglijst en bovenaan de pilasters is het buffet voorzien van rocaille snijwerk.



Buffet met gewelfde zijden, overschilderd in de 20ste eeuw. Maten: H. 93 x B. 209 x D.47 cm. Collectie John E. de Visser.

[13] Christie's, *European Noble and Private Collections, Amsterdam, 24 t/m 25-6-2008, Sale 2811*. Amsterdam: Christie's, 2008, p. 124, lotnr. 283.

Een in boedelbeschrijvingen veel voorkomend maar nu zeldzaam meubel is het naaldhouten beschilderde hoekbuffet. Er is mij slechts één exemplaar bekend, en wel in de collectie van het Frans Hals Museum in Haarlem.[14] Het kwartronde kastje heeft een bolle deur. In het bovenblad hangt een koperen bassin. Aan de achterzijde rijst een rocaille étagère op, met twaalf consoles en een zinken waterreservoir met messing kraan. Het snijwerk is in lindehout uitgevoerd en opgelijmd. Dit hoekbuffet is waarschijnlijk afkomstig uit het Oude Mannenhuis te Haarlem.

Uit het midden van de 18de eeuw dateert het buffet in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[15] Het heeft aan weerszijde kleine laden en overhoeks geplaatste poten. De hoofdtoon van het meubel is blauw. Het buffet draagt beslag van William Tottie. Deze van geboorte Engelse geelgieter voert in het midden van de 18de eeuw een geelgieterij in Rotterdam. Twee eveneens van origine blauwe buffetten uit 1750-1775 zijn versierd met respectievelijk ingevouwen hoeken op de pilasters[16] en ingevouwen hoeken op de deurtjes.[17]

[14] Collectie Frans Halsmuseum, Inv.nr.: OM II-573.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65
[16] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.6241-75.
[17] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.5864-56.

Het enige aangetroffen witwerkers-klepbuffet betreft een miniatuur en dateert rond 1800 (zie afb. hieronder). Het is qua vorm in alle opzichten gelijk aan het laat 18de-eeuwse classicistische klepbuffet. Het tinnen bassin draagt de merken van de Rotterdamse tinnegieter Johannes Daniël Druy, werkzaam tussen 1791-1829.[18]



Klepbuffet voorzien van een zwarte lak met oranje accenten. Datering: 1791-1829. Maten: H.38,5 x B.41 x D.25,3 cm. Collectie Frans Hals Museum, Inv.nr.: II No. 3240 (Catalogus Deel 2, p.29).

Beschilderde naaldhouten meubels uit de eerste helft van de 19de eeuw zijn schaars en dat geldt ook voor buffetten. Een van de weinige bewaard gebleven buffetten uit deze tijd heeft ruitvormig geprofileerde panelen op de deuren en stijlen en trapeziumvormige poten.[19] De ruitvorm wordt veel toegepast in de Directoirestijl, circa 1795-1810. De oorspronkelijke beschildering kan een mahoniehout-imitatie zijn geweest.

[18] B. Dubbe, *Nederlandse Tinnegieters & Tinmerken, een compendium.* Amsterdam: Nederlandse Tinvereniging, 2009, p. 305, nr. 1558.
[19] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27688-57.



Naaldhouten buffet, roodbruin beschilderd, in Voorhout (Z.H.), 1946. Foto: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4567.

Het enige midden 19de-eeuws buffet dat tijdens de inventarisatie is aangetroffen heeft een overstekende lade met daaronder twee deuren, is van origine uitgemonsterd met een mahoniehout-imitatie en draagt gegoten classicistisch beslag op de lade.[20] Een naaldhouten buffet uit Voorhout, roodbruin beschilderd, zou ook in het midden van de 19de eeuw kunnen zijn vervaardigd (zie afb. hierboven).[21] Het buffet heeft overhoekse zijden, een overstekende lade, die aan weerszijde ondersteund wordt door twee lange beugelconsoles, en onder twee deurtjes. Beugelconsoles komen onder meer voor op vroeg 17de-eeuwse Zeeuwse kasten.[22] Ze worden vanaf omstreeks 1830 opnieuw toegepast op eikenhouten ladekasten en secretaires.[23]

[20] Collectie Christine Bangert, Haarlem.
[21] Gefotografeerd tijdens veldwerk in juli 1946 op de Spoorstraat, Voorhouten (Z.H.) Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4567.
[22] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: NM.2543.
[23] Twee eikenhouten meubels uit het midden van de 19de eeuw, beide in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, hebben vrijwel identieke beugelconsoles: een klepsecretaire (Inv.nr.: N.8394) en een ladekast (Inv.nr.: NOM.25985-56).

De laat 19de-eeuwse beschilderde naaldhouten buffetten zijn talrijker. Het meest voorkomende model is eclectisch en heeft een gebombeerde lade en twee deurtjes met een aan de dagkant gecontourneerd raamwerk (zie afb. hieronder).[24] Op de hoeken zit in veel gevallen een kraalgedraaide pilaster. Deze buffetten rusten in de regel op kleine bolpoten, naar beneden toe dun uitlopend.



Laat 19de-eeuws buffet met een palissander-imitatie beschildering. Maten: H.98,5 x B.92,5 x D.40 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51328-80 (Catalogus Deel 2, p.45).

[24] Vier laat 19de-eeuwse buffetten van het beschreven model zijn: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51328-80, NOM.40946-71, NOM.50997-80, NOM.77.T.158 en collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.025827.

De mode voor beschilderde buffetten loopt door tot in de 20ste eeuw. Een prachtig exemplaar in de collectie van het Zuiderzeemuseum heeft een verticaal gebombeerd front (zie afb. hieronder).[25] Te beoordelen aan de lintzaag-, vlakbank- en cirkelzaagsporen moet dit meubel na circa 1880 zijn geproduceerd. Zijn gestanst rechthoekig blikken beslag met een ovaal parelrandje en een massief ijzeren ladetrekker, komt eveneens voor op diverse meubels in een catalogus uit 1931.[26] Desalniettemin is het meubel voorzien van een toen al ruim honderd jaar in zwang zijnde mahoniehout-imitatie.



Imitatie-mahonie beschilderd buffet met gebombeerd front. Maten: H.97 x B.104 x D.45 cm. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM EH-5/002 (Catalogus, Deel 2, p.53).

[25] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM EH-5/002.
[26] H. Nijman & Co. *Geschilderde Ledikanten, kinderledikanten, enz. Laqué meubelen, eiken slaapkamer ameublementen, ledikanten enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co., september 1931.

De jongst bekende ontwikkeling bestaat uit neorenaisscance vormgegeven buffetten met een overstekende lade, aan weerszijde geflankeerd door langwerpige diamantvormige kussens (zie afb. hieronder). De lade is geschoord door gecanneleerde consoles. Eronder bevinden zich twee deuren met rechthoekige panelen. Op de hoeken van de plint zijn eveneens diamantvormige kussentjes aangebracht.



Een buffet met een palissander-immitatie op de beide deurpanelen en het ladefront. Datering: circa 1920-1930. Maten: H.102 x B.95,5 x D.40 cm. Particuliere collectie.

3. Beschildering.

Op buffetten tussen 1750-1780 lijkt blauw de boventoon te voeren. Het exemplaar in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum draagt van oorsprong een blauwe marmer-imitatie met blauwe en witte aders.[27] Op elke deur prijkt een festoen, hangend aan een strik, eveneens tegen een effen lichtblauw fond. De overhoekse zijkanten zijn oorspronkelijk beschilderd met een kader, mogelijk met ingevouwen hoeken, hetgeen nu alleen nog onder strijklicht onder de huidige overschildering is waar te nemen.

Een vergelijkbare marmering treffen we aan op een buffet in de collectie van de Gemeente Alkmaar, eveneens uit het midden van de 18de eeuw. Het draagt een blauwgrijze marmer-imitatie op de pilasters, de kroonlijst en de plint. Dwarsdoorsneden tonen twee blauwe marmer-imitaties op elkaar, de oudste bevat smalt, de nu zichtbare marmer-imitatie bevat Pruisisch blauw. De basementen en kapitelen van de pilasters zijn wit gemarmerd. De ronde hoeken, de raamwerken en de bossing rond de kussens op de deurpanelen zijn voorzien van een donkerbruine hout-imitatie. De hout- en marmer-imitaties zijn dun, met daaronder nauwelijks een grondering. Ze zijn allemaal met een kwast uitgevoerd.

Op de panelen van het Alkmaarse exemplaar staan twee heiligen afgebeeld, links de Heilige Laurentius en rechts de Heilige Elisabeth van Hongarije. Een vergelijkbaar beschildering is te vinden op een bureau in de collectie van het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek. Op de panelen van dat bureau staan links Koning David met harp en rechts Jozef met trekzaag.[28]

Van een geheel andere orde is de oorspronkelijke beschildering op het rococo hoekbuffet in het Frans Hals Museum. Waarschijnlijk was het hoekbuffet oorspronkelijk uitgevoerd in een wit of crème fond, en waren de profielen en het snijwerk mauvekleurig geaccentueerd. Een dergelijke beschildering komt met name voor op laat 18de-eeuwse meubels, in de huishoudens van welgestelden. Deze meubels zijn geïmporteerd uit Frankrijk of geïnspireerd op Franse voorbeelden.

Een buffet uit de eerste helft van de 19de eeuw heeft als oudste beschildering een semi-transparante roodbruine hout-imitatie op een dunne ecru grondering. Dit moet waarschijnlijk een mahoniehout-imitatie voorstellen.[29] Mahonie-imitaties komen ook voor op buffetten uit circa 1850[30] en 1890.[31] Zelfs tot in de jaren 1920-1930 blijft deze afwerking in zwang.[32] Tegen het einde van de 19de eeuw wordt daarnaast de palissander-imitatie populair, gecombineerd met geëboniseerde randen.[33] Ook eikenhout-imitaties, aangebracht met verfkammen en klopkwast winnen dan terrein.[34]

---

[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65.
[28] Collectie Fries Scheepvaartmuseum, Sneek, Inv.nr.: FSM C-081.
[29] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27688-57.
[30] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.40946-71.
[31] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.77.T.158.
[32] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM EH-5/002.
[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51328-80.
[34] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.40946-71.

4. Datering.

De oudste aangetroffen buffetten dateren uit het midden van de 18de eeuw. Het eerder beschreven buffet in de collectie van de Gemeente Alkmaar is op grond van dendrochronologische onderzoek te dateren ná 1740. Het 18de-eeuwse buffet[35] in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum is te dateren tussen 1740-1770 op basis van de sloten en het originele beslag van William Tottie. De vijf buffetten van John E. de Visser zouden ook in het midden van de 18de eeuw kunnen zijn ontstaan gezien de overhoekse of afgeronde hoeken, de bolpoten, en de deurpanelen met daarop kaders met ingevouwen hoeken. Het rocaille snijwerk op een van deze buffetten onderschrijft deze datering. De twee buffetten in de collectie van het Zuiderzeemuseum dateren uitzelfde periode gezien de kaders met ingevouwen hoeken en de blauwe grondtoon.

Er zijn weinig buffetten die kunnen dateren uit de eerste helft van de 19de eeuw. Slechts één buffet met een ruitvormige profilering op de deuren en trapeziumvormige poten is aan deze periode toe te schrijven.[36] En er zijn slechts twee beschilderde naaldhouten buffetten gevonden die, op grond van hun vormgeving en beslag, rond 1850 kunnen dateren.[37] Buffetten uit de late 19de eeuw zijn talrijker. Op basis van de grote gelijkenis tussen de hier beschreven buffetten en die in de catalogi van J.J. Exler uit circa 1880-1890, kunnen buffetten met een gebombeerde lade, deurtjes met een aan de dagkant gecontourneerd raamwerk en overhoekse kraalgedraaide pilasters in ieder geval uit die tijd stammen.[38] Neorenaissance buffetten met een vooruitspringende lade, gecanneleerde consoles, en diamantvormige kussens worden, getuige de catalogus van Nijman & Co. te Rotterdam, nog tot circa 1930 gemaakt.[39]

5. Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.

De boedelbank van het Meertens Instituut te Amsterdam, bevat 295 vermeldingen van buffetten, daterend tussen 1649-1899.[40] Daaronder staan 160 hoekbuffetten, in de periode tussen 1769-1885.[41] Twee hoekbuffetten daaronder, waarvan er een is geschilderd, hebben een fontijnbak. Deze staan bij predikant Joannes van Varick in

---

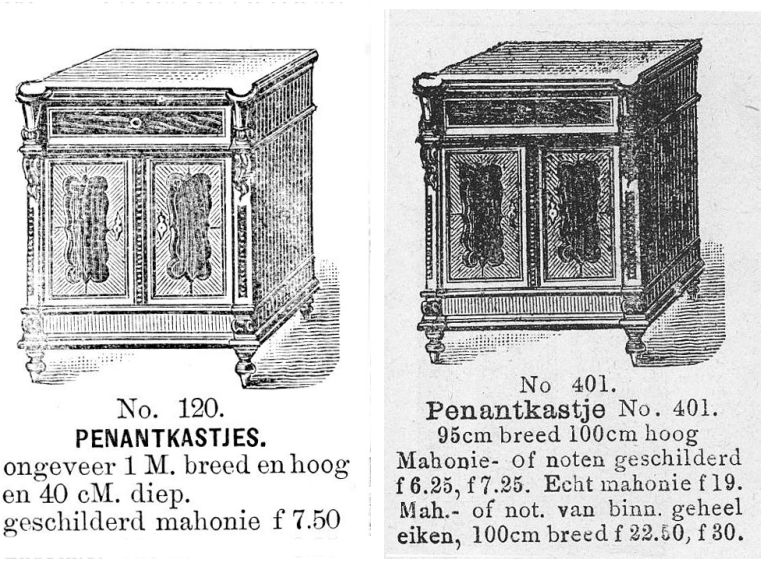
[35] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65
[36] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27688-57.
[37] Collectie Christine Bangert; en een buffet uit Voorhouten, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4567.
[38] *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 22: Penantkastje No. 120; *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 29: Penantkastje No. 401.
[39] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 4061; collectie Ginni Kingma, Amersfoort.
[40] Of de 17de-eeuwse buffetten lijken op de hier behandelde 18de-eeuwse en latere exemplaren blijft gissen.
[41] Hoekbuffetten met een fonteinbak worden tot de buffetten gerekend. Zonder fonteinbak is een hoekbuffet eigenlijk gewoon een hoekkastje en deze zullen in het hoofdstuk over hoekkastjes verder worden uitgewerkt.

Weesperkarspel (1785).[42] Er is bij weinig buffetten iets over de afwerking opgemerkt: één buffet is geverfd, twee verlakt en vijf zijn er geschilderd. Slechts bij twee buffetten worden er laden gemeld.[43] Soms ligt er op het blad een buffetkleedje zoals in 1651 bij Jonkheer Franchois Prouveur hoofdschout van Kempenland en in 1871 bij Burgemeester Claas Gerdenier te Medemblik.[44] In elf gevallen wordt er óp of in het buffet allerlei glazen of porseleinen vaatwerk vermeld zoals kelken, karaffen, vaasjes, spoelkommen, suikerpotjes en zoutvaatjes.

Uit het werk van Wijsenbeek-Olthuis blijkt dat in het 18de-eeuwse Delft het buffet of althans de term vooral vanaf 1770 in zwang kwam, bij de best gesitueerden wat eerder en in grotere aantallen.[45] In de Krimpenerwaard komen vermeldingen van buffetten in boedelbeschrijvingen sporadisch voor en pas na 1750.[46] Kamermans treft daarbij een inboedel aan waarin zowel een buffet als een rechtbank voorkomt, het buffet in het voorhuis, de rechtbank in de keuken.

Laat 19de-eeuwse buffetten kennen wij uit de catalogi van Jacobus Johannes Exler (1829 –na 1899) en zijn gelijknamige zoon (geb. 1863). Zij voeren een magazijn voor ledikanten, bedden en matrassen aan de Hoogstraat te Schiedam.[47] De rond 1880-1890 daterende catalogi laten enige van de besproken buffetkastjes zien (zie afb. p.247). Deze heten daar penantkastjes en zijn onder meer mahonie of noten beschilderd.[48]

[42] MI: boedelbank, Weesperkarspel, 1785, archiefnr: 5288.
[43] Oirschot, 1667.1, Archief: 5105; Medemblik, 1827, Archief: 3356/113.
[44] Oirschot, 1651, Archief: 5098; Medemblik, 1871.2 Archief: III-53/56.
[45] Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft.* Hilversum: Verloren, 1987, p. 451.
[46] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*. Proefschrift. Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 79.
[47] *Nieuw volledig Adresboek der Gemeente Schiedam.* Rotterdam: George W. van Biene, 1888-'89, p. 60: J.J. Exler, Hoogstraat 72-73, Magazijn van ledikanten, bedden, matrassen enz.
[48] *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 22: Penantkastje No.120; *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 29: Penantkastje No. 401.



Buffetten, hier penantkastjes geheten, uit de geïllustreerde catalogi van J.J. Exler, Schiedam. Circa 1880-1890.

De aan het Piet Heinsplein 11 te Rotterdam gevestigde meubelfabrikant H. Nijman & Co. vervaardigt ook beschilderde buffetten en ook zij noemen deze penantkastjes (zie afb. p.248).[49] Ze worden in alle houtkleuren geleverd.

[49] H. Nijman & Co. *Geschilderde Ledikanten, kinderledikanten, enz. Laqué meubelen, eiken slaapkamer ameublementen, ledikanten enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co, september 1931, p. 20: Penantkastje No. 3.



Een gehout buffet met imitatie van kwartiers eikenhouten panelen uit de catalogus van H. Nijman & Co. Rotterdam, 1931.

6. Geografische verspreiding.

Het buffet in de collectie van de Gemeente Alkmaar is het enige 18de-eeuwse exemplaar waarvan de herkomst tot in de 19de eeuw te herleiden is. Het behoorde toe aan schoenmaker Henk Spillekom in het buurtschap Het Kalf te Zaandam aan de Braakdijk 1, alwaar het kastje naar verluidt reeds drie generaties aanwezig is. Het 18de-eeuwse hoekbuffet[50] in de collectie van het Frans Halsmuseum in Haarlem heeft waarschijnlijk van meet af aan in het Oude Mannenhuis te Haarlem gestaan, en is al vroeg, in 1866, overgedragen aan het museum. Andere enigszins zekere herkomstgegevens aangaande 18de-eeuwse beschilderde naaldhouten buffetten zijn niet gevonden. De buffetten uit de voormalige collectie van John E. de Visser zijn naar zijn zeggen allemaal in Noord-Holland gekocht, precieze herkomstgegevens ontbreken echter.

De oudst bekende herkomstgegevens van een vroeg 19de-eeuws buffet[51] leiden naar Heerjansdam (Z.H.). Eveneens uit Zuid-Holland stamt het midden 19de-eeuwse buffet dat tijdens veldwerk in Voorhout is aangetroffen.[52] In deze periode is er in de relatie tussen Amsterdam en Friesland sprake van buffetten. Buffetten worden namelijk genoemd op tarieflijsten van beurtschepen tussen Amsterdam en Lemmer in 1815,[53] en tussen Amsterdam en Harlingen in 1835.[54] Laat 19de- en vroeg 20ste-eeuwse buffetten zijn door geheel Nederland teruggevonden, van de provincies

[50] Collectie Frans Halsmuseum, Inv.nr.: OM II-573.
[51] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27688-57.
[52] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4567.
[53] *Vrachtlijst van de beurt-schepen, van Amsterdam op de Lemmer en vice versa.* Amsterdam: Stads-Druckerij, 1815. Tresoar: Toegangsnr.: 11, Inv.nr.: 3586.
[54] *Verordening en vrachtlijst voor het beurt-veer tusschen Amsterdam en Harlingen, vice versa.* Amsterdam: Stads-Drukkerij, 1835 (Tresoar: Toegangsnr.: 11, Inv.nr.: 3538).

Friesland tot Zeeland. Buffetten worden ook genoemd in alle tien plaatsen die zijn vertegenwoordigd in de inboedels van het Meertens Instituut. Samen met de gegevens uit Delft[55], Amsterdam en de Krimpenerwaard[56] zijn er geen aanwijzingen dat buffetten aan een bepaalde streek zijn gebonden. Ze lijken over de gehele periode van onderzoek in heel Nederland in gebruik te zijn.

[55] Wijsenbeek-Olthuis, op.cit.
[56] Kamermans, op.cit.

3.5.3 Rechtbanken (Catalogus Deel 2 - p.55-56)

1. **De term rechtbank.**
2. **Ontwikkeling, beschildering en datering.**
3. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
4. **Geografische verspreiding.**

1. De term rechtbank.
De termen rechtbank, richtbank, rebbank, rechtbon, aanrechtbank en aanrecht zijn naast elkaar gebruikt. In de regel gaat het om een lage kast met twee deurtjes en daarboven soms nog laden. Zo is er in Alkmaar (1772) in de keuken van een grachtenpand sprake van 'een aanrechtbank met zijn kasten en laden'.[1] Een rechtbank kan er dus hebben uitgezien als een eenvoudig buffet. Enige van de eerder behandelde buffetten kunnen door de gebruikers heel wel met de term rechtbank zijn aangeduid.

Rechtbanken doen dienst bij de bereiding van eten en drinken. Volgens Marin (1762) is een rechtbank een 'buffet de cuisine, où l'on dresse les potages'.[2] Dat wordt geïllustreerd door het 18de-eeuwse handboek *De Volmaakte Hollandsche Keuken-Meid* waarin over de bereiding van rolpens wordt gesteld: 'ze moeten wel vier of vyf uuren kooken …; dan zyn ze gaar en moeten afgenomen worden, en op een schoone regtbank worden gelegt, naast malkanderen.'[3] In deze betekenis zijn de diverse termen voor een rechtbank reeds bekend in de 16de eeuw en dat blijven ze tot in de 19de eeuw.[4]

---

[1] *Amsterdamse courant:* 14-1-1772, dageditie.
[2] P. Marin, *Dictionnaire François et Hollandois, comprenant tous les mots de l'usage avouez de l'Académie Françoise*. Amsterdam: Jan van Eyl, 1762, p. 139.
[3] *De Volmaakte Hollandsche Keuken-Meid, Onderwyzende hoe men allerhande Spysen, Confituren en Nagerechten….* etc. 2e druk. Amsterdam: Steven van Esveldt, 1746, p. 11.
[4] H. Junius, *Nomenclator, omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans. Multo quam antea emendatior ac locupletior: Hadriano Iunio medico auctore*. Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini, 1577, p. 305; J.J. Starter, *J.J. Starters Friesche Lusthof, Beplant met verscheyden Stichtelijcke Minneliedekens, Gedichten ende Boertige Kluchten; Met inleiding en aanteekeningen van J. van Vloten.* Utrecht: Voor L.E. Bosch ende Zn, 1864, p. 89. Oorspronkelijke uitgave: 1621; J.A. Comenius, *Janua linguarum reserata ... De Gulden ontsloote Deure der Taalen.* Amstelodami : apud Joannem Janssonium à Waesberge & Elizeum Weyerstraet, p. 305; F. Halma, *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taalen, Uit het Gebruik en de beste Schrijveren, etc*. Utrecht: Willem van de Water, 1710, p. 668; A. Alewyn en J. Collé, *Woordenschat der twee Taalen Portugeesch en Nederduitsch.* Amsterdam: Pieter van den Berge, 1714, p. 672; W. Sewel, *Groot Woordenboek der Engelsche en Nederduytsche Taalen*, deel 1. Amsterdam: Jacob ter Beek, 1735, p. 16; H.J. Schimmel, *Het Gezin van Baas van Ommeren (voor dertig jaren)*, deel 1. 2e druk. Schiedam: Roelants, 1874, p. 57.



Een gravure van een interieur met rechts, achter de biezenmatten stoel, een rechtbank met daarop vijf borden, een kruik en een beker. Bron: Johannis de Brunes, *Emblemata of Zinne-Werck*. Amsterdam: Jan Evertsen Kloppenburg, 1624, p. 75, nr. 10.

Een keukenscène van Vinckeboons (1576-1633) beeldt een aanrecht met lange staartgehengen af.[5] Een ander vroeg voorbeeld is te vinden op de Emblemata van Johannis de Brunes uit 1624 (zie afb. hierboven). Joos Goeimare (1573-1611) schildert een keukeninterieur met centraal een rechtbank met renaissance beslag. Er bovenop zijn een vis, gevogelte, fruit, een vijzel en een pan geschilderd.[6] Een gravure getiteld *Een huis vol rouw - Domus Lamentationis* door Nicolaes de Bruyn (1581-1656) naar ontwerp van Maerten de Vos toont een aanrecht met kleine opstand. Een brandewijnkom in het kastje en enige uien en een kan op het werkblad illustreren de functie.[7] Het keukeninterieur met een dienstmeid en een paartje bij de haard van Hendrick Martensz. Sorgh uit 1643[8] en het schilderij met de luie dienstmeid van Nicolaes Maes uit 1655 zijn andere sprekende voorbeelden.[9]

Dat een rechtbank aan de bovenzijde vaak vuil is, wordt duidelijk bij Taijlor en Goede (1824) die de gewoonte van onervaren dienstmaagden beschrijven om

[5] Veiling Paul Brandt, Antwerpen, 1977. Maten: 30 x 49 cm. Verkocht aan Dhr. Soesdorp te Brussel. Voor de spiegelbeeldige gravure naar dit schilderij zie: collectie Boijmans Van Beuningen, Inv.nr.: L 2012/3 202 (PK).
[6] RKD: database, afb.nr.: 0000281422.
[7] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-BI-5106.
[8] RKD: database: kunstwerknr.: 201301, olieverf op paneel.
[9] Collectie The National Gallery Londen, Inv.nr.: NG207.

broodkruimels van de rechtbank op de vloer te vegen zodat het huis onnodig vuil wordt en om nat linnen op een vuile rechtbank te leggen.[10] Bijna twintig jaar later (1842) wordt de rechtbank nogmaals geportretteerd in zijn stiefmoederlijke behandeling: 'De keukenvloer is zelfs niet gedweild, de regtbank lijkt wel een slagerstafel te wezen, zoo druipt zij van vet en smeer'.[11]

Een rechtbank kan een vast meubel zijn, een smalle, tegen een wand gespijkerde keukentafel met een glad, makkelijk te reinigen blad, waaronder kastjes zijn gebouwd. Spijkervaste exemplaren zijn zelden in boedelinventarissen vermeld. De aanwezigheid van een vaste rechtbank verraadt zich dan alleen door vermeldingen als: '1 dweiltje op de rechtbank' in 1772 op het Rapenburg nummer 59 te Leiden,[12] of de vermelding van spullen 'onder de regtbanck' in 1759 op nummer 67 van dezelfde gracht.[13] Een vaste rechtbank met een dweiltje, test, kruik, kandelaar en zoutvat wordt in 1804 afgebeeld door Leendert Overbeek.[14]

Met de term rechtbon bedoelt men in de Zaanstreek eveneens een vaste aanrechtbank.[15] Tot slot wordt ook de term rebbank voor dit meubel gebruikt.[16] Vanaf de vroeg 20ste eeuw hanteert men steeds meer alleen de term aanrecht.

2. Ontwikkeling, beschildering, datering.

Gedurende deze inventarisatie is slechts één meubel aangetroffen dat als rechtbank lijkt te zijn gebruikt. Het is een eenvoudig naaldhouten meubel zonder profilering, uit de collectie van het Museum Spakenburg. De twee deurtjes sluiten elk met een houten wervel. Het oorspronkelijk groene interieur is verdeeld door een schap. Het exterieur droeg van oorsprong een grove roodbruine hout-imitatie. De bovenzijde is door eerder gebruik bijna kaal en vertoont veel slijtage en brandsporen. Dit meubel stond tot voorkort tentoongesteld met petroleumstellen, een koffiekan en vaatwerk, zoals dat bij een rechtbank past. Het is echter pas in een latere fase veranderd in een rechtbank. Het was oorspronkelijk waarschijnlijk een buffetkast met opstand. Deze buffetkast dateert uit de eerste helft van de 19de eeuw.

Uit de vele historische vermeldingen wordt duidelijk waarom er zo weinig rechtbanken bewaard zijn gebleven. Ten eerste zijn het goedkope gebruiksmeubels, vergelijkbaar met onze huidige aanrechtkastjes; ze worden

[10] A. Taijlor en W. Goede, *Geschenk eener Huisvrouw aan eene jonge dienstmaagd, bestaande in vriendschappelijke raadgevingen en ware geschiedenissen*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar, 1824, p. 70 en 90-95.
[11] A. Gijsberti Hodenpijl, *Willem van Bergen, Student aan de Leidsche Hoogeschool*, deel 2. Leiden: Gebhard, 1842, p. 324.
[12] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden,1992, deel 6a, p. 133.
[13] Op.cit., deel 6b, p. 580
[14] RKD: database, afb.nr.: 0000136828.
[15] G.J. Boekenoogen, *De Zaansche Volkstaal, Bijdrage tot de kennis van den Woordenschat in Noord-Holland.* Leiden: Sijthoff, z.j., p. 813.
[16] L.L. de Bo, *Westvlaamsch Idioticon*. Brugge: Gailliard, 1873.

makkelijk vervangen. Ten tweede worden ze intensief gebruikt bij de bereiding van voedsel waardoor ze vanwege vocht en hitte een kort leven beschoren zijn.

3. Vermelding in witwerkers-ateliers.
Uit twee bronnen over het assortiment van witwerkers, de ene uit Amsterdam,[17] de andere uit Rotterdam,[18] beide uit 1658, blijkt dat witwerkers in deze steden rechtbanken mogen maken. Al eerder, in 1655, heeft meester-witwerker Hendrick Wetering in het witwerkers-pand in de Hartenstraat te Amsterdam dertien rechtbanken en vier witte geschilderde rechtbanken staan.[19] Bij deze witte rechtbanken gaat het waarschijnlijk om meubels die nog alleen een krijtgrondering dragen. Ook in de winkelboedel van de Alkmaarse meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders worden in 1769 onder de witwerken twee rechtbanken genoemd, samen getaxeerd op 15 gulden.[20]

Gezien de spaarzame vermeldingen van rechtbanken in werkplaatsen van witwerkers moet een flink deel door een andere beroepsgroep zijn gemaakt. Spijkervaste zaken worden in de meeste steden in de periode van onderzoek door timmerlieden gemaakt. Dit doet vermoeden dat de meeste rechtbanken spijkervast waren.

4. Geografische verspreiding.
Alleen de losse rechtbanken zullen apart zijn vermeld in boedelinventarissen. Tussen 1686 en 1897 komt de term rechtbank 209 maal voor in de boedels van het Meertens Instituut, in 23 gevallen gespecificeerd als aanrechtbank. Daarvan zijn 51 rechtbanken geverfd, waarvan twee blauw.[21] Het merendeel komt voor in keukens, maar overal elders in het huis kan er een staan. De term wordt voornamelijk gebruikt in Medemblik (146), Maassluis (36), Weesp (16) Twisk (4) en Maasland (3). Als inhoud zijn enige malen borden en aardewerk genoemd, en een maal staat er theegoed op.[22] In een geval liggen er de kleren van de knecht in opgeborgen.[23] In Medemblik (1829) wordt een rechtbank vermeld met daarin een koffiemolentje, een koffieketeltje, elf Engelse aardewerken schoteltjes, veertien Engelse aardewerken kommetjes, een pannenkoekmes, een broodmes, een Engelse aardewerken spoelkom en een melkkan.[24]

In de gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden komen tussen 1601 en 1879 in totaal veertien rechtbanken voor, waarvan negen in een

[17] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2285, folio 79. Notaris J. de Winter, 7-2-1658.
[18] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam* etc. Rotterdam: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, Zuid-Blaak, 15 augustus 1774, letter E, artikel 52.
[19] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276.
[20] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686. Notaris Andries Bootsman.
[21] MI: boedelbank, Medemblik, 1806, 3, archiefnr.: 3327; Medemblik: 1821, archiefnr.: 3343/26.
[22] MI: boedelbank, Medemblik, 1809, archiefnr.:: 3373.
[23] MI: boedelbank, Twisk, 1838, archiefnr.: 3392/76.
[24] MI: boedelbank, Medemblik, 1829, archiefnr.: 3358/130.

keuken, de rest staat verspreid over het gehele huis, van de kelder, de zolder tot in het kantoor. Op Rapenburg nummer 54 bevindt zich in 1763 in de kelderkeuken een losse rechtbank met een houten schenkbakje, twee bierglazen, enig aardewerk, enige potten en pannen en een partij rommeling.[25] In de keuken van het grachtenpand Rapenburg nummer 56 te Leiden staat in 1783 een rechtbank met daarop drie kwispedoren, zes stuks porseleinen theegoed, twaalf kopjes, dertien schoteltjes, twee trekpotten, een melkkan, een spoelkom, en een suikerpotje. In de rechtbank bevinden zich nog eens een koffiemolen, een trommel, een kaarsenbak, een oliekan, twee hamers, twee nijptangen, een boor, twee gordijntjes, een ijzeren roede en een glashorretje.[26]

Alhoewel niet systematisch doorzocht lijkt ook in Amsterdam de term rechtbank gebruikelijk. Uit een steekproef rond 1675 blijken diverse huishoudens een ‘vueren reghtbanck’ te hebben.[27] In de Krimpenerwaard komen na 1750 vermeldingen van rechtbanken voor, sporadisch ook aanrechtbank genoemd.[28] Daar worden ze gebruikt voor het bereiden dan wel opdienen van de maaltijd. Ze bestaan uit een blad met daaronder kastjes. In Hoorn is het meubel frequent gesignaleerd in 18de-eeuwse boedelinventarissen[29] en ook in het 18de-eeuwse Hindeloopen komt het meubel voor, maar dan onder de later algemeen geworden term aanrecht.[30] Een boedellijst, opgemaakt in 1816 in de middenwoning van een boerderij te Andijk, vermeldt niet alleen een rechtbank van drie gulden maar ook haar inhoud: 56 tafelborden, 23 kleinere tafelborden, vier trekpotten, 66 stuks Delfts theegoed, twee suikerpotten, en nog wat aardewerk.[31] In het wintervertrek van Jan Vis Heymesz. en Trijntje Cleyndert, in De Noord te Zaandam staat in 1819 een rechtbank met zilveren lepels, vorken en een paplepel.[32] Bey signaleert in boedels van Limburgse herenboeren na 1850 in de keuken regelmatig ‘banken’ met tinnen vaatwerk er op.[33] Waarschijnlijk gaat het hier om rechtbanken zoals bedoeld in dit hoofdstuk.

Uit bovenstaande blijkt dat de term rechtbank door heel Nederland aan een meubel refereert waar vaatwerk voor eten en drinken op en in stond, en waarop tevens eten wordt bereid. Daarbij kan een rechtbank zowel een vast als een los meubel zijn. Het merendeel staat in de keuken en is in de periode van dit onderzoek

---

[25] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, deel 5b, p. 750.
[26] Op.cit., p. 796.
[27] SAA: Toegangsnr.: 367. B.P., Inv.nr.: 665, 699 en 700.
[28] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*. Proefschrift. Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 79.
[29] L. Schram, ‘Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18^{e} eeuw’, in: *West –Frieslands Oud & Nieuw*, 58^{e} bundel (1991), p. 132-137.
[30] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0083, folio 172, 9-7-1744, Bartel Luitkes en Hidde Tjeerds; Inv.nr.: 0077, folio 312, 31-12-1760, Freerk Freerks en Pijtter Hartmans; Inv.nr. 0077, folio 315, 3-10-1761, Gortj of Goitj Sibles en Pijtter Nannes.
[31] H.D.E. Bos, ‘Meubels in West-Friesland, De ‘rechtbon’’, in: *'t Vierkant: cultuurhistorisch tijdschrift.* Hoorn: Westfries Genootschap, (2011), nr. 1.
[32] GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 6301, Actenr.: 143. Notaris Jan Poorte d’Ozy. Datum: 20-7-1819.
[33] J. Bey, *‘Onze woning moet om ons passen.’ Huiselijkheid en inboedel in Limburg in de negentiende eeuw.* Doctoraalscriptie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 2000, p. 61.

(1600-1900) in een groot deel van Noordwest-Nederland in gebruik. Buffetten en hoekbuffetten daarentegen herbergen vaker chique vaatwerk en bevinden zich eerder in ruimten die als kamer of zaal zijn gespecificeerd. Maar het zal hier om een gradueel verschil gaan: wat bij een welgesteld gezin als rechtbank dient, gaat in een armer huishouden wellicht door voor buffet. In de boedel van Klaas Sypheer in Zuid-Scharwoude (1802) staan een rechtbank en een buffet samen in het voorhuis waarbij zijn aanrecht meer gebruiksgoed bevat en zijn buffet eerder vaatwerk voor representatieve doeleinden heeft.[34]

[34] Klaas Sypheer, Zuid-Scharwoude, 9-3-1802. ‘Een regtbank met daarin 38 delftse schotels vijff koppe 2 perselijne kopp en 4 delfse en daerop twe mantjes met 40 losse kopjes. Een beufet en daerin 54 glase 1 ronsel, dito flesse, een half dosijn porselijn, trekpot, melkkan, tebos, etc. boven op 5 blauwe porselijne comme’ etc.

3.5.4 Huizer buffetten en buffetkasten (Catalogus Deel 2, p.57-75)

1. **Ontwikkeling en diversiteit.**
2. **Beschildering.**
3. **Datering.**
4. **Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.**
5. **Geografische verspreiding per type.**
6. **Buffetkasten.**

1. Ontwikkeling en diversiteit.
Er zijn in totaal zeven buffetten bekend die in de populaire literatuur Huizer buffetten worden genoemd.[1] De vijf tijdens de inventarisatie bestudeerde exemplaren zijn merkwaardig uniform. De hoogte blijft binnen 102,3-104,5 cm, de diepte binnen 43-46,3 cm, en de breedte zit rond de 160 cm waarbij slechts één exemplaar 10 cm smaller is. Aan de bovenzijde hebben ze allemaal een schotelgeul. Ze bevatten allemaal twee laden boven en twee deuren onder. In alle gevallen sluiten de deuren met houten wervels en herbergt het interieur slechts een schap. De poten zijn, voor zover zichtbaar, waarschijnlijk van populierenhout gemaakt. Bij alle exemplaren zijn de planken vergaard met messing en groef. Van vier exemplaren bestaan de deuren uit twee verticale planken met aan de voorzijde een opgespijkerd raamwerk. Voor zover nog aanwezig bestaat het originele beslag uit latoen koperen ronde ladetrekkerplaten en sleutelentrees.

2. Beschildering.
Alle exemplaren hebben van oorsprong een ecru- of crèmekleurig interieur dat later geler tot kanariegeel is overschilderd. In ieder geval drie exemplaren dragen op de buitenzijde van oorsprong een mahonie-imitatie. De nu zichtbare beschildering van alle exemplaren bestaat uit een donkere hout-imitatie met op de panelen een blonde hout-imitatie met een ornament in elke hoek. De bossing is vaak in een lichtere gele of groene nuance aangezet, in drie gevallen bestaande uit een imitatie van geriegeld esdoorn en in een geval vogelogen esdoorn.

3. Datering.

Ontstaansdatum van de buffetten zelf
In deze buffetten zijn verschillende typen spijkers gebruikt, te weten traditionele gesmede spijkers, T-vormig gesmede spijkers en gesmede spijkers met een machinaal gestanste kop. De exemplaren van de Hoekenburgse Antiekhandel te Zoelen en het Zuiderzeemuseum hebben alleen draadnagels. Ik interpreteer dit als

[1] A. van Oirschot, *Antiek uit de Nederlandse provincie*. Helmond: Uitgeverij Helmond, z.j., p. 45; P. Clarijs, '1. De Wooncultuur', in: Tj.W.R. de Haan, *Volkskunst der Lage Landen*, Deel III. Amsterdam: Elsevier, 1965, p. 54. afb. 32; A. van Oirschot, *Antiek Kopen Omnibus. Meubels, klokken en pendules, boeken, kaarten en prenten, met adviesprijzen.* Helmond: Uitgeverij Helmond, 1972, p. 157; N. de Roy van Zuydewijn, *Antiek van het Nederlandse platteland.* Haarlem: J.H. Gottmer, 1982, p. 30.

een chronologisch verschijnsel waarbij in het oudste exemplaar alleen klassieke handgesmede spijkers zitten en alleen draadnagels in de meest recente. Het exemplaar uit het Huizer Museum zit halverwege deze ontwikkeling met een gecombineerd gebruik van T-vormige gesmede spijkers, gesmede spijkers met een machinaal gestanste kop én met draadnagels.

Alleen bij het exemplaar uit Zoelen hebben de deuren houtverbindingen: een raamwerk, op de hoeken vergaard met dubbel getoogde doorgestoken pen- en gatverbindingen, met daarin een los paneel. Dit is conform de ontwikkeling van constructies van naaldhouten beschilderde meubels waarbij in de loop van de 19de eeuw steeds meer schrijnwerkers-constructies worden toegepast. Dit exemplaar heeft ook als enige geen eerdere beschildering, dus ook geen mahoniehout-imitatie, én het is gemaakt met draadnagels. Mijns inziens is dit buffet het laatst tot stand gekomen. Al deze fenomenen overziend zal het met gesmede spijkers vervaardigde exemplaar rond 1850-1860 dateren, het exemplaar met zowel gesmede spijkers als draadnagels rond 1860 en de twee exemplaren met alleen draadnagels tussen 1860-1880 moeten dateren.

Datering van de nu zichtbare beschildering

De nu zichtbare beschildering, in vier gevallen een overschildering, is later en vertoont een andere chronologie. De beschildering op het jongste buffet is waarschijnlijk het oudste van de vijf nu zichtbare beschilderingen, deze vertoont de meeste degradatie en gebruikssporen. Omdat dit de originele beschildering van het buffet is zal deze uit dezelfde tijd stammen als het buffet zelf, te weten 1860-1880. Dit wordt ondersteund door de oorspronkelijke beschildering op een kist uit de wagenmakerij Luteijn te Koudekerke (Zld.) in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[2] Deze draagt een gesneden jaartal van 1864 en is op zeer vergelijkbare wijze beschilderd als de beschilderingen op de hier besproken Huizer buffetten. De binnenzijde van deze kist is kanariegeel, de buitenzijde draagt een donkerbruine hout-imitatie en de panelen zijn okergeel geschilderd. Deze gedateerde kist bevestigt het vermoeden dat de vergelijkbare beschilderingen op de Huizer buffetten vanaf circa 1860 kunnen dateren.

De vier overschilderingen op de andere buffetten zijn meer intact en zijn mijns inziens later. Op drie van deze buffetten is de bossing rond de panelen uitgevoerd in een imitatie van groen geriegeld esdoorn. Deze mode liep in Staphorst door tot de jaren 50 van de 20ste eeuw.[3]

[2] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51327-80

[3] H. Piena & J. Hooikammer 'The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800 2000', in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis*. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, 14-15 November 2008. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2008, p. 38-50.

4. Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.
Er is geen woning- of witwerkers-inboedel gevonden met de vermelding van ‘Huizer buffet’. Dit lijkt eerder een in de 20ste-eeuwse antiekhandel ontstane term. Dergelijke meubels zullen eerder als ‘kastje’ of ‘buffet’ in boedelbeschrijvingen vermeld staan en zijn daardoor niet als zodanig te herkennen.

5. Geografische verspreiding.
Drie van de vijf exemplaren hebben Huizen als oudst bekende plaats van herkomst. De populaire term voor deze buffetten lijkt dus op waarheid te berusten. Dat hoeft niet te betekenen dat ze ook in Huizen gemaakt zijn. Er zijn al vanaf 1753 aanwijzingen dat vuren meubels van Amsterdam naar Huizen worden verhandeld.[4] Maar gezien hun uniformiteit en hun beperkte regionale verspreiding is het aannemelijker dat Huizer buffetten aldaar, door lokale ambachtslieden zoals timmerlieden zijn vervaardigd. De vijf beschreven buffetten zijn dermate uniform in maakwijze en stammen allemaal uit zo’n korte periode dat ze waarschijnlijk zelfs door één bedrijf of één persoon zijn gemaakt.

[4] In 1753 worden er tussen Huizen en Amsterdam tarieven afgesproken voor onder andere de volgende goederen: ‘1 gemeene tafel, 1 Klien dito, 1 Haart of Vuurschutje, 1 Thee Convoor of Lessenaar, 1 Gemeene stoel, 1 dito gladhouten, 1 Ouderwetse of Eeken Kast, 1 Groote Vuuren dito, 1 Kleinder dito, 1 Groote Gladde Kast of Cabinet, of ook een staande Glaze Kast, 1 Kakstoel’. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7468).

3.5.5 Bureaus en secretaires (Catalogus Deel 2, p.76-109)

1. **De termen bureau en pulpitrum.**
2. **Ontwikkeling.**
3. **Beschildering en datering.**
4. **Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.**
5. **Geografische verspreiding.**
6. **Secretaires.**

1. De termen bureau en pulpitrum.

De term bureau, die in dit hoofdstuk wordt gehanteerd, duidt een meubel aan met onderin drie laden of twee deurtjes en bovenin een compartiment met kleine laden, afgesloten door een schuine of een cilinderklep. Al in de 18de eeuw gebruikt men de term bureau om daar een dergelijk meubel mee aan te duiden, getuige een uitgebreide boedelbeschrijving in Hindeloopen.[1]

Daarnaast is de term pulpitrum gangbaar. [2] In de meeste gevallen duidt men hiermee een lessenaar aan waarop bijvoorbeeld een Bijbel ligt. De schuine plank kan op een kastje zijn gemonteerd.[3] Anderzijds is een pulpitrum volgens het Woordenboek der Nederlandse Taal een type bureau zoals in dit hoofdstuk behandeld: Zekere kleine soort van schrijfbureau met drie laden boven elkaar en daarboven een ruimte (waarin berging voor schrijfbehoeften en dergelijke) die kan worden afgesloten met een aan den onderkant scharnierend, in dichten toestand schuin oploopend, in open toestand als schrijfvlak dienend deksel, en waarvan het ondiepe bovenvlak vaak aan drie kanten is omgeven door een laag hekje. Een aanwijzing voor het bredere gebruik van deze term vormt de tarieflijst (1802-1808) voor de beurtschepen tussen Franeker en Leeuwarden waar sprake is van een ‘pulpitrum of bureau van vuurenhout, of van glad eekenhout of opgelegd’.[4]

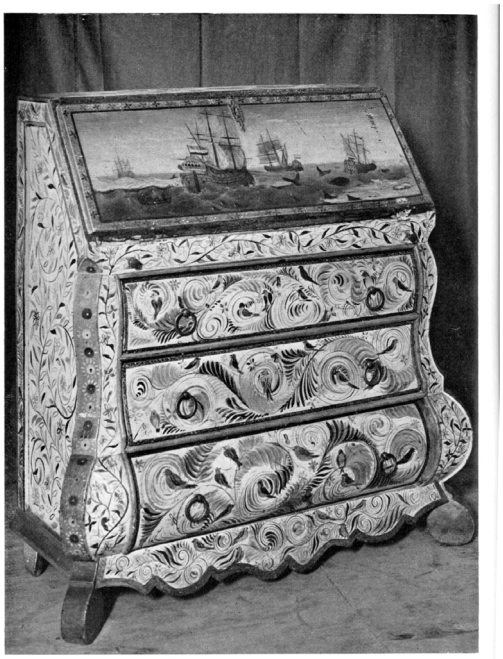
De term bureau-kabinetje tenslotte is waarschijnlijk een bureau zoals boven beschreven maar met een opstand. Deze opstand bestaat in de regel uit een ondiepe kast met twee deuren. De deuren kunnen blind zijn zoals het bureau kabinet van de grietenij van Schoterland[5], spiegels bevatten of een groot aantal ruitjes, net als bij een porseleinkast.

2. Ontwikkeling.

De tijdens de inventarisatie aangetroffen bureaus hebben als gemeenschappelijk kenmerk een schuine klep met daarachter laatjes. De onderkast kan drie laden

[1] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078: Andrianus van Loon te Hindeloopen (1792)
[2] En alle schrijfvariaties daarop zoals pulpitum en pultrum.
[3] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4b, p. 669 en 680.
[4] *Reglement voor de trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa.Taux van Vrachtloonen voor de Trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa.* (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 956).
[5] Collectie Heerenveen Museum, Inv.nr.: 3032 / OBJ02541.

bevatten zoals bij een ladekast oftewel latafel. Daarnaast zijn er onderkasten met twee deurtjes, als bij een buffet. Het qua vorm oudst aangetroffen exemplaar is een bureau met een barokke orgelgebogen front dat laden imiteert maar in werkelijkheid uit twee deurtjes bestaat.[6] Ook uit de 18de eeuw dateert het beschilderde op de rococo teruggaande dubbel gebuikte bureau zoals is behandeld door Lunsingh Scheurleer en Honig (zie afb. hieronder).[7]



Bureau, 1760-1800. De zichtbare beschildering is rond 1900-1920 uitgevoerd door antiquair Cornelis Bes te Zaandam. Huidige verblijfplaats onbekend. Voorheen collectie G.J. Honig, Zaandam.

Vergelijkbaar is het poppenbureautje met dubbel gebuikt front en overhoekse knieën.[8] Dit exemplaar is weliswaar van eikenhout maar dient ter illustratie van het model, omdat veel witwerkers dergelijk poppenmeubels maakten. Een ander dubbel gebuikt miniatuur is het 18de-eeuwse bureau-kabinetje met de opstand van een porseleinkast. Het bevindt zich in de collectie van het Edams Museum. Het enkel

[6] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5754-46.
[7] D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst.* Amsterdam: Elsevier,1941, p. 85: afb. 71, p. 94; S. Honig Jz., 'Iets over beschilderde Zaanse meubels, naar aanleiding van een nieuwe aanwinst', in: *Bijdragen en Mededelingen van Het Nederlandse Openluchtmuseum*, jrg. 35 (1972), nr. 1, p. 15-20. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 23603. Voor een eveneens dubbel gebuikt 18de-eeuws bureau met vroeg 20ste-eeuwse overschilderingen zie: Veiling A. Mak, 30-11-1965, lotnr.: 603. Maten: L.107 x B.117 x D.58 cm. Op de rechterzijde het stadje Monnickendam, op de linkerzijde mogelijk de hervormde kerk van Workum.
[8] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.6980-47.

gebuikte bureau met frontale knieën in de Museumboerderij Mariahoeve te Putten vertegenwoordigt de laat 18de-of vroeg 19de-eeuwse mode.

Tijdens de inventarisatie zijn drie bureaus met schuine klep aangetroffen die uit de 19de eeuw dateren. Alle drie hebben zij een onderkast met twee deurtjes. Het vroegste exemplaar heeft 18de-eeuws aandoende overhoekse knieën maar heeft daarentegen amandelvormige kussens op de deurpanelen die eerder kenmerkend zijn voor de eerste helft van de 19de eeuw.[9] Een geheel vlak front hebben de twee midden 19de-eeuwse bureaus uit respectievelijk de Gemeentelijke Museumboerderij Staphorst[10] en uit de collectie van de antiquairs Bruil & Brandsma. Qua vorm overeenkomstig met deze drie 19de-eeuwse bureaus met twee deurtjes is het kastje in de collectie van het Fries Scheepvaartmuseum in Sneek.[11] Echter, dit meubel kan nooit als bureau hebben dienstgedaan omdat de klep omhoog slaat, in plaats van naar beneden. De laatste ontwikkeling vertegenwoordigt het laat 19de-eeuws bureau met een opstand van schappen en laatjes uit de collectie van het Amsterdam Museum. Het horizontale schrijfblad rust links en rechts op een ladeblok met knieruimte ertussen.[12]

Omdat er bij de studie naar beschilderd meubilair vaak vanuit is gegaan dat die op het platteland zijn gemaakt, is het leerzaam hier een exemplaar te behandelen dat met zekerheid op het platteland is gemaakt en gebruikt. Het gaat om het bureau van de boer en kolenbrander Eimert Papenborg. Die woonde destijds aan de Baakse beek bij Zieuwent. Op 16 oktober 1853 geeft hij opdracht voor het bureau aan timmerman Antonij Spekschoor te Lichtenvoorde. De kosten van 40 gulden worden op 29 oktober 1854 door Papenborg voldaan. Het bureau is van zwaar noestig eikenhout, is op de zwart gebeitste kolommen na niet beschilderd en draagt kraanzaagsporen op alle uit het zicht gelegen oppervlakken. Daarmee staat het ver af van de naaldhouten beschilderde en in steden vervaardigde bureaus die hier centraal staan.

3. Beschildering en datering.

Slechts een van de aangetroffen schrijfmeubels, het bureau-kabinet van de grietenij van Schoterland, draagt een blauwe schildering en kan uit de derde kwart van de 18de eeuw dateren. De overige tijdens de inventarisatie aangetroffen naaldhouten bureaus dragen, voor zover vaststelling met het blote oog dit toeliet, van origine een mahoniehout-imitatie. Dat is ook het geval met de bureaus die een midden 18de-eeuwse vorm hebben, zoals een enkel-, dubbel-, of orgelgebogen front. Mijns inziens zijn deze bureaus daarom op zijn vroegst in de late 18de eeuw vervaardigd. Deze late datering is conform de boedelinventarissen van witwerkers-ateliers waar ze pas vanaf 1782 worden genoemd en de boedels bijeengebracht door het Meertens Instituut. Daarin is pas na 1806 sprake van beschilderde bureaus.

[9] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.33812-62.
[10] Voormalige collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39749-70.
[11] Collectie Fries Scheepvaartmuseum, Sneek, Inv.nr.: FSM C-081.
[12] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 21981.

De drie exemplaren uit het midden van de 19de-eeuw zijn nog wel met gesmede spijkers vervaardigd en dateren daarom vóór 1860.[13] Dit maakt het aannemelijk dat de aangetroffen naaldhouten bureaus met schuine klep en een onderkast van deurtjes of laden in de periode tussen 1780-1860 zijn vervaardigd. Op het meest recente bureau,[14] met een horizontaal werkblad, zit oorspronkelijk een zeer gladde palissander-imitatie, die meer voorkomt op midden- tot laat 19de-eeuwse meubels.[15]

4. Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.

In Alkmaar bestaat de gildeproef voor witwerkers sinds 1751 uit een schrijfcomptoir met vier gelijke laden.[16] In 1804 is dat nog steeds het geval.[17] Waarschijnlijk gaat het hier om een bureau met schuine klep. Op 2 juli 1782 richten de Rotterdamse witwerkers zich tot de burgemeester met de klacht dat timmerlieden binnen hun stad, zonder de witwerkers-proef te hebben afgelegd, witwerk maakten. Onder het witwerkers-assortiment noemen ze ook bureaus.[18] In de winkel van de Alkmaarse meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders is in 1769 onder de witwerken een bureau vermeld, beschilderd met een notenhout-imitatie.[19] De waarde wordt geschat op 12 gulden. In vergelijking: een bureau van echt notenhout uit dezelfde werkplaats kost 55 gulden, ruim viermaal zo veel.

In Amsterdam zijn er diverse witwerkers die bureaus vervaardigen. Zo staat er bij meester-witwerker Klaas van Beijeren in zijn eigen interieur én onder zijn winkelgoederen in 1798 een geschilderd bureau[20] en in de werkplaats van meester-kastenmaker en witwerker Hendricus Ridders in 1799 een half afgemaakt witwerkers bureau.[21] Onder de schilders bevindt zich in de werkplaats van Balthasar Christofferius Zwaarig (1786) een geschilderd bureau.[22] Verder hebben witwerkers en schilders in Amsterdam, net als veel van hun stadsgenoten, geschilderde bureaus in hun privé vertrekken.[23] De speelgoedmaker en witwerker Jan Stempels verkoopt in zijn winkel in Dordrecht onder andere kinderbureautjes (1811).[24] Dergelijke

[13] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.33812-62; collectie Museum Boerderij Staphorst; collectie Bruil & Brandsma Antiquairs.
[14] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 21981.
[15] Zie bijvoorbeeld een penantkastje, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.36128-65; een buffet, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51328-80; een hoekkast uit de collectie van het Stedelijk Museum te Zutphen (geen inventarisnummer).
[16] *Reglement voor het Josephs of timmermans Collegie binnen Alkmaar*. Alkmaar: Jacob Maagh, 27 mei 1751, p. 6, artikel VI.
[17] *Ordonnantie op de Timmermans-, Schrynwerkers-, witwerkers-, klein-houtwerkers- en maatenmaakersneering en handteering binnen Alkmaar*. Alkmaar: Hendrik Costyer, 1804.
[18] GAR: Gildestukken 17-33-235.
[19] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr. 703, acte. 686. Notaris Andries Bootsman.
[20] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[21] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[22] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 4029.
[23] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940: een witwerkers bureau met daarop een statenbijbel met koperbeslag bij meester witwerker Klaas van Beijeren (1798); Inv.nr.: 3277: een geschilderd bureau bij meester-schilder Hendrik Kreuger; Inv.nr.: 5949 een geschilderd bureau bij meester-schilder Carel Ridders in het binnenvertrek (1798); Inv.nr.:6129 een geschilderd bureau in de kelder bij meester-schilder Jan Jacob Seidel (1799).
[24] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1625, folio 9 (notaris C. van der Werff).

beschilderde miniatuur bureaus zijn aanwezig in de collecties van het Nederlands Openluchtmuseum[25] en in het Edams Museum.[26]

De hierna te behandelen boedelinventarissen maken duidelijk dat een bureau in de regel in het woonvertrek staat of in een keuken of kelder als die tevens dienstdoen als woonruimte. De aangetroffen bureaus bij boeren, ambachtslieden en winkeliers lijken echter niet of nauwelijks als schrijfmeubel dienst te hebben gedaan. Dit omdat er helemaal geen schrijfgerei of papieren in of op worden vermeld. In Oostzaan (1842)[27] bijvoorbeeld treffen we een geverfd bureau aan met daarop een koffiekan en koffiemolen. In Zaandam (1819)[28] staat een 'verlakt bureau met een stelletje van vijf' erop en tafellinnen, beddengoed en gordijnen erin. Een geverfd bureau bij veeman Jacob Westerman te Maassluis (1825) is gevuld met kinderkleren.[29] Te Hindeloopen bevat het bureau van beurtschipper Lolle Jacobs de Vreeze en zijn vrouw Grietje Broers Dikkes, grossierster in sterke dranken, alleen beddengoed en kleren (1840).[30] Maar zelfs bij mensen die regelmatig moeten hebben geschreven, zoals Adrianus van Loon (1792) te Hindeloopen, lid van de vroedschap, oud burgermeester en gecommitteerde van de landsdagen, herbergt het bureau geen schrijfgerei maar 23 roodbonte mutsen, schorteldoeken, kledingaccessoires en geld.[31] Dit wekt de indruk dat een deel van de bureaus eerder dienst deed als modieus en prestigieus bergmeubel dan als schrijfmeubel.

Witwerkers-bureaus komen niet in elk milieu voor. Op het chique Rapenburg te Leiden wordt in de ongeveer 300 bijeengebrachte boedelinventarissen niet één keer gerept van een geschilderd, geverfd of verlakt bureau. Daarentegen is wel frequent sprake van bureaus van luxe houtsoorten zoals het mahoniehouten bureau op Rapenburg 32 in 1778.[32] Dit suggereert dat voor deze kringen een bureau niet alleen functioneel maar ook een statussymbool is. In dit milieu neemt men daarbij geen genoegen met een naaldhouten exemplaar, beschilderd met imitaties van dure houtsoorten.

5. Geografische verspreiding.

Vanaf het derde kwart van de 18de tot het midden van de 19de eeuw komen bureaus voor op tarieflijsten van beurtschepen. Zo staan er vanaf 1773 verlakte bureaus op de tarieflijst tussen Den Haag en Nijmegen[33] en bureaus op de tarieflijst uit 1770

[25] Inv.nr.: NOM.6980-47.
[26] Geen inventarisnummer.
[27] Notaris J. Dozij, Zaandam, 1842 acte nr. 40, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1227.c.
[28] Notaris H.C. Göbel, Zaandam, 1819 acte nr. 96, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1166.
[29] MI: 3351/77
[30] Notaris Schotanus, Hindeloopen, 1840, acte nr. 9, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.630.b
[31] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078.
[32] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, deel 5a, p. 112.
[33] 'No. 72. Ordonnantie op de Vragtloonen voor Beurtschippers varende van Nijmegen en vica versa, 20 october 1773', in: *Keuren en ordonnantien. Van 's Graven-Hage. Van 28 Mai 1736 tot 3 Juny 1803.* 's Graven-Hage: Weduwe J. de Groot en Zoonen, 1803.

tussen Harderwijk en Amsterdam.[34] Op de lijst voor goederenverkeer tussen Den Haag en Utrecht worden in 1799 witwerkersbureaus genoemd.[35] In 1807 worden er eveneens bureaus getarifeerd tussen Leeuwarden en Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Deventer en Dordrecht.[36] Een zeer gespecificeerde tarieflijst (1802-1808) tussen Franeker en Leeuwarden rept van 'pulpitrum of bureau van vuurenhout, of van glad eekenhout of opgelegd'. [37] Verder in de 19de eeuw staan er bureaus op de tarieflijsten tussen Amsterdam en Lemmer (1815),[38] tussen Amsterdam en Harlingen (1835)[39] en witwerkers-bureaus tussen Amsterdam en Alkmaar (1851).[40] Tussen circa 1775-1850 wordt er dus op grote schaal gehandeld met in steden vervaardigde bureaus.

In de boedelinventarissen uit diverse kleine plaatsen, bijeengebracht door het Meertens Instituut, komen in totaal 371 bureaus voor, de vroegste in 1756 bij Hendrik van Waert, oud-schepen der stad Edam, wonende op een buitenplaats ten noorden van Maassluis.[41] In de 18de eeuw zijn het nog voornamelijk schrijnwerkers-meubels van noten- mahonie- of eikenhout. Vanaf 1806 is er ook sprake van geverfde exemplaren, 23 in totaal. Ze komen vooral voor in de plaatsen Medemblik en Maassluis, maar ook in Lichtenvoorde, Doesburg en Twisk.

Elders in het land staan er geschilderde bureaus in Eibergen (1840)[42], Veere (1819)[43] en Zaandam (1835).[44] Geverfde bureaus komen voor in Warder bij Edam (1828)[45] en in Oostzaan (1842).[46] Een verlakt bureau wordt aangetroffen in Zaandam (1819).[47] Beschilderde witwerkers-bureaus bevinden zich in Harderwijk (1812)[48] en in

[34] *Ordonnantie en Vragt-lyst. Waar op myne Heeren van den gerechte der Stad Amsterdam, en Burgemeesteren en regeerders der Stad Harderwijk*, etc. Amsterdam: Pieter Mortier Stadsdrukker, 1777. (SAA: Toegangsnr.:15009, Inv.nr.: 7463).
[35] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 311: Ordonnantie op de Vragt- en Bestelloonen, tusschen de Stad Utrecht en den Haag. Overeengekomen op 19-2-1799.
[36] *Extract uit het resolutieboek van het Gemeentebestuur der Stad Leeuwarden.* Met daarin: *Vragt Lijst van stukgoederen op Amsterdam* (HCL: Inv.nr.: L117g).
[37] *Reglement voor de trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa. Taux van Vrachtloonen voor de Trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa.* (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 956).
[38] *Vrachtlijst van de beurt-schepen, van Amsterdam op de Lemmer en vice versa.* Amsterdam: Stads-Druckerij, 1815. (Tresoar: Toegangsnr.: 11, Inv.nr.: 3586).
[39] *Verordening en vrachtlijst voor het beurt-veer tusschen Amsterdam en Harlingen, vice versa.* Amsterdam: Stads-Drukkerij, 1835 (Tresoar: Toegangsnummer: 11, Inv.nr.: 3538).
[40] *Reglement en Vracht-Lijst tusschen de Steden Amsterdam en Alkmaar.* Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1851. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 73248).
[41] MI: boedelbank, archiefnr.: 5399/157
[42] Notaris Ter Braak, Eibergen, 1840, acte nr .30, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.177.c
[43] Notaris Jacobze, Veere, 1819, acte nr. 1276, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1368.c
[44] Notaris J. Poorte d'Ozy, Zaandam, 1835, acte nr. 50, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1202.c.
[45] Notaris Boot, Edam, 1828, acte nr. 29 not 751, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.588.b.
[46] Notaris J. Dozij, Zaandam, 1842, acte nr. 40, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1227.c.
[47] Notaris H.C. Göbel, Zaandam, 1819, acte nr. 96, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1166.

Oud-Beijerland (1826).[49] Op Texel zijn er diverse exemplaren aanwezig zoals een verlakt bureau in het voorhuis van bakker Willem Bruydegom (1768),[50] een grenenhouten bureau in het voorvertrek van boer Hendrik Maas (1813),[51] een grenenhouten verlakt bureau met koperbeslag in de binnenkamer van boer Dirk Jansz. Bakker (1813)[52] en een geschilderd bureau in het voorhuis van boer IJsbrand Gorter (1842).[53]

In 19de- een 20ste-eeuwse reconstructies van 18de-eeuwse Hindelooper interieurs heeft het bureau geen plaats gekregen, terwijl dit type meubel er wel regelmatig voorkomt. Zo heeft Andrianus van Loon te Hindeloopen er in totaal drie; een in de voorkamer, een in het middelhuis en een in het zomerhuis (1792).[54] Het bureau in het middelhuis heeft boven kleine laatjes en onder drie grote laden. Ook later blijft een bureau in Hindeloopen populair, getuige het bureau van Lolle Jacobs de Vreeze, beurtschipper op Amsterdam (1840)[55] en dat van Foppe Franses Vrolijk, garenfabrikant (1840).[56] Verder oostelijk, in Groningen, wordt er op 17 april 1813 een verlakt bureau van J. van Wetering te koop aangeboden.[57]

Het boven behandelde miniatuur bureau-kabinet van het Edams Museum kent zijn evenknie in grotere exemplaren. Ten eerste is daar het al vermelde bureau-kabinet van de grietenij van Schoterland.[58] Daarnaast wordt op 3 september 1804 op het Rapenburg in een chique boedel een verlakt bureau-kabinetje verkocht.[59] En op 25 april 1837 biedt men in Tzummarum in de boedel van Sijbe H. Sijbes een bruin geverfd bureau-kabinetje aan.[60] Het blijft echter bij een paar vermeldingen, een beschilderd bureau-kabinet lijkt een vrij zeldzaam fenomeen te zijn geweest.

De bovenstaande selectie toont dat bureaus van schrijnwerkers na het midden van de 18de eeuw frequenter voorkomen in de Nederlandse wooncultuur. Vanaf de late 18de eeuw doen naaldhout geïmiteerde exemplaren hun intrede in de Nederlandse wooncultuur. Vanaf de vroege 19de eeuw treffen we geschilderde, geverfde of verlakte bureaus door het gehele land aan bij boeren, ambachtslieden en middenstanders. Daar dient het meubel eerder om het interieur de allure van een hogere maatschappelijke laag te geven. In werkelijkheid gebruikt deze maatschappelijke laag een bureau eerder als gewoon bergmeubel. De meer

[48] Notaris Vitringa (waarnemend), Harderwijk, 1812, acte nr. 112, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF:86.b
[49] Notaris Boogaard, Oud-Beijerland, dl. 647, 1826, acte nr. 51, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.341.a
[50] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4897.
[51] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4943.
[52] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4943.
[53] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 5005/832.
[54] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078.
[55] Notaris Schotanus, Hindeloopen, 1840, actenr. 9, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.630.b
[56] Notaris Schotanus, Hindeloopen, 1840, actenr. 62 en 63, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.632.a.
[57] *Advertentieblad, bekendmakingen en onderscheidene berigten van Groningen:* 13-4-1813, dag-editie.
[58] Collectie Heerenveen Museum, Inv.nr.: 3032 / OBJ02541.
[59] *Leydse Courant:* 24 en 27-8-1804, dag-editie.
[60] *Leeuwarder Courant:* 7-4-1837, dag-editie.

welgestelden hebben geen witwerkers-bureaus maar houden het bij exemplaren gemaakt van luxere houtsoorten. In de periode 1780-1850 schrijft de maatschappelijke toplaag overigens niet aan een bureau zoals hier bedoeld, maar aan een rechthoekige tafel, bekleed met groen laken, staande op vier taps toelopende poten.[61] Hier lijkt het erop dat een bureau nu eenmaal hoorde bij je maatschappelijke positie, zonder dat er veel gebruik van werd gemaakt.

6. Secretaires.

De term secretaire wordt vanaf de late 18de eeuw gebruikt voor een schrijfmeubel met een klep met daarachter laatjes. In de romantische literatuur wordt het meubel nogal eens in scène gebracht waarbij er kostbaarheden of belangrijke papieren in opgeborgen zitten.[62] De klep wordt regelmatig afgesloten met een inlatend slot met dubbele schoot.[63] In dit hoofdstuk is de term secretaire gebruikt voor een manshoog meubel met onder drie of vier laden en boven een grote verticale klep, die in neergeslagen positie dienstdoet als schrijfblad en waarachter zich diverse laatjes bevinden.

Er zijn tijdens de inventarisatie slechts twee beschilderde naaldhouten secretaires gevonden. Verreweg het mooiste exemplaar herbergt de administratie van het in 1803 opgerichte *Amsterdamse genootschap ter bevordering der koepok-inenting voor minvermogenden.* Deze secretaire berust nu, evenals de administratie, in het Stadsarchief Amsterdam. Zowel qua vorm, met zijn overhoekse stijlen en taps toelopende poten, als qua beschildering met medaillons, meanders en tandlijsten is het een classicistisch meubel. In het kasboek van het genootschap staat onder de uitgaven op 4 maart 1804: 'Aan E. Eijlof voor een secretaire 35,-,-.'[64] Deze Evert Eijlof wordt op 9 december 1778 als witwerker in het Amsterdamse poorterboek bijgeschreven.[65] Een iets latere klepsecretaire bevindt zich in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[66] Het heeft overhoekse zuilen, versierd met messing kapitelen en basementen en draagt van origine een mahoniehout-imitatie.

[61] Interieur met schrijvende man, 1787, door Dirk Kuipers, RKD: database, afb.nr.: 0000107585; Portret van Cornelis van der Grijp (1731-1806), 1775-1799, anoniem, RKD: database, afb.nr.: IB00055890; Portret van Freule Amarantha Antonia Dierkens (1750-1839), circa 1794, door Hieronymus Lapis, RKD: database, afb.nr.: 0000010925; Brief schrijvende jongeman, circa 1785, door Adriaan de Lelie, RKD: database, afb.nr.: 0000002431; Portret van Barend Andriessen (1782-1850), 1805, door Rienk Jelgerhuis, RKD: database, afb.nr.: 0000291770; Portret van Hermanus Eliza Verschoor (1791-1877), 1800–1824, door Rienk Jelgerhuis, RKD: database, afb.nr.: IB00097732.

[62] Zie bijvoorbeeld: 'Friesko of de Samenzweering', in: *Spectatoriaale schouwburg behelzende eene verzameling der beste zedelijke tooneelstukken*, deel 22. Amsterdam: De Erven P. Meijer en G. Warnars, 1792, p. 104; 'De onschuld van een galeiboef', in: *Iris, bloemlezing uit buitenlandsche tijdschriften*. Rotterdam: H. Nijgh, jrg. 10 (1839), p. 16.

[63] Voor een secretaireslot zie: 'Afbeeldingen van verscheiden kunstsloten, ontworpen door Frans Schörg, Jr. Mr. Slotenmaker, te Munchen', in: *Nederlandsche Bouwkunstig magazijn: Tijdschrift tot verbetering nut en voordeel in de Bouw-, Timmer-, Beeldhouwkunst en Meubilering.* Amsterdam: M. Schooneveld & Zn., deel 1 (1839), p. 479, fig. 220.

[64] SAA: Toegangsnr.: 208, Inv.nr.: 24.

[65] SAA: Poorterboek 27, p. 127. Hier is zijn naam als 'Evert Eyloff' gespeld.

[66] Inv.nr.: NOM.40079-71.

Naast Evert Eijlof maken ook andere Amsterdamse witwerkers geschilderde secretaires. Ten eerste is daar Hendricus Ridders, meester-kastemaker en witwerker die onder zijn geschilderd witwerkersgoed een secretaire heeft staan (1799).[67] Ten tweede heeft meester-witwerker Klaas van Beijeren (1798) die onder zijn winkelgoederen een geschilderde secretaire telt.[68] Veel later exposeert C.H. Smit te Rotterdam (1861) een secretaire, beschreven als een 'proeve van witwerkers werk'. Deze secretaire zou later geschilderd, misschien gehout worden.[69]

De indruk bestaat dat beschilderde secretaires in aanvang bij de beter gesitueerden aftrek vinden. Zo staat er op 5 maart 1813 in de Reguliersbreestraat 49 te Amsterdam een geschilderde secretaire.[70] Een tweede geschilderde secretaire staat op de bovenslaapkamer van chirurgijn, apotheker en vroedmeester, Balthus Hendrik van Ree, te Zaandam (1835).[71] Te Hindeloopen staat in de achterkamer van Lolle Jacobs de Vreeze, beurtschipper op Amsterdam, een derde grenenhouten secretaire (1840), die gezien de houtsoort ongetwijfeld beschilderd moet zijn geweest.[72] Op 20 juli 1841 wordt er te Middelburg op de Korendijk, letter P - nr. 61, een beschilderde secretaire verkocht, het vierde bekende exemplaar.[73] Als vijfde voorbeeld dient de in Amsterdam op 6 juni 1848 geveilde 'proper geschilderde secretaire' op de Keizersgracht, nr. 298, tussen de Leidsegracht en de Leidse straat.[74] Onder de door het Meerstens Instituut bijeengebrachte inboedels bevinden zich 128 vermeldingen van secretaires, lopend van 1798-1898. Daaronder bevindt zich slechts één geverfd exemplaar, het zesde voorbeeld, en wel in het voorhuis bij Jan de Boer, aannemer van dijkwerken in Medemblik (1872).[75] Op basis van deze gegevens lijkt het dat de beschilderde secretaire pas in de laatste jaren van de 18de eeuw in zwang komt, er slechts een beperkte productie en afname bestaat en dan vooral door de gemiddeld welvarende bevolking.

[67] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[68] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[69] *Catalogus der Algemeene Nationale Tentoonstelling te Haarlem.* Haarlem: Erven Loosjes, 1861, cat.nr. 1010, p. 191.
[70] *Advertentiën, aankondigingen en verschillende berigten van Amsterdam:* 3-3-1813, dag-editie.
[71] Notaris J. Poorte d'Ozy, Zaandam, 1835, actenr. 50, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1202.c.
[72] Notaris Schotanus, Hindeloopen, 1840, actenr. 9, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.630.b
[73] *Middelburgsche courant*: 13 en 17-7-1841, dag-editie.
[74] *Algemeen Handelsblad:* 31-5-1848, dag-editie.
[75] MI: boedelbank, archiefnr.: 1872,4.

3.5.6 Gortladen (Catalogus Deel 2, p.110-133)

1. **Ontwikkeling en diversiteit.**
2. **Beschildering.**
3. **Datering.**
4. **Vermelding in boedels.**
5. **Geografische verspreiding.**

1. Ontwikkeling en diversiteit.
Er bestaan meerdere definities voor de term gortlade. Karsten stelt dat het een lade op hoge poten is, waarin men gort, rijst en dergelijke in afzonderlijke vakken bewaart.[1] Brandts Buys beschrijft het als een los kastje, onderin voor kleren, het bovenste deel in vakjes verdeeld, voor het bewaren van grutterswaren; meestal gesloten door een schuinstaande klep.[2] Er zijn in totaal elf naaldhouten beschilderde gortladen gevonden en nader bestudeerd. Deze gortladen lijken in eerste instantie op een bureau. Het zijn ondiepe meubels, tussen de 30-50 cm. Een exemplaar, afkomstig uit Hoorn, moet een uit hout gezaagd gallerietje hebben gehad, getuige de sporen op de bovenzijde. Diverse exemplaren hebben een opstand met een aantal laden. Daaronder bevindt zich de klep, vlak en schuin of cilindervormig, met daarachter een rij vakken. Dit compartiment met klep en vakken steekt over en kan aan weerszijde zijn geschraagd door twee consoles. De deuren eronder worden in de regel geflankeerd door pilasters en in een enkel geval met losstaande kolommen. Het front is dikwijls gedecoreerd met in hout uitgevoerde ruit- of diamantvormige appliques. Enkele kleine exemplaren van circa 30 cm diep hebben een vlak front zonder verdere versieringen. Het Zuiderzeemuseum bewaart een aantal grote exemplaren, rond 50 cm diep en rijk geornamenteerd. Het beslag op al deze meubels beperkt zich van origine tot messing knopjes op de laden en deuren of een houten wervel. In de loop van de tijd zijn diverse exemplaren extra opgesierd door bijvoorbeeld een nieuwe hout-imitatie met biezen, wrijfplaatjes, metalen ornamenten, of er is later een geheel eikenhouten front tegenaan gespijkerd. Dit illustreert dat de meubels, naast als bergmeubel, ook voor de sier dienstdoen. En daarmee verwacht men eerder een plaats in het woonvertrek dan elders in huis.

[1] G. Karsten, *Het Dialect van Drechterland*. Purmerend: J. Muusses, 1931, p. 186.
[2] L. Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier*. Arnhem: Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, 1974, A.VIII7-9.



Naaldhouten gortlade. Datering: 1860-1880. Maten: H.154 x B.125 x D.47 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.39561 (Catalogus Deel 2, p.130).

2. Beschildering.
Behalve een exemplaar, dat waarschijnlijk via de antiekhandel in Aerdenhout terecht is gekomen, hebben alle exemplaren van origine een mahoniehout-imitatie. In één geval is die met biezen versierd, maar in de regel heeft de schilder geprobeerd een volledig mahonie gefineerd meubel na te bootsten.

3. Datering.
Zoals we in paragraaf 4 zullen zien worden er reeds in 1756 gortladen vermeld. De door ons gevonden gortladen zijn echter jonger. Op basis van de sloten met een trapeziumvormige dekplaat in combinatie met een brede centraal geplaatste schoot, de gesmede spijkers, het ontbreken van sporen van houtbewerkings-machines zoals lint- of cirkelzagen en de mahoniehout-imitaties dateren de meeste uit de eerste helft van de 19de eeuw. Twee exemplaren moeten, op basis van de draadnagels en het

rechthoekige slot, nog later zijn gemaakt, te weten tussen 1860-1880.[3] Ook stilistisch gezien lijken de gortladen in de eerste helft van de 19de eeuw te zijn ontstaan. De meubels hebben een frontaal karakter met dikwijls klosvormige poten, de deurtjes zijn geflankeerd door pilasters of kolomen en het compartiment met de bakken steekt over, zoals bij de bovenste lade van latafels uit het begin van de 19de eeuw. Het imiteren van het in de tweede helft van de 18de eeuw in zwang geraakte schrijfmeubel eveneens past in deze tijd. Deze schrijfmeubel mode zorgt er voor dat turfkisten, maar ook deze gortladen, het aanzien van een klep- of cilinderbureau krijgen.[4]

4. Vermelding in boedels.

In de bestudeerde inboedels van witwerkers is geen vermelding van een gortlade gevonden. Met hun naaldhout, constructie en beschildering passen ze echter geheel in de werkwijze van witwerkers. Van gortladen is wel geschreven dat ze bij huwelijk door de ouders als boelgoed aan hun kinderen werden meegegeven.[5] Ik heb daarvoor geen bewijzen gevonden. In de boedelinventarissen, bijeengebracht door het Meertens Instituut komen 55 gortladen voor, daterend in de periode 1756-1898. Het grootste deel, 51 exemplaren, wordt in Medemblik genoemd, en slechts vier in Twisk. Het merendeel bevindt zich in ruimten die gespecificeerd staan als voorhuis, winkel en woonkeuken. Maar overal elders in huis kan een gortlade staan, op zolder, in de kelder en alle ruimten daartussen.

De 55 gortladen in de inboedels van het Meertens Instituut staan bij Jan en alleman, van sjouwer tot architect. Frequent komen ze voor bij landbouwers en boeren, mogelijk om hun eigen oogst in op te slaan. Daarnaast is de gortlade veel te vinden bij molenaars, misschien om gemalen goed te bewaren. De grootste groep wordt echter gevormd door winkeliers. Zoals hieronder aangetipt hoeft het hierbij niet te gaan om een gortlade in de vorm van een losstaand meubeltje.

Gortladen in woonhuizen

De gortladen die in woonruimten voorkomen bevatten onder meer kleding, keramiek en gorten.[6] Antje Minnes te Twisk[7] heeft in 1843 in het middenhuis een gortlade staan, volgeladen met textiel en keramiek: respectievelijk zeven witte Engelse aarden schalen, 21 witte Engelse tafelborden, één witte Engelse kwispedoor, zes dito boterkommetjes, één dito suikerpot, twee Japanse porseleinen borden, twee theeschoteltjes, zowel onder- als bovenkleding van verschillende stoffen, het linnen

[3] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.25898; collectie Kennemerlandmuseum, Inv.nr.: 11479.
[4] Bauer beschrijft een commode met het front van een secretaire: I. Bauer (red.), *Möbel aus Franken. Oberflächen und Hintergründe.Gemeinschaftsausstellung des Bayerischen Nationalmuseums Nürnberg und des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg. 22 Juni – 15 September 1991.* München: Hirmer Verlag, 1991, p. 228.
[5] M. Havermans-Dikstaal, S. Honig Jz. en L. Schram-van Gulik, *Aangekleed gaat uit: streekkleding en cultuur in Noord-Holland 1750-1900.* Zwolle: Waanders, 1998, p. 208, 252, 259.
[6] MI: boedelbank: 1756, 1843, 1880.
[7] Antje Minnes was getrouwd met Reindert Wijdenes, landman van beroep. Haar vader was tevens landman: NHA: Toegangsnr.: 358, Inv.nr.: 358.122.

en de verdere lijftoebehoren van man en vrouw, maar géén grutterswaar. Op de gortlade staat Engels aarden theegoed en een melkkan.[8]

Gortladen in winkels

Gortladen komen diverse malen in winkels voor,[9] soms inclusief een ‘schepper’ waarschijnlijk om de gorten te scheppen.[10] Onder de winkel-gortladen zit een exemplaar met acht bakken.[11] Dat is twee maal zo veel als in de hier beschreven gortladen. In de winkel van Jan Pietersz. Klok, winkelier op Marken, staan in 1840 twee gortladen. Daaropvolgend worden in dezelfde inboedel zes trechters, drie scheppers, rijst, groene erwten, hele gort, witte bonen, paardebonen en grauwe bonen genoemd.[12] In de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum bevindt zich een naaldhouten opzetstuk, bestaande uit twee gecontourneerde wangen, met ertussen onder een legplank en bovenlangs vijf bakken, afgesloten door een lange klep, beschreven als gortlade (zie afb. hieronder).[13] Deze opzet dateert tussen 1750-1800. Met zijn 1,66 m breed is het breder dan al de hier boven beschreven losstaande gortladen. Het lijkt eerder een item uit een winkelinterieur. Gevoegd bij hetgeen we weten over gortladen uit winkelboedels lijkt het dat gortladen in winkels brede interieurelementen zijn met meer dan vier bakken, zonder dat sprake is van een losstaand sierlijk kastje.



Naaldhouten opzetstuk met een gortlade. Datering: 1750-1800. Maten: H.71 x B.166 x D.30 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11222-50.

5. Geografische verspreiding.

De gevonden exemplaren met een zekere herkomst zijn afkomstig uit Andijk, Alkmaar, Oudorp, Hoorn, Oosthuizen en Edam, allemaal plaatsen in Noord-Holland. Het boven beschreven opzetstuk uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum komt eveneens uit Noord-Holland, te weten Zuid-Scharwoude.

---

[8] MI: boedelbank: 1843.
[9] MI: boedelbank: 1772, 1829, 1836, 1853, 1860, 1863, 1866, 1867, 1872.
[10] MI: boedelbank: 1860.07.
[11] MI: boedelbank: 1836.
[12] WA: notaris Meijnard Cornelis Merens, standplaats Monnikendam, 17-04-1840, acte. 362, boek 3610.
[13] Inv.nr.: NOM.11222-50. Maten: H.71 x B.166 x D.30 cm.

Bos meldt verder een gortlade (1830-1840) uit boerderij De Hoop aan de Grote Sloot te Keinsmerbrug, boven Schagen.[14] Van de reeds gemelde 55 gortladen in boedels van het Meertens Instituut komen er vier uit Twisk, de rest uit Medemblik. Daarnaast staan er twee gortladen, waarvan een met erwten en Turkse bonen, in het voorhuis van Cornelis Gaesteren (1797)[15] en een op zolder bij Klaas Sypheer (1802), beiden woonachtig in Zuid-Scharwoude.[16] Voorts is in 1827 een geverfde gortlade vermeld in de keuken van een landbouwer nabij Volendam.[17] Dit alles overziend lijkt het gerechtvaardigd te stellen dat de gortlade als losstaand siermeubel in Noord-Holland heel gebruikelijk was, in de overige gebieden niet of veel minder. Een dergelijke lokaal voorkomen van een type meubel is zeldzaam en komen we eigenlijk alleen in de 19de eeuw tegen.

[14] H.D.E. Bos, 'Meubels in West-Friesland, Deel 3. De Gortla', in: *'t Vierkant: cultuurhistorisch tijdschrift.* Hoorn: Westfries Genootschap, (2011), nr. 3, p. 15.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF. Cornelis Gaesteren, Zuidscharwoude, 9-2-1797.
[16] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF. Klaas Sypheer, Zuidscharwoude, 9-3-1802.
[17] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.558.c: Notaris Boot, Edam, 1827, acte nr. 132.

3.5.7 Lage hoekkasten (Catalogus Deel 2, p.134-219)

1. **De termen hoekkast en hoekbuffet.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**

1. De termen hoekkast en hoekbuffet.

De term hoekkast of hoekkastje, zoals die vandaag de dag en ook in dit hoofdstuk wordt gehanteerd, is in de 18de eeuw weinig tot niet gebruikt. Bij de beschrijving van de witwerkers-waren van Justus Sneijder in Alkmaar (1767) gebruikt men de term wel, maar dat is een uitzondering.[1] Pas in de 19de eeuw komt de term hoekkastje op brede schaal in zwang. Een vroeg voorbeeld vinden we in een advertentie uit 1812 waarin de inboedel van wijlen Henricus Hollingerus van Lansbergen op de Hoogewaard te Koudekerk (Z.H.) wordt aangeprezen.[2] Tot die tijd is veeleer de term hoekbuffet gebruikt. Nu kan dit meubel, ingeval het is uitgerust met een fonteintje en opvangbak, een type zijn zoals behandeld onder de buffetten. Zonder deze sanitaire extra's is het echter niet meer en niet minder dan een hoekkastje zoals behandeld in dit hoofdstuk. Diverse uitgebreide beschrijvingen in boedelinventarissen reppen van een geschilderd hangend hoekbuffetje.[3] Zo'n beschrijving maakt aannemelijk dat het gaat om het type meubel dat hier centraal staat, maar dergelijke specifieke beschrijvingen zijn zeldzaam. In verreweg de meeste boedelbeschrijvingen beperkt men zich tot de term 'hoekbuffetjes' of gewoonweg 'buffetjes'. Onder deze noemer bevinden zich hoogstwaarschijnlijk veel hoekkastjes zoals die in dit hoofdstuk centraal staan.

[1] RAA: Toegangsnr.:180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1767.
[2] *Leydse courant:* 16-11-1812.
[3] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6813 en 7013.



Hoekkastje met het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo. Datering: 1720-1770. Maten: H.130 x D.35 x B.58 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35738-64 (Catalogus Deel 2, p.156).

2. Ontwikkeling en diversiteit.
Van alle beschilderde meubels lijken de figuratief beschilderde hoekkastjes het meest bewaard te zijn gebleven. Voor zover na te gaan worden ze veelal gebruikt om vaatwerk in op te bergen en op uit te stallen. Zo heeft de logementhouder in Eibergen in zijn hoekbuffet jenever-, bier- en wijnglazen, flessen en karaffen.[4] Op zijn tweede hoekbuffet prijken een koperen koffiekannetje en twee aardewerken theepotten. Een dergelijk gebruik zal niet snel tot schade hebben geleid. Daarnaast hangen hoekkastjes hoog boven de grond aan de muur zodat ze van dweilen of voeten weinig te duchten hebben. Omdat de beschildering niet op een horizontaal vlak zit waarop geschonken wordt, zoals bij theetafels, maar op een verticaal vlak, is ook deze vaak goed bewaard gebleven. Door hun kleine formaat passen ze, door de tijd heen, in elk interieur. Dit in tegenstelling tot de minder bewaard gebleven grote linnenkabinetten. Tenslotte blijven de hoekkastjes praktisch als bergmeubel, dit in tegenstelling tot de veel minder bewaard gebleven turfkisten, gortladen en kakstoelen, die in de 20ste eeuw buiten gebruik raken.

[4] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.177.c. Notaris Ter Braak, Eibergen, 1840, acte nr. 30.

In totaal zijn voor dit onderzoek 39 hoekkastjes bestudeerd. Het overgrote deel daarvan is qua constructie vrijwel identiek. De twee achterwanden staan meer dan 90^0 ten opzichte van elkaar. Elke achterwand bestaat uit twee verticale planken uitlopend in een étagère, met een op de rococo terug te voeren contournering. Via deze achterwanden zijn de boven- en onderzijde, de schappen in het interieur en die van de étagère vastgespijkerd. De ruimte tussen twee schappen in het interieur is in de regel 28-28,5 cm. Hier is waarschijnlijk de Amsterdamse voet aangehouden, die sinds 1650 op 28,31 cm is gesteld. Vervolgens zijn de stijlen aan weerszijde tegen de schappen gespijkerd. Hiertussen draaien een of twee deurtjes, bestaande uit een of twee planken, met klampen op de achterzijde. Stijlen en deurtjes vormen samen het kwartronde front.

Dit type naaldhouten hoekkastjes kent zijn eikenhouten evenknie.[5] Deze hebben eveneens een kwartrond front, met een of twee deurtjes en een étagère. Zowel bij de eiken- als de naaldhouten exemplaren zijn de deurtjes regelmatig bevestigd met ajour messing vlinderscharnieren. Beide typen hebben een inlatend schootveerslot met een trapeziumvormige dekplaat en een kleine, uit het midden staande schoot of een opleggend schootveerslot met snapschoot. En getuige de gaten in de achterwanden hangen ook de eikenhouten exemplaren aan de muur. Beide typen dragen regelmatig voorstellingen van dezelfde hand zoals die van Tomyris en het hoofd van Cyrus.[6]

De eiken- en naaldhouten hoekkastjes verschillen alleen in constructie en beslag. De bestudeerde eikenhouten kastjes hebben deuren opgebouwd uit dunne verticale stroken perfect kwartiers eikenhouten spreidsel,[7] aan de achterzijde verstevigd door een opgespijkerd raamwerk. Dit raamwerk is waarschijnlijk aangebracht omdat spreidsel te dun is om op zichzelf een deurtje te vormen. Daarnaast dragen de eikenhouten hoekkastjes meer en rijker beslag, zoals midden 18^{de}-eeuwse gegoten messing sleutelentrees met ponsversieringen. Bij twee deurtjes hebben de eikenhouten exemplaren in het linker deurtje boven en onder messing schuifgrendels, iets dat bij naaldhouten exemplaren niet voorkomt. Door deze verschillen in houtsoort, constructie en het beslag is het aannemelijk dat de naaldhouten hoekkastjes door witwerkers en de eikenhouten exemplaren door schrijnwerkers zijn gemaakt.

Er is een drietal hogere hoekkastjes aangetroffen, met afmetingen tussen de 170-206 cm. Deze zijn gemaakt om op de grond te staan, getuige de drie poten. Van

[5] Eikenhouten hoekkastjes in openbare collecties zijn: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35454-64, NOM.35453-64, NOM.35455-64; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1955-218, FM 12221; collectie Museum Sorgdrager, Hollum: Inv.nr.: SGB 0596; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5955, ZZM 7437, ZZM 6831, ZZM 9575.

[6] Eikenhouten hoekkastjes met deze voorstelling: collectie Zuiderzeemuseum: Inv.nr.: ZZM 5955, ZZM 6831; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 12221.

[7] Spreidsel is dun gezaagd wagenschot, zie J.A. van der Kloes, *Onze Bouwmaterialen*, deel 4. Amsterdam: Veen, 1925, p. 173. Spreidsel is onder meer gebruikt voor het afdekken van kabinetten en porseleinkasten. Zie ook: J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland.* Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1771, deel 2, stuk 2, p. 1200.

het oudste laat 18de-eeuwse exemplaar, is waarschijnlijk de étagère afgezaagd.[8] De beide andere exemplaren dateren uit het midden van de 19de eeuw en dragen een mahoniehout-imitatie.[9] Uit dezelfde periode dateren twee hoekkastjes met elk een zware hoge plint die van meet af aan op de grond hebben gestaan.[10] Beide kastjes hebben van origine een mahoniehout-imitatie.

Bij een aantal hoekkastjes is op zowel de deur als de achterwand een identiek telmerk aangebracht.[11] Dit duidt er mijns inziens op dat men de rompen en de deurtjes ieder afzonderlijk in serie produceert, waarna steeds per kastje de deurtjes passend zijn gemaakt. Eenmaal op maat, krijgen bij elkaar passende deur en romp een identiek telmerk zodat gedurende het monteren van de scharnieren elke romp het bijpassende deurtje krijgt.

3. De beschildering.

Uit de administratie van de witwerker Frans Dircksz. Sluijter (1706-1713) blijkt dat hij een groot deel van zijn theebladen en theetafels met witte perken beschildert, gecombineerd met bloemen en biezen, tegen een lichte, bruine, olijfhouten of zwarte achtergrond. Vijf hoekkastje tonen dergelijke witte perken, met daarin bloemen en in het grote centrale perk een bloemenvaas.[12] Daarnaast bestaat er een wandbord in de vorm van een theetafelblad, met een vergelijkbare beschildering.[13] Hoekkastjes met dergelijke beschilderingen zijn waarschijnlijk de oudst aangetroffen kastjes en dateren vóór 1750. Eveneens uit de eerste helft van de 18de eeuw dateren twee hoekkastjes waarbij het gehele front in beslag wordt genomen door een bloemenvaas.[14]

Er zijn drie kwartronde hoekkastjes bekend met een Europese imitatie van oosters lakwerk.[15] Twee daarvan zijn van eikenhout gemaakt.[16] Diverse naaldhouten meubels met imitatie-lakwerk én het feit dat witwerkers in Amsterdam ook imitatie-lakwerk produceren maken het aannemelijk dat er naast eikenhouten tevens naaldhouten hoekkastjes met imitatie-lakwerk moeten hebben bestaan. In de pronkkamer van een poppenhuis in de collectie van het Museum Arnhem staat

[8] Collectie Edams Museum, geen inv.nr.
[9] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.13225-52 en NOM.28094-57.
[10] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: B 238; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5425.OV (1940).
[11] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 12221 en FM 6453.
[12] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, geen inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35453-64; Glerum, 15 t/m 17 november 1996, p. 73, lotnr. 3036; P. Philp, *In pursuit of pine*, p. 37; P. Philp, 'The Enrichment of Furniture, Part II, Painted Furniture', in: *The Antique Dealers & Collectors Guide*, (1977), July, p. 73, afb. 6
[13] Voormalig bezit van het Haags Gemeentemuseum, nu in het bezit van de auteur.
[14] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B142; Mak van Waay, Amsterdam, 19 februari 1959, lotnr. 745, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 72438.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35454-64 en NOM.35455-64; collectie Good Hope Plantation, Falmouth, Trelawny, Jamaica.
[16] Van het exemplaar in Jamaica is de houtsoort niet vastgesteld.

bijvoorbeeld een miniatuur hoekkastje met étagère, geheel beschilderd met chinoiserie op een zwart fond.[17]

De meerderheid van de bewaard gebleven 18de-eeuwse naaldhouten hoekkastjes draagt mythologische of Bijbelse voorstellingen. Op vijf exemplaren is de verkondiging van Christus' geboorte door de engelen te zien (Lucas 2:10).[18] Deze voorstelling is vrij letterlijk nageschilderd van de prent *Verkondiging van Christus geboorte* van Joseph Mulder naar ontwerp van Arnold Houbraken, gepubliceerd in *Taferelen der voornaamste Geschiedenissen* uit 1728.

Vier naaldhouten hoekkastjes dragen de voorstelling van Tomyris en het hoofd van Cyrus,[19] gebaseerd op een gravure uit 1630 van Paulus Pontius (1603-1658).[20] Deze baseert zich op zijn beurt op een schilderij uit 1616-1618 van zijn leermeester Peter Paul Rubens (1577-1640).[21] Drie van de eikenhouten hoekkastjes tonen hetzelfde onderwerp.[22] De compositie op het naaldhouten exemplaar, in 2009 geveild in het Zeeuws Veilinghuis,[23] is identiek aan die op een eikenhouten exemplaar in de collectie van het Zuiderzeemuseum, inclusief de marmering op de stijlen.[24] De compositie op het naaldhouten exemplaar in de collectie van het Fries Museum[25] is weer identiek aan die op twee eikenhouten hoekkasten.[26] Het lijkt er dus op dat de witwerkers én de schrijnwerkers hun hoekkastjes door dezelfde schilders laten schilderen.

Naast het feit dat identieke voorstellingen op zowel naaldhouten als eikenhouten hoekkastjes voorkomen is dat ook het geval met hoekkastjes en theetafels. Zo is de compositie op een hoekkast van de voorstelling met Cyrus uit de collectie van het museum Sorgdrager[27] identiek aan die op een theetafel in het Zuiderzeemuseum.[28] Evenzo is de compositie van de voorstelling met koningin Sheba op een hoekkast[29] identiek aan die op een theetafel uit het

[17] Collectie Museum Arnhem, Inv.nr.: GM 11313. Zie ook: K. Duysters, 'De poppen en het poppenhuis van Lizzy Ansingh', in: *Lizzy Ansingh (1875-1959), De poppenschilderijen van een Amsterdamse Joffer.* Warnsveld: Terra, 2005, p. 42-49.
[18] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM.1956-256 en FM 6453; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 6780-1960; collectie Musée Spa, België, Inv.nr.: 45G; F. Thomas, *Een Liefde in Staphorst.* 's-Gravenhage: D. A. Daamen's Uitgeversmaatschappij n.v., 1953, 6e foto achterin het boek. Zie ook foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2777.
[19] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: FM 12221; collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: SGB 0590; Zeeuws Veilinghuis, Catalogus kunst- en antiekveiling 7 en 8 april 2009, lotnr. 7058; collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam (niet beschreven).
[20] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 68069.
[21] Nu in het Museum of Fine Arts te Boston, Inv.nr.: 41.40.
[22] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1957-5955 en ZZM 1960-6831; collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: SGB 0596.
[23] Catalogus Zeeuws veilinghuis, kunst- en antiekveiling, 7 en 8 april 2009, lotnr. 7058. Beschrijving aldaar: zachthouten beschilderd Amelander hoekkastje, 18de eeuw.
[24] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5955.
[25] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1222.
[26] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZMM 6831; collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: SGB 0596.
[27] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: SGB 0590.
[28] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 8945.
[29] Christie's, 2007, veilingnr.: 2749, p.197, lotnr. 545.

Zuiderzeemuseum.[30] Tenslotte komt de voorstelling van Jezus in de tempel te midden van de hogepriesters zowel op een hoekkastje[31] als op een theetafelblad[32] voor. Schilders schilderden dezelfde voorstellingen dus op diverse typen meubels.

Een groot aantal van de hier behandelde hoekkastjes vertoont dezelfde hand van schilderen. Deze hoekkastjes dragen een krijtgrondering waarop in dunne grijze lijnen vrijwel de complete voorstelling is getekend. Wat daarbij opvalt is dat het bovenste ooglid in de gezichten steeds met twee parallel boogjes is aangegeven. De vingers zijn niet apart getekend, de ruimte tussen de vingers is met slechts één streepje weergegeven. Tenslotte staat er op de voorgrond, de onderste rand van de voorstelling, vrijwel altijd een plukje gras. Op deze ondertekening is met dunne semi-transparante verf de voorstelling ingeschilderd waarbij de ondertekening veelal zichtbaar blijft en er hier en daar details van de ondertekening niet zijn ingeschilderd.[33] Naast hoekkastjes vertonen ook drie theetafels en een wandbord dezelfde kenmerken.[34] Deze overeenkomsten wijzen erop dat een groot deel van deze meubels in hetzelfde atelier geschilderd zijn.

Het jongste bekende, laat 18de-eeuwse, hoekkastje draagt een volledig classicistische beschildering met een aan een strik hangende medaillon waarin een urn is afgebeeld.[35] Deze beschildering vertoont overeenkomsten met die op de hoge hoekkast uit de collectie van het Museum Amsterdam.[36]

De uniformiteit in constructie, de dikwijls identieke composities en de overeenkomstige hand van schilderen tussen veel 18de-eeuwse hoekkastjes maken aannemelijk dat een beperkt aantal bedrijven zich heeft toegelegd op de seriematige massaproductie van deze hoekkastjes.

4. Datering.

Er zijn diverse aanwijzingen dat er onder de aangetroffen hoekkastjes vroeg 18de-eeuwse exemplaren zitten. De in diverse hoekkastjes voorkomende opleggende schootveersloten met trapeziumvormige grondplaat en snapschoot zien we met name op laat 17de- en vroeg 18de-eeuwse meubels. En ook de schilderingen met witte perken en bloemenvazen op diverse hoekkastjes doen sterk denken aan hetgeen meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter tussen 1706-1720 in Amsterdam produceert.

De meest voorkomende voorstelling op hoekkastjes is die van de verkondiging door de engelen van Christus' geboorte. De voorstelling is gebaseerd op een prent getiteld *Verkondiging van Christus geboorte* van Joseph Mulder naar ontwerp van

[30] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9489-1977.
[31] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1956-255.
[32] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam.
[33] Kastjes in openbare collecties met deze kenmerken zijn: collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM.1956-256 en FM 6453; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35738-64; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1967-8585, ZZM B141 en ZZM 1960-6780.
[34] Theetafels: collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 755 en FM 1956-254; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 6196 1957. Wandbord: collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 1802.
[35] K. Nobel, *Nederlandse Volksschilderkunst op Ameland*. CD-rom. Ameland, Hollum: K. Nobel, 2009. Particulier bezit Nes.
[36] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 3038.

Arnold Houbraken, en is voor het eerst gepubliceerd in *Taferelen der voornaamste Geschiedenissen*, in 1728. Drie hoekkastjes dragen een voorstelling, nageschilderd van een prent uit 1720-1728, gegraveerd door Abraham de Blois.[37] Dit vormt een terminus post quem voor kastjes met deze voorstellingen. De vermeldingen in boedelinventarissen (zie 6. Geografische verspreiding) wijzen er echter op dat hoekkastjes pas na 1750 een grote verspreiding krijgen. De hangende hoekkastjes van het 18de-eeuwse type met als oorspronkelijke afwerking een mahoniehout-imitatie zullen pas vanaf circa 1780 zijn geproduceerd.[38]

Dat de hogere op de grond staande hoekkastjes met een étagère uit het midden van de 19de eeuw kunnen dateren wordt ondersteund door een aquarel uit 1862 van een Drents interieur met op zo'n hoekkastje twee tinnen kraantjeskannen en wit serviesgoed (zie afb. hieronder).[39]



Interieur met naaiende dame in Drentse streekdracht (1862) met achter haar een hoekkast waarop wit serviesgoed en twee kraantjeskannen staan. Aquarel door Pieter Cornelisz. Hoogendoorn (1815-1897). Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.12158.

[37] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1934-94.
[38] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr: SGE 2070; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3003-43 en NOM.2008-43.
[39] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.12158. Eenzelfde hoekkast beeldt A.H.C. Briët (1867-1939) af in een Larens interieur, collectie Galerie Wijdemeren, Breukeleveen. Een brede hoekkast met étagère wordt in 1953 in St. Antonis (Gem. Oploo), Noord-Brabant gefotografeerd. De hoekkast draagt een mahoniehout-imitatie, cannelures en rozetten op de stijlen, en een ajour gezaagd galerietje met daarin het jaartal '1829' (foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 37583).

De twee meest recente hoekkastjes hebben een vlak front. Het eerste exemplaar dateert tussen 1870-1890,[40] het tweede tussen 1890-1920.[41] Dit laatste kastje draagt sporen van elektrisch aangedreven houtbewerkingmachines. Beide zijn, voor zover te zien, met draadnagels in elkaar gezet en dragen van origine een mahoniehout-imitatie.

Globaal is er bij deze hoekkastjes een ontwikkeling te zien van 18de-eeuwse exemplaren met een licht uitgevoerde constructie, een vlakke bodem en gaten in de rug. Deze kastjes hebben, getuige de slijtage van de ophanggaten, altijd in een hoek aan de muur gehangen. Vanaf de late 18de maar vooral in de 19de eeuw komen er ook hogere hoekkastjes in zwang die met drie poten of een zware plint op de grond staan. De vroeg 18de-eeuwse exemplaren zijn getooid met boeketten en perken. Rond het midden van de 18de eeuw zijn Bijbelse en mythologische voorstellingen populair. Vanaf circa 1780-1800 dragen de hoekkastjes vrijwel zonder uitzondering een mahoniehout-imitatie.

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Diverse Amsterdamse witwerkers hebben hoekbuffetten in hun winkel staan, zoals Evert van Essen (1796)[42] en Gerrit Leusink (1808).[43] Meester-witwerker Klaas van Beijeren heeft in 1798 onder zijn winkelgoederen drie geschilderde hoekbuffetten. In zijn eigen inboedel heeft hij nog eens twee hoekbuffetjes waarin dagelijks theegoed en glaswerk is opgeborgen.[44] Meester-witwerker Hendricus Ridder heeft in 1799 onder het 'witwerkers geschilderd goed' een hangbuffet, een oud hoekbuffet en een onderhoekbuffet.[45] Ook bij Amsterdamse schilders worden van de laat 18de- tot de vroeg 19de-eeuw hoekbuffetten genoemd.[46] Dit maakt aannemelijk dat witwerkers in Amsterdam hoekkastjes maken.

6. Geografische verspreiding.

Gedurende de 18de eeuw staan in diverse krantenadvertenties boedelverkopingen waarin hoekbuffetjes worden aangeprezen. De vroegst bekende vermeldingen zijn afkomstig uit Amsterdam. Daar worden vanaf 1756 hoekbuffetten vermeld, waarna de frequentie tegen het einde van de 18de eeuw toeneemt.[47] Het schilderij *Nieuwmarkt met de St. Anthoniswaag te Amsterdam* van Isaak Ouwater uit 1787

[40] Collectie Bruil & Brandsma.
[41] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.664-42.
[42] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[43] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 7031, verbaal 42.
[44] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940
[45] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038
[46] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 672 en 778; Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5358: bij de schilder Cornelis Nop in 1794 op de bovenkamer een geschilderd hoekbuffet; Inv.nr.: 6813: bij de schilder Jan Meijerink in 1806 in een binnenvertrek een geschilderd hang hoekbuffet; Inv.nr.: 7013 bij de schilder Gerrit Roos in 1808 in het binnenvertrek een geschilderd hang hoekbuffet.
[47] *Amsterdamse Courant:* 11-10-1759; 24-9-1782; 2-4-1783; 3-4-1784; 6-8-1791; 5-4-1796; 18-4-1797; 29-4-1800; *Diemer- of Watergraafs-meersche Courant:* 2-4-1783; *Oprechte Haarlemse Courant:* 1-5-1800.

toont zo'n hoekbuffet.[48] Afgebeeld is de verkoop van een inboedel met beschilderde meubels waaronder een hoekkastje. Het draagt een zwart fond en goudgele details. Waarschijnlijk gaat het hier om imitatie van oosters lakwerk.

Tussen 1770-1800 worden er ook diverse hoekbuffetten in Vlaardingen,[49] Rotterdam,[50] Groningen,[51] en Leeuwarden[52] gemeld. In de reeds gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden staan tussen 1766-1790 twee geschilderde en zes gelakte hoekbuffetten opgesomd, waaronder een groen en een zwart exemplaar.[53] Naast deze voornamelijk grotere plaatsen staan er hoekbuffetten in buitenplaatsen als Middenhoeff bij Egmond aan den Hoeff[54] en het Hof van Holland te Nieuwendam.[55]

In de door het Meertens Instituut samengebrachte boedelinventarissen, uit een groot aantal kleinere plaatsen door geheel Nederland, komen tussen 1769-1885 in totaal 160 hoekbuffetten voor. Bij een relatief groot aantal (31) staat gespecificeerd dat ze zijn geverfd, drie zijn er verlakt, één is er geschilderd. De twee gladhouten geverfde hoekbuffetjes van de molenmakers-baas Jan Vroon in Medemblik (1833) zal een hout-imitatie dragen.[56] Ook het als witwerkers hoekbuffet gespecificeerde exemplaar bij de schout van Maasland Mr. Adrianus Denik in 1797 zal geschilderd zijn.[57] Elders in Noord-Holland worden er hoekbuffetten aangetroffen in Landsmeer[58], Edam[59] en Zaandam.[60]

In Texel staat in 1807 bij Arie Lamertsz. Kikkert een geschilderd hoekbuffet in de achterzaal.[61] In 1906 wordt in Den Burg een Texels interieur gereconstrueerd met daarin een beschilderd hangend hoekkastje met étagère.[62] Hoekkasjes zijn ook in Friesland in zwang zoals bij een rijke boer in Midlum (1848)[63] en bij een lid van de raad van Hindeloopen en dijkopzichter te Hindeloopen (1839).[64] In de

[48] Schilderij *Nieuwmarkt met de St. Anthoniswaag te Amsterdam* door Isaac Ouwater uit 1787. Collectie RCE, Inv.nr.: NK 2535. Zie: H. Piena, 'Witwerkers, stadse makers van naaldhouten meubels', in: *Cr, interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), nr. 2, zomer, afb. 2.
[49] *Leydse Courant:* 7, 9, 11 en 14-4-1788
[50] *Rotterdamse Courant:* 30-10-1800.
[51] *Opregte Groninger Courant:* 26 en 29-4-1786; 1-1-1799 en 29-3-1799; 1-1-1799.
[52] *Leeuwarder Courant:* 4, 8 en 11-1-1794.
[53] Rapenburg 1989, deel 4a, p. 213 en p. 219, nr. 12.
[54] *Amsterdamse Courant:* 3-12-1771, en *Oprechte Haerlemse Courant:* 3-12-1771.
[55] *Leydse Courant:* 8-9-1773.
[56] MI: boedelbank, archiefnr. 3363/108.
[57] MI: boedelbank, archiefnr. 5421.
[58] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.716.e. Notaris Merens, Monnikendam, 1842 acte nr. 690; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.717.b. Notaris Merens, Monnikendam, 1842, acte nr. 754.
[59] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.558.c. Notaris Boot, Edam, 1828, acte nr. 78.
[60] GAZ: ONA Zaandam, Inv.nr.: 6205: een geverfd hoekbuffet (15-9-1818); collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1202.c. Notaris J. Poorte d'Ozy, Zaandam, 1835, acte nr. 50; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1208.b en 1209. Notaris J. Evenblij, Zaandam, 1817 actenr. 246.
[61] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 491, 29-5-1807.
[62] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 21754. Zie ook: M. van de Vegt, 'Oude gebouwen op het eiland Texel', in: *Het Huis Oud en Nieuw*, jrg. 7 (1909), afl. 6, plaat 32.
[63] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF. Notaris Michiel Goslings. Riemer Attes Hibma en Aaltje Harkes Hoogterp, 27-10-1848.
[64] Tresoar: Toegangsnr. 69.02, Inv.nr.: 62003. Notaris: Popke Everts Schotanus. Dat.: 20-11-1839.

Museumboerderij Waanders te Staphorst staat lange tijd een hoekkastje, beschilderd met de verkondiging aan de herders,[65] waarvan de inboedel in 2003 is geveild.[66] Elders in Oost-Nederland worden hoekbuffetjes aangetroffen in Eibergen[67] en Giethoorn.[68]

Deze gegevens maken het aannemelijk dat hoekkastjes vanaf 1750 door geheel Nederland in gebruik zijn. Buiten Nederland zijn figuratief beschilderde hoekkastjes aangetroffen in Engeland, België,[69] Noorwegen,[70] Denemarken[71] en de Verenigde Staten.[72] Tot slot is er een Nederlands hoekkastje met chinoiserie lakwerk aanwezig op de plantage Good Hope in Jamaica.[73]

Verondersteld is dat deze kastjes in Engeland zijn gemaakt.[74] Dit op basis van de ajour vlinderscharnieren die dikwijls op deze kastjes zitten en die Engels zouden zijn.[75] De kastjes zouden dan in kale staat inclusief beslag zijn geïmporteerd en in Ameland zijn beschilderd.[76] Omdat de verf altijd onder de scharnieren doorloopt, lijkt dit onaannemelijk. Bovendien is dergelijk beslag, zoals behandeld in het hoofdstuk 3.3.4, op grote schaal in Nederland zelf vervaardigd en daarnaast los uit Engeland ingevoerd. Net als op andere in Nederland gemaakte meubels wordt dit Engelse type beslag er in Nederland opgezet. Bovendien zijn dergelijke kwartronde hangende hoekkastjes in Engeland zeldzaam.[77] Typisch voor Engelse hoekkastjes is het gebruik van eikenhout en het vlakke front.[78] Naaldhouten hoekkastjes zijn er wel

[65] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2777. Datum: april 1944. Adres: Staphorst G.2 Zie ook: F. Thomas, *Een Liefde in Staphorst*. 's-Gravenhage: D. A. Daamen's Uitgeversmaatschappij n.v., 1953, 6e foto achterin; L.F. Triebels, 'Bijbelse Voorstellingen op beschilderde boerenmeubelen', in: *Bulletin KNOB,* 6e serie, jrg. 13 (1960), afl. 5, p. 292.
[66] Artikel: 'Veel animo boeldag museumboerderij Waanders', in: *De Stentor*, 22-12-2003.
[67] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.177.c. Notaris Ter Braak, Eibergen, 1840, acte nr. 30.
[68] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.26.b. Notaris F.C.Th. Kaempff, Giethoorn, 1837, acte nr. 467.
[69] *Catalogue Les Bois de Spa. Trois siècles de bois de Spa. Exposition organisée au Musée de la Vie Wallonne. Cours des Mineurs, Liège, 15 décembre 1967 – 28 janvier 1968.* Liège: Musée de la Vie Wallonne, 1967, p. 41 cat.nr. 115.
[70] J. de Kleyn, 'Oude Nederlandse gebruiksvoorwerpen in Noorwegen', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum,* jrg. 26 (1963), no. 1, p. 19-21: tweedeurs hoekkastje met vlinderscharnieren, beschilderd met Salomon die koningin Sheba ontvangt (collectie Norsk Folkemuseet te Olso, Inv.nr.: 120-'09).
[71] J. de Kleyn, 'Enkele voorbeelden van Cultuurcontact in het Oostzeegebied', in: *Antiek,* jrg. 7 (1972-1973), nr. 7, p. 648, afb. 4: interieur op het eiland Hallig Hooge, voor de kust van Sleeswijk-Holstein met daarin een hoekkastje met étagère en een bijbelse voorstelling.
[72] P. Philp, 'The Enrichment of Furniture, Part II, Painted Furniture', in: *The Antique Dealers & Collectors Guide*, (1977), July, p. 73, afb. 6 (hier abusievelijk toegeschreven aan een Duitse gemeenschap in Ohio).
[73] Good Hope Plantation, Falmouth, Trelawny, Jamaica.
[74] R. Bruil & A. Vos, 'Beweging in drievoud', in: *Kunst & Antiek Journaal Collect*, (2006), maart, nr. 1, p. 54-59.
[75] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 103.
[76] R. Bruil & A. Vos, op.cit., p. 57.
[77] C. Gilbert, *English vernacular furniture 1750-1900*. New Haven and London: Yale, 1991, p. 95, fig. 136.
[78] Idem. p. 27, afb. 33 en p. 89, afb. 123.

maar deze zijn in de regel vlak en hebben een ander model.[79] Ook in overzichtspublicaties van beschilderd meubilair in omringende gebieden als Schotland[80] en Ierland[81] komt ons model niet voor. De voor Engeland zo typische vlakke hoekkast is op zijn beurt in Nederland weer zeldzaam. In totaal zijn er slechts vijf aangetroffen.[82] Daarenboven zijn geen van de voorstellingen op de kwartronde hoekkastjes gebaseerd op Engelse prenten of schilderijen. Het zijn vooral Nederlandse en Vlaamse voorbeelden. Bovendien komen diverse voorstellingen op hoekkastjes vrijwel identiek voor op Nederlandse theetafels. De theorie dat naaldhouten kwartronde hoekkastjes met een figuratief beschilderd front en vlinderscharnieren in Engeland gemaakt zouden zijn, is daarom niet meer houdbaar.

Figuratief beschilderde hoekkastjes zijn in 20ste-eeuwse publicaties aan Ameland of de Zaanstreek toegeschreven. Wat betreft de Zaanstreek zijn er geen aanwijzingen dat ze daar meer voorkwamen dan elders. De eerste tentoonstelling op dit gebied in 1874 toonde, ondanks herhaalde oproepen, maar één zo'n hoekkastje.[83] Wat betreft de Amelandse toeschrijving[84] het volgende. De exemplaren die nu op Ameland tentoongesteld staan zijn, voor zover er iets over de herkomst is vastgelegd, afkomstig uit collecties van het Friese vasteland of aangekocht van antiquairs elders uit het land. Er is geen aanwijzing dat dergelijke kastjes ooit op Ameland zijn gemaakt of beschilderd. Hoogstens waren ze daar in de 18de en 19de eeuw populair, net als overal elders in Noordwest-Nederland. Mascini eindigt haar doctoraalscriptie mijns inziens dan ook terecht met de veronderstelling dat de hangende hoekkastjes door Zaankanters en Amelanders in Amsterdam moeten zijn gekocht.[85]

[79] P. Stewart, *Pine Furniture. Buyer's Price Guide*. Tenterden: MJM Publications, z.j.
[80] B.D. Cotton, *Scottish Vernacular Furniture*. London: Thames & Hudson, 2008, p. 40 & 45.
[81] C. Kinmoth, *Irish Country Furniture, 1700-1950*. New Haven and London: Yale Univ. Press, 1993; C. Kinmoth. *Irish Rural Interiors in Art*. New Haven and London: Yale Univ. Press, 2006.
[82] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 44, 70 en afb. 32; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1965-1865 en Inv.nr.: ZZM 7865; Veilinghuis Glerum, 3-5-1994, p. 87, lotnr. 3095; Veiling A. Mak, 11-12-1973, lotnr.: 635: het kastje draagt de eigenaarnaam Teunis Huiser en het jaartal 1765.
[83] *Catalogus van de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in het gemeentehuis te Zaandam (Augustus – September 1874)*. Westzaan: T. de Jong, 1874. Cat.nr. 746: 'Beschilderd antiek hoekkastje met voorstelling der kuissche Suzanna, Inz. D. Eilman te Zaandam.'
[84] K. Booneburg, *Paneel en penseel, Beschrijvende Catalogus van de jubileumtentoonstelling gehouden ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Rijksmuseum Zuiderzeemuseum', te Enkhuizen en gewijd aan de beschilderde meubelen, 19 maart tot 1 november 1960.* Enkhuizen: Rijksmuseum Zuiderzeemuseum, 1960.
[85] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 112.

3.5.8 Hoge hoekkasten (Catalogus Deel 2, p.220-254)

1. **Ontwikkeling.**
2. **Beschildering.**
3. **Geografische verspreiding.**

1. Ontwikkeling.

Er zijn gedurende de inventarisatie in totaal vijftien hoge hoekkasten beschreven. Deze zijn constructief gelijk aan de hiervoor behandelde lagere hoekkasten, maar hebben daarentegen een onder- en bovenkast. De achterwanden lopen daarbij van onder tot boven door. Bij de 18de- en het merendeel van 19de-eeuwse exemplaren bestaan de deuren uit verticale planken, aan de achterzijde boven en onder bijeengehouden door twee klampen. In de 19de eeuw wordt daarnaast ook gebruik gemaakt van deuren, opgebouwd uit een raamwerk, op de hoeken vergaard door slisverbinding of doorgestoken pen- en gatverbindingen.[1] De qua decoratie vroegste hoekkasten dragen een rocaille kuif.[2] Drie hoekkasten zijn voorzien van classicistische elementen zoals tandlijsten, trigliefen en een gebroken timpaan.[3] Vergelijkbaar is de hoekkast die in 1944 tijdens veldwerk in Staphorst is gefotografeerd (zie afb. p.285). De kuif bestaat uit een urn met naar weerszijde afhangende guirlandes.[4] Een hoekkast uit circa 1800 heeft bovenlangs een spaanhouten gallerietje.[5] Bij latere 19de-eeuwse hoekkasten ontbreken deze decoraties en is de kroonlijst vlak.[6] Een hoekkast uit Zaltbommel[7] en uit IJlst[8] maken oorspronkelijk deel uit van een betimmering en zullen eerder door timmerlieden zijn gemaakt. In tegenstelling tot alle voorgemelde exemplaren hebben twee laat 19de-eeuwse hoekkasten geen bol maar een vlak front.[9]

---

[1] Resp. collectie Stedelijk Museum Zutphen, geen inv.nr.; collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[2] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4509-44.
[3] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: AHMA OKA 3038; collectie Fam. Goedegebure; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.15580-52. Voor een overschilderd exemplaar waarvan het houtwerk waarschijnlijk rond 1800 dateert zie: *Catalogus Veiling Christie's, 30 maart 2004*, lotnr.: 209.
[4] Deze kast (zie foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2758) is in 1911 overschilderd met appelblossem-decoratie door de schilders Hartog en Salomon Goldsteen. De hoekkast stond in het kookhuisje vóór de boerderij van de heer Klaas Russcher, G 171 te Staphorst. Zie: H. Piena, 'Staphorster appelblossem: het appelblossem van Hartog Goldstein in Staphorst', in: *Priori: personeelsblad van het Nederlands Openluchtmuseum*, (2011), nr. 1, p. 22-23. In 1944 werd een vergelijkbare hoekkast gefotografeerd op adres E76, te Staphorst (foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2876).
[5] Collectie Museum Hindeloopen, geen inv.nr.
[6] Een hoekkast met vlakke bovenzijde, later overschilderd met een lokale interpretatie van appelblossem is tijdens veldwerk in 1950 aangetroffen ten huize van K. Brakke, adres: G109 te Staphorst (thans Gemeenteweg 159).
[7] Collectie Bruil & Brandsma.
[8] Twee kwartronde hoekkasten met festoenen van tuinier-attributen uit de kajuitkamer van het pand Galamagracht 44 te IJlst, collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 6425, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 45262 t/m 67.
[9] Collectie Zuiderzeemuseum, zonder Inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31615-60.



Laat 18de-eeuwse hoekkast met 'appelblossem' overschildering, in 1911 uitgevoerd door Hartog en Salomon Goldsteen uit Meppel. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2758.

2. Beschildering.

Voor zover vaststaat, dragen de 18de-eeuwse hoekkasten een inmiddels blauwgroen fond. Waarschijnlijk is dit fond van origine lichtblauw maar is dit door de ontkleuring van de pigmenten en de vergeling van de er op liggende vernis nu groener van kleur. Op dit lichte fond zijn urnen, guirlandes en rozetten geschilderd. De latere hoekkasten dragen een mahoniehout-imitatie. Deze blijft de gehele 19de eeuw in zwang, getuige de datering van de pigmenten in de gronderingen van drie mahoniehout-imitaties op één hoekkast uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[10] Tot slot zijn er in de 19de eeuw hoekkasten beschilderd met imitaties van palissander-[11], noten-[12], en vogelogen esdoornhout.[13]

Mascini-Bangert beeldt een hoge midden 18de-eeuwse hoekkast af met een voorstelling uit het leven van Jozef.[14] Deze is geschilderd in de trant van de eerder behandelde lage hoekkastjes. In het begin van de 20ste eeuw staat een vlakke

[10] Inv.nr.: NOM.15580-52.
[11] Collectie Stedelijke Musea Zutphen, geen inv.nr.
[12] Collectie Museumboerderij Staphorst, geen inv.nr.
[13] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[14] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 44.

hoekkast in een stijlkamer in Volendam.[15] De stijlen zijn beschilderd met S-vormige slingerende rocaille, op de deur prijkt een nis met naakten. De beschildering is aan de bovenzijde afgesneden. Dit duidt erop dat de kast of het paneel waarmee de kast is gemaakt, oorspronkelijk hoger is geweest. Gezien de figuratieve beschildering kan ook deze hoekkast uit het midden van de 18de eeuw dateren. Uit dezelfde tijd is een vlakke hoekkast met groot opgezette Bijbelse voorstellingen van de verkondiging en de aanbidding.[16]



Hoge hoekkast met zijn oorspronkelijke classicistische beschildering, afkomstig uit buitenplaats Ionica aan de Amstel. Datering: 1780-1800. Maten: H.215 x B.99 x D.69 cm. Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 3038 (Catalogus Deel 2, p.231).

3. Verspreiding.

In veel boedelinventarissen worden weliswaar hoekbuffetten vermeld, maar het blijft gissen of men daarmee in enkele gevallen de hier behandelde hoge kwartronde

[15] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 67156, AA 68337, AA 29414.
[16] Firma A.C. Beeling en Zoon, Leeuwarden. Zie *Catalogus 21ste Oude Kunst- en Antiekbeurs*. Delft, 1969. Maten: H.227 x B.107 cm.
[17] RAA: Toegangsnr.:180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.

hoekkasten bedoelt. De aangetroffen vermeldingen zijn daarvoor niet specifiek genoeg. Omdat de materialen en constructies identiek zijn aan de kleine hoekbuffetten, is het aannemelijk dat ook deze hoge hoekkasten door witwerkers zijn gemaakt. Zo is er de in Alkmaar werkzame witwerker Justus Snijders die in 1767 onder zijn witwerkers-waren twee 'fijne hoekkasten' van vijf gulden per stuk en een hoekkast van twee gulden heeft staan. Hiermee worden waarschijnlijk dergelijke hoge hoekkasten bedoeld.[17]

Er zijn enige aanwijzingen dat dergelijke hoekkasten in de 18de eeuw vooral bij de stedelijke elite in zwang zijn. Een van de beschreven hoekkasten is afkomstig uit de buitenplaats Ionica aan de Amstel en heeft daar in de dessertkamer gestaan (zie afb. p.286).[18] Dan is er de interieurafbeelding (circa 1795) van het Vossenhuis te Haarlem waarop een hoge kwartronde hoekkast te zien is. Deze is beschilderd met classicistische ornamenten waaronder een strik, een guirlande en een portretmedaillon. De kast is getooid met een gebroken timpaan en heeft centraal een urn.[19] In hetzelfde jaar staat er een hoge beschilderde hoekkast met étagère bij oud-pensionaris Mr. Carel Wouter Visscher in zijn verblijf in het Nieuwe Stadswerkhuis te Amsterdam, waar hij gevangen zat.[20] In een karnvertrek van een rijke Friese boer zien we een 19de-eeuws exemplaar afgebeeld.[21]

Waarschijnlijk zijn deze kasten, eenmaal uit de mode, in de 19de eeuw afgedankt en pronken ze daarna nog een tijd bij minder welvarenden. Zodoende komen dergelijke hoekkasten vanaf de late 19de eeuw in kleinere plaatsen en agrarische gemeenschappen terecht, zoals Staphorst.

[17] RAA: Toegangsnr.:180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[18] H. Vreeken, 'De Buitenplaats 'Ionica' aan de Amstel', in: *Amstelodamum,* 84 (1997), p. 161-171.
[19] C.W. Fock, (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900.* Zwolle: Waanders Uitgevers, 2001, p. 336.
[20] Idem, p. 338.
[21] Ids Wiersma (1878-1965), Karnvertrek (tsjernherne), potloodtekening. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: P 434; zie ook foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 92026.

3.5.9 Kakstoelen (Catalogus Deel 2, p.255-303)

1. **De termen kakstoel en kinderstoel.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**
7. **Kakstoelen op interieurafbeeldingen.**
8. **Kamergemakken.**

1. De termen kakstoel en kinderstoel.

Omdat in archivalia en literatuur met de termen kakstoel en kinderstoel één en hetzelfde type meubel, maar ook verschillende meubels bedoeld kunnen zijn is het zinnig eerst beide termen te bespreken. Met een kakstoel kan men een gangbaar model stoel bedoelen waarbij de zitting is voorzien van een deksel, een groot rond gat en een pot eronder. In een 15de-eeuwse boedelinventaris van een huishouden in Leiden is al sprake van een kinderkakstoel. Fock acht het in dit geval aannemelijk dat het hier gaat om een klein model stoel met een gat in de zitting.[1] De andere betekenis is die van een rondom dichte constructie, waarin het kind min of meer opgesloten zit. Aan dit type kakstoel is dit hoofdstuk gewijd. Le Francq van Berkhey geeft er in 1776 een uitgebreide beschrijving van. ‘ ….een zeshoekig stelsel van houten planken, waar van het agterstuk, by wyze van eene Leuning, wat hooger uitsteekende, van vooren door zyne vleugels vervangen word; om het Kind voor togt te bewaaren, en het tevens ter aanleuninge te dienen. Het onderste gedeelte van den Stoel verstrekt tot eene Stoof, ter verwarminge van het Kind, dat dus veeltyds met eene wel, of te sterk gewarmde Stoof zit. In’t midden van den Stoel is een plank met een rond gat, en dezelve is met een naar die opening gemaakt Kussentje bedekt; op dat het Kind zagt zitte, en, als ’t noodig is, onverhinderd zyn gevoeg doe. Wyders is ‘er voor aan eene plank, met een opstaanden rand, die het Kind voor eene Speeltafel gebruikt, en gemeenlyk met een stevig Koperdraad, waar aan een Schelletje met veele Ringen hangen, tot tydverdryf van ’t Kind, voorzien is. De voorzyde heeft daar benevens een deurtje ter ingang; dat men sluit, als het Kind ‘er in zit: men legt ‘er dan ook de Speelplank, die wat uitgehoold is, naar ‘Lichaam van het Kind, op, en steekt dezelve met een pennetje vast.’ Le Francq van Berkhey beschrijft verder dat men de leiband van het kind om de rugleuning slaat, zodat het er niet uit kan, als het eenmaal het deurtje weet open te krijgen.[2] De

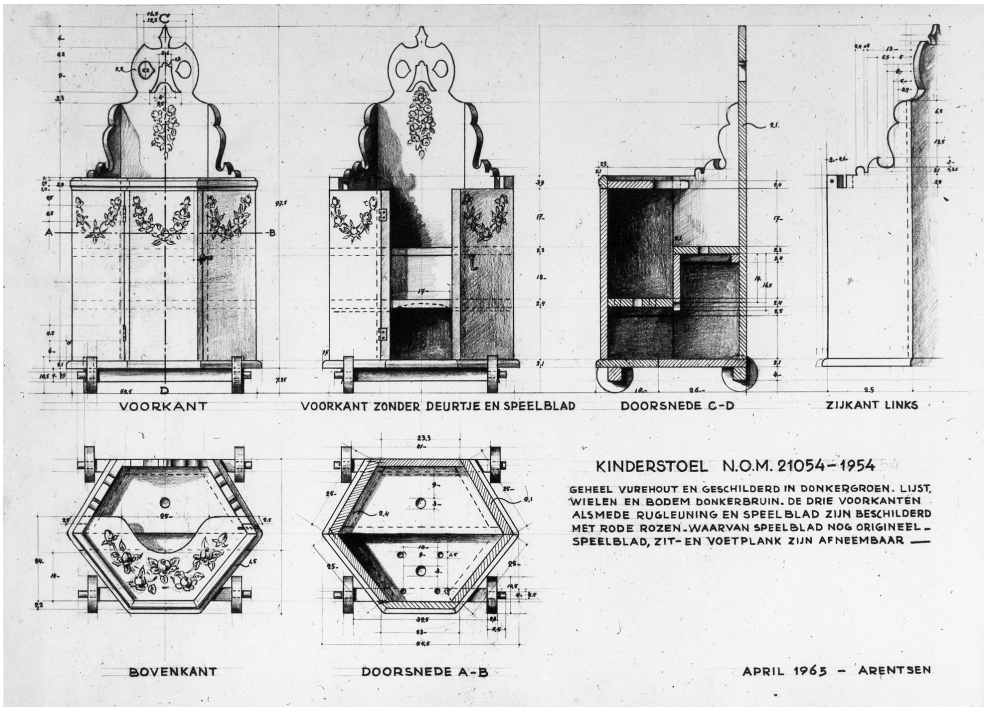
[1] C.W. Fock, ‘Hoe het zat in de Middeleeuwen’, in: “*Levenslang” zitten*. Leeuwarden: Miedema, 1974, p. 34 en 37.
[2] J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland.* Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1776, derde deel, tweede stuk, p. 1282-1285. Deze leiband is goed te zien op het schilderij van Pieter Fontijn (1788-1839), Veiling Christie's, Amsterdam, 11-5-2005, lotnr. 97.

kinderen eten, spelen, plassen en poepen in deze stoel. De rug vergroeiingen die Le Francq van Berkhey bij de jonge kinderen om hem heen ziet, hij is tevens medicus, wijdt hij aan het eeuwig moeten zitten, hangen en slapen in deze stoelen.

Een kinderstoel op zijn beurt kan een kleine uitvoering van een bestaand model stoel zijn, maar kan evengoed op de hier centraal staande kakstoel betrekking hebben zoals we bij Le Francq van Berkhey zien. Ook 19de-eeuwse schrijvers achten deze kakstoel een vast onderdeel van het leven van hun voorouders. In zijn verhandeling over onder meer het stookgedrag, de opvoeding en de ijspret van onze voorvaderen beschrijft Habertsma de kinderstoel als volgt: 'De kinderstoel was bij onze vaderen van voren meest open; bij ons is hij meest digtgesloten, en ter verbroeijing der voetjes onder voorzien van een stoofje, daar het vuur evenmin mag uitgaan als in den tempel van Vesta.'[3] Aangaande de 17de eeuw schrijft ook Schotel in zijn hoofdstuk Kinderspelen over dit type als hij van een beschilderde en met trijp beklede kinderstoel spreekt.[4]

Een kak- en kinderstoel, vermeld in archivalia en literatuur, kan dus op het type stoel duiden zoals bedoeld in dit hoofdstuk, maar beide termen kunnen ook slaan op andere typen. Zonder nadere specificatie is dit niet altijd met zekerheid uit de teksten op te maken.

[3] J.H. Halbertsma, 'De Frissche lucht', in: *Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren*, jrg. 9 (1844), p. 280.
[4] G.D.J. Schotel, *Het Oud-Hollandsch Huisgezin der Zeventiende Eeuw*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1868, p. 62.



Constructietekening van naaldhouten kakstoel daterend uit 1800-1860, in de vroeg 20ste eeuw overschilderd door Jan Moenis op Marken. Maten: H.106 x B.56 x D.43 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: T 1826.

2. Ontwikkeling en diversiteit.

Onder de aangetroffen naaldhouten beschilderde kakstoelen zijn grofweg twee typen gevonden, die met een zeshoekig grondplan en die met een ronde voorzijde. De zeshoekige kakstoelen zijn in de meerderheid en behoren ook tot het oudste type (zie afb. p. 290). De romp bestaat uit vijf, onder een hoek van 60^0 koud tegen elkaar gespijkerde planken. De rondom uitstekende bodem is tegen de onderzijde gespijkerd. Op deze bodem zijn twee dwarsbalken gespijkerd met aan elk uiteinde een houten wiel. De zesde zijde, te weten het deurtje aan de voorzijde, bestaat uit een verticale plank, aan de binnenzijde soms voorzien van twee klampen. Het interieur bevat een geperforeerd voetensteuntje en daarboven een zitting, meestal met een groot rond gat. Het kind steunt met de armen op een uitneembaar blad met opstaande rand. De zitting zowel als het geperforeerde voetensteuntje kunnen via de buitenzijde vast gespijkerd zijn, maar ook los op latjes rusten. Hierin lijkt geen chronologisch element te steken, oude zowel als recentere kakstoelen kunnen uitneembare als ook vaste zitjes en voetensteunen hebben. De 17^{de}- en 18^{de}-eeuwse kakstoelen vertonen dikwijls vereenvoudigde van de renaissance afgeleide decoraties in de kuif en langs de zijden. Vanaf de vroege 19^{de} eeuw toont de kuif steeds vaker een urn met langszij neerhangende guirlandes. Dit classicistisch motief is in veel gevallen dermate versimpeld dat er, net als bij uilenstoeltjes, nauwelijks meer een urn in te herkennen is. Het tweede type, waarvan er negen ontdekt en zeven beschreven zijn,[5] is op alle punten gelijk aan het eerste maar heeft een halfrond front. Het losse bovenblad is daarbij eveneens rond aan de voorzijde.

[5] Collectie Frans Halsmuseum, Inv.nr.: I 68-11; collectie Museum Hindeloopen, Inv.nr.: 0555; collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: AHMA 7230; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 03615; collectie Stedelijk Museum Zwolle, Inv.nr.: POM 02200; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.281-42, NOM.25109-56, NOM.4585.OV; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1953-4076: dit exemplaar is niet in de catalogus opgenomen omdat het van wilgenhout is gemaakt en is kaal geschraapt waardoor er niets meer over is van de oorspronkelijke beschildering; collectie Heerenveen Museum, Inv.nr.: OBJ02745: een mahonie gehout exemplaar met originele beschildering, verder niet in de catalogus opgenomen.



Kakstoel waarvan de rug is bekroond met een urn en afhangende guirlandes, oorspronkelijk beschilderd met bladmotieven en een ruiter op een van de zijden. Datering: 1800-1830. Maten: H.100 x B.55 x D.46 cm. Collectie Zeeuws Museum, Inv.nr.: 539.

3. Beschildering.

De oudst bekende kakstoel is een poppenkakstoel, gedateerd 1702.[6] De rug heeft een roodbruin fond met rollend lofwerk en centraal een medaillon met de initialen G. A. en het jaartal 1702. Het front en het blad dragen een blauwe marmer-imitatie met op elk vlak een landschapje. Rond elk landschap loopt een kader, bestaande uit een donkere bies voorzien van opeenvolgende bloemetjes. De randen dragen een schildpad-imitatie. Een latere kakstoel heeft op het voetensteuntje de met puntjes ingeslagen datering: ANNO 1740.[7] Hij draagt een wortelnoten-imitatie met op de voor- en zijkanten eenzelfde kader met bloemetjes als de boven gemelde kakstoel uit 1702. Een derde 18de-eeuwse beschilderde poppenkakstoel is voorzien van een effen donkergroen fond en een in wit opgebrachte bloemenvaas op het front en bloemen op de rug en zijden (zie afb. p. 294).[8]

[6] Nederlandse poppenkakstoel in de collectie van The Open Museum Glasgow. Zie: A. von Vegesack, J. Oldiges en L. Bullivant, *Tentoonstellingscatalogus: Kid size. The material world of childhood*. Weil am Rhein: Vitra Design Museum, 1997, p. 238, fig. 2.1.
[7] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21620-54.
[8] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.8610, veiling S.J. Mak van Waay, Amsterdam, 17-1-1968.



Een 18de-eeuwse poppenkakstoel met effen groen fond en witte decoraties. Maten: H.50 x B.32 x D.26 cm. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr. ZZM.8610.

Een miniatuur kakstoel in de kinderkamer van het poppenhuis van Sara Rothé dateert uit circa 1745.[9] Dit miniatuur met een blauw fond en gele bladranken, is waarschijnlijk door Jurriaan Buttner geschilderd, werkzaam in Amsterdam tussen 1737-1767.[10] De rug is bekleed met een gecapitonneerd kussen, op het blad ziteen draad met bellen en ringen, zoals Le Francq van Berkhey bij kakstoelen beschrijft.

Uit de 19de eeuw dateren de kakstoelen die als eerste beschildering een mahoniehout-imitatie dragen, waarvan er meerdere inmiddels weer op een andere

[9] Collectie Frans Halsmuseum, Haarlem, Inv.nr.: I 68-11.
[10] J. Pijzzel-Dommisse, *'t Is poppe goet en anders niet. Het poppenhuis in het Frans Halsmuseum*. Bussum: Unieboek, 1980, p. 32-34.

wijze zijn overschilderd.[11] Latere beschilderingen op de gevonden kakstoelen bestaan uit lichte hout-imitaties waaronder eikenhout-imitaties.[12] De aangetroffen meest recente beschilderingen betreffen zeer schematisch opgezette honingkleurige Amerikaans grenen-imitaties zoals op de twee kakstoelen uit Spakenburg en een exemplaar uit de collectie van het Zuiderzeemuseum.[13] Dergelijke beschilderingen zien we ook terug op buffetten met opstand en een vroeg 20ste-eeuws keukenbuffet.[14]

Een aparte vermelding verdient de door de Marker decoratieschilder Jan Moenis (1875-1953) beschilderde kakstoel.[15] De kakstoel zelf is ouder, de nu zichtbare beschildering van Moenis dateert uit de eerste helft van de 20ste eeuw. Het donkergroene fond en de helderrode rozen zijn zeer vergelijkbaar met andere beschilderingen van zijn hand zoals klompen[16] en lepelrekken.[17]

4. Datering.

Gebaseerd op de oudste beschilderingen, de gereedschapssporen, gebruikte houtsoorten en het beslag lijkt het erop dat er onder de aangetroffen grote kakstoelen, geen 17de- of 18de-eeuwse exemplaren zitten. Getuige de sporen op de bewaard gebleven exemplaren, te weten verkoolde bodems daar waar het testje staat, de aan de binnenzijde kaal getrapte deurtjes, de vele reparaties en de slijtage, lijken kakstoelen zeer intensief te zijn gebruikt waardoor oudere exemplaren niet of zeer weinig bewaard zijn gebleven. De oudste gevonden kakstoelen zijn niet van een formaat dat ze voor kinderen gebruikt kunnen zijn maar zijn poppen- en miniatuur kakstoelen. De vroegste is een poppenkakstoel en dateert zoals gezegd uit 1740. De hierop geschilderde wortelnoten-imitatie komt ook voor op andere midden 18de-eeuwse meubels zoals een flaptafel uit 1742[18] en uit 1751.[19] Het ingeslagen jaartal 1740 en de nu zichtbare beschildering van deze poppenkakstoel kunnen dus contemporain zijn.

Het eerder vermelde miniatuur kakstoeltje uit circa 1745 met zijn blauwe fond en gele rocaille doet denken aan blauwe hangoortafels in die kleurstelling en decoratie,[20] aan de blauwe plafonschildering van de slaapkamer in het

[11] Collectie Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.4891; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 4577; collectie Frans Halsmuseum, Inv.nr.: I 68-11.
[12] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 03615; AHMA 7230; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955 5121; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39117-69.
[13] Inv.nr.: ZZM 4577 (de nu zichtbare overschildering).
[14] Een buffet met opstand en een vergelijkbaar poppenbuffet met opstand in Museum Spakenburg, (zonder inventarisnummers); een buffet met opstand in het Zuiderzeemuseum (Inv.nr.: ZZM 4443) en een keukenbuffet met glazen bovenkast in het Nederlands Openluchtmuseum (Inv.nr.: NOM.42501-72).
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21054-54.
[16] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: K.35-52 en NOM.6222-46.
[17] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5884-46 en NOM.3211-44.
[18] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5253.
[19] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 01280.
[20] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV-01382; collectie Edams Museum, geen inventarisnummer.

Honig Breethuis met het jaartal 1765[21] en de uit 1764 daterende blauwe hoedenkist voor een driepuntsteek.[22]

De oudste teruggevonden exemplaren van normaal formaat, die daadwerkelijk als kakstoelen gebruikt kunnen zijn, durf ik niet vroeger te dateren dan de vroege 19de eeuw. Een voorbeeld is het mahonie gehouten exemplaar waarvan de rug gerepareerd is met de bodem van een messing tabaksdoos.[23] De mahoniehout-imitatie blijft op kakstoelen gedurende de gehele 19de eeuw populair en is onder diverse latere overschilderingen terug te vinden. Veel van de aangetroffen exemplaren komen echter uit de laat 19de eeuw, getuige de draadnagels, de plaatscharnieren, de als eerste beschildering aangebrachte eikenhout-imitatie en de latere honingkleurige hout-imitatie.[24] De meest recente kakstoel, in de collectie van Museum Spakenburg, is waarschijnlijk in de laat 20ste eeuw tot stand gekomen en lijkt eerder als rekwisiet dan werkelijk als kakstoel te zijn gebruikt.[25] Ook een in Hindelooper stijl beschilderde kakstoel in de collectie van het Zuiderzeemuseum, stamt uit de 20ste eeuw en is nimmer als kakstoel gebruikt.[26]

Van de zeven kakstoelen met een halfronde voorzijde dateren er vijf rond 1900 getuige de draadnagels, de oorspronkelijke beschilderingen en de machinesporen van bijvoorbeeld bandzagen.[27] De twee exemplaren van respectievelijk het Frans Halsmuseum (1830-1860) (zie afb. p.297) en het Museum Hindeloopen zijn de oudst bewaard gebleven exemplaren van dit type. Een dergelijke aan de voorzijde halfronde kakstoel wordt al in 1835 afgebeeld bij een witwerkers-winkel.[28]

[21] P. van Leeuwen et al. (red.), *Honig Breethuis. Thuis bij een Zaans koopmansgezin.* Zaandijk: Heijnis & Schipper, 2012, p. 36.
[22] Collectie Fries Scheepvaart Museum, Sneek, Inv.nr.: 2003-244.
[23] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.4891.
[24] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: AHMA 7230; collectie Huizer Museum, Inv.nr.: M 14; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955 5121.
[25] Collectie Museum Spakenburg, geen inventarisnummer.
[26] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1951-2901.
[27] Zie noot 5.
[28] 'De witwerkers', in: *Prenteboekje voor kinderen.* Amsterdam: Erve H.M. Houtgraaf, z.j. [1835], p. 1.



Halfronde kakstoel met oorspronkelijk een vogelogen esdoornhout-imitatie. Datering: 1830-1860. Maten: H.97 x B.54 x D.46 cm. Collectie Frans Hals Museum, Haarlem, Inv.nr.: I 68-11. Fotografie Arend Velsink. (Catalogus Deel 2, p.264).

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.

In 1658 wordt in Rotterdam officieel vastgelegd dat witwerkers onder meer kakstoelen mogen maken.[29] Al eerder, in 1655, heeft de Amsterdamse witwerker Hendrick Sweteringh 25 ongeschilderde kinderkakstoelen in voorraad.[30] In de kelder van het witwerkers-pand te Amsterdam (1668) bevinden zich 33 geschilderde en ongeschilderde kakstoelen.[31] Ook het samenwerkingscontract uit 1698 tussen de Amsterdamse meester-witwerker Abraham Willemsz. en schilder Jan de Vries handelt onder andere over het schilderen van kakstoelen.[32] Gedurende de 18de eeuw blijven witwerkers kakstoelen maken. Zo heeft de Rotterdamse witwerker Seger

[29] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam* etc. Rotterdam, Zuid-Blaak: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, 15 augustus 1774. Het 52e artikel van 18 april 1658, letter E.
[30] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276. Datum: 18 november 1655.
[31] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 3660, folio 220.
[32] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731. Datum: 31 oktober 1698.

Pieters Le Fevre bij zijn dood (1707) in zijn atelier een grote partij witwerken waaronder kakstoelen.[33] Ook zijn stadsgenoot Heyndrick Hasselaar heeft bij de verkoop van zijn zaak in 1718 onder de 248 witwerken tien kakstoelen.[34]

De Amsterdamse meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter verkoopt tussen 1706-1720 in totaal 394 kakstoelen onder verschillende benamingen, te weten stoelen, bastaardstoelen, beste stoelen en 'sleghte' stoelen.[35] Regelmatig staat erbij aangetekend dat de stoelen met rollen en speelgoed zijn uitgevoerd. De decoratieve elementen in de beschildering bestaan uit biezen, 'gouwe lofjes' (mogelijk okerkleurige acanthusbladen), bloemen, bloemenranden, vogels, Chineesjes en combinaties van deze elementen. Zijn tijdgenoot Christaan van der Ondermeulen heeft in 1728 elf kakstoelen staan en evenzoveel kakstoelkussens.[36] Daarnaast wordt er in zijn winkel een bos kakstoelrollen vermeld, waarmee ongetwijfeld de wielen zijn bedoeld. Later in Amsterdam, aan het einde van de 18de eeuw, staan er in de werkplaats van meester-witwerker Hendrikus Ridder in 1799 onder zowel het geschilderde als ongeschilderde witwerkers-goed 'seskante kinderstoelen'.[37]

Noordelijker, in Alkmaar, worden er door witwerkers mogelijk ook kakstoelen geproduceerd. In de boedel van de meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders en zijn zoon Gerrit Snijders die samen een timmer-, wit- en schrijnwerkers affaire voerde, komen in 1769 onder de witwerken kinderstoelen en kinderstilletjes voor.[38] In het vroeg 19de-eeuwse Dordrecht is er een vergelijkbare melding. Daar, in het bedrijf van de familie Stempels, waarvan de zoon Alexander Stempels witwerker is, worden in 1811 tien geverfde kinderkakstoelen geïnventariseerd.[39]

6. Geografische verspreiding.

Tijdens de inventarisatie zijn er geen eikenhouten kakstoelen ontdekt, uitgezonderd de gemelde poppenkakstoel. Daarom lijken er weinig kakstoelen door schrijnwerkers te zijn gemaakt. Vrijwel alle kakstoelen zijn van naaldhout en daarom waarschijnlijk door witwerkers uitgevoerd. Een exposé over de kakstoel in archivalia en op afbeeldingen geeft daarom een goed beeld van de verspreiding van naaldhouten kakstoelen in het bijzonder.

In de boedels van het Meertens Instituut komen tussen 1667 en 1810 in totaal 102 kakstoelen voor, waaronder twaalf kinderkakstoelen. De meeste zijn te vinden in Doesburg (24), Weesp (21), Maassluis (19) en Medemblik (14). Daaronder staan er twee met een kussentje vermeld.[40] Van een exemplaar wordt beschreven dat ze geverfd is[41] en een is er geschilderd namelijk de in 1789 vermelde oude geschilderde kakstoel bij de schepen en lid van de raad te Weesp.[42] In de

[33] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 491, folio 610-614, oude nummering 306 ev. Datum: 29-1-1707.
[34] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1931, folio 733-739.
[35] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[36] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[37] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[38] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, Acte 686. Notaris Andries Bootsman.
[39] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1625, Acte 378. Notaris Cornelis van der Werff.
[40] MI: Doesburg, archiefnr.: 1750.09; Medemblik, archiefnr.: 1806.09.
[41] MI: Medemblik, archiefnr.: 1810,1.
[42] MI: Weesp, archiefnr.: 1789,2.

Krimpenerwaard komen kakstoelen de gehele 17de en 18de eeuw voor.[43] Maar ook in Oost-Nederland komen we kakstoelen tegen, bijvoorbeeld in Staphorst bij bakker Hilbert Westerbrink in 1831.[44] Uit het klantenboek (1753-1820) van drie generaties Eibergse timmerlui, te weten Adolf Florijn, Gerrit Hendrik Slotboom en Adolf Florijn blijkt dat zij daar in 1768 ook een kakstoel maken of repareren.[45]

In Friesland is de kakstoel eveneens een algemene verschijning. Op de vrachtlijst van beurtschepen tussen Marrum, Nijkerk en Leeuwarden in 1795 staan kakstoelen vermeld.[46] Voorts wordt in de 18de eeuw een aantal kinderkakstoelen vermeld, zoals in Molwerum, Warns en Hindeloopen.[47] Ook in de 19de eeuw komen in Friesland regelmatig kakstoelen voor, zoals in Hindeloopen bij de rentenier Reinder Jans Duiff in 1840[48] en bij de schoolmeester Hendrik van Gorkum te Rauwerd in 1827.[49]

Niet alleen op het platteland of in kleinere dorpen of steden is de kakstoel een frequente verschijning. In de grote steden is hij evenzeer een vast onderdeel van het dagelijks leven. Op het Rapenburg te Leiden komt al in 1616 een kinderkakstoel voor[50] en later, zei het spaarzaam, gedurende de hele 17de en 18de eeuw. Le Francq van Berkhey stelt dat de kakstoel veel in Amsterdam in gebruik was omdat de mensen daar zo krap behuisd zijn en het leven op straat zo druk is, dat het onveilig is om de kinderen vrij in huis of op de stoep te laten rondkruipen en –lopen.[51] Het verwondert dan ook niet dat er in de 18de-eeuwse inboedels, opgesteld door het Burgerweeshuis in Amsterdam, 68 kakstoelen voorkomen, het merendeel op de zolder (9), de vliering (5) en loft (1). Daarnaast worden ze in de binnenkeuken (2) in de kamer (2) en in de kelder (1) genoemd.[52] Getuige de tarieflijsten van goederen, vervoerd met beurtschepen, exporteert Amsterdam ook nieuwe kakstoelen. Zo is er in 1753 tussen Huizen en Amsterdam een tarief afgesproken voor kakstoelen.[53] En tenslotte komen ook in Delft in de gehele 18de-eeuwse kakstoelen voor, evenveel in

[43] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 95-96.
[44] HCO: Toegangsnr.: 0122, Inv.nr.: 3522. Acte 832. Datum: 25 april 1831. Notaris R.H. de Vos van Steenwijk. Betreft: bakker Hilbert Westenbrink.
[45] L. van Prooije, *Het klantenboek van het Eibergse timmerbedrijfje Florijn, later Slotboom, 1752-1820.* Doctoraalscriptie. Wageningen: Landbouw-Hogeschool, Vakgroep Agrarische Geschiedenis, 1980, p. 88. Dit bedrijf werkte echter voornamelijk met populieren- en eikenhout. Een enkele maal is beukenhout vermeld, geen enkele keer naaldhout.
[46] *Reglement en Artikelen voor de schippers te Marrum, voor een vaste beurtscheepen van de dorpen Marrum en Nijkerk op Leeuwarden vica versa.* Daarin: *Reglement en Taux der vragtgelden voor de Schippers van Marrum en Nijkerk op Leeuwarden, vice versa.* (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 538).
[47] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20, folio 129 e.v., 2-7-1756, Schipper Sipke Wijbrens en Hil Sipkes. Molqueren; folio 306 e.v. 9-9-1772, Willem Aarendts en Tjets Engeles/Engles, Warns; Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 82, 2-9-1750, Arjan Cornelis en Claaske Pijtters, Hindeloopen, Inv.nr.: 83, folio 190 e.v., 25-11-1750, Jarig Wijbrens en Jan Freerks, Hindeloopen.
[48] Tresoar: Toegangsnr. 69.02, Inv.nr.: 62004, Datum: 7-3-1840. Notaris: Popke Everts Schotanus.
[49] *Leeuwarder Courant:* 20-4-1827 en 27-04-1827.
[50] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1988, deel 3a, p. 401.
[51] J. Le Francq van Berkhey. *Natuurlijke historie van Holland.* Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1776, derde deel, tweede stuk, hoofdstuk 3, p. 1282-1285.
[52] GAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 652.01-687.25.
[53] Amsterdam: Samuel Lamsveld, 1753. (SAA: Toegangsnr.:15009, Inv.nr.: 7468).

rijke als arme inboedels.[54] Buiten Nederland, in het aangrenzende Westmünsterland, is hetzelfde type in gebruik geweest.[55]

7. Kakstoelen op interieurafbeeldingen.

Naast geschreven bronnen zijn er vele 17de-, 18de-, en 19de-eeuwse afbeeldingen met kakstoelen die ons meer vertellen over de ontwikkeling, het uiterlijk, het gebruik en de geografische verspreiding. Een voorloper van de kakstoel is te zien op een paneel van Maarten van Cleef (1527-1681),[56] een gravure uit 1589 van Crispijn van der Passe de Oude (circa 1564-1637),[57] een stalinterieur van Egbert Lievensz. van der Poel uit 1640[58] en op een bakkersinterieur uit 1640-1649 van een onbekende schilder.[59] Het is een uit planken getimmerd laag stoeltje met een hoge rug, gecontourneerde wangen, een open front en een gat in de zitting. Een in wilgentenen uitgevoerd exemplaar staat afgebeeld op een tekening van een zolder uit 1640-1645.[60] Later komt dit model nog eens voor op een schilderij uit 1668 van Adriaan van Ostade (1610-1685).[61]

Hoe deze kakstoel zich verder ontwikkelt toont een schilderij van Adriaen Brouwer (1605-1638) getiteld *Vrolijk gezelschap in een herberg.* Hier heeft de kakstoel inmiddels een hoge rug met een hartje, gecontourneerde wangen, een uitneembaar blad en een rond gat in de zitting. De stoel is open. Aan de voorzijde is een stoof als voetenbankje bevestigd.[62] Al vóór 1650 evolueert de kakstoel tot een rondom dicht meubel, het type zoals in dit hoofdstuk behandeld, getuige schilderijen van Jan Hals uit 1640-1646,[63] een portret van een meisje gedateerd 1640 van Govert Flinck,[64] een anoniem schilderij van het Sint Nicolaasfeest uit 1625-1650[65] en tenslotte een eveneens anoniem schilderij (1625-1649) van een onbekende familie.[66]

Drie panelen van de hand van Johannes Cornelisz. Verspronck (1603-1662), daterend tussen 1650-1660, zijn elk uitgezaagd in de vorm van en beschilderd met een kind in een kakstoel. In twee gevallen zit het kind te slapen in zijn kakstoel en in

[54] Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft*. Hilversum: Verloren, 1987, p. 456.
[55] W. Elling, *Alte Möbel im Westmünsterland*. Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde, 15. Vreden: Heimatverein Vreden zur Landes- und Volkskunde, 1980, p. 84-87.
[56] NOM CDA: AA 84828: Maarten van Cleef, paneel 53 x 39 cm voorstellende een zogende moeder bij een haard met voor haar een kindje in een open kakstoel.
[57] Gravure getiteld *Het goede huishouden, Concordia.* Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1938-1487; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 104395.
[58] Veiling Sotheby's, Londen, 31-10-2002, lotnr.: 49.
[59] RKD: database, nr.: 0000149009.
[60] C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld, 1600-1900*. Zwolle: Waanders, 2001, p. 77, afb. 47.
[61] Schilderij getiteld *The Interior of a peasant's cottage.* Royal Collection, Windsor Castle, Londen, Inv.nr.: 404814; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 86090 en AA 109601.
[62] H.52 x B.79 cm. Collectie Folkloremuseum Gent; Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 101, 18-9-1950, nr. 14; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 26279.
[63] Collectie Frans Hals Museum, Inv.nr.: 136; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 39353.
[64] Collectie Mauritshuis, Inv.nr.: 676.
[65] Schilderij getiteld *Het St. Nicolaasfeest* uit circa 1625-1650, *Catalogus der tentoongestelde schilderijen*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1918, nr.: 113, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 64007.
[66] Collectie Szépmüvészeti Múzeum, Boedapest, Inv.nr.: 3928.

een geval zijn de brandende kooltjes in het testje onder de voeten van het kind duidelijk zichtbaar.[67]

Hierna zijn er diverse kunstenaars die beschilderde kakstoelen afbeelden. Quiringh Gerritsz. van Brekelenkam toont in circa 1655 een kakstoel met in grisaille geschilderde ranken op elk paneel.[68] Pieter Cornelisz. van Slingelandt (1640-1691) beeldt in circa 1670 een kantklossende vrouw af bij een schouw, met links voor haar twee kinderen, waarvan één in een kakstoel. Deze kakstoel draagt een bruin fond met rechthoekige kaders met daarin figuratieve schilderingen.[69] Een vergelijkbaar schilderij van zijn hand toont een vrouw die in de haard pannenkoeken bakt, met een jongen die toekijkt.[70] Links op de voorgrond is een kakstoel afgebeeld, schuin van achteren. De hoge achterzijde van de stoel is beschilderd met een S-vormig slingerende rank. Op de zichtzijden prijkt een rechthoekig kader met daarin een boeket in een vaas, omkaderd met losse bloemen. Deze beide schilderijen van Slingelandt tonen vrijwel dezelfde kakstoel: ze staat zonder wielen koud op de grond, de wangen van de kakstoel hebben op beide schilderijen dezelfde vorm en in beide gevallen is de kuif gebroken. Alleen de invulling van de rechthoekige kaders is verschillend. Het is waarschijnlijk een rekwisiet uit zijn atelier.

Gesina ter Borch aquarelleert rond 1672 het dagelijkse woon- en slaapvertrek van haar zuster en zwager in Amsterdam met daarin ook een beschilderde kakstoel.[71] Deze heeft een steenrood fond. Op elke zijde is met een lichtkleurige bies een rechthoekig kader aangegeven met bladmotieven in alle vier de hoeken. Centraal op elk in het zicht liggend veld prijkt een hemelsblauw rond medaillon met in het midden een vogel. Onderin de kakstoel is een po zichtbaar.[72] Een prent van Jan Luyken uit 1712 toont zowel het speelgoed dat op het blad is gemonteerd als de leiband waarmee het kind vastgebonden zit.[73]

Cornelis Troost (1697-1750) schildert in 1739 een familiegroep bij een klavecimbel. Links in beeld is een kakstoel met op het front en de overhoekse zijden waarschijnlijk in grisaille weergegeven guirlandes en spelende kinderen.[74] Ook op zijn prent *De Puiterveensche Helleveeg aan den tap* staat een kakstoel, gedecoreerd

[67] J.B. Bedaux & R. Ekkart (red.), *Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700.* Amsterdam/Gent: Ludion, 2000, p. 227-229; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 86016, hier wordt de kakstoel met het wafel etende meisje met naast haar een kat toegeschreven aan Nicolaes Maes (1634-1693).
[68] RKD: database, afb.nr.: 0000034847.
[69] Harold Samual Collection, Londen. Zie: Th.L. Handwerk, *Home perfected: Pieter de Hooch and new ideals of domesticity in the Dutch Republic*. University of Delaware, thesis. Newark: Th.L. Handwerk, 2011, p. 23, 31 en afb. 10; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 37660 (hier toegeschreven aan Gerard Dou).
[70] Veiling Sotheby's Londen, 5-7- 2006, sale nr. L 06031, lotnr.11, titel: *An interior with a woman cooking pancakes with a young boy before a hearth*. H.42,5 x B.35 cm.
[71] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BL 1887-1463-74; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 64567.
[72] C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld, 1600-1900*. Zwolle: Waanders, 2001, p. 149.
[73] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-OB-46.103
[74] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-3453. Olieverf op doek, H.94 x B.82,5 cm. Zie: *Catalogus 'Binnen zonder kloppen in de pruikentijd'. Museum Willet Holthuysen, Amsterdam, 18 febr. – 25 apr. 1965.* Amsterdam: Museum Willet Holthuysen, 1965, cat.nr. 32; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 91810 en AA 65978.

met florale motieven op de voorste zijden.[75] Jan Josef Horemans (I) (1697-1759) schildert het interieur van een keuken met een kakstoel. Deze heeft een paneel met een kussen met ingevouwen hoeken.[76] Een midden 18de-eeuws paneel toont een kind zittend in een kakstoel met een effen fond, een centraal medaillon, gecontourneerd in de vorm van een theetafelblad, met daarop een boeket, door een strik bijeengehouden en rondom dit medaillon in lichte verf weergegeven rocaille. Duidelijk is hier te zien dat de leiband rond het middel van het kind achter de bekroning van de kakstoel langs is vastgebonden.[77] Van de kunstschilder Nicolaas Muys (1740-1808) is een kinderportret (1750-1774) met daarop een roodbruin gehouten poppenkakstoel, gedecoreerd met in zwartwit opgezette florale motieven.[78]

Halverwege de 19de eeuw, in 1856, schildert Valentijn Bing een Marker interieur met een versleten blauwe kakstoel.[79] Een model kakstoel, identiek aan het in de catalogus opgenomen exemplaar uit Huizen[80] staat afgebeeld in een interieur van een familie op Walcheren.[81] Rond 1863-1865 maakt Johannes Bosboom twee aquarellen van het interieur van een boerderij in Hilversum, met een kakstoel in het woongedeelte.[82] Een kakstoel beschilderd met bloemmotieven om een kader is te zien op een litho uit 1874, gewijd aan meubels uit de Zaanstreek.[83]

De interieurafbeeldingen van Cornelis Jetses (1873-1955) zijn een betrouwbare bron, niet voor het geromantiseerde dagelijkse leven, maar wel voor de verschijningsvorm van de materiële cultuur rond 1900 en in dit verband voor de kakstoel. In minstens drie van zijn illustraties beeldt hij de eerder behandelde laat 19de-eeuwse halfronde kakstoel af. In zijn afbeeldingen zijn deze roodbruin van kleur, het halfronde front is opgebouwd uit verticale plankjes en de kakstoelen rusten op uitstaande taps toelopende poten, precies zoals we in diverse collecties tegenkomen.[84] Hetzelfde halfronde type wordt afgebeeld door Hendrikus Anthonius

[75] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.14172.Q. Tekenaar Cornelis Troost, graveur Pieter Tanjé. Zie: *Tafereelen uit het burgerlijke leven van Hollanders in de achttiende eeuw - Scènes tirées de la Vie Domestique des Hollandais au Dix Huitième Siècle*. Amsterdam: Evert Maaskamp, 1811.
[76] Veiling Christie's, Amsterdam, 6-5-2008, lotnr. 170; RKD: database, afb.nr.: 0000197813.
[77] Veiling Mak van Waaij, Amsterdam, nr. 162, 18 mei t/m 1 juni 1965, lotnr. 2679, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 92253.
[78] Veiling Sotheby's Londen, 20 juni 1988, lotnr. 233: gesigneerd 'te Schiedam gedaan bij Nicolaas Muys'.
[79] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 021964.
[80] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955 5121.
[81] C. de Coster, 'Bilder aus den Niederlanden I, Die Provinz Seeland und ihre Bewohner', etc., in: *Globus,* Band 27 (1875), No. 9, p. 130. Voor een vergelijkbare prent zie: '*Intérieur de bonnes gens dans l'île de Walcheren'* van Adolphe Dillens (1821-1877), collectie Nederlands Openluchtmuseum, Pr.9314 en Inv.nr.: AA 37237.
[82] Z. Kolks et al., *'…onbedorven schilderachtige toestanden…' Het boereninterieur in de Nederlandse schilderkunst in de 19de en 20ste eeuw*. Nijmegen: Thoben Offset, 1990, p. 42-43, cat.nr.: 6 en 7.
[83] G.D.J. Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek.* Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink, 1874, afbeelding tussen p. 18-19. Steendruk van P. Blommers te 's Hage naar een tekening van Carel Christiaan Antony Last (1808-1876); foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 104384.
[84] N. van Hichtum, *Afke's tiental*. Groningen: J.B. Wolters, 1903; J. Ligthart & H. Scheepstra, *Nog bij moeder*. Groningen: J.B. Wolters, 1904-1905; J.P. Wiersema. *Aldfaers Groun, Byld fan in tiidrek (1860-1940)*. Bolward: Fa. A.J. Osinga, 1948.

Dievenbach (1872-1946) in Laren,[85] door Jan Frederik Rinke (1863-1922) in Volendam,[86] door Letta Crapo Smith in 1902 in Egmond aan den Hoef[87] en is aangetroffen tijdens veldwerk in 1943 in Gaasterland[88] en Laren.[89]

Deze selectie van afbeeldingen onderstreept dat de kakstoel vanaf circa 1640 in zowel de stedelijke als landelijke wooncultuur in geheel Nederland voorkomt. Wat daarbij opvalt is dat de 17de- en 18de-eeuwse figuratief beschilderde exemplaren voornamelijk in de rijkere stedelijke interieurs staan afgebeeld. De kakstoel is in zwang tot even na 1900. De hierna te behandelen kamergemakken blijven nog wat langer in gebruik.

8. Kamergemakken.

Er is in de loop van de tijd een groot aantal termen gebruikt voor de kleine meubels die volwassenen in staat stellen in huis hun behoeften te doen. Stilletjes, gemakskoffers, nachtgemakken, gemakstoelen en secreten waaronder huissecreten en secreetkoffers zijn wel de meest gebruikte termen. In de boedelinventarissen van witwerkers komen we ze diverse malen tegen. Zo adverteert een Haarlemse witwerker tussen 1702-1704 met ‘cabinetten, kassen, spiegel-tafels, thé-tafels, la-tafels en andere tafels alsmede slaepbancken, gemackskoffers, kinderstoelen’. Deze zijn Japans, verlakt of geschilderd.[90] Onder de Rotterdamse witwerkers heeft Frans Asselaer (1703) in totaal 26 stilletjes waaronder drie stolpstilletjes.[91] Zijn stadsgenoot Heyndrick Hasselaar (1729) heeft 21 stilletjes in zijn winkel.[92] Frans Dircksz. Sluijter in Amsterdam verkoopt in de periode 1706-1720 in totaal 71 koffers waaronder achttien secreten met bolpoten.[93] Christiaan van der Onderwinkel verkoopt naast gemakskoffers er ook de potten bij.[94] In de witwerkaffaire van Gerrit Snijder in Alkmaar staan in 1769 in totaal 23 koffertjes en nog eens negen kinderstilletjes.[95] Rond 1800 zijn kamergemakken nog steeds een gangbaar product onder de Amsterdamse witwerkers. Zo heeft Evert van Essen (1796)[96] vijftien gemakskoffertjes in zijn winkel, Klaas van Beijeren (1798)[97] bezit ‘4 geschilderde secreet koffertjes’ en ‘6 kinder secreet koffertjes’. Hendricus

[85] Schilderij van een moeder en kind in een kakstoel, door Hendrik Anthonius Dievenbach (1872-1646), Collectie Galerie Wijdemeren, Breukeleveen, Inv.nr.: nr. 7314.
[86] Aquarel getiteld *Kind in kinderstoel, Volendam* door Jan Frederik Rinke (1963-1922), collectie Nederlands Openluchtmuseum, NOM.17126-53, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 105013, Dia 8886.
[87] Collectie Flint Institute of Arts, Flint (Michigan), Verenigde Staten.
[88] Collectie Zuiderzeemuseum, F040361.
[89] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 18673.
[90] *Oprechte Haerlemsche Courant:* zesmaal in de periode 20-4-1702 tot 29-3-1704.
[91] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 448, folio: 551-559.
[92] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 1931, folio: 733-739.
[93] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.:1023, appendix nr. 8H.
[94] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[95] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, Acte nr.: 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[96] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[97] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.

Ridders (1799)[98] heeft '4 seskante gemakskoffers' op voorraad en bij Hendrik Beekman[99] (1800) staat een geschilderd gemakskoffertje. In krantenadvertenties worden kamergemakken echter nauwelijks door witwerkers aangeprezen. Wellicht was het niet nodig of niet chic om er mee te adverteren.

Bij genoemde witwerkers vormen deze sanitaire meubels slechts een klein deel van de productie. Wellicht volstaan de meeste van onze voorouders met een losse po. Als stromend water en vaste keramische toiletten eenmaal hun intrede doen zullen ze bovendien massaal zijn weggegooid. Dit verklaart misschien waarom er tijdens de inventarisatie slechts vijf naaldhouten beschilderde kamergemakken zijn teruggevonden. Daaronder zijn twee typen te onderscheiden: de gemakskoffer en de gemakstoel. De gemakskoffer is een koffer op pootjes, aan de bovenzijde afgesloten door een deksel. De gevonden exemplaren dateren tussen 1850-1940.[100] Het plastic zeiltje in een van de koffers duidt erop dat ze tot ver in de 20ste eeuw moet zijn gebruikt. De gemakstoel heeft gesloten rug- en armleuningen en handgrepen in de zijden voor het verplaatsen. De beide gevonden exemplaren dateren respectievelijk uit 1860-1870 en 1900-1930.[101] In het voorgaande hoofdstuk zagen we dat dit model reeds tussen 1550-1650 in omloop was. Dergelijke modellen zijn dus tot in de 20ste eeuw gemaakt, getuige ook exemplaren tijdens veldwerk aangetroffen in Vragender en in Orvelte.[102]

[98] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[99] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6258.
[100] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 4182; rekwisiet Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.4030.
[101] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: voorheen nummer ZZM 4178; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39928-71.
[102] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 33664 en AA 2321.

3.5.10 Kruisvoetkabinetten (Catalogus Deel 2, p.304-341)

1. **Oorsprong.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers en geografische verspreiding.**

1. Oorsprong.

Het kruisvoetkabinet ontwikkelt zich uit een kist op een open onderstel. De voorzijde van de kist bestaat uit een naar beneden slaande klep of twee deurtjes. Dergelijke meubels worden ook wel tafelkastjes genoemd.[1] Het Rijksmuseum te Amsterdam bewaart een exemplaar uit 1628.[2] Een andere voorganger van het kruisvoetkabinet is het luiermandskastje, luiermandskabinetje of kortweg het luierkastje. Dit zijn smalle kastjes op een open onderstel waarin onder meer kinderkleren en luiers worden opgeborgen.[3] In de 'sael' of achterkamer van Rembrandts' huis staat een luierkastje, getuige een boedelinventaris uit 1656.[4] In het midden van het 18de-eeuwse Amsterdam komen in vele huishoudens luiermandskasten voor, waaronder ook vurenhouten exemplaren.[5]

Vergelijkbaar van vorm maar met een andere functie zijn de verzamelaars- en kunstkabinetjes.[6] Het interieur van deze meubels bevat vele kleine laatjes voor kostbare specimens van schelpen, munten, of mineralen. Uit de collectie van John E. de Visser kennen we een verzamelaars kruisvoetkabinet, met een blauw fond, vergulde decoratie en Bijbelse en chinoiserie voorstellingen.[7] Groter van formaat zijn de diverse als poppenhuis vervaardigde kruisvoetkabinetten zoals dat van Petronella

---

[1] L. van Aalst & A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok 1550-1670*. Houten: Hes & De Graaf Publishers BV, 2011, p. 280-291.
[2] W. Vogelsang, *Hollaendische Moebel im Niederlaendischen Museum zu Amsterdam*. Amsterdam: Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, 1909, cat.nr. 88; *Catalogus van de Meubelen van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam.* Amsterdam: Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, 1907, p. 75, cat.nr. 88; *Catalogus van Meubelen, Rijksmuseum Amsterdam*. 3^{e} druk. Amsterdam: Rijksmuseum, 1952, p. 154-155, cat.nr. 98.
[3] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Enkele oude Nederlandse kraamgebruiken', in: *Antiek*, jrg. 6 (1971), p. 297-332; R. Baarsen, *Wonen in de Gouden eeuw. 17de eeuwse Nederlandse meubelen*. Amsterdam: Rijksmuseum, 2007, p. 141-145; Van Aalst & Hofstede, op.cit., p. 290-291.
[4] R. Meischke, 'Het Rembrandthuis', in: *Amstelodamum*, Jaarboek 48 (1956), p. 18.
[5] SAA, Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 652-687. In deze inboedels uit de periode 1740-1760 komen in totaal 22 luiermandskasten voor waaronder een vurenhouten luiermandskast met daarin een kinderrok en luiermandsgoed (Inv.nr.: 654).
[6] E. Bergvelt & R. Kistemaker, *De wereld binnen handbereik*. Zwolle: Waanders Uitg., 1992, p. 78 en 86; W. Fock & I. van Zijl (red.), *Het Utrechtse huis. De verzameling van het Centraal Museum Utrecht. Meubelen tot 1900.* Utrecht: Centraal Museum, 2005, p. 170-174.
[7] *Christie's, European Noble and Private Collections, Amsterdam, 24 t/m 25-6-2008, Sale 2811*. Amsterdam: Christie's, 2008, p. 120-121, lotnr. 273. H.166 x B.115 x D.42 cm; E. Bergvelt en R. Kistemaker, *De wereld binnen handbereik. Catalogus. Nederlandse Kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735.* Amsterdam: Amsterdams Historisch Museum, 1992, p. 56, cat.nr. 83; R. van der Ham & A. Bierman*, Van gildekast tot schoenendoos. Nederlandse simpliciaverzamelingen.* Vensters op Farmaciehistorie, dl. 5. Leiden: Erato, 2017, p. 134.

Dunois,[8] Petronella de la Court,[9] Petronella Oortman,[10] en van Sara Rothé.[11] Tenslotte noem ik de gildekasten, zoals die van het Sint Nicolaasgilde of koopmansgilde in Den Haag. Deze dateert uit 1663 en staat op een open onderstel van Toscaanse zuilen die met imitatie schildpad zijn beschilderd.[12] Het kruisvoetkabinet is gedurende circa 1650-1730 eigenlijk een standaard type kast in de gehele Republiek en kan al naar gelang de functie en de prijs in vele vormen en materialen voorkomen.

2. Ontwikkeling en diversiteit.

De vijftien aangetroffen naaldhouten beschilderde kruisvoetkabinetten van Nederlandse oorsprong rusten zonder uitzondering op bollen.[13] De gedraaide poten hebben een meestal op de barok gebaseerde vorm. Ze kunnen op regelmatige afstand zijn ingesnoerd zodat een opeenvolging van bollen of kralen ontstaat, ook wel aangeduid met de term 'kraalgedraaid'. Daarnaast zijn er kasten die op getorste poten rusten dan wel op zeskantige zich verjongende poten. Tot slot zijn er balustervormige poten, rond of vierkant in doorsnede. De vier poten zijn onderlangs verbonden door een kruis, vandaar de naam van dit meubel. Dit kruis kan net als de poten zijn ingesnoerd of getorst, maar kan ook plat zijn. In de regel ligt er op de kruising een diamantvormige applique. De verbinding tussen het kruis en de poten is vaak eenvoudigweg gespijkerd, bij de meer verzorgde exemplaren is hier een pen- en gatverbinding gemaakt. Aan de bovenzijde zijn de poten rondom met regels verbonden door dubbel getoogde pen- en gatverbindingen. In de voorzijde van dit onderstel kan een kastbrede lade steken. Het profiel bovenlangs het onderstel vormt tegelijkertijd een sponning waarbinnen de bovenkast valt.

De bovenkasten van eikenhouten kruisvoetkabinetten bestaan in de regel uit een losse kap, twee losse zijden en een achterwand uit losse planken. Bij de naaldhouten beschilderde kruisvoetkabinetten bestaat de bovenkast daarentegen meestal uit één geheel of uit een boven- en onderhelft, verbonden door een opgelegde pen- en gatverbinding (zie afb. p.307).[14] Dit is waarschijnlijk de snelste en goedkoopste methode om de bovenkast nog enigszins demontabel en daarmee transportabel te maken.

---

[8] Collectie Rijksmuseum Amsterdam, Inv.nr.: BK-14656.

[9] Collectie Centraal Museum, Utrecht., Inv.nr.: 5000, zie W. Fock & I. van Zijl, op.cit., p.175-180.

[10] Collectie Rijksmuseum Amsterdam, Inv.nr.: BK-NM-1010.

[11] Collectie Frans Hals Museum, Haarlem.

[12] Collectie Haags Historisch Museum, Den Haag, Inv.nr.: 0000-0001-OHO. Zie: D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst.* Amsterdam: Elsevier, 1941, p. 82; K. Mascini-Bangert, *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 43; J.G. Smit, *Den Haag: Geschiedenis van de Stad. 2. De tijd van de Republiek*. Zwolle: Waanders, 2005, p. 165.

[13] Niet meegeteld zijn de twee kruisvoetkabinetten in het Museum für Lackkunst (Inv.nr.: EU-H-a-1) te Münster die weliswaar te boek staan als Nederlands maar dat volgens mij, vanwege de houtsoorten, constructies en gereedschapssporen, niet zijn.

[14] Een uitzondering hierop vormt het naaldhouten kruisvoetkabinet met chinoiserie versiering waarvan de bovenkast wel bestaat uit losse delen. Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: R.12867.



Opgelegde pen- en gatverbinding, die de boven- en onderhelft van de bovenkast van een kruisvoetkabinet verbindt. Collectie Nederlands Openluchtmuseum Inv.nr.: NOM.42892-73 (Catalogus Deel 2, p.337).

Het metalen beslag op naaldhouten kruisvoetkabinetten is sober. Voor zover na te gaan sluiten ze allemaal met een inlatend schootveerslot in de rechter deur en een sluitkram. De slaglijst van de rechter deur houdt, in gesloten toestand, ook de linker deur dicht. De deuren draaien meestal op speunen. Slechts één van de kruisvoetkabinetten[15] is voorzien van het wat oudere type vlinderscharnier. Bij een ander exemplaar, de notarisloketkast uit de collectie van het Fries Museum, zijn de deuren voorzien van staartgehengen.[16] In geval er laden in het interieur zitten kunnen daar eenvoudige messing trekringen op zitten, die met een splitpen door het ladefront is vastgezet.

3. Beschildering.

Naaldhouten kruisvoetkabinetten dragen een grote diversiteit aan beschilderingen. De meest eenvoudige aangetroffen afwerking bestaat uit wortelnoten-imitatie. De imitatie-houtnerf loopt daarbij over het gehele meubel van boven tot onder door.[17] Geavanceerder zijn de imitaties van marqueterie. De in deze vorm aangetroffen beschildering imiteert een met olijfoesters en notenfineer beplakt sterkabinet. Een

[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.9714.
[16] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1959-11.
[17] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.42892-73.

aantal kruisvoetkabinetten is afgewerkt met een imitatie van oosters lakwerk.[18] Het exemplaar van het Amsterdam Museum heeft naast chinoiserie lakwerk tevens borduurwerk op de deuren. Gecompliceerdere beschilderingen bestaan uit een combinatie van olijfhout, schildpad, Boulle marqueterie, riviergezichtjes en Italianiserende landschapjes, deze laatste zowel in grisaille als polychroom. Er zijn mij twee van dergelijke kruisvoetkabinetten bekend, beide in particuliere collecties. Een aantal 18de-eeuwse kruisvoetkabinetten draagt een groots opgezette 20ste-eeuwse overschildering.[19]

Een uitzonderlijke positie neemt een kruisvoetkabinet in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum in.[20] Dit kabinet is aan de buitenzijde van origine mogelijk alleen transparant gelakt. Dit sobere exterieur herbergt een huisaltaar met tegen de achterwand een geschilderde cilindermonstrans en een zwartwit geblokte marmeren vloer op de legplank ervoor. Het lijkt het enige bewaarde kastaltaar in Nederland te zijn. De onopvallende buitenzijde maskeert de religieuze katholieke inhoud. Dat is noodzakelijk in plaatsen waar het katholicisme slechts oogluikend is toegestaan.

Een aparte behandeling verdienen de opschriften op een notarisloketkast. Diverse personen hebben zich gebogen over het schrift.[21] Het is geschilderd in humanistisch schrift met Romeinse letters. De periode van overgang van gotisch naar humanistisch schrift verschilt per streek. Onze loketkast is waarschijnlijk afkomstig uit een notariskantoor in Bolsward. Het gotische schrift is in Friesland vóór 1700 nog het meest in gebruik. Friese humanistische handschriften worden daarom na 1700 gedateerd, maar menig schrijver was het humanistische schrift al halverwege de 17de eeuw machtig. Het gebruik van Romeinse letters voor opschriften, titels en kapittelaanduidingen, ook in teksten die verder in gotisch schrift staan, is echter al veel ouder.

Er bestaan meer 17de-eeuwse kasten met opschriften. Een uit Zaandam afkomstige kast, 1672 gedateerd, is voorzien van uitgebreide teksten in humanistisch schrift.[22] Dan is er de kast van het Chirurgijnsgilde te Leiden uit 1679, afkomstig uit de gildekamer boven in de waag. Deze is geschilderd door de kladschilder Johannes Vos II (1615-1693) en eveneens voorzien van humanistisch schrift.[23] Een latere, 1684 gedateerde kast uit Noord-Holland draagt van origine nog gotisch

[18] Collectie Antiquair W. Angevaren, Den Haag; collectie Amsterdam Museum, Inv.nr. OKA 2954; collectie Rijksmuseum Amsterdam, Inv.nr.: R.12867; collectie Kölnisches Stadtmuseum, Inv.nr.: KSM RM 1928/380; Veiling: Stair Galleries, 549 Warren Street, Hudson, NY 12534, sale 031012, lotnr. 670.
[19] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48027-75; Veiling Mak van Waay, veiling nr. 324, 24-2-1981, lotnr.: 6940. Tevens afgebeeld in: Catalogus PAN Amsterdam, 10 jaar Nationale Kunst- en Antiekbeurs, 3-13 oktober 1996. 's-Hertogenbosch, 1996, p. 162.
[20] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.9714.
[21] Peter van der Most, Historisch Centrum Overijssel, Zwolle; Rien Wols & Hanneke Meulenaars, Projectenbureau BHIC 's-Hertogenbosch; Gerrit Richter, Gelders Archief, Arnhem; Otto Kuipers, Tresoar, Leeuwarden; Nico Vriend & Willem Blok, Noord-Hollands Archief, Haarlem.
[22] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[23] C.W. Fock & R.E.O. Ekkart, 'Johannes de Vos, verwarring rond vier Leidse schilders', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden,* vol. 78 (1986), p. 53-76.

schrift.[24] Deze gegevens overziend zouden de opschriften op de hierboven beschreven notarisloketkast uit de tweede helft van de 17de eeuw kunnen dateren.

4. Datering.

De naaldhouten beschilderde kruisvoetkabinetten dateren mijns inziens tussen circa 1650 en 1750. De vroegste mij bekende vermelding van dergelijke meubels dateert uit 1658 (zie volgende paragraaf). De notarisloketkast uit de collectie van het Fries Museum kan mijns inziens eveneens uit deze tijd dateren. De kruisende kraslijnen op de voorzijde van de deuren ter positionering van de spijkers in de klampen worden in de late middeleeuwen tot in de 17de eeuw veel aangebracht, maar zijn in de loop van de 17de eeuw in onbruik geraakt. Meindersma, die een groot deel van het handgesmede hang- en sluitwerk in Nederland beschrijft, beeldt een aantal deuren af met vergelijkbare kraslijnen, daterend van 1425 tot de 17de eeuw.[25] Ook de handgesmede staartgehengen op deze loketkast zijn kenmerkend voor gotische en vroege renaissance kasten maar raken daarna in onbruik. Tegen het einde van de 17de eeuw worden speunen algemeen toegepast. Op basis hiervan zou de loketkast binnen de hier beschreven groep van naaldhouten kruisvoetkabinetten het vroegste overgebleven exemplaar zijn en omstreeks 1650 dateren.

Gedurende de tweede kwart van de 18de eeuw raakt het kruisvoetkabinet uit de mode en begint men kabinetten met een gesloten onderstel te produceren. Het ladenfront is eerst nog orgelgebogen of vlak, later gebombeerd. Het kruisvoetkabinet blijft echter ook in de chique huishoudens nog de gehele 18de eeuw in gebruik zoals op het Rapenburg te Leiden.[26] In Winschoten (Groningen) wordt nog in 1799 een eikenhouten kabinet op een kruisvoet gemaakt, met in het onderstel drie gebuikte laden.[27]

5. Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers en geografische spreiding.

In de reglementen van de Rotterdamse witwerkers van 18 april 1658 staat wat zij mogen maken en verkopen. Daaronder worden genoemd: ‘Kruiswerken, Onder-Luurkasjes met verdikte Stylen’, en ‘halve Kasjes op Stylen, met gaten en pennen vergaard en met Lysten verciert, alles van week en zagt Hout’.[28] Waarschijnlijk in een poging om hun eis voor meer rechten kracht bij te zetten stappen vijf Amsterdamse meester-witwerkers al twee maanden vóór de publicatie van het Rotterdamse reglement naar een notaris om officieel te laten vastleggen wat hun Rotterdamse

[24] Collectie Taxandriamuseum, Turnhout, België, Inv.nr.: T01345.
[25] K.T. Meindersma, *Achterslot en grendel*. RV-bijdrage, 14. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1994, p. 48, afb. 76: een deur uit 1597 van het raadhuis te Haarlem; p. 63, afb. 132: een 17e-eeuwse celdeur uit de dieventoren te Amersfoort; p. 251, afb. 610, een deur uit de domkerk te Utrecht, 1425-1450.
[26] Zie bijvoorbeeld Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, deel 4a, 1989, p. 321 en p. 323: kabinetten met daarin planken en laden en onderin slechts één lade.
[27] F.J. Veldman, *Het Noordelijke Meubel. Het Groninger kabinet 1780-1850*. Uithuizen: Stichting Freerk J. Veldman, 2009, p. 22.
[28] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam* etc. Rotterdam, Zuid-Blaak: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, 15 augustus 1774, letter E.

broeders allemaal is toegestaan. Zij vermelden: 'kruysvoeten onder luyerkasjens met verdickte stylen' en 'halve kasjens op stylen met gaten en pennen vergaart ende met lijsten versiert'.[29] Het gaat hier om luierkastjes op kruisvoeten. De in deze bron genoemde halve kastjes op stijlen kunnen ook worden geïnterpreteerd als kastjes op een open onderstel. In deze witwerkers-reglementen worden dergelijke technische aspecten als 'kruiswerk' en 'kruisvoet' wel gespecificeerd. In het dagelijks verkeer is de term kruisvoetkabinet daarentegen niet gangbaar, men gebruikte simpelweg de term kabinet. Vermeldingen van kabinetten in witwerkers-winkels uit de late 17de en vroeg 18de eeuw hebben echter naar alle waarschijnlijkheid wel betrekking op kruisvoetkabinetten. Zo is er bij de Amsterdamse witwerkers sprake van kabinetten, te weten bij Abraham Willemsz. in 1698[30] en bij Frans Dircksz. Sluijter in 1728.[31] Uit zijn administratie blijkt dat Sluijter tussen 1706-1720 in totaal 82 kabinetten produceert, in hoogte variërend van 5 tot 7,5 voet. Vijfendertig exemplaren zijn zwart en twee rood verlakt, veertien kabinetten dragen een notenhout-imitatie en een kabinet is uitgevoerd met een olijfhout-imitatie. In Rotterdam is er eveneens sprake van kabinetten, zoals bij witwerker Heyndrick Hasselaar in 1718.[32]

Omdat tussen 1650-1750 een open onderstel met een kruis zo'n standaard-vorm is voor een grote diversiteit aan kasten zal in veel particuliere boedelbeschrijvingen volstaan zijn met de term kast of kabinet, daar waar het in feite om een kruisvoetkabinet gaat. In de Amsterdamse Courant van 29 maart 1704 wordt een inboedel aangeprezen met 'kostelijk geschilderde kabinetten'. In verreweg de meeste gevallen beperkt men zich tot de term kabinet met bijvoorbeeld één lade in het onderstel.[33] Slechts een enkele keer is de beschrijvingen in boedelinventarissen specifiek genoeg, zoals in het geval van een 'cabinetcasgen op een cruysvoet' en een 'cabinetgen op een cruysvoet' in 1673 op het Rapenburg 31 te Leiden.[34] Op de tarieflijst van beurtschippers tussen Den Haag en Nijmegen (1773) is sprake van een verlakt kabinet op een voet.[35] Dergelijke meer gespecificeerde beschrijvingen zijn echter zeldzaam. Daarom is een geografische verspreiding van het kruisvoetkabinet moeilijk vast te stellen aan de hand van contemporaine vermeldingen. Beschilderde naaldhouten kruisvoetkabinetten zijn rond 1700 echter gemeengoed voor de gehele Republiek.

[29] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2285, folio 79. Notaris J. de Winter, 7 februari 1658.
[30] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731, acte nr.: 191.
[31] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr.: 53.
[32] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1931, folio 733-739.
[33] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4b, p. 586-587.
[34] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1988, deel 3a, p. 338-339.
[35] 'No. 72. Ordonnantie op de Vragtloonen voor Beurtschippers varende van Nijmegen en vica versa, 20 october 1773', in: *Keuren en ordonnantien. Van 's Graven-Hage. Van 28 Mai 1736 tot 3 Juny 1803*. 's Graven-Hage: Weduwe J. de Groot en Zoonen, 1803.

3.5.11 Linnen- en klerenkasten (Catalogus Deel 2, p.342-426)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
5. **Geografische verspreiding.**

1. Terminologie.

De kasten die in dit hoofdstuk centraal staan hebben twee of vier deuren. In de kap of in de voet zit regelmatig een kastbrede lade. Achter de deuren bevinden zich legplanken of een tot de bodem reikend hangcompartiment, dan wel een combinatie van die twee. Legplanken dienen voor linnen, kleren en alle andere denkbare zaken, hangcompartiment zullen vooral voor kleren zijn gebruikt.

In de voor dit onderzoek geraadpleegde boedelbeschrijvingen gebruikt men allerlei termen zoals leg-, linnen- of lijnwaadkast en hang- of kleerkast, vaak niet gebaseerd op het model maar op wat er in zit. Zo kunnen deze termen evenzeer slaan op de elders behandelde kruisvoetkabinetten en linnenkabinetten. Zonder verdere specificaties is het dan niet op te maken welk model het kan zijn geweest.

De term kast is gebruikt voor vrijwel ieder bergmeubel met deuren waarin men respectievelijk linnen, kleren en gebruiksvoorwerpen opbergt. Zelden is er sprake van een linnenkast met uitsluitend linnen of een kleerkast met daarin alleen kleren. Zo heeft Catrina Elisabeth Vaick te Weesp (1773) haar jakken in een hangkast. Zij heeft alleen kleren in haar kast.[1] Maar kasten die men met de term kleerkast aanduidt bevatten in de regel eveneens linnen in de vorm van ongemaakt textiel en beddengoed. Omgekeerd zijn er hangkasten waarin alleen leggoed wordt vermeld.[2] Naast linnen en kleren bewaart men legio andere zaken in dergelijke kasten zoals pruiken.[3] Gerrit Bokhove op de erve Schaapdijk bij Almelo (1865) heeft in zijn geverfde kast onder meer kleren, schoenen, hoofddeksels, zilver en een kerkboek.[4] In welgestelde huishoudens en zorginstellingen treft men wel grote kasten aan waarin alleen linnen is opgeborgen zoals de nog in situ zijnde linnenkast in de linnenkamer van Landgoed Singraven in Denekamp, een linnenkast uit Huize Voorstonden bij Brummen[5] en een linnenkast in het Museum Elisabeth Weeshuis in Culemborg.[6] In de meeste gevallen spreekt men in boedelinventarissen echter kortweg van ‘kast’, ongeacht de inhoud. Er is vrijwel altijd enig linnen in opgeborgen.

[1] MI: boedelbank, archiefnr.: 5298.
[2] Zie bijvoorbeeld MI: boedelbank, archiefnr.: 184. In de hangkast van Willem Mathol (1713) zitten gordijnen, tafellakens en valletjes.
[3] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 109 e.v.: D^{e} E. Nethanus,15-5-1754, Hemelum.
[4] Gerrit Bokhove, Erve Schaapdijk, Almelo, 1865. Uit: G.J. Eshuis, ‘Van boerenland tot stadsrand’, in: *Dagblad van het Oosten, (1965),* 20 febr., p. 29.
[5] Nu in privécollectie.
[6] Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: MEW 0887.

Tot slot de term meidenkast. Een dergelijk meubel zou je verwachten in de kamers van dienstmeiden in huizen met personeel. De gepubliceerde inboedels van het Rapenburg te Leiden reppen tussen 1616-1891 in totaal van 87 meiden- of maagdenkamers. In geen van die kamers wordt echter een meidenkast of meidenkist vermeld. Het lijkt er hier eerder op dat de werkgever een meubel ter beschikking stelt. Zo is er in 1650 op nummer 48 sprake van kleren van de meid in een 'wagenschottenkast' in de keuken.[7] In 1661 staat er op nummer 28b in de bovengallerij een lange hangende kast met meidengoed.[8] En in 1844 liggen de dienstbodelakens op nummer 34 in het kabinet op de grote bovenvoorkamer.[9] Pas in de laat 19de eeuw lijkt de term meidenkast in zwang te komen en wel in krantenadvertenties van chique boedelverkopingen[10] om onderscheid te maken met het voorname meubilair uit de meer representatieve delen van het huis. Dat dienstmeiden een eigen kast kúnnen hebben staat wel vast. Op grote boerderijen in Middelstum en Woltersum (Groningen) staan er rond 1900 leg- hangkasten op de deel voor de eerste meid en de eerste knecht.[11] Jonge meiden (12 à 13 jaar) moeten het met een kist stellen. Hun goede kleding hangt bij de vrouw des huizes in de kast. In mei, als veel meiden en knechten van werkgever wisselen, worden ook de kasten verhuist, 'kasthalen' genoemd. De nu in de antiekhandel met meidenkast aangeduide meubels zijn echter zonder uitzondering eenvoudige linnenkasten die in elk sober huishouden dienst kunnen hebben gedaan.

2. Ontwikkeling en diversiteit.

17de eeuw

De oudste bewaard gebleven beschilderde naaldhouten linnenkasten dateren uit 1650-1700. Beschilderde, volledig naaldhouten kasten met van origine twee deuren zijn mij slechts van foto's bekend. Dit zijn de grisaille kast uit het Fries Doopgezind Weeshuis te Zaandam (zie afb. p. 313)[12], en de met vruchtentrossen beschilderde kast, voorheen in de collectie van Andy Warhol.[13] Van beide meubels is de huidige verblijfplaats onbekend. De tweedeurskast uit Kasteel de Cannenburgh in Vaassen is mogelijk beschilderd met Granida en Daifilo uit het herderspel (1605) van P.C. Hooft.[14] De deuren zijn echter van eikenhout. Daarom is deze kast waarschijnlijk niet door een witwerker gemaakt.

[7] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, deel Vb, p. 572.
[8] Op.cit., 1989, deel IVb, p. 671.
[9] Op.cit., 1990, deel Va, p. 171.
[10] Zie bijvoorbeeld het vurenhouten exemplaar in 1896 in Groningen, *Nieuwsblad van het Noorden:* 6-12-1896.
[11] MI: dialectenbank, Middelstum, minuut 15-20; Woltersum, minuut 28-31.
[12] GAZ: Inventaris van het Fries-Doopsgezind Weeshuis (KA 124 A), 23 november 1911, p. 2: 'Groote Zolder: 1 kastje met geschilderde beelden met 95 boeken.'
[13] J. Schipper, 'Vruchtentrossen in grisaille : beschilderde kasten uit Nieuw Nederland en Nederland', in: *Antiek,* jrg. 30 (1995-1996), nr. 3, p. 107-108 en afb. 13.
[14] Collectie Stichting Rijksmuseum Muiderslot, Inv.nr.: C 1949-011.



Naaldhouten kast uit het voormalige Fries Doopsgezind Weeshuis te Zaandam. Grisaille beschildering van Pallas Athena (links) en Hera (rechts). Circa 1650-1700. Huidige verblijfplaats onbekend.

Tijdens de inventarisatie zijn zes 17de-eeuwse volledig naaldhouten beschilderde kasten met van origine vier deuren aangetroffen.[15] De deuren van deze kasten zijn aan de voorzijde vlak met achterop klampen, een constructie die bij witwerkers ook later in de 18de en vroeg 19de eeuw gangbaar blijft. De kasten hebben een overhangende kap of een kaplade met overhangend front. In het midden of onderin bevindt zich vaak eveneens een kastbrede lade. In de regel staan deze kasten op bolpoten. De achterwand bestaat uit een serie verticale planken, met grove gesmede spijkers tegen de romp gespijkerd.

[15] Collectie Fries Museum, Inv.nr: FM 5249 (een vroeg 20ste-eeuwse imitatie van deze kast bevindt zich in het Zuiderzeemuseum: Inv.nr. ZZM 1656); collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2390-43 (verloren) zie: *Catalogus American Kasten.* New York: The Metropolitan Museum of Art, 1991, p. 30, fig. 30; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13183 en ZZM 7252-1962 (deze kast heeft nu twee maar had oorspronkelijk vier deuren); collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.; Veilinghuis De Zwaan, Veiling 23-6-2017, lotnr. 6567.



Vierdeurs kast beschilderd met in grisaille weergegeven vruchtentrossen. Datering: 1650-1700. Maten: H.171 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2390-43 (verloren).

Er is een groep verwante kasten, ten dele van eikenhout, die mijns inziens niet door stedelijke witwerkers is vervaardigd. Binnen deze groep bevinden zich exemplaren met vlakke deuren[16] en exemplaren waarbij er raamwerken op de deuren zijn gespijkerd.[17] Van dit type kennen we ook volledig eikenhouten kasten[18] waaronder een kast in Turnhout uit 1684.

[16] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZMM 5750-56 en ZZM 9127.
[17] Collectie Zuiderzeemuseum, ZZM 5119-55.
[18] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.32570; collectie Taxandriamuseum, Turnhout, België, Inv.nr.: T01354.



Klerenkast voorzien van chinoiserie. Datering: 1740-1760. Maten: H.227,5 x B.167 x D.59 cm. Collectie Stichting Kasteel Keukenhof, geen inv.nr (Catalogus Deel 2, p.373).

18de eeuw

Beschilderde naaldhouten linnenkasten uit de 18de eeuw zijn nauwelijks aangetroffen. In de vroege 18de eeuw zullen kruisvoetkabinetten, die al in de late 17de eeuw furore maken, de rol als bergmeubel hebben overgenomen. Later in de 18de eeuw komen daar linnenkabinetten voor in de plaats. Beide typen zijn in aparte hoofdstukken behandeld.

De tweedeurs hangkast in Kasteel Keukenhof (midden van de 18de eeuw draagt een barok gecontourneerde kap (zie afb. hierboven).[19] Ze heeft van origine knoppen aan de binnenzijde van de deuren en over de breedte van het interieur een houten roede. De hele kast lijkt te zijn gemaakt om kleding in op te hangen. Dergelijke, voor slechts één doel gemaakte kasten zijn echter zeldzaam. Ze komen alleen voor in grote welvarende huishoudens waar men zich voor elke functie een afzonderlijke kast kan veroorloven én waar men genoeg ruimte heeft voor een dergelijke diversiteit aan meubels. Bovendien beschikken deze mensen over meer dan een gemiddelde hoeveelheid textiel waardoor men meerdere bergmeubels nodig heeft. Uit de late 18de eeuw resteert een legkast met oorspronkelijk vijf legplanken.[20] Ze heeft dezelfde kleine proporties als classicistische klepsecretaires[21] en chiffonnières[22] uit die tijd.

[19] Collectie Stichting Kasteel Keukenhof, geen inv.nr.
[20] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5514-46.OV.
[21] SAA: geen inv.nr. Gedateerd 1803.
[22] Zie bijvoorbeeld collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM 15577.

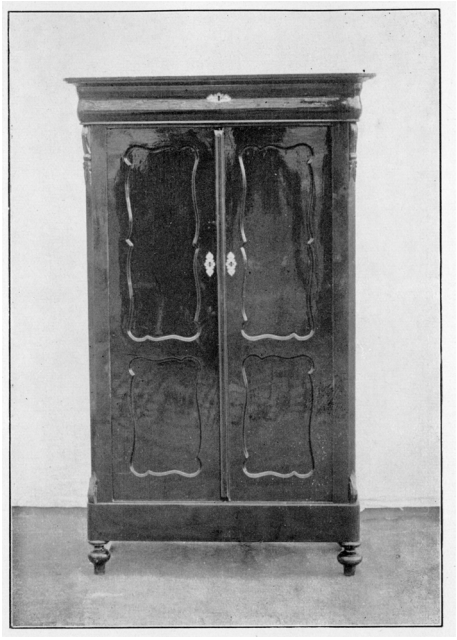
19de eeuw

Uit de vroege 19de eeuw stamt een naaldhouten tweedeurs kast met een vlakke kap en bolpoten,[23] in de antiekhandel ook wel Drentse pastoorskast genoemd. De overgebleven exemplaren zijn in de regel van eikenhout, vaak voorzien van noten-[24] of palissanderfineer, soms in sterpatronen opgelijmd.[25] Men dateert ze in de regel in de late 17de of vroege 18de eeuw. Het hier aangehaalde naaldhouten exemplaar is van origine beschilderd met een mahoniehout-imitatie en dateert daarom op zijn vroegst uit de late 18de eeuw, maar eerder uit de vroege 19de eeuw.

Tussen 1830-1860 dateren twee kleine legkasten met een vooruitspringende kapladen, aan weerszijde geschoord door twee consoles.[26] Van hetzelfde type bestaat een legkast met spitsbogen[27] en een leg- hangkast.[28] Beide dateren uit 1860-1880. In echt mahoniehout uitgevoerde meubels met gotische spitsbogen dateert Van Voorst tot Voorst twintig tot dertig jaar vroeger.[29]

Wat men nu in de regel onder een ‘meidenkast’ verstaat, is in feite een linnenkast voor minderwelgestelden. Het is een legkast met een ojiefvormig gebombeerde kaplade, floraal snijwerk dan wel gedraaide pilasters op de hoeken en geschulpte deuren. Soms is de kap versierd met een kraallijst. Het interieur bevat in de regel vier legplanken, met twee kleine hangladen onderaan de tweede plank van boven. Dit genre rococo-meubels wordt al sinds circa 1840 in mahoniehout geproduceerd.[30] Het vroegst aangetroffen exemplaar, uitgevoerd in beschilderd naaldhout, dateert uit 1860-1865. De overige exemplaren komen uit de periode 1880-1920.[31] Dit model wordt tot circa 1930 gemaakt (zie afb. p.317 boven).[32]

[23] Collectie Bruil & Brandsma antiquairs, Amsterdam, Inv.nr.: 8.
[24] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4514-44.
[25] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.38619-68.
[26] Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: MEW 0812; collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.42935-73.
[28] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[29] J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895*, deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1992-1994, afb. 460, 461, 564.
[30] J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895*, deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1992-1994, p. 655 en 669.
[31] Zie collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-025399 (1860-1865); een exemplaar zonder inventarisnummer (1880-1900); collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.49767-78 (1870-1890), NOM.44463-73 (1880-1900), NOM.50483-79 (1890-1910), NOM.9334.OV (1900-1920).
[32] H. Nijman & Co. G*eschilderde ledikanten, kinderledikanten, enz. laqué meubelen, eiken slaapkamer ameublementen, ledikanten, enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co, september 1931, p. 18; H. Nijman & Co. *Prijscourant van geschilderde en witlaque meubelen, massief eiken slaapkamer ameublementen, kinderledikanten, enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co, april 1931, p. 4.



Als ‘gewone kast’ aangeprezen legkast, in 1931 gemaakt door de H. Nijman & Co. in Rotterdam. Dit type noemt men nu ook wel meidenkast.



Met een mahoniehout-imitatie beschilderde tweedeurs legkast, ook wel meidenkast genoemd, in een arbeidershuisje te Damwoude. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 190611.

Parallel daaraan verschijnt er vanaf 1870 een veel luxere uitvoering van dit rococo type, indertijd aangeprezen als boogkast (zie afb. hieronder).[33] Ze is hoger, op de hoeken voorzien van pinakels en heeft een hoge ver overhangende kuif.[34] Deze kasten zijn als legkast en als leg- en hangkast uitgevoerd. Ze worden eveneens in eiken-[35] of mahoniehout[36] gemaakt en kunnen in dat laatste geval tot twintig jaar eerder dateren.[37]





No. 424.

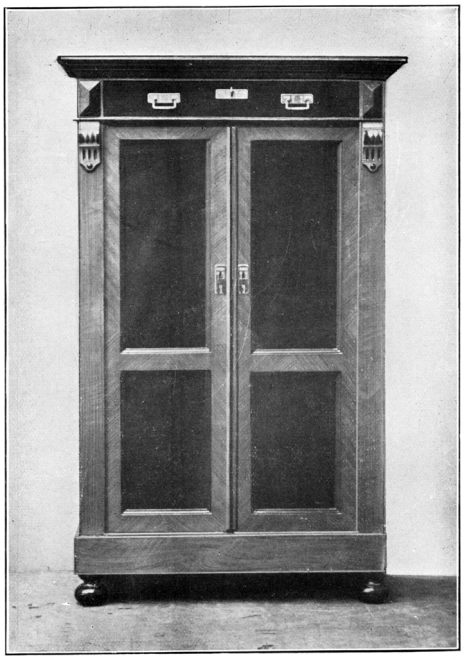
Boogkast.

Mahonie of notenhout geschilderd.
100cm. breed 190cm. hoog f 22.50.
103cm. „ 210cm. „ - 25.--.
Idem echt mahonie.
102cm. breed 205cm. hoog - 55.--.
120cm. „ 210cm. „ - 72.50.
Mindere soorten worden op aanvraag geleverd.

Links een naaldhouten legkast met een beschilderde mahoniehout-imitatie. Datering: 1870-1890. Maten: H.237 x B.138,5 x D.49 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39494-70 (Catalogus Deel 2, p.400). Rechts een als boogkast aangeprezen exemplaar (circa 1880-1890) in meubelmagazijn J.J. Exler.

[33] Zie: *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-75-347, Schiedam, En detail, Export, En gros, Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij.* Schiedam: J.J. Exler, z.j. [1880-1890], p. 30, nr. 424.
[34] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39494-70; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-024850.
[35] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.37865
[36] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.45128-74 en NOM.5513-46 (afgestoten).
[37] J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895*, deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1992-1994, p. 672.

De herwaardering van de renaissance is gedurende de tweede helft van de 19de eeuw zichtbaar in de vormentaal van chic meubilair.[38] De aangetroffen beschilderde naaldhouten kasten in deze stijl dateren echter uit de vroege 20ste eeuw. Uit de periode 1900-1930 zijn er drie legkasten dan wel leg- hangkasten met gecanneleerde pilasters en consoles, diamantvormige appliques en een kuif met gebroken timpaan (zie afb. p.320).[39] Het beslag is in de regel van gestanst ijzeren blik of van zink. Deze meubels zijn gemaakt in een periode dat men zich inmiddels geen witwerker meer noemt maar fabrikant van beschilderde meubels. De gereedschapssporen getuigen er van dat deze meubels vervaardigd zijn in volledig gemechaniseerde werkplaatsen. Diverse uitvoeringen van deze kasten worden aangeprezen in de catalogus (september 1931) van H. Nijman & Co. in Rotterdam (zie afb. hieronder).[40]



Beschilderde naaldhouten legkast met renaissance kenmerken zoals gecanneleerde consoles en diamantvormige appliques uit de meubelcatalogus (september 1931) van H. Nijman & Co. in Rotterdam.

[38] Van Voorst tot Voorst, op.cit.
[39] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.41967-72; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.025853; collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0202-6487.
[40] H. Nijman & Co., *Geschilderde Ledikanten, kinderledikanten, enz. Laqué meubelen, eiken slaapkamer ameublementen, ledikanten enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co., september 1931, p. 17, nr. 3, p. 18, nr. 1.



Leg- hangkast in renaissancestijl. Datering: 1910-1930. Maten: H.230 x B.133,5 x D.52 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.41967-72 (Catalogus Deel 2, p.421).

Vanaf 1900 komen in dergelijke kasten kastrandjes algemeen in gebruik. Ze zijn eerst van geweven katoen of gehaakt, soms van krantenpapier geknipt. Een goed gedocumenteerd voorbeeld uit 1908 betreft dat van Elisabeth Maria Bruigom in Delft.[41] Voor haar uitzet borduurt zij kastrandjes met de opschriften: Handdoeken, Badhanddoeken, Keukendoeken, Theedoeken, Lakens en Sloopen. Kant en klaar in de winkel te kopen kastrandjes worden onder meer van zeildoek en na de Tweede Wereldoorlog meer en meer van plastic vervaardigd.

Tijdens de inventarisatie is een 19de-eeuwse linnenkast gevonden die niet tot het werk van witwerkers behoort.[42] Het betreft een legkast uit circa 1860-1865. De oudst bekende gebruikers wonen in Meghen aan de Maas (N.B.). De fitsen als scharnieren wijzen op een zuidelijke makelij. Het meubel is bovendien gemaakt van wilgenhout en draagt kraanzaagsporen op de achterzijde. Daardoor is de kans groot dat het meubel is gemaakt in een klein bedrijf op het zuidelijke platteland en niet door witwerkers in een stedelijke omgeving.

[41] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.20573.
[42] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43033-73.

3. Beschildering



Interieur met een vrouw aan de naaitafel. Achter haar een kast met mogelijk een grisaille beschilderingen, gezien het feit dat de naden van de planken door de gezichten van de portretkopjes heen lopen. Door: Thomas Wijck. Collectie Städel Museum, Frankfurt am Main, Inv.nr.: 605; RKD: database, nr. 1001161387.

De eikenhouten met snijwerk en intarsia versierde betimmeringen en kasten zoals die zich gedurende de 17de eeuw in Noordwest-Nederland ontwikkelen vertonen alle elementen die we later op beschilderde kasten terugvinden.[43] Rollend lofwerk of een lange jacht op het fries, festoenen op de pilasters, Bijbelse en mythologische taferelen op de panelen, aangevuld met allegorieën op deugden of de vier evangelisten zijn in sommige gevallen zelf op één eikenhouten kast verenigd.[44] Het latere decoratieve schilderwerk op vooral naaldhouten kasten lijkt dus geïnspireerd op het duurdere snijwerk dat al eerder op meubels en op wandbetimmeringen gebruikelijk was.

Dit snijwerk is op vele manieren met verf geïmiteerd. De goedkoopste vorm zijn grisaille beschilderingen, uitgebreider in het hoofdstuk 3.4 behandeld. De enige

[43] K. Sluyterman, *Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1918, p. 95-113. Voor een in intarsia uitgevoerde lange jacht zie een vroeg 17de-eeuwse in kwartiers eikenhout uitgevoerde wandbetimmering, collecte Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7172-47.
[44] J.G. Lugten, 'Marken in de Zuiderzee.' in: *De Opmerker. Weekblad voor architecten, ingenieurs, fabrikanten, aannemers en werkbazen*, jrg. 17 (1882), nr. 26, 1 juli; Zie bijvoorbeeld collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-11448.

twee volledig naaldhouten kasten met een geheel polychroom front tonen Bijbelse voorstellingen uit het oude testament, te weten scènes uit het leven van Simson en mogelijk Christus en de rijke jongeling, gecombineerd met dorpsgezichten en een lange jacht.[45] Getuige de beschrijvingen in de administratie (1707-1719) van Frans Dircksz. Sluijter blijkt het merendeel van zijn kasten echter bruin of zwart te zijn geweest en bestaat de decoratie hooguit uit wat biezen.[46] Het lijkt er daarom op dat de tegenwoordig in musea bewaarde beschilderde kasten de meest gedecoreerde exemplaren zijn uit een veel groter pallet van eenvoudiger beschilderde voorbeelden.

De 18de-eeuwse hangkast uit Kasteel Keukenhof is voorzien van chinoiserie lakwerk, een Europese decoratievorm die ook op 18de-eeuwse naaldhouten kruisvoetkabinetten, hoekkastjes en ladekasten voorkomt. Een laat 18de-eeuwse legkast draagt eveneens een zwart fond maar is voorzien van classicistische decoraties, te weten tandlijsten, biezen en rozetten. Vanaf circa 1800 verschijnen er kasten met een mahoniehout-imitatie. Dit type beschildering wordt op kasten tot in de vroege 20ste eeuw toegepast. Daarnaast raakt in de periode 1820-1830 een lichtgele houtnerf-imitatie in de mode, gecombineerd met roodbruin beschilderde profielen. Zo tekent men in de boedel van Archibald Hope (1821) twee geel beschilderde linnenkasten op.[47] Er is slechts één kast aangetroffen met een dergelijke beschildering.[48] Die komt meer voor op kisten, porseleinkasten, buffetkasten, Huizer buffetten en op kamerdeuren. Weinig kasten zijn van een palissander-imitatie voorzien. Tijdens deze inventarisatie is er slechts één voorbeeld aangetroffen.[49] Deze vorm van beschildering is tussen 1860-1930 tevens toegepast op buffetten, hoekkasten, tafels en penantkastjes. Tot slot zijn er kasten uitgevoerd in een eikenhout-[50] en een notenhout-imitatie.[51] Beide vormen van beschildering worden, samen met de mahoniehout-imitaties, tot in de vroege 20ste eeuw toegepast op een groot aantal meubeltypen.

6. Vermelding in witwerkers-ateliers

In Amsterdam stelt men in 1690 als eerste een witwerkers-proef in. Deze bestaat naast een theetafel uit een blokkast.[52] Sinds 1701 geldt in Rotterdam eenzelfde proef.[53] En ook de Haarlemmer witwerkers-proef (1711) meldt onder meer een

[45] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7252-1962.
[46] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[47] *Catalogus van een zeer gerenomeerden, exquisen en zeer pretieusen inboedel .....alles nagelaten door wijlen den Hoog welgeboren heer, jonkheer Archibald Hope, maandag 10 december 1821, Lange Voorhout*. 's Gravenhage, p. 125, nr. 38 en 43.
[48] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43033-73.
[49] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[50] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.44463-73.
[51] Collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0202-6487.
[52] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte privilegien ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en handelingen der stad Amstelredam: ……etc,* 1748, deel 3, p. 1299, artikel 70, keur van 30 november 1690. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930).
[53] *Extract uyt de Generale Keure en Ordonnantie der Stad Rotterdam Houdende Ordonnantie op het Wit-werken.* Rotterdam: by Pieter van Waasberge, 1717.

blokkast.[54] Hoewel de beschrijvingen per stad verschillen lijkt het te gaan om een kast met twee of vier deuren, een losse kap en een losse voet. De deuren en pilasters zijn voorzien van lijsten. Hoewel de tijdens de inventarisatie aangetroffen kasten altijd wel één of meer van deze kenmerken hebben, is er geen kast gevonden die aan al deze kenmerken voldoet. De meeste kasten zijn eenvoudiger, met vlakke deuren en hebben een losse onder- en bovenkast in plaats van een losse voet of kap. Ook de term 'blokkast' komt alleen voor in teksten aangaande de gildeproeven. In juridische stukken en boedelinventarissen van witwerkerswinkels ben ik die term tot nog toe niet tegen gekomen. Wellicht betreft de blokkast een bewerkelijk of ouderwets model dat men, na de proef afgelegd te hebben, niet meer in die vorm produceert. In Rotterdam spreekt men mogelijk daarom al in 1717 van 'Kassen en Cabinetten met pennen en gaeten vergaert met of sonder lijsten.'[55]

Beschilderde kasten zijn regelmatig vermeld in de boedelinventarissen van witwerkers. In de kelder van het Amsterdamse witwerkers-pand staan twee beschilderde kasten en vier onbeschilderde kasten (1668).[56] Een contract tussen meester-witwerker Abraham Willemsz. en schilder Jan de Vries (1698) spreekt van diverse maten kasten.[57] Kasten horen tot het assortiment zoals dat in 1701 door het Amsterdamse witwerkers-gilde is vastgelegd.[58] In dezelfde stad maakt witwerker Sluijter tussen 1706 en 1720 in totaal 294 kasten, waaronder 29 kleerkasten.[59] Als hij in 1727 sterft heeft hij op de tweede zolder negen kasten en 35 legkasten staan.[60] Ook witwerker Evert van Essen heeft in 1796 een aantal kasten staan in zijn winkel op de Gravenstraat.[61] Toch vormt de kast maar een klein onderdeel van het assortiment van witwerkers. Tafels, ladekasten, kakstoelen en allerlei kleine kastjes en kistjes voor een myriade aan doeleinden maken het leeuwendeel uit. Zo vormen kasten voor Sluijter, over de jaren die zijn administratie bestrijken (1706-1720), slechts 2,5% van zijn totale productie. Vanaf het midden van de 19de eeuw lijken linnen- en kleerkasten, als onderdeel van slaapkamerameublementen, meer furore te maken en worden ze op grotere schaal door witwerkers geproduceerd, zoals tussen 1845-1880 door meester-witwerker Willem Carel Ogreen.

Tot slot zijn er schilders die kasten in hun werkplaats of bij particulieren schilderen. Dit blijkt onder meer uit de administratie van meester-schilder, vergulder en penseelschrijver Cornelis Cornelissen op de Haarlemmerdijk.[62] In juni 1800 vraagt B. Westering hem een kast op te schilderen in zeegroen en parelkleur.

[54] GAH: Toegangsnr.: 16-315, 1711, art. 19; Toegangsnr.: 43, Inv.nr.: 008527K, 1750, art.12. *Keuren ende Ordonnantien der stad Haerlem, Haarlem, 1755-1768, Keuren v. Haerlem,* deel 2, 304 b (schrijnwerkerskeur) en 306 b (witwerkerskeur). Haarlem, [1750].
[55] *Extract uyt de Generale Keure en Ordonnantie der Stad Rotterdam Houdende Ordonnantie op het Wit-werken.* Rotterdam: Pieter van Waasberge, 1717, artikel 1 & 14.
[56] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 3660, folio 220.
[57] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731, acte nr.: 191, notaris: Nicolaas van Loosdrecht, datum 31-10-1698.
[58] Noordkerk, op.cit., p.1300, artikel 79, 9 februari 1701.
[59] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[60] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53, notaris Jan Barels de Jonge, datum 23-1-1728.
[61] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[62] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.

6. Geografische verspreiding.
De kast is naast de stoel en tafel wel het meest voorkomende meubel. Gedurende de periode van onderzoek komen beschilderde kasten in elke plaats voor. Doordat ze vrijwel altijd met de term 'kast' zijn aangeduid is echter niet te achterhalen of het om het in dit hoofdstuk beschreven type gaat. Daarom beperk ik mij tot een aantal grotere steekproeven in de tarieflijsten van beurtschepen en in boedels te Amsterdam, Leiden en de Zuidwesthoek van Friesland.

Beurtschepen
Op 17de-eeuwse tarieflijsten voor goederen, vervoerd per beurtschip, is nog vaak sprake van schrijnwerkerskasten zoals in 1664 tussen Amsterdam en Den Haag,[63] in 1669 tussen Amsterdam, Rotterdam en Den Haag[64] en in 1675 tussen Amsterdam en Bolsward.[65] Hoewel de productie van beschilderde naaldhouten kasten in het eind van de 17de eeuw al goed op gang is, komen ze dan nog zelden voor op tarieflijsten. Waarschijnlijk zijn dergelijke tarieflijsten met enige vertraging geactualiseerd. In de gehele 18de en 19de eeuw komen vuren of beschilderde dan wel vuren beschilderde kasten op de tarieflijsten van beurtschepen voor, zoals in 1741 tussen Amsterdam en Alkmaar[66] en in 1753 tussen Amsterdam en Huizen.[67] Zelden specificeert men het type kast en is er bijvoorbeeld sprake van beschilderde kleerkasten in 1722 op de tarieflijst tussen Amsterdam en 's-Graveland.[68]

Boedels
Na circa 1650 is er in vrijwel elk Nederlands interieur een kast aanwezig, uitgezonderd bij de allerarmsten.[69] Een steekproef in boedelpapieren wijst uit dat beschilderde naaldhouten kasten met daarin textiel en kleren vanaf 1680 eerder regel dan uitzondering zijn in de Amsterdamse huishoudens.[70] De Amsterdamse scheepstimmermansgezel Abraham Oorland (1696) bijvoorbeeld, heeft een beschilderde vurenhouten kleerkasje met daarin lakens en hemden. De specificatie 'kleerkast' of 'linnenkast' wordt echter zelden gebruikt. Vaker gebruikt men de term 'kast'. Deze hebben dikwijls dezelfde inhoud. Zo heeft brandhoutverkoper Hendrik Hogeboom in 1753 een beschilderde vurenhouten kast met daarop een houten

[63] Noordkerk, op.cit., p. 1262.
[64] Noordkerk, op.cit., p. 1529.
[65] Noordkerk, op.cit., p. 1513.
[66] Noordkerk, op.cit., p. 1503-1504.
[67] Amsterdam: Samuel Lamsveld, 1753. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7468).
[68] *Ordonnantie voor de Commissaris, Schippers en Bestelder op Hilversum, 's Gravenland, beyde de Loosdrechten, en Cortenhoef.* Amsterdam: Jan Rieuwertsz., 1722. (SAA: Toegansnr.:15009, Inv.nr.: 7466); Noordkerk, p.1580-1582.
[69] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.727.b: Wijlen Zwaantje Jans Bos, weduwe van Albert Tenteboer, landbouwster, Middewolderwijk, Staphorst, 1834-09-29. Het gehele meubilair van deze vrouw bestaat slechts uit twee oude kisten, twee stoven en vijf stoelen.
[70] Zie bijvoorbeeld SAA: Toegangsnr.: 367.B.P., Inv.nr.: (in chronologische volgorde) 694 (1687), 664 (1706), 674 (1709), 675 (1707), 686 (1713), 711 (1731), 794 (1715), 793 (1716), 683 (1732), 710 (z.j.), 711 (1732), 712 (1732), 714 (1733), 715 (1738), 716 (1738), 717 (1738), 718 (1738), 719 (1738), 706 (1739), 707 (1739), 708 (1739), 720 (1739), 878 (1742). Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3013, 4029, 4350.

zevendelig kaststel. In de kast bewaart hij lakens, slopen, servetten en veel kleding.[71] Getuige een andere beschrijving heeft zo'n kast dikwijls een lade in het interieur en een kastbrede lade in de voet.[72] De beschilderde vierdeurs kast met daarop een schip met het Amsterdamse stadswapen kan aan Amsterdammers hebben toebehoord.[73]

In Leiden komen naaldhouten kasten al vroeg voor zoals een 'vueren etens tresoor' in 1630.[74] Pas vanaf de vroege 18de eeuw neemt het aantal beschilderde naaldhouten kasten significant toe en dat houdt dan twee eeuwen aan: 34 geverfde dan wel beschilderde kasten en zeven linnen- en kleerkasten waaronder een blauw beschilderde kast (1784) op de kleerzolder van nummer 33.[75] Daarnaast blijven de duurdere uitvoeringen van kasten in de panden op deze chique gracht een frequent verschijnsel waardoor het verschil in waarde met de beschilderde exemplaren duidelijk wordt. Zo maakt men op nummer 12 in 1884 de boedel op, waarbij men een mahoniehouten linnenkast op 111 gulden en een geverfde linnenkast op 30 gulden waardeert.[76]

In de Zuidwesthoek van Friesland is gedurende de 18de eeuw de Hollandse kast als opbergplaats voor kleding en linnen populair.[77] In het hoofdstuk over de hangoortafel leerden we dat 'Hollandse tafels' in de Zuidwesthoek van Friesland in 18de-eeuwse inboedels slaat op naaldhouten beschilderd exemplaren. Johan de Haan stelt dat 18de-eeuwse witwerkers in Groningen en Leeuwarden aangeduid worden met 'Hollandse kabinetmakers'.[78] In dat geval zouden de vele Hollandse kasten in de Zuidwesthoek van Friesland niet zozeer in Holland hoeven te zijn gemaakt maar kan de term 'Hollands' ook op beschilderd naaldhout duiden, die ter plaatse zijn gemaakt.

[71] SAA: Inv.nr. 367.B.P., Inv.nr.: 706.
[72] SAA: Inv.nr. 367.B.P., Inv.nr.: 989.
[73] R. van der Neut, 'Kasten met verve', in: *Tableau Fine Arts Magazine*, (1998), 4-13 April.
[74] Op. cit., 1989, deel 4b, p. 576.
[75] Op. cit., 1988, deel 3a, p. 412.
[76] Op. cit., 1989, deel 4a, p. 227.
[77] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 19: Folio 8 e.v., 23-11-1727, Claas Heineman in leven notaris en organist, Koudum: In de Agterkamer: Een grote Hollandse kast met daarin onder meer mutsen en kindergoed; Folio 104 e.v., 15-11-1731, Jacobs Lieuwes en Hath Sijmes, boer, Warns: Twee Hollandse kasten in de grote kamer; Folio 204 e.v., 9-12-1738 Femme Sijthjes, Warns (ten noorden van): Een Hollandse kast voor 3 gulden; Folio 207 e.v., 29-1-1739, Sjoerd Jacobs, Hemelum: In het middenkamertje een Hollandse kast met lakens en slopen; Folio 312 e.v., 8-1-1744, Feijke Jans en Lids Nolles, Nijenga: Een Hollandse kast. Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20: Folio 21 e.v., 8-4-1746, Abe Eelkes Reijnders, Koudum: In de agterkamer een Hollandse kast met daarin onder meer vijf lakens; Folio 30 e.v., 15-4-1746, Rintie IJges en Sioertke Jottjes, echtlieden, Kolderwolde: Een Hollandse kast met daarin onder meer een borstrok; Folio 165 e.v., 19-10-1759, Wijbe Lieuwes en Jacij Gerbens, echtlieden, Koudum: Een Hollandse kastje; Folio 219 e.v., 27-4-1763, Sipke Pieters Deijnum en Eelk Martens, echtlieden, boer van beroep, Wiske onder Koudum: Een Hollandse kast daarin beddengoed; Folio 253 e.v., 12-7-1769, Claasje Alberts en Age Sibes/Sibles grootschipper, Koudum: Een gladde Hollandse kast met daarin onder meer herenkleding; Folio 340 e.v., 28-11-1780, Sijbren Roelofs, slager, Koudum: Een Hollandse kast, daarin onder meer zes bedlakens en twee Noord-Hollandse vrouwenkappen en op dezelfde kast een groot bont stel; Folio 346 e.v., 6-3-1782, Trijntje Jantjes en Douwes Krijns, echtlieden, Oudega: Een Hollandse kast met daarin onder meer veel vrouwenkleding, een wit Spaans kinderdekentje en drie Duitse vrouwenmutsen; Folio 353 e.v., 5-8-1783, Jan Ottes en Wiep Cornelis, echtlieden, Hemelum: Een Hollandse kast.
[78] J. de Haan, *'Hier ziet men uit paleizen', Het Groninger Interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Groninger Historische reeks, nr. 31. Assen: Van Gorcum, 2005, p. 334.

Toch moeten er ook kasten uit Amsterdam zijn ingevoerd getuige de vermelding van een 'Amsterdammers schilderde Cast' in 1681 te Workum.[79]

Sietse ten Hoeve stelt dat 17de- en 18de-eeuwse beschilderde interieurs met vruchtfestoenen, allegorieën op de deugden, marmeringen en hout-imitaties zijn aangetroffen in Hindeloopen, Molkwerum, Workum, Warns, Makkum, IJlst, Terherne, Morra en Heeg.[80] Het is te verwachten dat ook beschilderde kasten in deze provincie op een dergelijke wijze zijn beschilderd. Dit is echter kenmerkend voor geheel Noordwest-Nederland.

Naast de term kast gebruikt men in Zuidwest-Friesland de term 'kevij' oftewel kevie of keeft.[81] De verschillende compartimenten daarin kunnen zijn aangeduid met 'hoofd' en de laden met de term 'uithaal'.[82] In deze kasten is de diversiteit aan spullen groter. Ze bevatten naast kleding en linnen vaak ook serviesgoed, zilver en geld. Keeften zijn in de regel van eikenhout gemaakt en blijven tot 1700 onbeschilderd. Daarna komen er steeds meer beschilderde exemplaren waarvan alleen het snijwerk nog van eikenhout is, de rest is van naaldhout. De aangetroffen exemplaren dragen resten van een oranje en smaragdgroen fond.

[79] S.J. van der Molen, *De Hindelooper Wooncultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: A.J. Osinga N.V., 1967, p. 25; S.J. van der Molen, 'Hylpen en Norge: picturaal gezichtsbedrog', in: *Ta de Fryske folkskunde.* Groningen: Frysk Institut, 1974, p. 67.
[80] S. ten Hoeve, *Heeg, een dorpsgezicht.* Leeuwarden: Monument van de Maand, 1995, p. 24, Hoofstuk: Een hooischippershuis.
[81] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, 4b, p. 575: Rapenburg, nr. 26.
[82] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0082: Bauck IJges, weduwe van wijlen Sibolt Sibolts Groot Schipper te Hindeloopen, 5-3-1733; Pijtter Sioerds, 30-1-1734.

3.5.12 Linnenkabinetten (Catalogus Deel 2, p.427-475)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**

1. Terminologie.

De linnenkabinetten die hier centraal staan, hebben een bovenkast met twee deuren. Daarachter bevinden zich drie à vier legplanken waaraan meerdere kleine laden kunnen hangen. De onderkast bevat drie tot vijf kastdiepe schuifladen en staat op korte poten. Voor dit type gebruikt men aanvankelijk niet de term linnenkabinet maar kortweg kabinet of cabinet. Oorspronkelijk worden met deze van origine Franse term in de 17de eeuw allerlei kleine vertrekken, in eerste instantie pronkvertrekken, als onderdeel van een appartement aangeduid. Daarnaast gebruikt men de term voor vrijwel elke soort kast, zoals verzamelaarskasten en kruisvoetkabinetten. Als rond 1725-1750 het in dit hoofdstuk behandelde kasttype steeds populairder wordt, blijft men daarvoor de term kabinet gebruiken. Zeker tot het einde van de 18de eeuw wordt dit type voornamelijk aangeduid met de term cabinet of kabinet.

Slechts zelden zijn boedelinventarissen zo uitgewerkt dat duidelijk wordt om welk model kabinet het gaat. De beschrijving van de inbreng van Pieter de la Court Az. bij zijn huwelijk met Geertruida Jacoba de Bije in 1748 is wel specifiek genoeg. Hier spreekt men van een onderkabinet met laden en een bovenkabinet met planken, dus een linnenkabinet in de huidige zin van het woord.[1]

Pas vanaf de laat 18de eeuw raakt de term linnenkabinet in het spraakgebruik ingeburgerd. Zo adverteren de Rotterdamse makelaars A. Jolles en J. Cos in 1797 met een inboedel waarbij zij de term linnenkabinet gebruiken.[2] Kort daarop wordt in de Oprechte Haarlemse Courant een ‘fraai ambonshouten linnen kabinet’ aangeprezen.[3] Een vroeg voorbeeld van het gebruik van de term linnenkabinet in de literatuur komt van Stronck in 1801: ‘Verstandige vrouwen zijn zegeningen des hemels; maar, echter, vrouwen, die altoos in boeken, en nimmer aan het linnen kabinet, op de kinderkamer, of in de keuken te vinden zijn, zouden mij toch niet zeer

[1] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4a, p. 314.
[2] *Rotterdamse Courant:* 1-7-1797.
[3] *Oprechte Haarlemse courant:* 9-6-1801.

behaagen.'[4] Barones de la Motte Fouqué gebruikt de term in 1819, als ze het over een met sleutel afsluitbare linnenkabinet heeft.[5]

In de boedelinventarissen van het Meertens Instituut komen tussen 1676-1898 in totaal 933 kabinetten voor. Daaronder wordt slechts één kabinet als linnenkabinet gespecificeerd en wel dat van winkelier Aaltje Lintholm in Medemblik (1833).[6] Uit latere geschriften blijkt dat de term linnenkabinet, zei het spaarzaam, ingeburgerd raakt. Kerkhof heeft het in 1845 over de kamerjapon van zijn overgrootvader die hij nog steeds in een lade van het linnenkabinet bewaart.[7] Tenslotte gebruikt Ten Kate de term vier jaar later in zijn verhaal *Het klaverblad van Vieren*, waarin hij een linnenkabinet beschrijft met in een van de laden een fonkelnieuwe pop, gekleed in een roodzijden japon, een kanten muts en echte krullen.[8] Maar al die tijd blijft men voor ditzelfde type meubel voornamelijk de term kabinet gebruiken. Zo komt de term linnenkabinet in de vele voor de bewoningsgeschiedenis van Het Rapenburg in Leiden bijeengebrachte boedelinventarissen helemaal niet voor, men spreekt steevast van kabinet, ook waar het om een type kast gaat dat wij nu een linnenkabinet noemen.[9]

2. Ontwikkeling en diversiteit.

Voor dit onderzoek zijn 21 linnenkabinetten grondig bestudeerd. De constructie van de bovenkast van de oudste beschilderde naaldhouten linnenkabinetten is hetzelfde als dat van zijn oudere broertje, het kruisvoetkabinet.[10] Deze is opgedeeld in een boven- en onderhelft. De beide helften zijn met elkaar verbonden door tegen de binnenzijden opgelegde pen- en gatverbindingen. Andere kenmerken die we al bij het kruisvoetkabinet aantreffen blijven eveneens in gebruik, zoals een vlakke kap,[11] het schootgrendel- of schootveerslot met een trapeziumvormige dekplaat en corresponderende sluitkram, de taps toelopende speunen en de constructie van de deuren. Die bestaat uit verticale planken, aan de achterzijde bijeengehouden door klampen. Alleen staat deze bovenkast niet op een open onderstel, zoals bij het kruisvoetkabinet. Het onderstel is inmiddels opgevuld met drie of meer laden.

Tussen 1750-1850 blijft de bovenkast opgedeeld in een boven- en onderhelft, daarna gaan de witwerkers, steeds meer met losse zijwanden, kap en achterwand werken. Vanaf circa 1740 doet de gewelfde kap ook bij de witwerkers-kabinetten zijn

[4] C.W. Stronck, *De pligten der samenleeving: een volksboek*. Uitgegeven door de Maatschappij tot nut van't algemeen. Amsteldam: C. de Vries, H. van Munster en Zoon en Johannes van der Hey, 1801, p. 303.
[5] Barones Karolina de la Motte Fouqué, Geb. van Briesz, 'De Kloostertuin.' in: *De geestenwereld: geschiedenissen en verhalen*. Rotterdam: Mensing & Van Westreenen, 1819, p. 153.
[6] MI: archiefnr.: 3397/3.
[7] H. Kerkhoff, 'Schetsen uit mijne reisportefeuille.', in: *Boekzaal der geleerde wereld: en tijdschrift voor de Protestantsche kerken in het Koninkrijk der Nederlanden*. Amsterdam: De erven D. onder de Linden en Zoon, 1845, p. 460.
[8] J.J.L. ten Kate, 'Het klaverblad van vieren.' in: *Bemint elkander.* Amsterdam: W.C.H. Willems, 1849, p. 8.
[9] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992. Zie bijvoorbeeld deel 3a, p. 401.
[10] G.D.J Schotel, *Het Oud-Hollandsch Huisgezin der Zeventiende Eeuw*. Haarlem, 1868, p. 12.
[11] Collectie Restauratie-atelier Van Asten.

intrede,[12] waarschijnlijk vanaf circa 1760 aangevuld met een rocaille kuif en vanaf de late 18de eeuw een classicistische urn. Deze urn is bij drie van de bestudeerde kabinetten geflankeerd door uit hout gesneden bladerbogen.[13] Daarbij is een enkel of dubbel gebuikte onderkast in zwang. Het kabinet in het Huis van Brienen op de Herengracht 284 te Amsterdam weerspiegelt de daaropvolgende laat 18de-eeuwse classicistische mode met zijn vlakke front en ajour gezaagde galerie bovenlangs de kap.[14] Een variatie op dit laat 18de-eeuws model vormt een vroeg 19de-eeuws prentenkabinet waarbij de onderkast geen laden maar twee deuren bevat.[15] Achter deze onderdeuren bevinden zich kort boven elkaar uitschuifbare schappen. In uitgeschoven toestand rusten zij op de klampen aan de binnenzijde van de twee deuren. De deuren worden in open positie gehouden met ijzeren haken.

Om een witwerkers-linnenkabinet op een schrijnwerkers-product te laten lijken is het front van de bovendeuren in drie gevallen uitgediept. Daarbij heeft men rondom een brede rand laten staan om de suggestie van een echt raamwerk te wekken.[16] In andere gevallen is dit raamwerk er los opgespijkerd.[17] Op deze manier lijkt het alsof de deur is gemaakt van een raamwerk, op de hoeken vergaard met pen- en gatverbindingen, waarin een los paneel is gevat.

In de tweede helft van de 19de eeuw zien we een diversificatie aan modellen en een teruggrijpen op eerdere stijlen maar met nieuwe constructies, materialen en gereedschappen. Het in de 18de eeuw ontwikkelde linnenkabinet met gewelfde kap, gecontourneerde raamwerken in de deuren, gebuikte onderkast en geschulpt schort blijft tot ongeveer 1900 in productie.[18] Tot dit type kast behoort ook het exemplaar uit Zieuwent. Deze is in 1892 door de plaatselijke timmerman Hendrikus Papenberg vervaardigd.[19] De kast is gemaakt van eikenhout uit die regio en draagt sporen van een kraanzaag, die in West-Nederland al in de vroeg 17de eeuw in onbruik raakt. De kast wordt hier genoemd om het contrast te illustreren met linnenkabinetten van witwerkers uit grote plaatsen.

Kabinetten met een vlak frontaal front, taps toelopende poten[20] en kabinetten met bovenlangs ajour gezaagde galerietjes[21] zoals die zich in het laat 18de-eeuwse classicisme ontwikkelen, worden nog tot 1900 geproduceerd. Daarnaast vervaardigt men in de tweede helft van de 19de eeuw linnenkabinetten met voor die tijd typerende stijlkenmerken als kraalgedraaide lijsten[22] en gedraaide zwarte zuilen aan

[12] Collectie Gemeentemuseum Den Haag, Inv.nr.: OHO-2002-0001.
[13] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZM 16453; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3181-44.
[14] Collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: HdK 125.
[15] Collectie Antiek d' Eglantier, Amsterdam.
[16] Collectie Openluchtmuseum Erve Kots, Lievelde; collectie Antiek d'Eglantier in Amsterdam; Particuliere collectie, Hilversum.
[17] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM-16453; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3181-44 en
[18] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44688 en NOM.48641-76; particuliere collectie Zieuwent.
[19] Hendrikus Papenburg (13 oktober 1863 - 24 mei 1925).
[20] Collectie Antiek d'Eglantier in Amsterdam.
[21] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-025935.
[22] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.

weerszijde van de deuren.[23] Daaronder bevinden zich ook toog- of boogkabinetten zoals het exemplaar van het Zuiderzeemuseum uit 1860-1880.[24] Vurenhouten boogkabinetten zijn echter al in de 18de eeuw in Amsterdam in gebruik zoals in 1778 bij Catharina Tulleken.[25]



Naaldhouten linnenkabinet voorzien van chinoiserie. Datering: 1740-1760. Maten: H.226,5 x B.161 x D.57 cm. Collectie Gemeentemuseum Den Haag: Inv.nr.: OHO-2002-0001 (Catalogus Deel 2, p.430).

[23] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-025398. In 1830 wordt een bruinhouten latafel met zwarte houten pilasters, als 'nieuwmodisch' gekwalificeerd. Zie: MI: boedelbank, archiefnr.: 3390/97: Genees-, heel- en vroedmeester Johan Jacob Feijerabend, Medemblik.
[24] Zie voetnoot 22.
[25] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 399.

3. Beschildering.

Het oudste aangetroffen linnenkabinet (1730-1750) draagt een wortelnoten-imitatie gecombineerd met schelp- en waaiermotieven, dus nog geheel in de barokke mode.[26] Andere vroege kabinetten (1720-1760) zijn voorzien van chinoiserieën (zie afb. p330).[27] Tien van de 21 kabinetten zijn van oorsprong beschilderd met een mahoniehout-imitatie.[28] Deze beschildering wordt kort na 1800 gemeengoed en blijft tot rond 1900 in zwang. Een late uitzondering is het linnenkabinet dat in 1980 op de zolder van wagenmakerij Luteijn, in Koudekerke (Zeeland) is aangetroffen. Die draagt een duidelijke 20ste-eeuwse bloemmahonie-imitatie.[29] In de tweede helft van de 19de eeuw komen wortelnoten-imitaties wederom in de mode, nu gecombineerd met zwarte randen en lijsten.[30] Tegen het einde van de 19de eeuw grijpt men terug op de 17de eeuw met palissanderhout-imitaties zoals op het kabinet uit Zieuwent (1892). Vanaf circa 1900 komt de gekamde eikenhout-imitatie steeds veelvuldiger voor. We treffen deze beschildering op de bestudeerde kabinetten oorspronkelijk[31] en als overschildering aan.[32] Op dit punt is het linnenkabinet uit 1900 bijzonder.[33] Dit draagt van origine een eikenhout-imitatie en is nadien verbouwd en overgeschilderd tot een Staphorster spinde. Dit is mijns inziens een indicatie dat Staphorsters vanaf die tijd hun eigen identiteit belangrijker gaan vinden dan het pronken met stadse meubels.[34]

In boedelinventarissen van witwerkers- en schilders-werkplaatsen wordt vanaf 1750 regelmatig de kwalificatie ‘gladhouten’ gebruikt. Net als bij de hangoortafels hoeft dat niet te slaan op echt hout maar kan dat evengoed betrekking hebben op een geschilderde hout-imitatie. Zo heeft Lambertus Simis het in zijn boek *Grondig onderwijs in de schilder- en verwkunst* uit 1801 over ‘gladhout- en marmerschilderen.’[35] Dat kabinetten zo zijn beschilderd blijkt in 1833 uit de boedelbeschrijving van molenmakersbaas Jan Vroon uit Medemblik bij wie op zolder een gladhouten geverfd witwerkers-kabinet staat.[36] Op Texel is in de 19de eeuw eveneens sprake van ‘een gladhouten geschilderd kabinet’.[37] Bij de vermelding van

[26] Collectie Restauratie-atelier Van Asten.
[27] Collectie Gemeentemuseum Den Haag, Inv.nr.: OHO-2002-0001; Veiling Sotheby’s Amsterdam, 28 september 2000, lotnr. 268; Groninger Museum, Inv.nr.: 1933.0679*; Schlösser Augustusburg und Falkenlust, Brühl, Duitsland, Inv.nr.: F-II-7/200/F213.
[28] Zie o.a.: collectie Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.3181-44; collectie Zaans museum, Inv.nr.: ZM-16453; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.6439-1958 en ZZM-025935; collectie Openluchtmuseum Erve Kots, Lievelde.
[29] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 124340.
[30] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44688 en NOM.48641-76 en de overschildering op het kabinet uit de collectie van het Zaans Museum, Inv.nr.: ZM-16453.
[31] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50218-78.
[32] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50218-78.
[34] J. Hooikammer en H. Piena, ‘The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800-2000’, in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, 14-15 November 2008*. Amsterdam: Stichting Ebenist, p. 38-50.
[35] L. Simis, Grondig *onderwijs in de schilder- en verwkunst*, etc. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1801.
[36] MI: boedelbank, archiefnr.: 3363/108.
[37] W. Eelman, *Museumstuk: Een bijzonder bedbankje met een verhaal*. De Waal: Cultuurhistorisch Museum Texel, 2009, p. 10.

'gladhouten' meubels kan het daarom evengoed om een geschilderde hout-imitatie gaan.

Het overgrote deel van de linnenkabinetten draagt van oorsprong zo'n eenvoudige 'gladhouten' imitatie en geen figuratieve voorstelling. Slechts één van de bestudeerde kabinetten[38] heeft van origine geen hout-imitatie maar een lichtkleurig geelgroen fond, mogelijk gecombineerd met biezen, rozetten, urnen en meanders, zoals bij de originele beschildering op een hoekkast uit dezelfde periode goed te zien is.[39]

4. Datering.

Er is slechts één kabinet aangetroffen dat van origine een notenhout-imitatie droeg. Van de 21 bestudeerde linnenkabinetten is dit waarschijnlijk het oudste. Het heeft een vlak front en dateert mijns inziens vanaf 1730. Een notenhout-imitatie blijft tot 1770 nog heel gebruikelijk. De Amsterdamse schilder Jan van Rijn beschildert meubels en 'noteboomt' daarbij veel, getuige zijn administratie uit 1764.[40] Mahoniehout-imitaties komen bij hem niet voor. Ook de Alkmaarse meester-witwerker Justus Snijders produceert in 1767 nog alleen genoteboomde meubels.[41]

De latere dubbel en enkel gebuikte kabinetten dragen zonder uitzondering een mahoniehout-imitatie, met als vroegst mogelijke datering 1770. Het merendeel van deze kabinetten is echter veel later en stamt uit de vroege 19de eeuw, zoals het exemplaar in het Zaans Museum.[42] Mascini-Bangert stelt op basis van hun beschildering met groene fonds en historiserende scènes dat deze kabinetten uit de 19de eeuw dateren.[43] Nu weten we dat deze kabinetten tussen 1770-1850 zijn gemaakt en dat de beschildering waarop Mascini-Bangert doelt overschilderingen zijn van 1900 en later.[44] Een aantal van deze met historiserende scènes overschilderde meubels is met de initialen KP gesigneerd.[45] Slechts een mij bekend meubel met een dergelijke beschildering draagt een volledig signatuur, te weten: P.W. Derksen.[46] Waarschijnlijk gaat het hier om de reclameschilder Petrus Wilhelmus Derksen (1884-1964).

[38] Collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: HdK 125.
[39] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 3038.
[40] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 1154-1157.
[41] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[42] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM-16453.
[43] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 79 en 111.
[44] Zie ook: Veiling Christie's Amsterdam, 20-11-2000, lotnr.: 35. Eerder geveild bij Oprechte Veiling Haarlem, 13-12-1988, lotnr.: 4194.
[45] Een hangoortafel in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum (Inv.nr.: NOM.5424.OV-1940); een hangoortafel in de collectie van het Zuiderzeemuseum (Inv.nr.: ZZM 7065); een hoge hoekkast en twee linnenkabinetten ieder in afzonderlijke particuliere collecties.
[46] Veiling Christie's Amsterdam, 14 en 15 december 2004, lotnr.: 357.

Het merendeel van de bestudeerde linnenkabinetten is veel later vervaardigd dan men op grond van hun vormgeving zou vermoeden. Zo hebben veel kabinetten vlakke schaafsporen en vierkante of rechthoekige dekplaten op de schootgrendelsloten, draadnagels en rechte speunen. Op basis van deze combinatie van fenomenen dateren ze vanaf de late 19de eeuw. Als voorbeeld dient het frontale kabinet met een ajour gezaagd galerietje, in de collectie van het Zuiderzeemuseum.[47] Dit zou op basis van zijn vormgeving rond 1800 kunnen dateren. De hier zo even aangehaalde technische aspecten wijzen echter eerder op een laat 19de-eeuwse datering. Twee van de bestudeerde kabinetten moeten zelfs rond 1900 zijn gemaakt, getuige onder andere de vlakbanksporen.[48] De productie van beschilderde naaldhouten linnenkabinetten lijkt daarom pas in de vroeg 20ste eeuw te stagneren.

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Er zijn diverse gildenkeuren van witwerkers waarin gesteld wordt dat kabinetten tot het assortiment behoren, zoals die van Haarlem in 1750[49], van Rotterdam in 1782[50] en van Utrecht in 1788.[51] Gezien de datum van deze gildenkeuren kan het daarbij gaan om de hier bedoelde linnenkabinetten.

In de Alkmaarse timmer-, wit- en schrijnwerkers-affaire van meester Justus Snijders en zijn zoon bevinden zich in 1767 onder de witwerkers-waren twee genoteboomde kabinetten en een klein kabinet, terwijl vader en zoon bij de schilder Hessel Wassenaar ook nog twee kabinetten hebben staan.[52] Een genoteboomd kabinet kost twintig gulden en is daarmee onder de beschilderde meubels het duurste type. Ter vergelijking, voor een echt notenhouten kabinet betaalt men bij dezelfde heren bijna zes keer zo veel, te weten 115 gulden.

Op zijn tekening uit 1788 van het witwerkers-pand op de Gravenstraat 22 toont Herman Schouten (1747-1822) in het interieur een linnenkabinet met in de onderkast drie laden.[53] Bij meester-witwerker Evert van Essen in de Gravenstraat in Amsterdam staan in 1796 acht kabinetten waaronder vijf witwerkers-kabinetten en een onafgemaakt exemplaar.[54] Kastemaker en witwerker Hendricus Ridders op de Oudezijds Achterburgwal bij de Hoogstraat[55] in Amsterdam heeft in 1799 onder het ‘witwerkers geschilderd goed‘ een kabinet en onder het nog ‘ongeschilderde goed’ een groot kabinet.[56] Bij deze vermeldingen van kabinetten in witwerkers-ateliers kan het gaan om een linnenkabinet. Zeker is dat in 1805 wanneer er geadverteerd wordt

[47] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-025935.
[48] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44688 en NOM.48641-76.
[49] *Keuren en Ordonnantien der stad Haerlem*, 1755, deel 2, p. 306*:* ‘alle soorten van Vuuren Huyskasten, Tafels, Kabinetten, Slaapbanken, Koffertjes, enz.’
[50] GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 239.
[51] UA: Toegangsnr.: 708-1, Inv.nr.: 79 bis.
[52] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr..703, acte. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[53] SAA: Inv.nr.: 010001000549.
[54] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[55] Nu Oude Hoogstraat geheten.
[56] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.

met een witwerkers-winkel op de Noordermarkt te Amsterdam waarin naast bureaus, secretaires en latafels tevens 'fijngeschilderde' linnenkabinetten aanwezig zijn.[57]

6. Geografische verspreiding.

Bij het schetsen van de geografische verspreiding van beschilderde naaldhouten linnenkabinetten staan we voor de moeilijkheid dat het bij de vermelding van een kabinet in een boedelinventaris vóór 1750 niet zeker is dat het om een linnenkabinet gaat. Ook de vermelding van een kabinet, in bronnen daterend na 1750, kan nog heel goed op bijvoorbeeld een kruisvoetkabinet slaan. Verder is het bij de vermelding van een kabinet zonder verdere specificaties niet zeker dat dit beschilderd is. Bij de vermelding van een 'vuren kabinet' is dat wel het geval. Er zijn in dit onderzoek geen aanwijzingen gevonden dat naaldhouten meubels onbeschilderd zijn gebruikt. Daarom beperk ik mij zoveel mogelijk tot de vermeldingen van beschilderde en vurenhouten kabinetten en tot de periode waarin het hier bedoelde linnenkabinet in zwang is.

Beurtschippers

Behalve dat het linnenkabinet vanaf het midden van de 18de eeuw tot het einde van de 19de eeuw in het merendeel van de woningen in gebruik is, komen ze in die periode op vrijwel alle tarieflijsten van beurtschepen en trekschuiten voor. Zo worden er in 1741 tussen Amsterdam en Alkmaar tarieven vastgelegd voor het transport van een beschilderde kas of kabinet.[58] In de vrachtgeldlijst tussen Marrum, Nijkerk en Leeuwarden uit 1795 wordt onder andere een vuren kabinet gespecificeerd.[59] Tussen de steden Den Haag en Utrecht spreekt men in 1799 tarieven af voor het per beurtschip bezorgen van een witwerkers-kabinet.[60] Een tarieflijst voor de trekschuiten tussen Sneek en Leeuwarden in datzelfde jaar vermeldt vuren kabinetten.[61] In de lijst van goederen van Amsterdam naar Hasselt uit 1807 staan de kosten voor een vurenhouten kabinet gespecificeerd.[62] Voor de beurtschepen tussen Alkmaar en Amsterdam worden in 1851 vele soorten meubels opgesomd en van vrijwel elke type tevens een witwerkers-variant zoals een witwerkers-kabinet.[63] In de

[57] *Amsterdamse Courant:* dag-editie, 16-2-1805.
[58] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam.* Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, derde stuk, 6e deel, 2e boek, p. 1503-1504.
[59] *Reglement en Artikelen voor de schippers te Marrum, voor een vaste beurtscheepen van de dorpen Marrum en Nijkerk op Leeuwarden vica versa.* Daarin: *Reglement en Taux der vragtgelden voor de Schippers van Marrum en Nijkerk op Leeuwarden, vice versa.* (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 538).
[60] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 311: Ordonnantie op de Vragt- en Bestelloonen, tusschen de Stad Utrecht en den Haag. Overeengekomen op 19-2-1799.
[61] *Lyst der vragtloonen voor de trekschippers van Leeuwarden op Sneek & vice versa.* Leeuwarden: H. Post, 1799. (HCL: Inv.nr.: L121h).
[62] SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7460.
[63] *Reglement en Vracht-Lijst tusschen de Steden Amsterdam en Alkmaar.* Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1851. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 73248).

lijst van Amsterdam naar Hattem, Heerde, Eepe, Vaassen, en Apeldoorn uit 1858 is eveneens de transportprijs voor een vurenhouten kabinet gespecificeerd.[64]

Recente literatuur inzake wooncultuur

Dibbits illustreert de opkomst van het kabinet vanaf het eerste kwart van de 18de eeuw in plaatsen als Doesburg, Maassluis en Delft.[65] Schuurman stelt dat het kabinet in Weesp en het omliggende Weesperkarspel bij boeren rond 1760 in zwang komt.[66] Kamermans vindt dat het kabinet in de Krimpenerwaard, of althans de term, in het midden van de 18de eeuw in gebruik raakt.[67] In Hoorn treft Schram in 18de-eeuwse boedelinventarissen regelmatig kabinetten aan.[68] De hier aangehaalde auteurs specificeren echter niet om welke type kabinet het gaat in de door hun aangehaalde bronnen. Hierdoor is hun werk in dit verband niet bruikbaar.

Inboedels

In de boedelinventarissen, bijeengebracht door het Meertens Instituut, komen tussen 1689-1898 in totaal 85 geverfde, 24 verlakte, negen gelakte en acht beschilderde kabinetten voor. De meeste daarvan bevinden zich in Maassluis (49) gevolgd door Medemblik (25), Maasland (15), Weesp (14), Lichtenvoorde (13), Doesburg (5) en Twisk (2). In Oirschot, Rosmalen en Geldermalsen komt slechts één vermelding voor. De vijf tussen 1802-1839 vermelde witwerkers-kabinetten in Medemblik en het witwerkers-kabinet te Maassluis zullen eveneens naaldhouten beschilderde exemplaren zijn geweest. Een onbekend deel van al deze kabinetten zijn linnenkabinetten. Pas bij een uitgebreidere beschrijving, zoals die van het Chinees gelakt kabinet met drie laden in 1789 bij Anthony van Marken, schepen in Weesp, wordt enigszins aannemelijk dat het om het behandelde type gaat.[69]

In de gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden staat bij 20 kabinetten dat ze geverfd, en bij twee exemplaren dat ze geschilderd zijn.[70] Van veertien kabinetten wordt vermeld dat ze verlakt zijn, waaronder zeven zwart verlakte exemplaren. De vroegste stamt uit 1729.[71] Verder worden er vijf witwerkers-kabinetten vermeld.[72] Een exemplaar uit 1811 heeft, getuige de beschrijving, in de

[64] SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7460.
[65] H.C. Dibbits. *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800.* Nijmegen: Uitgeverij Sun, 2001, p. 104-105.
[66] A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*. Proefschrift. Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1990, p. 279.
[67] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 77.
[68] L. Schram, 'Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18e eeuw.', in: *West-Frieslands Oud & Nieuw*, 58e bundel (1991), p. 132-137.
[69] MI: boedelbank, archiefnr.: 5208
[70] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht.* Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.
[71] Idem, deel 4b, p. 582.
[72] Idem, deel 5b, p. 694 (1762); deel 5a, p. 303 (1771); deel 4b, p. 682 en 683 (1811); deel 3b, p. 582 (1823).

bovenkast vier planken en in de onderkast vier laden en is van het type zoals hier behandeld.

Net als de meeste inwoners van Noordwest-Nederland hebben witwerkers tussen 1750-1900 in hun eigen inboedel een of meerdere beschilderde naaldhouten kabinetten. Zo bezit meester-witwerker Klaas van Beijeren in de Prinsenstraat te Amsterdam in 1798 een witwerkers-kabinet met kleren en beddengoed. Op het kabinet staat een vijfdelig Japans kaststel. Daarnaast heeft hij nog een oud witwerkers-kabinet.[73] Ook de Amsterdamse witwerker Gerrit Leusink in de Korte Keizer Dwarsstraat 2 heeft in 1808 een beschilderd kabinet met daarop vijf geschilderde pleistervazen.[74] Uit een steekproef rond 1800 blijkt dat de Amsterdamse witwerkschilders Theodorus Antonius Egthuijsen, Hendrik Hoepeling, Carel Fromont, Hendrik Isaac Vroormans, Jan ter Brugge en Carel Ridders allemaal een beschilderd kabinet in huis hebben.[75]

Op Texel komen in de 19de eeuw diverse beschilderde kabinetten voor zoals een bruin verlakt kabinet in 1813,[76] een witwerkers-kabinet in 1862,[77] een witwerkers-kast en een grenen kabinet in 1869,[78] en beschilderde kabinetten in 1870,[79] 1871,[80] en 1890.[81] Uit een steekproef in de eerste helft van de 19de eeuw blijken er in Staphorst diverse kabinetten te staan, zowel bij vermogende als minder vermogende lieden, te weten bij een predikant, een grutter en een klompenmaker.[82] Kabinetten zijn ook gemeengoed in Zuidwest-Friesland, een streek waar tot nog toe alleen de keeft aandacht kreeg. Bij de executeur Willem Seijda te Koudum staat in 1762 een kabinet in huis, gevuld met beddengoed, zilverwerk en een bijbel.[83] Later treffen we kabinetten aan in Hindeloopen (1782),[84] en in Hemelum (1783).[85] Mr. Adrianus van Loon te Hindeloopen heeft in 1792 twee kabinetten waarvan een met twee deuren, achter die deuren drie laden en in de onderkast drie grote laden.[86] Hier gaat het duidelijk om een linnenkabinet.

Uit het voorgaande is af te leiden dat een beschilderd linnenkabinet vanaf circa 1730 in gebruik raakt en dat dit tot het einde van de 19de eeuw zo blijft. Gedurende 1780-1850 is het type bovendien zo algemeen dat het in iedere plaats voorkomt.

[73] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[74] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 7031.
[75] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6940; 3539; 6256; 4017; 3659; 5949.
[76] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4921.
[77] NHA: Toegangsnr.: 186, Inv.nr.: 20/22/3605.
[78] NHA: Toegangsnr.: 186, Inv.nr.: 20/32/306.
[79] NHA: Toegangsnr.: 186, Inv.nr.: 33/311.
[80] NHA: Toegangsnr.: 186, Inv.nr.: 20/34/673.
[81] NHA: Toegangsnr.: 186, Inv.nr.: 19/53/2555.
[82] HCO: Toegangsnr.: 122, Inv.nr.: 3509; 3517; 3525.
[83] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20: folio 212 e.v.
[84] Tresoar: Toegangsnr.:13-20, Inv.nr.: 0078: folio 168 e.v.
[85] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20: folio 353 e.v.
[86] Tresoar: Toegangsnr.:13-20, Inv.nr.: 0078.

3.5.13 Porseleinkasten (Catalogus Deel 2, p.476-520)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling, diversiteit en datering.**
3. **Beschildering.**
4. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
5. **Geografische verspreiding.**
6. **Porselein-hangkastjes.**

1. Terminologie.

In dit hoofdstuk is de nu gangbare term porseleinkast gehanteerd. Dat is niet de enige term die men in het verleden gebruikt. Onder een tin-, porselein-, glazen- en theekast verstaat men in de periode van dit onderzoek (1600-1930) regelmatig hetzelfde type meubel.

De term **tinkast** gebruikt men tegenwoordig voor een kast met een open opzet. In Groot-Brittannië, Ierland en de Verenigde Staten wordt deze aangeduid met de term *dresser*. Niet in Nederland. Hier stond de tinkast algemeen bekend als een servieskast[1] met ruitjes. Soms gebruikt men een tinkast inderdaad voor tin zoals bijvoorbeeld in Amsterdam (1754) waar men er tinnen borden, lepels, een bierkan en een tinnen theeketel in bewaart.[2] In de regel echter staan er allerlei soorten serviezen en vaatwerk in, gemaakt van eenvoudig aardewerk of porselein[3] tot zilveren vaatwerk zoals bij welvarende Groningse boeren.[4] Onder tin- en glazenkasten wordt in diverse bronnen één en hetzelfde type meubel verstaan.[5] Zeven kasten in de inboedels van het Meertens Instituut heten daarom 'glazen-of tinkast'. Eén exemplaar wordt als 'porselein- of tinkast' aangeduid.[6] Kamermans vindt in de Krimpenerwaard (1788) 'een porceleyn oft tinne kast'.[7]

Uit diverse bronnen blijkt dat tinkasten ruitjes hebben. In Leeuwarden (1771) is sprake van een olijfkleurige tinkast met dertien ruitjes.[8] Teenstra (1853) spreekt van tinkasten met glazen deuren.[9] Ook Kamermans attendeert ons op een tinkast met ramen in de Krimpenerwaard.[10] Tot slot geeft Top (1893) een beschrijving van een vaste tinkast in de woonkamer van een kapiteinshuis in Pekela*:* 'In den zijwand van 't

---

[1] P. Marin, *Dictionnaire françois et hollandois,* vol. 1. 6e druk. Amsterdam: D.J. Changuion, 1793, p. 66.
[2] SAA: Toegangsnr.: 367.B.P., Inv.nr.: 684.
[3] Zie bijvoorbeeld: '1 tinkast met porcelein' bij Tjeerd Gerbens Andringa op de Koehool onder Oosterbierum (*Leeuwarder Courant:* 4 en 8-4-1817).
[4] W. van Houten, *Vrijmoedige gedachten over de thans hangende Graanwetten*. Amsterdam: Gebroeders Diederichs, 1835, p. 11; W. van Houten, *De Nederlandsche Handel-Maatschappij, haar bestaan en werking, enz.* Rotterdam: J.W. van Leenhoff, 1838, p. 55.
[5] P. Marin, *Dictionnaire hollandais-français et français-hollandais*. 5e druk. Amsterdam: D.J. Changuion, 1782, p. 463.
[6] MI: boedelbank, archiefnr.: 194, datum: 14-8-1752, persoon: Pieter den Exter, Maassluis.
[7] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 78.
[8] *Leeuwarder Courant:* 13 april 1771.
[9] M.D. Teenstra, *De kinderwereld: ernst en luim : ontleend uit de spelen van kleine en groote kinderen door hunnen speelmakker*. Groningen: J. Oomkens J.Zoon, 1853, p. 54.
[10] Kamermans, op.cit.

vertrek merken wij een kast met glazen deur op. 't Is de 'tinkaste'. Zij bevat een schat aan aardewerk…….'.[11] Toch maakt men in diverse boedelverkopingen onderscheid tussen porselein- en tinkasten.[12] Mogelijk houdt dit puur en alleen verband met hetgeen er in die specifieke kasten staat opgesteld, eerder dan met het model van de kast zelf.

In de loop van de 18de eeuw verliest tin in het huishouden steeds meer terrein ten gunste van grès kannen, Delftse eetbordjes en porseleinen thee- en koffiegoed. Bey schetst dat de overgang van tin naar porselein in Limburg gedurende de 19de eeuw plaatsvindt.[13] Het tin in de tinkast maakt dan gaandeweg plaats voor keramisch pronkgoed. Desondanks blijft de naam tinkast nog lang aan het meubel kleven, ook al is de inhoud inmiddels veranderd.[14]

Met de term **porseleinkast** duidt men eveneens een kast met ruitjes aan, achter de ruitjes meest witgeverfde planken, soms met goud geschilderde randen, of met een kantje erlangs. Afhankelijk van de welvaart van de eigenaar en de plek in het huis pronkt er achter die ruitjes ofwel eenvoudig aardewerk, zoals in de keuken, ofwel kostbaar servies zoals in de nette kamer.[15] In welvarende huishoudens kan dit porselein en zilverwerk zijn.[16] In Leiden bijvoorbeeld, op het Rapenburg nr. 28c, wordt in 1780 een porseleinkast beschreven met bovenin vier planken waarop maar liefst 385 stukken porseleinen staan uitgestald. In de onderkast achter deurtjes staan nog eens 43 stukken servies en 69 stukken goedkoper aardewerk.[17] Bij boeren kan je er in de late 18de eeuw tevens bestrikte bruiloftspijpen in aantreffen.[18]

Slaan de termen tin- en porseleinkast op de inhoud, de destijds meer gangbare term **glazenkast** slaat, in de 18de eeuw en later, op een kast met ruitjes[19] met daarachter, net als bij een porseleinkast, witgeverfde planken, soms met vergulde randen.[20] De glazenkast is qua inhoud vergelijkbaar met de porseleinkast en vaak gevuld met mooi servies[21] zoals porselein of zilverwerk.[22] Zo bevindt er zich

[11] H.J. Top, *Geschiedenis der Groninger Veenkoloniën*. 2e druk. Veendam: E.E.A. Mulder, 1893, p. 252.
[12] *Leeuwarder Courant:* 24-2-1787. Boedelverkoping aan de Roozengracht in Harlingen; *Rotterdamsche Courant:* 17-05-1817. Boedelverkoping aan de oostzijde van de Oude Delft, wijk 1, nr. 73.
[13] J. Bey, *"Onze woning moet om ons passen." Huiselijkheid en inboedel in Limburg in de negentiende eeuw.* Doctoraalscriptie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 2000, p. 50 en 89.
[14] B. Dubbe, *Tin en tinnegieters in Nederland.* Zeist: W. de Haan, 1965, p. 124-126.
[15] 'Onze moedertaal. Bijval (1)', in: *De Gids: algemeen cultureel maandblad*, vol. 4 (1840), p. 204.
[16] Ch.G. Salzmann, *Eerste onderwijs in de zedenleer voor kinderen*. Amsterdam: M. Schalekamp, 1803, p. 16.
[17] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4b, p. 681-682.
[18] J.J. Grabner, *Brieven over de Vereenigde Nederlanden*. Haarlem: A. Loosjes Pz., 1792, p. 350: Agttiende brief.
[19] A. Boxman, *Voorbereidings-lektuur tot gezelschappelijk vermaak, of Keur van minbekende,* enz. Gorinchem: Jacobus Noorduyn, 1821, hoofdstuk 140, p. 77
[20] 'Huwelijksfeesten. Schets uit de 18e eeuw', in: *Zaanlandsch jaarboekje voor het jaar 1842,* vol. 2. Zaandijk: J. Heynis Tsz., 1842, p. 64.
[21] 'Over de zucht naar oudheden in onze dagen, en wat eigenlijk de ware oudheid is', in: *Geldersche volks-almanak voor het jaar 1838,* vol. 4. Arnhem: C. A. Thieme, 1838, hoofdstuk 3, p. 84.
[22] 'Sententie tegens Hendrina Wouters, wegens eene gelijke misdaad, 1746.' in: J. Koning, *Geschiedkundige aanteekeningen, betrekkelijk de lijfstraffelijke regtsoefening te Amsterdam,* enz.

in de daagse kamer van Abe Doedes in Koudum (1741) in een glazenkast een zilveren beker en dito theebus.[23] In de binnenkamer van Gerrijt Claases in Hemelum (1764) staat een glazenkast met eveneens een zilveren beker en een theebus.[24] In het lijtshuis van Age Sibes, grootschipper in Koudum (1769), staat een porseleinkast en in de spijskamer van het grote huis heeft hij een glazenkast. In beide kasten staat een zilveren theebus.[25]

Daar waar hij de 18de- en vroeg 19de-eeuwse Zaanse wooncultuur beschrijft gebruikt Geuns (1842) de termen glazenkast en porseleinkast door elkaar voor één en hetzelfde meubel.[26] Dat een glazenkast feitelijk een porseleinkast is onderschrijft ook Van der Molen tijdens zijn onderzoek naar het Amelander interieur.[27] In de boedel van Abe Eelkes Reijnders uit Koudum (1746) beschrijft men een 'porceleine glasekast'.[28] Dit is dus eigenlijk een glazenkast met porselein.

Patriotten en Orangisten

Deze kasten, de trots van menig huishouden, zijn tijdens de gewelddadigheden tussen de orangisten en patriotten dikwijls het mikpunt van geweld. Zo worden bij Onder-Major Swarts te Arnhem op 2 augustus 1783 al zijn glazen stuk gesmeten, en zijn tinkast geruïneerd.[29] Het Corps Jagers gooit op 9 april 1787 van Cornelis van den Berg te Schoonrewoerd niet alleen de vensterruiten in maar ruïneren tevens zijn porseleinkast.[30] Plunderende militairen in Den Bosch vernielen op 5 november 1787 alle ruiten van het huis van Jan Dusemos in de Handboogs Boogaart en vernielen ook zijn tinkast.[31] Dat juist deze kasten worden vernield, is waarschijnlijk het gevolg van het feit dat in deze tijd in porseleinkasten vaak serviezen met prinsgezinde ofwel patriottische decoraties staan.[32] In het laat 18de-eeuwse Vlaardingen prijkt er in de porseleinkast van de orangist C.W. Stomman een 'zilveren Prins Willem', geflankeerd door twee pauwenveren.[33] Het vernielen van andermans porseleinkast, het hart van het huishouden, lijkt een moedwillige poging om elkaars politieke overtuiging te wreken.

Amsterdam: Johannes van der Hey en Zoon, 1828, p. 188; 'Het Vetpriezen', in: *Nederlandsche Volks-almanak*, vol. 1 (1834), p. 84.

[23] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0019, folio 265 e.v., datum: 30-10-1741.

[24] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 234 e.v., datum: 7-6-1764.

[25] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 253, datum: 12-7-1769.

[26] B. Geuns, *Beschrijving van Zaandam*. Amsterdam: J. C. van Kesteren, 1842, p. 92.

[27] S.J. van der Molen, 'In Amelander binnenhuisjes', in: *De Vrije Fries*, vol. 50 (1970), p. 65.

[28] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20, folio 21 e.v. 8-4-1746.

[29] *De politieke kruyer,* volume 2. Amsterdam: J. Verlem, 1784, p. 808.

[30] J.A. de Chalmot, 'De gebeurtenissen in 1787 enz. voorgevallen', in: *Verzameling van placaaten, resolutien en andere authentyke stukken*, deel 49. Campen: J.A. de Chalmot, 1793, p. 267.

[31] A.J. Vereyk, 'Verhaal der plunderingen in 's Bosch voorgevallen op den 8, 9 en 10 november 1787', in: C.R. Hermans, *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Braband,* deel 2. s' Hertogenbosch: Demelinne, 1841, p. 154.

[32] Voor een Patriottisch servies zie: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.36348-66, voor een Prinsgezind servies zie: NOM.37334-68 t/m NOM.37337-68.

[33] P.J. Kikkert, *Familie-herinneringen uit de jaren 1811, 1812 en 1813*. Vlaardingen: J.F.C. Brückwilder, 1864, p. 20. Het gaat hier waarschijnlijk om een munt met de afbeelding van koningstadhouder Willem V.

2. Ontwikkeling, diversiteit en datering.

De porseleinkast maakt in de vroege 18de eeuw dezelfde ontwikkeling door als het kabinet. Eerst had het een voet of open onderstel zoals bij een kruisvoetkabinet. Zo staat bij Abe Eelkes Reijnders te Koudum (1746) op de bovenkamer aan de straatkant een 'porceleine glasekast met een voet'.[34] Vervolgens krijgt dit type kast bovenin dit onderstel een of twee, soms orgelgebogen, laden.[35] Tenslotte verdwijnt rond 1730-1750 het open onderstel helemaal en wordt het een gesloten onderkast met laden of deurtjes.[36]

Tijdens deze inventarisatie zijn er geen naaldhouten, beschilderde porseleinkasten op een open onderstel gevonden, zoals bij een kruisvoetkabinet. De meeste exemplaren hebben een onderkast met deurtjes. Twee exemplaren, waaronder één miniatuur, hebben laden.[37] Het in- en uitschuiven van laden onderin een porseleinkast zorgt waarschijnlijk voor te veel roering in de kostbare inhoud erboven. Daarom zijn de meeste porseleinkasten met deurtjes uitgevoerd.

Binnen de porseleinkasten met onderdeurtjes zijn twee typen aan te wijzen: die met een getoogde en die met een vlakke kroonlijst. Beide typen bestaan naast elkaar en zijn lang geproduceerd. Ze zijn zowel uitgevoerd met een vlak front als met overhoekse zijden. De glazendeuren hebben meestal twaalf ruitjes. De deuren en de overhoekse zijden bestaan meestal uit een raamwerk. In de onderdeuren steekt een los paneel. Dit in tegenstelling tot diverse linnenkabinetten en buffetten waar de deurtjes bestaan uit verticale planken, achterlangs bijeengehouden door klampen of aan de voorzijde door een opgespijkerd raamwerk.

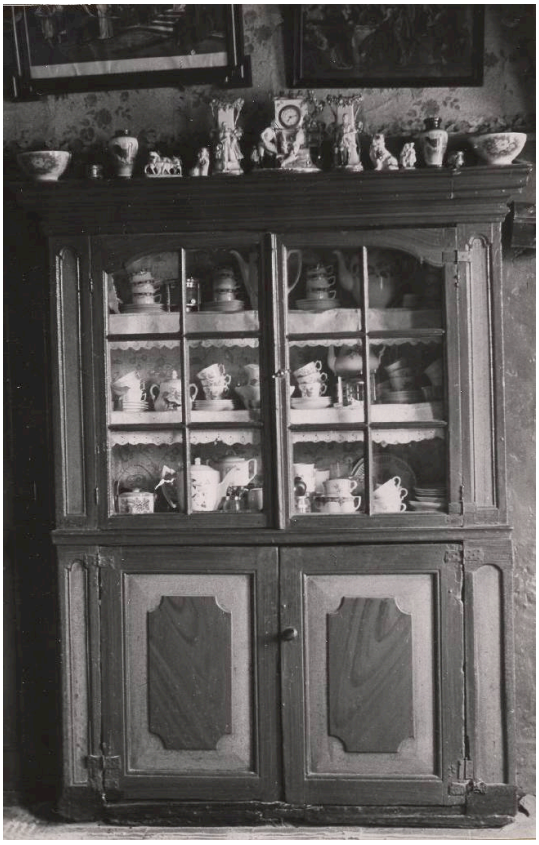
Onder de beschreven porseleinkasten zijn die met een getoogde kroonlijst verreweg in de meerderheid, te weten negen exemplaren. De vroegste voorbeelden kunnen, gelet op hun grove gesmede spijkers, de vlinderscharnieren en de barokke vormgeving van de kroonlijst, uit de vroege 18de eeuw dateren. Maar een miniatuur porseleinkast met het jaartal 1760 heeft ook zo'n barokke kroonlijst.[38] Het exemplaar van Linköpings Universet is door zijn originele beslag van W. Tottie, de notenhout-imitatie waarmee het kabinet van origine is uitgemonsterd, het orgelgebogen front en de rocaille kuif tussen 1750-1770 te dateren. Tot de 19de eeuw blijft een getoogde kroonlijst populair.[39]

Een klein aantal van de porseleinkasten heeft een vlakke kroonlijst. Ook deze lijken een lange periode (1700-1890) te zijn gemaakt. Twee vergelijkbare porseleinkasten hebben een ver overhangende kroonlijst, overhoekse zijden en

[34] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20: folio 21 e.v. datum: 8-4-1746.
[35] Zie een eikenhouten porseleinkast op kruisvoet: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.37328-68.
[36] Zie een mahoniehouten gefineerde porseleinkast: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.46140-74.
[37] Collectie Carl Malmsten Furniture Studies, Linköpings Universet. Voor de miniatuur zie: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.21434.
[38] Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: 5415.
[39] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21276-54 en NOM.41113-71.

kussens met ingevouwen hoeken op de panelen.[40] Een derde exemplaar werd tijdens veldwerk aangetroffen in Schoonebeek, Drenthe.[41]

Een ander type binnen de categorie porseleinkasten heeft pilasters die de boven- en onderdeuren flankeren. Het beschreven exemplaar kan vroeg 18de-eeuws zijn. Een vergelijkbaar en waarschijnlijk later vervaardigd exemplaar is tijdens veldwerk aangetroffen in Oud-Schoonebeek (Drenthe) (zie afb. hieronder).

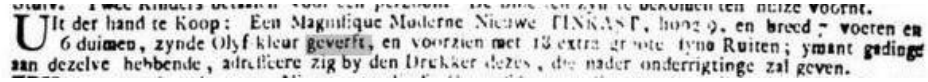


Beschilderde porseleinkast (1730-1760) met een vroeg 20ste-eeuwse hout-imitatie op de deuren in het interieur van een keuken te Schoonebeek. Foto de Boer, Coevorden, na 1954, nr. 366. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4177.

[40] Collectie Museum Sorgdrager, Inv.nr. SGE 2001; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43939-73.
[41] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4195: Bruin geschilderde vurenhouten glazenkast met vier deuren. Opname van april 1946 te Oud Schoonebeek.

3. Beschildering.

Er zijn geen aanwijzingen dat de aangetroffen porseleinkasten van origine een decoratieve of figuratieve beschildering dragen. Zij volgen in grote lijnen de modekleuren die we op andere beschilderde meubels aantreffen. Een aantal van de vroegste exemplaren heeft van oorsprong een (olijf)groene kleur.[42] Een in die kleur geverfde kast is in 1771 te koop aangeboden in de Leeuwarder Courant.


Uit der hand te Koop: Een Magnifique Moderne Nieuwe TINKAST, hoog 9, en breed 7 voeten en 6 duimen, zynde Olyf kleur geverft, en voorzien met 13 extra groote fyne Ruiten; ymant gadinge aan dezelve hebbende, adreſſeere zig by den Drukker dezes, die nader onderrigtinge zal geven.

Advertentie met een olijfkleurige tinkast met dertien ruiten. Bron: *Leeuwarder Courant*, 13 april 1771.

Een ander exemplaar lijkt van origine een groenblauwe kleur te hebben.[43] De uit 1760 daterende miniatuur porseleinkast in de collectie van Vereniging Hendrik de Keyser lijkt van origine blauw te zijn geweest.[44] Uit dezelfde periode dateert een exemplaar met een wortelnoten-imitatie.[45] Daarop volgt een lange periode van mahoniehout-imitaties, in de late 19de eeuw gevolgd door eikenhout-imitaties. [46]

Een deel van de porseleinkasten is rond 1900 overschilderd met een groen fond en allerlei historiserende details.[47] Binnen deze categorie vallen ook de porseleinkast in het Broekerhuis te Broek in Waterland, beschilderd met molens en mogelijk Bijbelse scènes (zie afb. p.343),[48] het exemplaar in het Museum Bisdom van Vliet[49] en een

porseleinkast uit de inboedel van prinses Juliana en prins Bernhard, beide laatste met wapens van steden en personen die geen onderling verband lijken te hebben.[50]

[42] Olijfgroen: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50949-79; Groen: collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, Inv.nr.: 9104.
[43] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.32690-61.
[44] Collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: 5415.
[45] Collectie Carl Malmsten Furniture Studies, Linköpings Universitet.
[46] Collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Inv.nr.: 0911-2716.
[47] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21276-54, NOM.41113-71 en NOM.28712-58.
[48] Ansicht kaart getiteld *Broek in Waterland. Interieur van het Broekerhuis*. Uitgeverij P. Heijloo, nr. 37618, jaar 1912.
[49] Collectie Museum Bisdom van Vliet, Haastrecht, Inv.nr.: 4175.
[50] Sotheby's, veilingcatalogus, maart 2011, lotnr. 75 (Juliana- en Bernhardveiling).



Een ansichtkaart met het interieur van het Broekerhuis in Broek in Waterland met een porseleinkast, waarschijnlijk historiserend overschilderd. Uitgeverij. P. Heijloo, nr. 12 37618, afstempeling 1912, collectie Gerard Wever.

4. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Porseleinkasten, of welke term men er ook voor gebruikt, komen niet veel voor in de boedelbeschrijvingen van witwerkers-ateliers. In Amsterdam maakt meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter drie servieskasten, waarmee mogelijk hetzelfde is bedoeld.[51] Bij zijn overlijden in 1727 telt men vier glazenkasten, een op de vierde zolder en drie in het voorhuis.[52] Meester-witwerker Klaas van Beijeren heeft in 1798 onder zijn winkelgoederen op de kleine kamer een beschilderde tinnenkast staan.[53] De in Alkmaar werkzame witwerker Justus Snijders heeft in 1767 onder zijn witwerkers-waren een porseleinkastje van twee gulden, het equivalent van € 19,-, en drie grotere porseleinkasten van elk vijftien gulden, € 141,- nu.[54] Wellicht is het kleine exemplaar een hangkastje en zijn de drie grote kasten staande porseleinkasten.

Vanaf circa 1700 is een porseleinkast een algemene verschijning in de gehele Republiek. De indruk bestaat dat de witwerkers-porseleinkast niet, zoals de theetafel, de salons van het patriciaat heeft weten te veroveren. Bij hen komen wel beschilderde naaldhouten porseleinkasten voor, maar dan in de keuken of op de kamers van het personeel. In de representatieve ruimten kiezen zij voor een noten- en later een mahoniehouten exemplaar.

[51] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[52] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53. Notaris Jan Barels de Jonge, Datum: 23-1-1728.
[53] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[54] RAA: Toegangsnr.:180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.

5. Geografische verspreiding.

Uit alle geraadpleegde boedelbeschrijvingen blijkt dat de porseleinkast weliswaar in elke welvaartsklasse voorkomt maar dat het in geen van die klassen een wijd verbreid meubel is. Slechts circa tien procent van de inboedels maakt er melding van. In de boedelinventarissen uit een aantal kleinere plaatsen verspreid over het land, ontsloten door het Meertens Instituut, worden in de periode 1704-1849 in totaal 128 **tinkasten** vermeld. Vijftien exemplaren zijn vast, mogelijk als onderdeel van een wandbetimmering. Zo heeft een royaal buitenhuis te Jorwert een betimmering met een bedstede in het midden en een kleren- en tinkast elk aan een kant.[55] Bij vijf exemplaren staat vermeld dat ze beschilderd zijn, twee zijn er geverfd waarvan er een van grenen is.[56] Ook in Leiden aan Rapenburg nr. 43 komt in 1702 in de grote keuken een beschilderde tinkast voor.[57] Claas Heineman, notaris en organist in Koudum, heeft in zijn voorkamer een tinkast met twee zoutvaten, een mosterdpot met lepeltje, twee bekers, twee koppen, een kistje, en een riem met de inscriptie Janeke Aarts Anno 1623.[58] Al deze voorwerpen zijn van zilver.

In de boedelinventarissen van het Meertens Instituut komen tussen 1713-1880 in totaal 259 **porseleinkasten** voor, 32 zijn er vast. Bij zes exemplaren wordt aangegeven dat er porselein in zit. Bij vier exemplaren worden raampjes in de deuren vermeld. Een exemplaar wordt 'porseleinkabinet' genoemd en heeft acht 'spiegelglazen'.[59] Bij negen exemplaren, alle te Weesp, is aangeduid dat ze beschilderd zijn. Daarnaast zijn er vijf geverfd waarvan er een kast in Medemblik is 'genotenboomd'.[60] Dibbits illustreert dat de porseleinkast in Maassluis vanaf 1744 gangbaar wordt, na een vroege vermelding in 1678. Ook in Doesburg komen porseleinkasten voor zoals bij een commies (1753), een graankoopman (1762) en een koopman (1793).[61] Van Koolbergen stelt dat tin- en de porseleinkast in en rond Weesp in het begin van de 18de eeuw het eerste onder de middenklasse populair wordt, de rijken volgen kort daarop en na 1730 ook de boeren.[62] Kamermans meldt voor wat betreft de Krimpenerwaard dat de glazenkast sterk verbreid is onder minder vermogenden, en ook onder de rijke boeren. De tinkast komt voornamelijk voor bij rijkere lieden en de porseleinkast, althans de term, uitsluitend bij de rijkste middenstander en ambtsdragers.[63]

[55] *Leeuwarden courant:* 31-1-1784.
[56] MI: boedelbank, archiefnr.: 196, datum: 28-8-1762, persoon: Cornelis van Linden, Maassluis.
[57] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6b, p. 861.
[58] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0019, folio 8 e.v., datum: 23-11-1727.
[59] MI: boedelbank, archiefnr.: 5235, datum: 27-12-1721, persoon: Arnoldus Hinloopen, Weesp.
[60] MI: boedelbank, archiefnr.: 3389/84, datum: 23-11-1829, persoon: Jan Claasz Smit, Medemblik.
[61] H.C. Dibbits. *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800.* Nijmegen: Uitgeverij Sun, 2001, p. 104-105.
[62] H. van Koolbergen, *Aards geluk: de Nederlanders en hun spullen van 1550-1850*. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 1997, p. 138, 143.
[63] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 156.

In de boedelinventarissen van het Meertens Instituut staan tussen 1645-1895 in totaal 383 **glazenkasten** vermeld, waarvan 25 vast. Bij acht exemplaren wordt aangegeven dat er porselein in staat. Zeven zijn beschilderd en twintig geverfd waaronder een die wordt gekwalificeerd als 'ouderwets blauw' (1806).[64] Het gaat hier waarschijnlijk om Pruisisch blauw dat in het midden van de 18de eeuw populair is maar dat in de vroege 19de eeuw heeft plaatsgemaakt voor mahoniehout-imitaties.

Geverfde glazenkasten komen overal voor, ook in Leiden. Daar, in 1759 op het Rapenburg nr. 67, staat op de knechtskamer een geverfde glazenkast.[65] Ook in de Zuidwesthoek van Friesland worden in de 18de eeuw de termen porselein-, glazen- en tinkast door elkaar gebruikt en blijkt er grosso modo hetzelfde in te staan als in de rest van Nederland, te weten aardewerk, porselein, en zilveren voorwerpen.

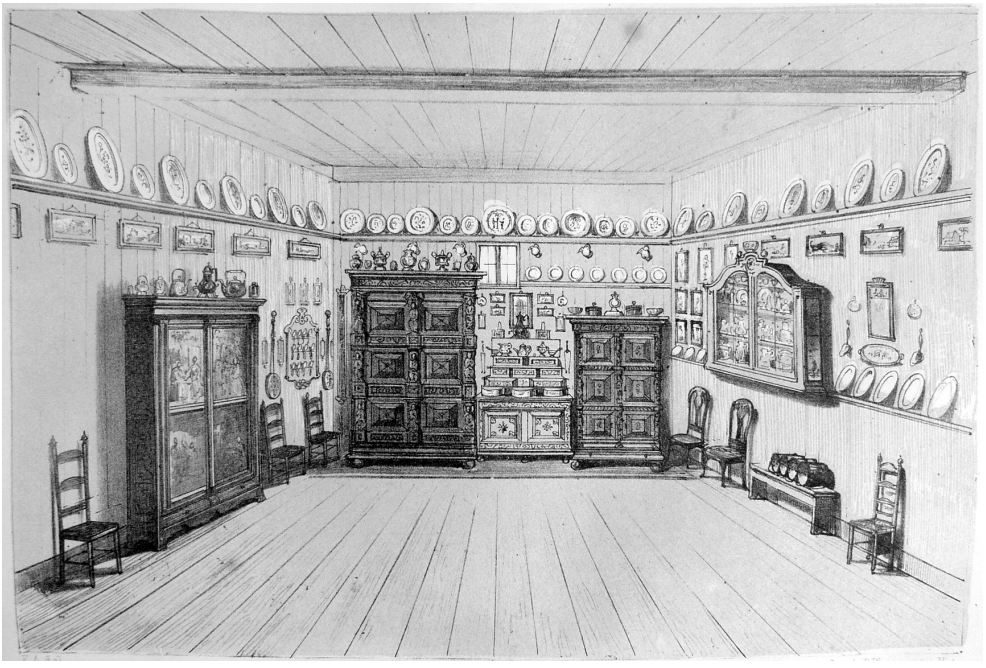
Een steekproef (1818-1838) in boedelbeschrijvingen uit Staphorst en Rouveen toont dat een porseleinkast, consequent aangeduid als glazenkast, slechts bij zeven lieden in gebruik is, te weten boeren, bakkers en een heelmeester.[66] Daaronder wordt slechts één hangend glazenkastje gemeld. Het porselein-hangkastje, zo veel voorkomend in de vroeg 20ste-eeuwse Staphorster wooncultuur, is daar dus pas later een algemeen fenomeen geworden.[67] Tijdens veldwerk in 1943 op het eiland Marken blijkt dat een staande porseleinkast effen geverfd is ofwel voorzien van een hout-imitatie. Deze behoort dan tot de standaard inrichting van de pronkkamers.[68]

[64] MI: boedelbank, archiefnr.: 3308, datum: 16-11-1806, persoon: Anna Gerdenier, Medemblik.
[65] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6b, p. 586.
[66] HCO: Toegangsnr.: 0122, Inv.nr.: 3535, datum: 1-2-1837; Inv.nr.: 3536, datum: 12-5-1837; Inv.nr.: 3536, datum: 6-6-1837; Inv.nr.: 3539, datum: 12-2-1838; Inv.nr.: 3539, datum: 6-3-1838; Inv.nr.: 3542, datum: 13-12-1838; Inv.nr.: 3509, datum: 18-3-1818; Inv.nr.: 3522, datum: 25-4-1831.
[67] Voor latere porselein-hangkastjes uit Staphorst zie: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.13195-52 en NOM.51384-81.050.1 (laatste kastje is afgestoten).
[68] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 446, effen geschilderde porseleinkast, Kets 3; AA 454, effen geschilderde porseleinkast Wittewerf 20; AA 517, grof gehouten porseleinkast Kerkbuurt 27; AA 548, effen geschilderde porseleinkast, Havenbuurt II-10; AA 550, effen geschilderde porseleinkast Havenbuurt II-21; AA 622, effen beschilderde porseleinkast Kerkbuurt 152; AA 627, gehouten porseleinkast Kerkbuurt 42.

6. Porselein-hangkastjes.

In de eerste helft van de 17de eeuw presenteren Crispin de Passe II (1593/4- na 1670) zowel als Paul Vredeman de Vries (1567- na 1630) enkele ontwerpen van eikenhouten hangkastjes. Ze bevatten twee à drie schappen voor glaswerk. De rijk besneden kastjes zijn open, dus niet afgesloten door glazen deurtjes.[69] In boedelinventarissen noemt men deze glazenkasten. Vredeman de Vries gebruikt de term glas-borden.

Later, in de 18de eeuw, hebben kleine hangende porseleinkasten diverse namen. In boedelbeschrijvingen, uit plaatsen verspreid over het gehele land en bijeengebracht door het Meertens Instituut, is er tussen 1765-1789 sprake van twaalf hang-porseleinkastjes dan wel porselein-hangkastjes, alle te Weesp. Verder worden er tussen 1745-1844 dertien hang-glazenkastjes ofwel glazen-hangkastjes vermeld in Doesburg, Medemblik, Twisk en Weesp.



Interieur getiteld *Eene Pronkkamer in eene Visschers Woning op Marken*, met rechts een porselein hangkastje. Bron: S. Sr. Coronel, 'Schetsen uit het Markersche volksleven', in: *Nederland*, deel 2 (1862), p. 54-78. Tekening door F.A., steendruk van P. Blommers, Den Haag.

[69] S. Jervis, 'Printed Furniture Design before 1650', in: *The Furniture History Society*. Leeds: Furniture History Society, 1974, p. 41, fig. 299 en 300; p. 44-45, fig. 340.

Voor de porselein-hangkast lijkt in Friesland tussen circa 1775-1860 de term theekast gangbaar te zijn. Eekhof (1848) typeert het als een typisch Hindelooper meubel.[70] De term komt inderdaad diverse malen voor in Hindelooper boedelinventarissen. Zo is er bij Arjan Cornelis op de Moolen (1750) in zijn kamer 'een teekas met glaasen' met daarin porselein.[71] Harmen Ages Hermanides (1792) heeft '1 theekast daarin 11 dosijn porcelein'.[72] Maar overal elders in Friesland is de term theekast in gebruik. Zo heeft de burgemeester te Dokkum (1778) meerdere theekasten met 'fraaye Porcelein-Werke, daar by Kostelyke Japans en blaauwe Stellen'.[73] Later vinden we theekasten in Warga (1783),[74] Bozum (1811),[75] Oenkerk (1814),[76] Holwerd (1824),[77] Wommels (1827),[78] en Woudsend (1833).[79] Het meubel en ook de term is dus niet typisch voor Hindeloopen alleen.

Dijkstra gebruikt de term in zijn volkskundige behandeling over Friesland voor een staande kast met onderin linnengoed en bovenin een glazenkast.[80] Ook de 'theekast op een voet' te Beers (1785) is geen hangend exemplaar.[81] Dus de term 'theekast' kan in Friesland zowel op hangende als op staande kasten slaan, waarin achter ruitjes servies staat uitgestald.

De drie naaldhouten beschilderde exemplaren die tijdens de inventarisatie zijn aangetroffen, dateren waarschijnlijk uit de laat 18de eeuw en eerste helft van de 19de eeuw. Het interieur van deze kastjes bestaat uit twee tot drie aan de voorzijde geschulpte legplanken. Een exemplaar is getooid met een urnvormige kuif,[82] de overige twee hebben een vlakke kroonlijst.[83] Overigens zijn beide eerder gemelde miniatuur porseleinkasten oorspronkelijk ook bedoeld om aan de wand te hangen.[84]

[70] W. Eekhof, 'Merkwaardigheden omtrent de woningen, kleeding, zeden en gebruiken der Hindeloopers', in: *Nederlandsch Museum. Geschied- en letterkundige merkwaardigheden, natuurbeschrijvingen, aardrijkskundige bijzonderheden, historische en romantische verhalen*, deel XIII (1848), p. 3
[71] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0082, datum: 2-9-1750.
[72] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078, datum: 4-12-1792.
[73] *Leeuwarder Courant:* 2-12-1778 en 9-12-1778.
[74] *Leeuwarder Courant:* 8-11-1783.
[75] *Leeuwarder Courant:* 4-9-1811.
[76] *Leeuwarder Courant:* 9-5-1814 en 11-5-1814.
[77] *Leeuwarder Courant:* 26-3-1824.
[78] *Leeuwarder Courant:* 23-3-1827 en 30-2-1827.
[79] *Leeuwarder Courant:* 3-5-1833.
[80] W.G. Dijkstra, *Uit Friesland's volksleven van vroeger en later,* etc. Leeuwarden: H. Suringar, 1892, p. 390.
[81] *Leeuwarder Courant:* 2-4-1785.
[82] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7475-48.
[83] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.982-43; NOM.4508-44.
[84] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.21434; collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: 5415.

3.5.14 Ladekasten en chiffonnières (Catalogus Deel 2, p.521-548)

1. **De termen ladekast, latafel en commode.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**
7. **Chiffonnières**

1. De termen ladekast, latafel en commode.

De term ladekast die we in dit hoofdstuk hanteren wordt in de periode van onderzoek nauwelijks gebruikt. Eerder spreekt men van latafel. Deze term wordt met enige regelmaat abusievelijk geïnterpreteerd als een type tafel.[1] Om te weten wat men onder een latafel wel verstaat en waar dit meubel voor dient is het verhelderend enig proza aan te halen. In de grutterij van Cornelis Brouwer te Weesp (Noord-Holland) wordt bij een insluiping in 1775 de schoot van het slot van een latafel met een mes opengewrikt.[2] Betje Wolff en Aagje Deken beschrijven in 1780 een met sleutel afgesloten latafel. In de tweede of derde lade zitten een tafellaken en 24 servetten.[3] Dertig jaar later geeft men in een instructie aan notarissen voor het verzegelen van huizen en meubels als voorbeeld een kajatenhouten (teakhouten) latafel met drie laden.[4] Van Houten stelt de latafel in 1835 voor als een armeluis linnenkabinet.[5] Acht jaar later, in 1843, worden op een *soirée dansante* de vuile koffiekopjes en de punchglazen in de latafel gestopt, waarna deze in zijn geheel naar de gang gedragen wordt om plaats te maken voor het zwierende gezelschap.[6] In het verhaal *De waarzegster van het Gooi* uit 1865 wordt haar interieur beschreven: 'Het prachtstuk was eene latafel, grootendeels verweloos en, zeer oneigenaardig, nog slechts van eene lade voorzien……..' (zie afb. p.349).[7] In dat interieur staat rechts de bewuste latafel waarin de twee bovenste laden ontbreken, het meubel had van oorsprong dus drie laden.

---

[1] Zie bijvoorbeeld: J. Bey, *'Onze woning moet om ons passen'. Huiselijkheid en inboedel in Limburg in de negentiende eeuw.* Doctoraalscriptie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 2000, p. 77-78.
[2] *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken, Deel 10, Stuk 2, Weesp*. Amsteldam: De Erve van F. Houttuyn, 2 september 1775, p. 959.
[3] Betje Wolff en Aagje Deken, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, brief 28. Uitgegeven door E. Bekker, Weduwe Ds. Wolff en A. Deken. 's Hage: Izaac van Cleef, 1780, p. 244.
[4] *Het wetboek der burgerlijke regtspleging door formulieren in practijk gebragt.* Amsterdam: Johannes Allart, 1811, 6e deel, punt 7, p. 88.
[5] W. van Houten, *Vrijmoedige gedachten over de thans hangende Graanwetten*. Amsterdam: Gebroeders Diederichs, 1835, p. 11.
[6] J. Gram, D.F. van Heyst en D.A. van Waalwijk, 'Ledbury en Jack geven een Soirée dansant', in: *Het Leeskabinet, mengelwerk tot gezellig onderhoud van beschaafde kringen*, 1e deel. Amsterdam: Hendrik Frijlink, 1843, p. 249.
[7] J.F. Arundinis Piscatorii. 'De waarzegster uit het Gooi', in: *Nederland, 2*e deel. Amsterdam: Loman & Venster, 1865, p. 120 en de afbeelding tussen p. 118-119.



Interieur met rechts een latafel waarin de bovenste twee laden ontbreken. Bron: *De waarzegster uit het Gooi*. Steendruk van P. Remmers te 's Hage. 1865.

Zeven jaar later, in 1872 wordt nog zo'n armoedig interieur geëvoceerd met daarin wederom een 'geverfde latafel' en daarop 'waschgereedschap van grof blauw aardewerk'.[8] Maar ook in de door Alberdingk Thijm beschreven 17de eeuw is wasgereedschap op een latafel een vanzelfsprekende zaak: 'Op een laâtafel met servet staat eene groote waterpul en handwaschkom, benevens de zeep.'[9]

Uit bovenstaande selectie is duidelijk dat een latafel in het 18de- en 19de-eeuwse taalgebruik op een bergmeubel slaat met drie of vier laden die op slot kunnen. De laden herbergen dikwijls textiel en servies en erop kan serviesgoed staan uitgestald. In een enkel geval kan er ook een grotere ladekast mee zijn aangeduid zoals de latafel met 64 laden voor het bergen van insecten van de in 1791 overleden apotheker en verzamelaar Joan Coenraad Brandt.[10]

Volgens het Woordenboek der Nederlandsche Taal kan men onder een commode ook een latafel verstaan hebben. De in 1784 genoteerde commode bij meester-schilder en -verlakker Hendrik van der Veen op de hoek van de Gasthuismolensteeg en het Singel te Amsterdam kan dus net als een latafel een

[8] A. Steenbergen, 'Fragmenten uit de nagelaten papieren van een oud-ambtenaar', in: *Vaderlandsche letteroefeningen*. Zalt-Bommel: Joh. Norman en Zoon, jrg. 112 (1872), deel 1, p. 367.
[9] J.A. Alberdingk Thijm, *Portretten van Joost van den Vondel*. Amsterdam, 1876, p. 145.
[10] J.C. Brandt, *Catalogue exquis de nature et de l'art,* etc. Amsterdam, 1792, p. 317, letter F. Het meubel was drie voet hoog, drie voet breedt en vijf voet lang.

bergmeubel met drie of vier laden zijn.[11] Betje Wolff en Aagje Deken stellen in hetzelfde jaar een commode voor als een wat chiquere vorm van latafel, waar ze Christina de Vrij laten verzuchten: 'Moet ik, in plaats van kabinetten en laatafels, commodes en secretaires hebben?'[12] Op het Rapenburg te Leiden spreekt men al vanaf 1733 van tafels met laden, waaronder exemplaren met drie tot vijf laden. Hier lijkt het om latafels te gaan, maar de term latafel wordt er pas vanaf 1752 gebruikt, althans in de gepubliceerde boedelinventarissen.[13]

2. Ontwikkeling en diversiteit.

In totaal zijn er voor dit onderzoek twaalf ladekasten beschreven. De meeste kasten hebben een koud aan elkaar gespijkerde romp. In vijf gevallen lopen de planken van de kastzijden door tot op de grond en vormen zo de poten. Van zowel de oudste als de jongste exemplaren kunnen de planken van de romp en de ladebodems met messing en groef zijn vergaard, maar in de meeste ladekasten zijn de planken koud vergaard. Ook de laden zijn rondom koud vergaard en schuiven open en dicht op een groef in de ladezijden.

De stilistisch gezien oudste exemplaren zijn drie ladekasten met een barok orgelgebogen front.[14] De twee exemplaren in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum dragen echter van origine een mahoniehout-imitatie en dateren daarom eerder uit de late 18de eeuw. Waarschijnlijk is de ladekast uit het Zeeuws Museum met zijn risalerende middenpartij tot het vroegst voorbeeld te rekenen.[15] Latere exemplaren hebben een van de rococo afgeleid dubbel gebuikt front[16] of een enkel gebuikt front met scherpe hoekstijlen.[17] Een classicistische vormgeving hebben de ladekasten met een vlak front, rechte overhoekse stijlen en taps toelopende poten.[18] Het frontale miniatuur ladekastje volgt daarop en sluit qua stijl eerder aan bij vroeg 19e-eeuwse meubels.[19] Hierop volgt een miniatuur ladekast met een vlak front en geschulpt dek.[20] De jongste ladekast heeft bovenin een overhangende gebuikte lade, kraalgedraaide hoekpilasters en rust op bolpootjes, zoals we dat ook zien bij de buffetten in die stijl.[21] Een afwijkende en latere ladekast uit Heel (Noord-Limburg) is

[11] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3793.
[12] B. Wolff en A. Deken, *Historie van den Heer Willem Leevend*, deel 4, brief 19. Uitgegeven door E. Bekker, Wed. Ds. Wolff en A. Deken. 's-Gravenhage: Isaac van Cleef, 1784, p. 124.
[13] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1988, deel 3a, p. 176.
[14] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985.43 en NOM.5754-46; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B156.
[15] Collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Inv.nr.: G 2511. Een andere beschilderde ladekast met risalerende middenpartij bevond zich in de collectie van de Dienst Verspreide Rijkscollectie, Den Haag, Inv.nr.: R 1842.
[16] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31038-60.
[17] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam.
[18] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35413-64.
[19] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11420-50.
[20] Collectie Museum In 't Houten Huis, De Rijp, Inv.nr.: 5929.
[21] Bij Seitje Boes op Marken stond in 1943 een uit circa 1840-1850 daterende geschilderde ladekast met drie laden, geflankeerd door een zwart zuiltje. De bovenste lade springt iets naar voren ten opzichte van het front. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 833.

als contrast opgenomen.[22] Met zijn populieren- en eikenhout en doorgestoken en halfverdekte zwaluwstaarten wijkt dit exemplaar af van de hier bestudeerde meubels en zal waarschijnlijk niet in Noordwest-Nederland door witwerkers zijn gemaakt. Bovendien wijzen de vlakke schaafsporen en de draadnagels op een laat 19de-eeuwse datering terwijl de rest van de hier besproken ladekasten vroeger is. Bey illustreert dat geverfde meubels in 19de-eeuwse inboedels in Limburg regelmatig voorkomen.[23] Tot nog toe zijn er echter geen aanwijzingen dat dit witwerkers-meubels zijn geweest.

In meerdere ladekasten staat op de binnenzijde een met de hand geschreven nummeringen. Onderop elke lade van de ladekast uit het Zeeuws Museum staat III. Dit geeft de indruk dat deze laden bij het derde kastje uit een serie horen.[24] Bij een orgelgebogen exemplaar staan er telmerken in rood krijt ter hoogte van de laden tegen de binnenzijde van de rechter zijwand, te weten: IIIII, IIIIII, I en Ø.[25] Tegen de binnenzijde van de achterwand van een ander exemplaar staan ter hoogte van de laden boven elkaar in rood krijt de getallen: 13, 14, 15, 16. Dezelfde getallen staan op de corresponderende laden.[26] Deze nummeringen duiden er op dat er in de werkplaatsen op het moment van vervaardiging meerdere rompen staan en een groter aantal laden. Nadat een lade passend is gemaakt in de romp wordt deze en de corresponderende ruimte in de romp gemarkeerd.

De 18de-eeuwse ladekasten zijn van origine uitgevoerd met ladetrekkers die met splitpennen door de ladefronten zijn vastgezet.[27] Alleen op de ladekast uit het Zeeuws Museum resteren daarbij nog de gegoten messing ladetrekkerplaten en sleutelentrees. Van de overige 18de-eeuwse ladekasten is het ladebeslag al eens vervangen. Bij de meest recente ladekast steekt in het sleutelgat een messing bus, verzonken in het front van de lade.[28] Dit lijkt het enige beslag dat ooit op deze laden aanwezig is geweest.

[22] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.44653-73.
[23] J. Bey, *'Onze woning moet om ons passen'. Huiselijkheid en inboedel in Limburg in de negentiende eeuw.* Doctoraalscriptie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 2000, p. 58, 59, 60 en 62.
[24] Collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Inv.nr.: G 2511.
[25] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985-43.
[26] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31038-60.
[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985.43 en NOM.31038-60; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B156; collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Inv.nr.: G 2511.
[28] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21028-54.



Miniatuur of poppenladekast met een notenhout-imitatie. Datering: 1790-1860. Maten: H.42 x B.43 x D.25 cm. Collectie Museum In 't Houten Huis, De Rijp, Inv.nr.: 5929 (Catalogus Deel 2, p.532).

3. Beschildering.

In het Zeeuws Museum bevindt zich een ladekast, geschilderd met gedetailleerde chinoiserieën in twee tonen metaalpoeder.[29] Een wat latere dubbel gebuikte ladekast heeft van origine een okerkleurige notenhout-imitatie.[30] Zeven ladekasten lijken oorspronkelijk een mahoniehout-imitatie te hebben gehad.[31] Speciale aandacht verdient de originele beschildering op een miniatuurladekastje.[32] Ze bestaat uit een zwart glad gepolitoerd fond met daarop in terracottakleur een decoratie van biezen, halmen en bloemtakken. Op de bovenzijde prijkt een wandelende heer met stok onder een boom, en rechts een molen. Van alle ladekasten hebben deze miniatuurladekast en de kast uit het Zeeuws Museum als enige een decoratieve voorstelling. De overige ladekasten dragen oorspronkelijk een eenvoudige hout-imitatie.

[29] Collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Inv.nr.: G 2511.
[30] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31038-60.
[31] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985.43, NOM.5754-46, NOM.21028-54, NOM.35413-64, NOM.41329-72; collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.; collectie Museum In 't Houten Huis, De Rijp, Inv.nr.: 5929.
[32] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11420-50.

4. Datering.
De van chinoiserieën voorziene ladekast met risalerende middenpartij stamt waarschijnlijk uit de derde kwart van de 18de eeuw. Het dubbel gebuikte exemplaar met zijn notenhout-imitatie is waarschijnlijk uit dezelfde periode. Het enkel gebuikt exemplaar met zijn oorspronkelijke mahoniehout-imitatie zal eerder vanaf de late 18de eeuw dateren. Hetzelfde geldt voor de twee orgelgebogen ladekasten uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[33] Hier zien we een heel late toepassing van orgelgebogen fronten, een stilistisch kenmerk dat op eikenhouten en met notenhout gefineerde meubels al in het begin van de 18de eeuw gebruikelijk is. In de laat 18de- of vroeg 19de eeuw kan de classicistische ladekast met overhoekse stijlen en taps toelopende poten zijn gemaakt.[34] Het zwarte miniatuurladekastje moet rond 1800 zijn vervaardigd. Zijn vormgeving sluit weliswaar aan bij vroeg 19de-eeuwse meubels, maar twee van origine zeer vergelijkbaar geschilderde meubels zijn nog geheel classicistisch van vorm.[35] Vanaf 1840 dateert de ladekast met kraalgedraaide pilasters gezien de vormgeving van het meubel en zijn inlatende schootgrendelsloten met een rechthoekige dekplaat en een uit het midden geplaatste kleine schoot. Dit type slot is een overgangsvorm tussen 18de- en midden 19de- eeuwse sloten. Deze kast is, net als de andere hier behandelde witwerkers-ladekasten, gemaakt met gesmede spijkers en moet vóór 1860 dateren.

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.
Vermeldingen van latafels zijn vooral bij Amsterdamse witwerkers aangetroffen. Daar worden ze al genoemd vanaf het einde van de 17de eeuw, te weten in 1698 in een contract tussen de Amsterdamse meester-witwerker Abraham Willemsz. en schilder Jan de Vries over vergoedingen voor het schilderen van meubels.[36] Kort daarop blijkt de eveneens in Amsterdam werkzame meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter ook, zij het spaarzaam, latafels te produceren. Over de 13 jaar die zijn administratie beslaat meldt hij er zeven die in prijs variëren van zeven tot tien gulden per stuk.[37] Als Sluijter in november 1727 overlijdt, bevinden zich in zijn pand op de Gravenstraat op de vierde zolder twee en op zaal nog eens drie latafels.[38] Bij Evert van Essen, die een witwerkers-winkel in de Gravenstraat heeft, staan in 1796 op de tweede zolder naast zeven werkbanken, een lijmpot en een ongeschilderde tafel ook twee latafels. Op de tweede achterkamer wachten nog eens twee witwerkers-latafels op een koper.[39]
Twee jaar later, in 1798, heeft meester-witwerker Klaas van Beijeren in de Prinsenstraat in zijn opkamer een geschilderde latafel en een geschilderd

[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985.43 en NOM.5754-46.
[34] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35413-64.
[35] Tweedeurs kast uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5514-46.OV; chiffonnière uit de collectie van Michiel de Vlam, Den Haag.
[36] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731. Datum: 31-10-1698.
[37] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[38] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809. Datum: 23-1-1728.
[39] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635. Datum: 15-4-1796.

kinderlatafeltje staan.[40] Hendricus Ridders, meester-kastemaker en witwerker met een winkel aan de Oudezijds Achterburgwal bij de Hoogstraat, heeft in 1799 onder zijn geschilderd witwerkers-goed drie latafels met ieder drie laden, een latafel met vier laden en nog eens een geschilderde latafel zonder specificatie.[41] Meester-witwerker Hendrik Beekman heeft in zijn witwerkers-winkel op de Noordermarkt twee geschilderde latafels en in zijn eigen huis een kinderlatafeltje.[42] Tenslotte heeft witwerker Gerrit Leusink een witwerkers-winkel aan de Oudeschans waar in 1808 een latafel aangetroffen wordt, behorende aan 'een jood in de Vinkenbuurt'.[43]

Ook elders, zij het wat spaarzamer, worden bij witwerkers latafels aangetroffen. In 1702-1704 adverteert een Haarlemse witwerker met onder meer latafels.[44] De Rotterdamse witwerker Johannis Lutterveld levert in 1778 voor 20 gulden een latafel die volgens de hoofdlieden van het witwerkers-gilde slechts zeven gulden waard is.[45] In de boedel van de Alkmaarse meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders en zijn zoon Gerrit Snijders, die samen een timmer-, wit- en schrijnwerkersaffaire voeren, staan in 1767 drie genoteboomde latafels: respectievelijk twee exemplaren met één, en één exemplaar met twee buiken. In het werkhuis staan onder het witgoed nog eens twee vlakke latafels. Tot slot bevinden er zich nog twee latafels bij hun schilder Hessel Wassenaar. Een vlakke latafel kost bij hen vijf, een latafel met twee buiken kost twaalf en een latafel met één buik kost vijftien gulden. Daarentegen moet men voor een notenhouten latafel bij dezelfde Snijders 27,50 gulden neerleggen, tot vijf keer zo veel dus.[46]

Een steekproef onder de laat 18de-eeuwse Amsterdamse schilders, glazenmakers en verlakkers toont dat er diverse geschilderde latafels in hun winkel of werkplaats staan. Zo heeft Hendrik van Beek in 1784 in zijn winkel een verlakte latafel.[47] In de werkplaats aan de Achterburgwal bij de Huiszittensteeg van meester-schilder Balthasar Christofferius Zwaarig staat in 1786 een geschilderde latafel.[48] Andries Swaanenburgh heeft in 1793 op zolder, naast veel pigmenten en verf, ook een witwerkers-latafel.[49] Daarnaast staan er latafels bij 18de-eeuwse schilders, zonder dat duidelijk is of het privébezit is of dat zij die meubels in opdracht schilderen of in de verkoop hebben.[50]

[40] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940. Datum: 15 t/m 18-10-1798.
[41] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038. Datum: 27-5-1799.
[42] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6258. Datum: 8-12-1800.
[43] SAA: Toegangsnr.: 5072. Inv.nr.: 7031. Datum: 23-8-1808.
[44] *Oprechte Haerlemsche Courant:* zes maal in de periode 20-4-1702 t/m 29-3-1704.
[45] GAR: Gildestukken 17-33-235.
[46] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11-11-1769.
[47] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3812.
[48] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 4029.
[49] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5200.
[50] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3631, 4029, 4056, 4156, 4594, 6129.

6. Geografische verspreiding.

Beurtschepen

Gezien de diverse vermeldingen van latafels op tarieflijsten van beurtschepen worden deze door een groot gedeelte van Nederland verhandeld. Zo rept de tarieflijst uit 1774 voor vrachten tussen Rotterdam en Leiden van 'Notebomen geschilderde' en van eikenhouten latafels.[51] Tussen Nijmegen en Den Haag gelden vanaf 1773 tarieven voor verlakte latafels.[52] Latafels worden ook op markten verkocht gezien dat ze voorkomen op de lijst van marktschippers tussen Haarlem en Utrecht.[53] De vracht- en bestellonen uit 1788 op het veer tussen Haarlem en Den Haag vermelden tussen het schrijnwerkers-werk eveneens latafel.[54] Tussen de steden Den Haag en Utrecht worden in 1799 tarieven afgesproken voor het per beurtschip bezorgen van een witwerkers-latafel.[55] Van Wierum op Dokkum worden in 1808 een kabinet of kast en een latafel getarifeerd.[56] Tenslotte, in de tarieflijst uit 1835 van goederen voor beurtschepen tussen Harlingen en Amsterdam, is onder andere sprake van een latafel en een gladhouten latafel.[57]

Recente literatuur inzake wooncultuur

Na bovengenoemde opsomming verbaast het niet dat latafels in boedelbeschrijvingen over grote delen van Nederland zijn teruggevonden. Dibbits signaleert een grote opkomst van de latafel in Doesburg en Maassluis in de 18de eeuw. Vanaf 1750 heeft 30-50% van de huishoudens een latafel, bij welvarenden meer dan bij minder bedeelden. Vanaf 1775 is er in 70-75% van de huishoudens een latafel en verdwijnt het grote verschil tussen arm en rijk. In beide genoemde plaatsen wordt in de latafels veelal klein linnengoed opgeborgen en er bovenop serviesgoed uitgestald. Zo heeft de weduwe Willebroek in 1761 een geverfde latafel met wat klein linnengoed.[58] In de Krimpenerwaard komt de latafel vanaf het midden van de 18de eeuw in zwang.[59] Zo bevindt er zich in 1777 een latafel in herberg De Zwaan te

---

[51] 'Lijst van 't Vragtloon der Marktschippers tusschen Leiden en Rotterdam', in: *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken.* Amsteldam: Erve van F. Houttuyn, Deel 9 (1774), p. 21.

[52] 'No. 72. Ordonnantie op de Vragtloonen voor Beurtschippers varende van Nijmegen en vica versa, 20 october 1773', in: *Keuren en ordonnantien. Van 's Graven-Hage. Van 28 Mai 1736 tot 3 Juny 1803.* 's Graven-Hage: Weduwe J. de Groot en Zoonen, 1803.

[53] *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken,* deel 16, stuk 3. Amsterdam: De Erven van F. Houttuyn, September, 1781, p. 1693: Vragtlyst der marktschippers tusschen Haerlem en Utrecht.

[54] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 112: Lyste der Vracht- en Bestelloonen op het Veer tusschen Haarlem en 's Gravenhage. Overeengekomen op 28-1-1788.

[55] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 311: Ordonnantie op de Vragt- en Bestelloonen, tusschen de Stad Utrecht en den Haag. Overeengekomen op 19-2-1799.

[56] SAA: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 965.

[57] Tresoar: Toegangsnr.: 11, Inv.nr.: 3538: *Verordening en vrachtlijst voor het beurt-veer tusschen Amsterdam en Harlingen, vice versa.* Amsterdam: Stads-Drukkerij, 1835.

[58] H.C. Dibbits. *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800.* Nijmegen: Uitgeverij Sun, 2001, p. 101-103.

[59] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p .78.

Werkendam op de bovenvoorkamer, met gekleurde mantels in de derde en vierde lade.[60] Over de Hoornse interieurs schrijft Schram dat de basisinrichting in alle huishoudens bestond uit een 'gladde kas', een tafel, minimaal zes stoelen, meestal aangevuld met een 'laadtafel' en een 'cabinet'.[61] In zijn onderzoek naar de 19de-eeuwse materiële cultuur in de Zaanstreek, Oost-Groningen en Oost-Brabant schaart Schuurman de latafel onder de meest frequent voorkomende bergmeubels, samen met het kabinet.[62]

Vermeldingen in boedelinventarissen

Uit bovenstaande reeds eerder gepubliceerde gegevens is duidelijk dat latafels in grote delen van Nederland in 18de- en 19de-eeuwse inboedels voorkomen. Dat beeld wordt ondersteund door de onderstaande voorbeelden. In de boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden komen van 1752 tot 1887 in totaal 121 latafels voor.[63] Bij een exemplaar is gespecificeerd dat het verlakt is, drie exemplaren geschilderd, en negen exemplaren geverfd. Daarnaast zijn er in deze grachtenhuizen eiken-, noten- en mahoniehouten latafels te vinden. Van meet af aan staan er latafels in elke soort ruimte, van de kelderkamer tot de zolder, en van de knechtskamer tot de grote zaal. De eveneens in Leiden in de Breestraat wonende gepensioneerde kapitein Adriaan Isaac Burgittus Drabbe heeft in 1828 een geverfde latafel op zijn kleine achterkamer staan.[64] Voor het opmaken van de inboedelinventaris worden huizen én de bergmeubels daarin dikwijls eerst verzegeld, zoals in Utrecht waar tussen 1772 en 1794 zeker negen keer sprake is van verzegelde latafels.[65] Hendrik Hordijk, in leven steenhouwer in Dordrecht, en overleden op 26 juli 1771, heeft op zijn voorkamer een geschilderde latafel.[66] De eveneens Dordtse speelgoedhandelaar Jan Stempels verkoopt in 1811 tussen al zijn beschilderde houten speelgoed twee latafeltjes.[67]

Behalve in deze grotere plaatsen komt de latafel frequent voor in kleinere plaatsen, zo blijkt uit de 537 vermeldingen daterend van 1730 tot 1898 in de boedelbank van het Meertens Instituut. Daaronder bevinden zich 52 geverfde, waaronder drie bruin geverfde, zeven geschilderde en vijf verlakte exemplaren,

---

[60] Op.cit., noot 45, p. 206.
[61] L. Schram, 'Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18e eeuw', in: *West-Frieslands Oud & Nieuw*, 58e bundel (1991), p. 132-137.
[62] A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant.* Proefschrift. Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1990, p. 80, 81, 163 en afb. 15.
[63] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.
[64] GAL: Toegangsnr.: 0507, Inv.nr.: 74-2, acte nr. 162, 252, fiche nr. 1033, 1034.
[65] UA: Toegangsnr.: 34-4, Inv.nr.: U267a001; Inv.nr.: U260a002: Gerardus Bernardus Visscher in leven oud-opperhoofd van Japan; Inv.nr.: U264a002; Inv.nr.: U229a012: Hendrik Heykamp, koperslager in de Korte Viesteeg; Inv.nr.: U224a010; Inv.nr.: U231a002; Inv.nr.: U248a004; Inv.nr.: U260a008; Inv.nr.: U267a002.
[66] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1085, acte 60. Zie ook: Werkgroep Het Nieuwe Werck, *De geschiedenis van de huizen Nieuwehaven 38 en Hoge Nieuwstraat 130*. Dordrecht: Werkgroep Het Nieuwe Werck, 2005, p. 48.
[67] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1625

afkomstig uit Medemblik, Maassluis, Weesp, Lichtenvoorde, Doesburg, Maasland en Twisk.

Net als in de rest van Nederland is de latafel in Friesland een bekende verschijning, zo blijkt uit een steekproef in het nedergerecht Hemelum, Oudevaart en Noordwolde. Zo bevindt zich in 1762 bij de 'Old Executeur' Willem Seijda in Koudum in de voorkamer een 'schilderijke laad tavel' met drie laden en daarop een half dozijn bruin porselein.[68] Zijn stadsgenoot grootschipper Age Sibes heeft in 1769 een latafel, in dit geval van notenhout.[69] Afgaande op deze gegevens komt de latafel in Friesland in de derde kwart van de 18de eeuw in zwang en het eerste bij welvarende lieden. Dit wordt bevestigd door advertenties in de Friese Courant waarin we de eerste latafels vinden bij Ds. M. Brouerius, predikant te Koudum (1761), bij Juffer Passemier te Stiens (1766) en bij baronesse thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg op de Wibrandastate te Hichtum (1770).[70]

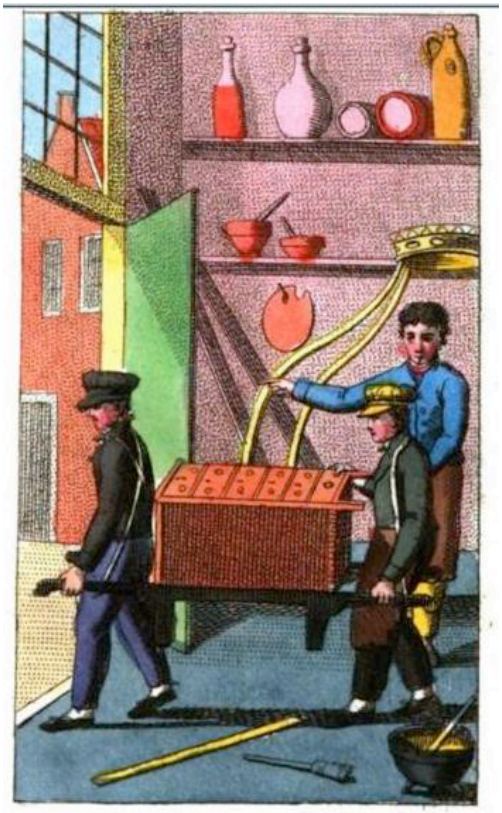
Hoewel Eekhoff een latafel opvoert in zijn beschrijving van het 18de-eeuwse Hindelooper interieur, krijgt deze geen plaats meer in latere reconstructies.[71] Latafels komen echter wel degelijk voor in Hindelooper inboedels. Zo heeft winkelier Broer Geerts in 1781 een latafel.[72] Ook grootschipper Homme Sierds heeft in 1791 in zijn schrijfkamer in de Nieuwstad een latafel met daarin pronkkussens, kinderdekens, een pruik en een pruikenbol.[73] Een jaar later wordt er een latafel aangetroffen bij Adrianus van Loon, lid van de raad in de vroedschap Hindeloopen. In de bovenste lade bevinden zich eigendomsbewijzen van vastgoed, in de tweede lade ligt een zak geld, de derde lade is leeg.[74] Uit een eigen steekproef in de latere jaren 1839-1841 blijkt dat de latafel in Hindeloopen nog frequenter voorkomt.[75]

Op Texel zijn in de tweede helft van de 19de eeuw beschilderde zowel als geverfde latafels een frequente verschijning.[76] Minder gebruikelijk is de latafel in het 19de-eeuwse Staphorst. In de 79 onderzochte boedelinventarissen komt een latafel daar maar twee keer voor.[77] Al deze vermeldingen samen maken aannemelijk dat de geschilderde, geverfde dan wel verlakte latafel vanaf circa1760 tot en met het einde van de 19de eeuw een bekende verschijning is in grote en kleine plaatsen en voorkomt in de meeste Nederlandse interieurs.

---

[68] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 212 e.v.
[69] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 253 e.v.
[70] *Friesche Courant:* 29-8-1761, p. 4; 2-9-1761, p. 4; 2-8-1766, p. 3; 6-8-1766, p. 3; 3-10-1770, p. 4; 13-10-1770, p. 3.
[71] W. Eekhof, 'Merkwaardigheden omtrent de woningen, kleeding, zeden en gebruiken der Hindeloopers', in: *Nederlandsch Museum. Geschied- en letterkundige merkwaardigheden, natuurbeschrijvingen, aardrijkskundige bijzonderheden, historische en romantische verhalen*, Deel XIII (1848), p. 1-6.
[72] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078.
[73] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078, folio 265 e.v.
[74] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078.
[75] Tresoar: Toegangsnr.: 69.02, Inv.nr.: 62005: Notaris Popke Everts Schotanus: 1838, acte 46; 1838, acte 51; 1840, acte 14, 15 en 50, 1840, acte 62 en 63; 1841, acte 34.
[76] NHA: Toegangsnr.: 186.20, Inv.nr.: 20/3907; 32/206; 34/673; 40/1138.
[77] HCO: Toegangsnr. 122, Inv.nr.: 3508, acte 153 en Inv.nr.: 3509, acte 192: Hendrik Jacobs Haan koopman, landbouwer en winkelier, 5-4-1817; Inv.nr.: 3542, acte 828: Egberts Redder landbouwer, 13-12-1838.

3. Chiffonnières.



Het atelier van een witwerker waaruit een chiffonnière wordt weggedragen. Bron: *De Keus uit twaalf Ambachten ter vermijding van dertien ongelukken*. Amsterdam: G. Portielje, 1829, tussen p. 48-49.

Tijdens de inventarisatie zijn er drie naaldhouten beschilderde classicistisch vormgegeven chiffonnières aangetroffen, respectievelijk afkomstig van de Doopsgezinde Gemeente uit Koog aan de Zaan,[78] van Huis ten Donck te Ridderkerk[79] en van Kasteel Heeze te Heeze. Een vierde exemplaar ging verloren en was afkomstig uit de kleine zijkamer van

[78] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM 15577.
[79] Collectie Michiel de Vlam, Den Haag.

hofstede Vredehof van Pieter de Clercq Junior.[80] De vier chiffonnières hebben vijf tot zes laden en verschillen alleen in hoogte van de eerder beschreven ladekasten of latafels. De chiffonnières hebben overhoekse stijlen en taps toelopende poten. Het beslag bestaat uit latoen koperen ladetrekkers die met pommels door het ladefront zijn vastgezet. De sloten hebben een trapeziumvormige dekplaat en een kleine uit het midden staande schoot. De ladekast van Huis ten Donck draagt van oorsprong een gladde zwart glimmende lak, gedecoreerd met terracottakleurige biezen. De ladekast van de Doopsgezinde Gemeente heeft van oorsprong dezelfde beschildering, met dit verschil dat de biezen in bronsverf zijn uitgevoerd. Over de ladetraversen loopt een rij ronde stippen. De verloren gegane chiffonnière van de familie De Clercq heeft een lichtgrijs fond, eveneens een rij ronde stippen op de ladetraversen en biezen op de ladefronten, overhoekse kanten en de zijden (zie afb. p.360). Hierbij horen vier stoelen en een armstoel, alle met biezenmat en op eendere wijze beschilderd.[81] Deze stonden waarschijnlijk in Hofstede Vredelust onder Weesperkarspel. De chiffonnière in Kasteel Heeze tenslotte heeft van origine een frisgroen fond, waarschijnlijk ook voorzien van biezen. Deze chiffonnière maakt eveneens deel uit van een groter ameublement met hoekbuffetten, hemelbedden, nachtkastjes en biezen stoelen. De kenmerken overziend lijken deze vier chiffonnières uit de late 18de eeuw en vroege 19de eeuw te dateren. Drie van de vier exemplaren komen uit woonvertrekken van zeer welvarende families. Dit geldt eveneens voor laat 18de-eeuwse nachtkastjes of bedtafeltjes die op vergelijkbare wijze zijn beschilderd.

[80] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12128-51. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 115366 en AA 115367. Zie: SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A en B.
[81] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12123-51 t/m NOM.12127-51.



Chiffonnière met waarschijnlijk oorspronkelijke beschildering, bestaande uit een lichtgrijs fond, ronde stippen op de ladetraversen en biezen op de meeste vlakken. Herkomst: Familie De Clercq. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12128-51. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 115366 en AA 115367.

Meester-witwerker W.C. Ogreen voert in het midden van de 19de eeuw een groot witwerkers-bedrijf te Amsterdam en maakt onder meer geschilderde chiffonnières.[82] In de tarieflijsten voor beurtschepen worden ze spaarzaam vermeld. Zo staan er 'witwerkers chiffonnières' getarifeerd op de lijst uit 1851 van het beurtschipverkeer tussen Alkmaar en Amsterdam.[83] Geverfde en geschilderde chiffonnières komen in 19de-eeuwse boedels voor, maar niet in groten getale. Er zijn onder de boedelbeschrijvingen van het Meertens Instituut vijf geverfde dan wel geschilderde chiffonnières in Medemblik en negen in Maassluis beschreven. Schuurman schetst dat de chiffonnière in het begin van de 19de eeuw een burgermeubel met aanzien is, dat tegen het einde van die eeuw meer en meer in de woonvertrekken van minder welvarende delen van de bevolking voorkomt.[84] Schuurmans beeld wordt bevestigd

[82] *Algemeen Handelsblad:* dag-editie, 29-1-1845; 2-9-1846; 22-2-1847; 15-7-1847.
[83] *Reglement en Vracht-Lijst tusschen de Steden Amsterdam en Alkmaar.* Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1851 (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 73248).
[84] A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant.* Proefschrift. Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1990, p. 152.

door de gepubliceerde boedelbeschrijvingen van de chique gracht het Rapenburg te Leiden. Daar komen vanaf 1824 tot 1893 in totaal 41 chiffonnières voor.[85] Een groot deel is van mahoniehout, bij slechts twee daarvan is gespecificeerd dat ze geverfd zijn.[86] In de boedel van Pieter de Clercq Junior komen in 1829 zowel mahoniehouten als geverfde naaldhouten chiffonnières voor. De mahoniehouten chiffonnières zijn tweemaal zo veel waard als de naaldhouten exemplaren.[87] Op het Rapenburg komen de chiffonnières met name in de slaapvertrekken van de hoofdbewoners voor, minder in de woonvertrekken en niet in die van het personeel.

[85] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.
[86] Idem: deel 3b, p. 498 en deel 2, p. 637.
[87] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A en B.

3.5.15 Tafels (Catalogus Deel 3, p.549-590)

1. **Bolpoottafels.**
2. **Tafels op vier taps toelopende poten.**
3. **Tafels op een driespantvoet.**
4. **Tafels op vier gedraaide poten.**

1.Bolpoottafels

Eikenhouten bolpoottafels zijn dikwijls uitgevoerd met twee uitschuifbare bladen. Dergelijke tafels zijn in de loop van de tijd met verschillende termen aangeduid zoals schuif-, inschuif-, uitschuif-, trek-, en uittrektafel. In de meeste boedelinventarissen is hij waarschijnlijk gewoon aangeduid met de term tafel. Op basis van de archivalia is het daarom moeilijk om uitspraken te doen over de productie en verspreiding van dit type.

In de Mariakerk in Oosterwijtwerd (provincie Friesland) bevindt zich een naaldhouten bolpoottafel met renaissance okselstukken. De bollen zijn weliswaar vierkant in doorsnede, maar de tafel heeft verder het model van een 17de-eeuwse bolpoottafel. Deze tafel draagt op het blad van origine een grijze marmer-imitatie, het onderstel was blauw. Het in deze verf aangetroffen element Fe kan duiden op Pruisisch blauw. Daarom kan de oorspronkelijke beschildering na 1730 dateren en daarmee ook de tafel, dit ondanks zijn 17de-eeuwse vormgeving. Een variant op dit model is de naaldhouten tafel in de Hervormde kerk te Hollum, op het eiland Ameland. Die staat op vier balustervormige poten, onderlangs verbonden door een kruis zoals bij kruisvoetkabinetten. Ook deze tafel draagt van origine een blauwe kleur.

2.Tafels op vier taps toelopende poten

Naaldhouten beschilderde tafels op vier taps toelopende poten met een rond, ovaal, rechthoekig of vierkant blad raken vanaf de late 18de eeuw in de mode. Het vroegst aangetroffen exemplaar dateert uit 1790-1810 en is classicistisch vormgegeven.[1] Het maakte oorspronkelijk deel uit van een op gelijke wijze geschilderd ameublement in Huize Hulshorst (gemeente Nunspeet). Het tafeltje kent, met uitzondering van de messing en groef in de ladebodem, geen enkele houtverbinding. De bladregels zijn koud tegen de poten gespijkerd waarna het blad op dit onderstel is gespijkerd. Deze vanaf deze tijd gangbaar wordende constructie illustreert de economische crisis waarin Nederland dan verkeert. De tafel draagt een okergeel fond met zwarte biezen. Een later exemplaar (1860-1900) is op dezelfde wijze geconstrueerd en gedecoreerd met eenvoudige tandlijsten en rozetten.[2] Dit tafeltje draagt als oudste afwerking een mahoniehout-imitatie.

[1] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33709.
[2] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51384-81.059.

Mahoniehouten tafels met een mahonie gefineerde krasse bladrand en een veld van groen wollen laken zijn al gangbaar in de eerste kwart van de 19de eeuw.[3] Deze tafels worden al vroeg in de 19de eeuw in verf geïmiteerd. Meester-schilder Cornelis Cornelissen op de Haarlemmerdijk, tussen het Eenhoornhuis en de Binnen-Orangestraat, te Amsterdam beschildert in 1802-1807 negen tafels alsof ze een gladhouten rand en een groen kleed hebben.[4] Tijdens de inventarisatie is een naaldhouten voorbeeld uit 1800-1840 teruggevonden. Deze heeft twee laden en rust op dunne taps toelopende poten.[5] De tafel draagt een mahoniehout-imitatie met op het blad een geschilderde weergave van groen laken. Uit de tweede helft van de 19de en de vroege 20ste eeuw zijn vergelijkbare tafels bewaard gebleven.[6] Het is een standaard tafel die overal in huishoudens, werkplaatsen en herbergen dienstdoet en op enorme schaal is geproduceerd. De 19de-eeuwse exemplaren dragen vrijwel allemaal een mahoniehout-imitatie, de latere exemplaren kunnen ook voorzien zijn van een notenhout-, of eikenhout-imitatie.

3.Tafels op een driespantvoet

Tafels op een driespantvoet worden populair vanaf de Franse tijd. Ze hebben een rond of ovaal blad dat rust op een centrale kolom. De driespantvoet bestaat uit een driehoekig plateau met naar binnen gebogen zijden. De drie hoeken rusten op klossen of bollen. Het mogelijk oudste exemplaar (1800-1840) is van origine lichtgroen of lichtblauw.[7] Een vergelijkbare driespant-tafel draagt oorspronkelijk een mahoniehout-imitatie op het onderstel en de bladrand, gecombineerd met een lichtkleurig veld op het tafelblad.[8] Beide driespanttafels hebben een spaanhouten bladceintuur, aan de binnenzijde rondom verstevigd met tien klossen. Eenzelfde spanen bladceintuur zien we bij een hoge hoekkast (1780-1820)[9] en een kindertafeltje (1825-1850).[10] Deze laatste draagt een mahoniehout-imitatie en een groen geschilderd blad, als ware het groen laken. Ook een naaldhouten beschilderde scheerspiegel rust op een driespantvoet.[11] Deze scheerspiegel is van origine heldergroen van kleur. Op de tentoonstelling van Overijsselse nijverheid te Deventer wordt in 1843 een ronde tafel op een driekantige voet getoond, geschilderd als

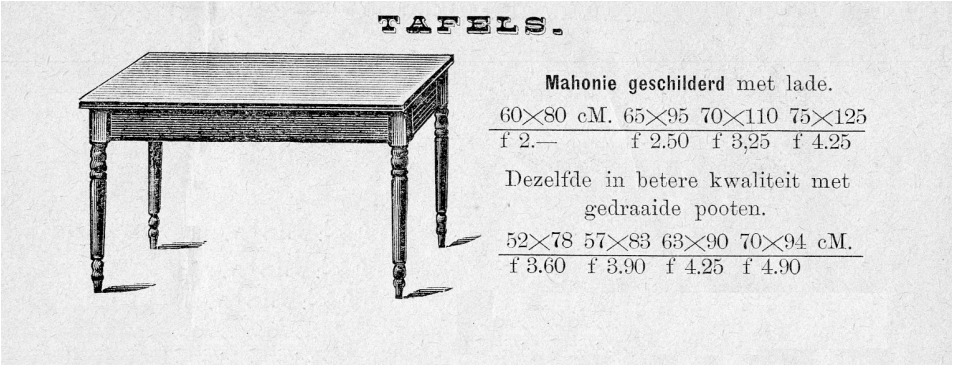
[3] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A t/m C: inboedel van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq Junoir in 1829; Zie ook het portret van Eise Eisinga door Willem Bartel van der Kooij uit 1827 (RKD: database, nr.: IB00017701). Waarschijnlijk behoort de tafel, afgebeeld op de twee gespiegelde portretten door Arend Bakker (1806-1843) ook tot dit genre (foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 103881.R en AA 103882.R).
[4] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.
[5] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 4120.
[6] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 025421; collectie Nederland Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48140-75; NOM.11784-51; NOM.11396-50; collectie H. Piena, zonder inv.nr.; collectie Antiek d'Eglantier, Amsterdam, Inv.nr.: 1134.
[7] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.37152-67.
[8] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.24097-55.
[9] Collectie Museum Hindeloopen, geen inv.nr.
[10] Collectie Museum De Waag, Deventer, Inv.nr.: 2489.1. H.40 x L.51 x D.36 cm.
[11] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.43449.

palissanderhout, met een gemarmerd blad, uitgevoerd door H. Selhorst.[12]

Wat opvalt bij deze groep meubels is enerzijds dat ze zeer goedkoop zijn uitgevoerd. Waar men daarvoor en daarna een gebogen bladceintuur opbouwt uit verlijmde schenkels, is die hier uitgevoerd met een rond gebogen beukenhouten spaan. Wellicht heeft dit te maken met de armoede rond de Franse periode. De lichte effen groene en blauwe kleuren op de vroegste exemplaren getuigen van de laat 18de-eeuwse mode. Latere tafels dragen een mahoniehout- en vanaf 1840 ook een palissanderhout-imitatie.

4.Tafels op vier gedraaide poten

In de loop van de tweede helft van de 19de eeuw worden naaldhouten tafels op vier vaste gedraaide poten populair. (zie afb. hieronder)[13] Ze hebben in de lange zijde dikwijls een lade. Veel van deze tafels zijn aan de bovenzijde bekleed met wasdoek. Aan het einde van de 18de eeuw wordt wasdoek los gebruikt als zeiltje over tafels. Vanaf de vroege 19de eeuw worden tafels ook bekleed met wasdoek. In luxe interieurs raken deze het eerste ingeburgerd, getuige zes exemplaren in de boedel van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq Junior in 1829.[14] De tijdens de inventarisatie aangetroffen naaldhouten exemplaren dateren vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw.[15] Een vroege afbeelding van een dergelijke tafel in Nederlandse literatuur dateert uit 1879 (zie afb. p.365).[16]


TAFELS.

Mahonie geschilderd met lade.

60×80 cM.	65×95	70×110	75×125
f 2.—	f 2.50	f 3,25	f 4.25

Dezelfde in betere kwaliteit met gedraaide pooten.

52×78	57×83	63×90	70×94 cM.
f 3.60	f 3.90	f 4.25	f 4.90

Mahonie geschilderde tafel met lade op vier gedraaide poten (1880-1890). Bron: *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 20, afb. 100.

[12] A.H. van der Boon Mesch en H.C. van Hall (red.), *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid.* Haarlem: De Erven Vincent Loosjes, volume 8 (1843), 1e stuk, p. 189.
[13] Voor ten dele uit andere houtsoorten gemaakte voorbeelden zie: NOM.51240-80 en NOM.48765-76.
[14] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A en B.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48391-75; NOM.11785-51 en NOM.42985-73; NOM.48744-76; collectie Zuiderzeemuseum, zonder inv.nr.
[16] Zie: 'Het Bruidskleed', in: *Eigen Haard*, (1879), nr. 11, p. 110. Naar F. Jamin; op hout getekend door Louis Chantal.



Een werkster aan een tafel op vier gedraaide poten met een lade in de lange zijde. Bron: ‘Het Bruidskleed’, in: *Eigen Haard,* (1879), nr. 11, p. 110.

3.5.16 Hangoortafels (Catalogus Deel 3, p.591-654)

1. **De termen hangoortafel, veldtafel en Hollandse tafel.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers en -inboedels.**
6. **Geografische verspreiding.**
7. **Halve hangoortafels.**

1. De termen hangoortafel, veldtafel en Hollandse tafel.
Een tafel met twee opklapbare zijbladen, elk geschoord door een uitzwenkende poot, heet vandaag de dag een hangoortafel. Deze term was reeds in het 18de-eeuwse Rotterdam gangbaar bij witwerkers. Zo beklaagt een aantal van hen zich er in 1782 over dat timmerlieden witwerk op de jaarmarkten verkopen. Onder de producten waar de witwerkers daarentegen het alleenrecht over menen te hebben noemen ze hangoortafels.[1]

In een groot gedeelte van Nederland, zoals in Amsterdam, Den Haag en Utrecht maar ook op Texel, wordt in de 18de en vroeg 19de eeuw eerder de term veldtafel gebruikt. Men duidt met deze term in sommige gevallen militaire tafels aan. Er zijn diverse bronnen die het aannemelijk maken dat een veldtafel een onderdeel van een militaire uitrusting kan zijn. Zo wordt in Rotterdam op 5 juni 1793 samen met een kapitein-veldledikant ook een veldtafel geveild van de gesneuvelde commandant J.M. baron van Kropff.[2] Ook in Maastricht komen tussen 1650-1750 in militaire behuizingen veldtafels voor.[3] En in 1821 wordt op Huize Grimbergen een veldbed, een veldtafel en een complete hoofdofficierstent te koop aangeboden.[4] In 1868 staat er op de eerste achterkamer van het Rapenburg 36 te Leiden een veldtafel samen met allerlei militaire insigna van een gepensioneerde majoor der infanterie Hendrik Arend Van Broyel Spiering.[5]

Maar ‘veld’ in de term veldtafel verwijst in de meeste gevallen niet naar een militaire uitrusting. In het Woordenboek der Nederlandse Taal komt de term veldtafel niet voor maar wel veldstoel. Deze term is afkomstig van het Oudnederlandse ‘faldistuol’, letterlijk ‘vouwstoel’. Dit slaat op een opklapbare stoel. Het ‘veld’ in veldtafel slaat dan ook niet op ‘veld’ maar op vouwen, oftewel een opklapbare tafel. In die betekenis slaat een veldtafel op wat wij nu aanduiden met een hangoortafel. Dat men met de term veldtafel in de meeste gevallen een hangoortafel bedoelt, wordt ook duidelijk uit de administratie van de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz.

[1] GAR: Gildestukken 17-33-235.
[2] *Rotterdamse courant:* 25-5-1793, 30-05-1793 en 4-6-1793.
[3] W. Hupperetz, ‘De wooncultuur van garnizoensofficieren te Maastricht (1650-1750)’, in: *De Maasgouw,* 117 (1998), p. 17-26.
[4] *Overijsselsche Courant:* 17-4-1821, No. 31, p. 1.
[5] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 5a, p. 243.

Sluijter.[6] Tussen 1706 en 1720 produceert hij meer dan 700 veldtafels. De totale tafelbladlengte, de aanwezigheid van een lade en de lange staartgehengen van zijn veldtafels komen overeen met die van de hangoortafels zoals die tijdens de inventarisatie zijn aangetroffen en in de catalogus zijn opgenomen. Sluijter beschildert deze veldtafels met dezelfde elementen als het andere huisraad zoals theetafels en kakstoelen. Het is daarom aannemelijk dat wat Sluijter een veldtafel noemt, in het huidige taalgebruik een hangoortafel heet. Dat het om een tafel gaat die ingeklapt tegen de wand kan staan wordt ook duidelijk in de boedelbank van het Meertens Instituut waarin tussen 1789-1828 tien inventarissen worden aangehaald met een veldtafel tegen de muur.

De Amsterdamse witwerker Hendrick Sweteringh heeft in 1655 in zijn witwerkers-pand in de Hartenstraat dertien geschilderde en vijftien ongeschilderde 'halvemaanstafels'.[7] Wellicht is dit de 17de-eeuwse term voor de hangoortafel toen deze nog ovale bladen hadden. De afhangende bladen vormen dan een halvemaan.

In Zuidwest-Friesland tenslotte worden hangoortafels eerder Hollandse tafels genoemd. Op de Hindelooper interieurtekeningen van Hendrik Lap uit 1848 beeldt hij een blauwe hangoortafel af met de specificatie: 'hollandse tafel'.[8] Deze term komt diverse malen voor in 18de-eeuwse boedelbeschrijvingen uit plaatsen in Zuidwest-Friesland (zie paragraaf 6. Geografische verspreiding).

Minder voorkomende beschrijvingen betreffen *'*een geverfde vierkante tafel met zes poten'[9] en een 'geverfde tweeslagtafel'.[10] In beide gevallen kan het om een hangoortafel gaan. In Leiden is in 1739 sprake van een 'schenktafel zijnde een hangoortafel'. Dit geeft aan dat een hangoortafel ook als schenktafel dienst kan doen.[11] Later, in 1759 is er sprake van een schenktafel met een schuif, waarmee waarschijnlijk een hangoortafel met lade bedoeld is.[12]

2. Ontwikkeling en diversiteit.

De hangoortafels zijn, behalve in naaldhout, ook in andere houtsoorten uitgevoerd zoals in noten-, mahonie- en eikenhout. Een notenhouten hangoortafel stond tentoongesteld in het Mauritshuis.[13] Op de tarieflijst (1788) van bestel- en vrachtlonen voor het veer tussen Haarlem en Den Haag staan onder het schrijnwerk

[6] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[7] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276. Datum: 18 november 1655.
[8] G. Elzinga, *Het Hindeloopen van Hendrik Lap*. Leeuwarden: Handelsdrukkerij, 1979, p. 11, Letter B.
[9] Notaris Van Poppel, Budel, 1823, acte nr. 66, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.56.b.
[10] Notaris Boot, Edam, 1828, acte nr. 212, no. 752, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.589.b.
[11] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 6a, p. 481.
[12] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 6b, p. 587.
[13] R.P. van de Kasteele, *Handleiding tot de bezigtiging van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden op Mauritshuis, in 's Gravenhage*. 's-Gravenhage, 1823, p. 129.

onder ander mahoniehouten veldtafels getarifeerd.[14] Diverse massief mahoniehouten hangoortafels bevinden zich in chique stedelijke boedels, zoals in Den Haag bij jonkheer Archibald Hope.[15] De eikenhouten hangoortafels, waarvan er een aantal is bestudeerd, zijn hetzelfde geconstrueerd als de naaldhouten exemplaren met aan staartgehengen scharnierende rechthoekige bladen, en aan vlinderscharnieren uitzwenkende balustervormige poten.[16]

Voor dit onderzoek zijn ruim 30 naaldhouten hangoortafels nader bestudeerd. De vijf oudste aangetroffen hangoortafels[17] hebben een ovalen blad en kraalgedraaide poten.[18] De uitzwenkende poten draaien boven en onder aan vlinderscharnieren. De bladen kunnen zowel op knieren, vlinderscharnieren als op staartgehengen draaien. Het merendeel van de jongere hangoortafels heeft daarentegen balustervormige poten en rechthoekige bladen. De bladen scharnieren meestal op staartgehengen, de uitzwenkende poten draaien onder op vlinderscharnieren, boven op draadogen. Een aantal exemplaren draait boven én onder op draadogen.

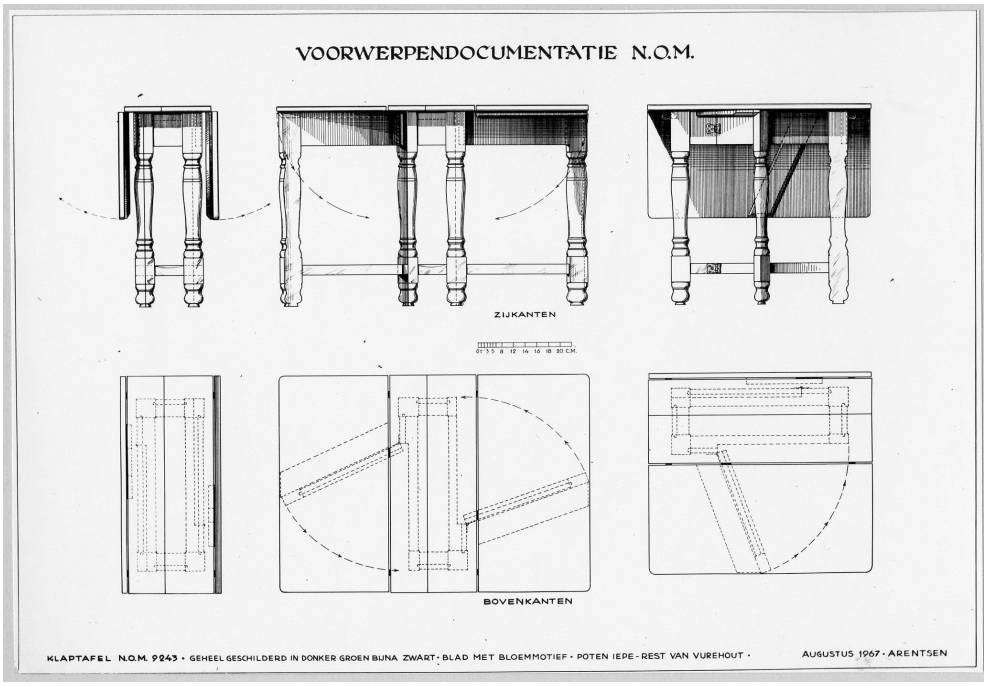
[14] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803*. 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 112: Lyste der Vracht- en Bestelloonen op het Veer tusschen Haarlem en 's Gravenhage. Overeengekomen op 28-1-1788.

[15] Zie bijvoorbeeld: *Catalogus van een zeer gerenomeerden, exquisen en zeer pretieusen inboedel .....alles nagelaten door wijlen den hoog welgeboren heer, jonkheer Archibald Hope, maandag 10 december 1821, Lange Voorhout Gravenhage*. 's Gravenhage, 1821, p. 128-129.

[16] Eikenhouten hangoortafel: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4458.OV. Zie ook: L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011, p. 399.

[17] Collectie The State Hermitage Museum, St. Petersburg, Inv.nr.: 1934-998; twee tafels in het Van Grill's Hofje te Amsterdam, geen inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50286-78 en NOM.31622-60. Naast deze vijf tafels bevinden er zich in de collectie van het Zuiderzeemuseum nog twee hangoortafels met kraalgedraaide poten, maar deze zijn historiserend overschilderd.

[18] Voor interieurstukken met een hangoortafel met kraalgedraaide poten. Zie de tekening *Een moeder snijdt brood voor haar man en zoon* door Hendrik Jan van Amerom (1776 - 1833), collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-T-1918-415; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 102000 en het schilderij uit 1816 van Johannes Hari (1772-1849), getiteld *Vrouw aan een spinnewiel in een interieur,* Veiling Mak van Waay, Amsterdam, mei 1974, nr. 229, cat.nr. 115; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 124280 en Dia 15577.



Diverse aan- en doorzichten van een klassieke hangoortafel. Tekening collectie Nederlands Openluchtmuseum, T 1809, foto AA 104667 van hangoortafel, Inv.nr.: NOM.9243-OV.

3. Beschildering.

De oudste bestudeerde hangoortafels met kraalgedraaide poten en ovalen bladen zijn beschilderd met combinaties van acanthusbladeren, schildpad-, en wortelnoten-imitaties, biezen gemaakt door een lintvormige opeenvolging van stempeltjes, en centraal een roos, een vogel of een ster. De onderzijde is vaak afgewerkt met alleen een wortelnoten-imitatie. Ze dateren waarschijnlijk uit de periode 1680-1720. Een op deze wijze beschilderde hangoortafel staat duidelijk afgebeeld op een ingekleurde tekening (1796) door Johannes Huibert Prins van twee vrouwen en kinderen in een slaapvertrek[19] en op een aquarel van D.A. Clemens van het interieur van een trekschuit (circa 1800).[20]

De latere 18de-eeuwse tafels met rechthoekige bladen en balustervormige poten hebben van origine meestal een blauw of blauwgroen fond. Op de niet overschilderde blauwe tafels zijn scènes te zien, zoals een landschapje met koeien, zee- of riviergezichten, dan wel minnekozende koppels, dit alles steeds omgeven door ruim zwierende rocaille.[21] De beschildering op de jongste tafels bestaat uit een

[19] RKD: kunstwerknr.: 49143.
[20] Collectie Altas van Stolk, Inv.nr.: 27156.
[21] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3004-43; collectie Edams Museum, geen Inv.nr.; Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV-01382; collectie Germanisches Nationalmuseum,

mahoniehout-imitatie met op de bladen een imitatie van een groen laken of zeil, weer omgeven door een geschilderde mahoniehouten krasse rand.

4. Datering.

Tot de oudste aangetroffen hangoortafels met kraalgedraaide poten, ovalen bladen en beschilderd met onder andere grove acanthusbladeren en schildpad-imitatie hoort ook de hangoortafel in de collectie van de Hermitage in St. Petersburg. Deze tafel is waarschijnlijk voor tsaar Peter de Grote tussen 1697 en 1720 in Nederland gekocht.[22] Vanuit Nederland vinden diverse meubeltransporten plaats, gecoördineerd door de ambassadeur van de tsaar, prins Karukin.[23] De tsaar zelf doet ook inkopen in Amsterdam.[24] Dat maakt het aannemelijk dat tafels met dezelfde kenmerken uit de laat 17de of vroeg 18de eeuw dateren en uit Amsterdam afkomstig kunnen zijn.

Een grote groep hangoortafels met balustervormige poten en rechthoekige bladen draagt een blauw fond. Deze blauwe kleur bevat in de regel Berlijns of Pruisisch blauw zoals aangetoond op andere meubels.[25] Dit pigment is vanaf 1730 op grote schaal in Nederland in gebruik genomen. Zo noteert de Amsterdamse meester-schilder Jan van Rijn dat hij op 28 juni 1766 voor Klaas van de Noort een tafel Berlijns blauw schildert.[26] Op basis van boedelinventarisonderzoek geeft Schram aan dat blauw een geliefde kleur is voor tafels in het laat 18de-eeuwse Hoorn.[27] Ook elders bevinden zich blauw geschilderde veldtafels zoals in het voorhuis aan de wand bij Harmen Koster te Weesp[28] en bij de koopman Hendrik Noorda in Landsmeer.[29]

Diverse van de aangetroffen hangoortafels zijn op dit blauwe fond gedecoreerd met rocaille.[30] Een hangoortafel met blauw fond, gedecoreerd met rocaille en rozen bevindt zich in de keuken van het poppenhuis van Sara Rothé uit circa 1745 in het Frans Hals Museum.[31] Bruil en Vos bespreken een prachtige zij het

---

Nürnberg. Voor de laatste tafel zie: B. Deneke, *Bauernmöbel. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber*. München: Keysersche Verlangsbuchhandlung, 1969, p. 228, fig. 69. Zie ook de foto in: *Hamer*, jrg. 1 (1941), nr. 11, augustus, p. 2.

[22] Collectie The State Hermitage Museum, St. Petersburg, Inv.nr.: 1934-998.

[23] *Amsterdamse Courant:* 10 november 1718 en 9 november 1720.

[24] Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen Holland und Engelland, Theil 2.* Frankfurt: Gaum, 1753, p. 536; B. von Koskull, 'Die Anfänge der ehemals kaiserlich Russische Gemäldesammlungen. Ein Beitrag zur Holländischen Seemalerei des 18. Jahrhunderts', in: *Oud Holland*, vol. 54 (1937), nr. 2, p. 72-85.

[25] Collectie Nederlands Openluchtmuseum: bedstedebankje, Inv.nr.: NOM.898-43; lessenaar, Inv.nr.: NOM.9234.OV; theetafel, Inv.nr.: NOM.23301-55.

[26] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 1156.

[27] L. Schram, 'Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18e eeuw', in: *West-Frieslands Oud & Nieuw*, 58e bundel (1991), p. 132-137.

[28] MI: boedelbank, archiefnr.: 5308.

[29] Notaris Volkerse, Monnikendam, 1832, acte nr. 3585, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM. 514.b.

[30] Collectie Edams Museum, geen inv.nr.; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV-01382; collectie Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.

[31] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 24; J. Pijzel-Dommisse, *Het Hollandse*

grootschalig geretoucheerde hangoortafel, beschilderd met rocaille ranken en bloemstukken tegen een lichtgroen fond en een gehouten onderstel.[32] Met rocaille beschilderde hangoortafels, zijn afgebeeld op de gravure *Gezicht van de Noordermarkt en kerk tot Amsterdam* uit 1767.[33] Het plafond van de slaapkamer in het Zaanse Honig Breethuis is beschilderd met eenzelfde blauwe fond, met daarop donker blauwe en witte rocaille en gedateerd 1765.[34] Op twee hangoortafels met een blauw fond worden mensen afgebeeld in kledij respectievelijk van vóór 1780[35] en kledij daterend tussen 1780-1790.[36] Alles overziend dateren hangoortafels met balustervormige poten, een rechthoekig blad, en beschilderd met een blauw fond en rocaille waarschijnlijk uit de periode 1730-1790.[37]

Één hangoortafel is gedecoreerd in classicistische stijl met astragaallijsten, eierlijsten, guirlandes en medaillons.[38] De groenblauwe kleur van de eierlijsten bevat naast Berlijns blauw ook patentgeel. Dit laatste pigment werd in 1781 ontdekt. Dat dateert dit meubel op zijn vroegst in de late 18de eeuw.

Uit de late 18de of vroeg 19de eeuw dateren hangoortafels, geheel beschilderd met een mahoniehout-imitatie en een *trompe l'oeil* geschilderd groen laken op de tafelbladen. Zo schildert de Amsterdamse Vergulder en Penseelschrijver, meesterschilder Cornelis Cornelissen, in 1803 en 1804 diverse veldtafels. Hij voorziet ze van een geschilderde gladhouten voet en rand en een geschilderde imitatie van een groen laken op de bladen.[39] Ook de bij de schipper-winkelier Simon Oenes te Harlingen (1811) aangetroffen hangoortafel, groen met gele randen, kan zo'n dergelijke beschildering betreffen.[40]

Er zijn vijf hangoortafels aangetroffen die uit de vroege 20ste eeuw stammen. Drie daarvan bevinden zich in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum,[41] een is in particulier bezit en het laatste exemplaar is in 1971 geveild.[42] Deze tafels hebben weliswaar de contouren van een midden 18de-eeuwse hangoortafel maar verschillen op diverse punten. De klampen zijn vastgespijkerd met draadnagels in plaats van gesmede nagels. Het hang- en sluitwerk is bevestigd met draadnagels,

pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw. Zwolle: Waanders, 2000, p. 158, afb. 262.

[32] R. Bruil & A. Vos, 'Beweging in drievoud', in: *Kunst & Antiek Journaal Collect*, (2006), nr. 1, maart, p. 54-59.

[33] Uitgever: P. Fouquet Junior, tekenaar: H. Schouten.

[34] P. van Leeuwen et al. (red.), *Honig Breethuis. Thuis bij een Zaans koopmansgezin.* Zaandijk: Heijnis & Schipper, 2012, p. 36.

[35] Collectie Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.

[36] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV-01382.

[37] Een hangoortafel met balusterpoten en rechthoekig blad is weergegeven op het schilderij van Abraham van Strij (1753-1826) met een vrouw die een koperen aker schrobt. Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 247, sept. 1973, cat.nr. 218; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 122726.

[38] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.32123.

[39] SAA: Toegangsnr. 5073, Inv.nr.: 1568.

[40] Notaris Hanekuyk, Harlingen, 1811, acte nr. 50, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1059.b.

[41] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27999-57, NOM.5370-39 en NOM.9724-49.

[42] Veiling Mak van Waaij, Amsterdam, catalogus 203, lotnr. 3194, 25 mei 1971. Zie ook: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 116166.

gegoten spijkers of machinaal vervaardigde schroeven. De scharnieren zijn niet uit één stuk ijzer gesmeed maar uit dubbelgevouwen machinaal gewalst plaatijzer samengesteld. Bij diverse exemplaren zijn de pen- en gatverbindingen niet getoogd, zoals in de 18de eeuw standaard was. Twee van deze tafels tonen een beschildering van de firma Roosje uit Hindeloopen.[43] Dit bedrijf bestaat sinds 1894. De tafels zijn geschilderd door Jakob Ypma (1889-1961) die er werkt van 1901 tot circa 1959.[44]

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Al in 1698 is er sprake van veldtafels in een contract tussen de Amsterdamse meester-witwerker Abraham Willemsz. en de schilder Jan de Vries.[45] Uit een administratie kort daarna blijkt dat meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter tussen 1706 en 1720 in totaal maar liefst 733 veld- of hangoortafels produceert.[46] Daarvan staat bij elf exemplaren aangetekend dat ze lange hengsels hebben en twee hebben geklonken hengsels. Bij vijf veldtafels staat vermeld dat ze met een lade zijn uitgevoerd. Tenslotte meldt hij bij twee exemplaren dat de stijlen drie duim dik zijn. De bladlengte van zijn veldtafels varieert van 2,5 tot 8 voet,[47] waarbij tafels van 4 tot 6 voet (1,13-1,70 m) het meest talrijk zijn. De beschildering bestaat uit een licht, bruin of zwart fond, soms uitgevoerd met witte perken. De decoratieve elementen op het fond kunnen bestaan uit biezen, gouwe lofjes, Chinezen, bloemen, een bloemenrand en soms een vogel. ‘Gouwe lofjes’ zouden kunnen slaan op okerkleurige acanthusbladeren. Bij zijn overlijden in november 1727 heeft meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter nog 37 veldtafels in huis.[48]

Ook andere Amsterdamse witwerkers hebben veldtafels in hun werkplaats. Christiaan van der Ondermeulen heeft bij het overlijden van zijn vrouw (1728) nog 82 veldtafels staan, waaronder vier witte. Ze hebben een bladlengte variërend van drie tot acht voet.[49] Op de Prinsenstraat is er meester-witwerker Klaas van Beijeren die in 1798 onder de meubels vier geschilderde en wederom vier witte veldtafels heeft staan. De witte tafels slaan waarschijnlijk op tafels met alleen een grondlaag.[50] Meester-kastenmaker en witwerker Hendricus Ridders heeft een jaar later, in 1799, onder zijn ‘witwerkers geschilderd goed’ ook een veldtafel staan.[51] Tenslotte maakt ook meester-witwerker Hendrik Beekman in 1800 veldtafels.[52] Daarnaast hebben Amsterdamse schilders, net als alle burgers in de tijd overigens, frequent veldtafels in hun interieur.[53]

[43] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27999-57; het tweede exemplaar bevindt zich in een particuliere collectie.
[44] Met dank aan Carolien Hack, voormalig directrice van het Museum Hindeloopen voor deze informatie.
[45] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731, acte nr. 191
[46] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[47] Sinds 1650 was de Amsterdamse voet 28,31 cm.
[48] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53.
[49] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[50] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[51] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[52] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6258.
[53] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6940, 3539 en 7013.

In de boedel van de Alkmaarse meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders en zijn zoon Gerrit Snijders die samen een timmer-, wit- en schrijnwerkers affaire voeren, komen in 1769 onder de witwerken twee bruine en vier blauwe veldtafels voor. Daarnaast staan er van Snijders nog vijf veldtafels bij hun schilder Hessel Wassenaar. [54] In Rotterdam is de hangoortafel ook een algemeen fenomeen. Als bij meester-witwerker Frans Asselaer in 1703 de inboedel wordt beschreven naar aanleiding van het overlijden van zijn vrouw, blijkt hij twaalf hangoortafels te hebben staan.[55] Vijftien jaar later, in 1718, verkoopt de eveneens Rotterdamse witwerker Heyndrick Hasselaar zijn winkel vanwege schulden. Onder de 67 tafels worden zeventien hangoren gemeld.[56]

6. Geografische verspreiding.

Hangoortafels of veldtafels worden in steden op de markt verkocht, getuige het voorkomen van 'grote hangoortafels' op de vrachtlijst van marktschippers tussen Haarlem en Utrecht.[57] Dat de veldtafel een normale verschijning is in woninginterieurs blijkt uit de gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden. Daarin staan in de periode 1727-1893 in totaal 178 veldtafels (dus hangoortafels) vermeld. Bij twaalf tafels is gespecificeerd dat ze geverfd zijn, waaronder een blauw en een bruin exemplaar. Daarnaast is er drie keer vermeld dat de tafel geschilderd is.[58] Tussen 1727 en 1740 doen de hangoortafels in de grachtenhuizen aan het Rapenburg hun intrede in prominente ruimten als eetzalen. Tussen 1740 en 1760 winnen ze daarnaast ook terrein in de keuken. Vervolgens raken ze in vrijwel elke ruimte in gebruik, van de zaal tot en met de mangelkamer. Na 1800 verschuift de hangoortafel meer en meer naar zij-, slaap-, huishoud-, en mangelkamers en de zolder. Onderwijl blijft hij populair in de keuken.

Vanaf 1785 lijkt een deel van de naaldhouten geschilderde hangoortafels in de chique ruimten, zoals de eetzaal en de suite, vervangen te worden door mahoniehouten exemplaren. Als in 1829 de volledige inboedel van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq wordt verkocht, treffen we daar nog slechts één beschilderde veldtafel aan.[59] Deze mode voor mahoniehout wordt voor de smallere beurs al snel nagevolgd door naaldhouten hangoortafels met een mahoniehout-imitatie.

[54] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr. 703, acte 686. Notaris Andries Bootsman.
[55] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 448, folio 551-559, oude nummering 273 ev.
[56] GAR: ONA, Inv.nr.: 1931, folio 733-739.
[57] *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken*. Amsterdam: De Erven van F. Houttuyn, 1781, september, deel 16, stuk 3, p. 1697: Vragtlyst der marktschippers tusschen Haerlem en Utrecht.
[58] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.
[59] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55C: *Notitie van eene zeer aanzienlijke en geëxtendeerde partij, deftige zindelijke en wel geconserveerde meubilaire goederen bestaande in: gladhouten en keurig net geschilderde ledikanten en meubelen, etc. Alles nagelaten bij wijlen Vrouwe Isabelle Stinstra, weduwe den Wel Edelen Heer Pieter de Clercq Jr. etc. 16, 17 en 20 Juni 1829*, p. 16, nr. 44.

Schotel beschrijft de hangoortafel als een gangbaar meubel in de burgerhuishoudens van de late 17de eeuw.[60] Van schilderijen en prenten weten we dat hangoortafels in Amsterdam in de 18de en vroeg 19de eeuw volop in gebruik zijn. In zijn interieur op de Amstelgracht in Amsterdam (1769-1770) beeldt Jacob Cats een hangoortafel af.[61] Op een schilderij (1787) van Isaac Ouwater wordt op de Nieuwmarkt een boedelverkoop afgebeeld, waaronder een beschilderde hangoortafel.[62] Op de gravure *Gezicht van de Noorder-markt en kerk tot Amsterdam* uit 1767 prijst een koopman zijn beschilderde meubels aan, waaronder twee beschilderde hangoortafels met rocaille lofwerk.[63] Op een vergelijkbare gravure uit hetzelfde jaar, *Gezicht van de Nieuw Markt tot Amsterdam,* staat ook een marktkoopman met kisten, tafels en een hangoortafel.[64] Christiaan Andriessen beeldt zichzelf in 1805-1808 af aan een hangoortafel, waarbij hij zit te tekenen aan een opgeslagen blad terwijl het andere blad is neergeslagen.[65] Tot slot is er een 19de-eeuwse interieurtekening getiteld *Hier is mijn Amsterdam, mijn alles!* met een hangoortafel op getorste poten.[66]

Naast afbeeldingen zijn er voldoende archiefstukken die aantonen dat de hangoortafel oftewel veldtafel in Amsterdam frequent voorkomt. In de midden 18de-eeuwse boedelbeschrijvingen van het Burgerweeshuis in Amsterdam is de veldtafel het meest genoemde tafeltype.[67] In de boedels, beschreven door de Desolate Boedelkamer van Amsterdam, komen in de laat 18de en vroeg 19de eeuw ook regelmatig veldtafels[68] en tevens geschilderde veldtafels voor.[69] Op 23 december 1794 worden er in Amsterdam op de Fluwele Burgwal onder de Lombard naast kabinetten, bureaus, latafels, speeltafels, porseleinkasten en staande horloges ook veldtafels verkocht, tezamen met een verfwinkel.[70] Ook in de chique Amsterdamse interieurs staan veldtafels, zoals in de eetkamer van Gilles Alewijn op de Herengracht 386,[71] in de voorkamer van de Prinsengracht 586,[72] en in de eetkamer van Arent van Hasselt op de Keizersgracht 584 in 1812.[73]

---

[60] G.D.J. Schotel, *Het Oud-Hollandsch Huisgezin der Zeventiende Eeuw.* Haarlem: A.C. Kruseman, 1867, p. 10.
[61] SAA: Collectie Atlas Spiltgerber. Zie: C.W. Fock (red.), *Het Nederlands interieur in beeld 1600-1900.* Zwolle: Waanders Uitgevers, 2001, p. 301.
[62] Schilderij: *Nieuwmarkt met de St. Anthoniswaag te Amsterdam*. Isaac Ouwater, 1787. Collectie RCE, Inv.nr.: NK 2535. Zie: H. Piena, 'Witwerkers, stadse makers van naaldhouten meubels', in: *Cr, interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), zomer, nr. 2, afb. 2.
[63] Uitgever: P. Fouquet Junior, tekenaar: H. Schouten. Zie: *Catalogus Amsterdam, 115 prenten, P. Fouquet 1760-1783.* Amsterdam: H.D. Pfann, 1975, p. 51; H. Piena, 'Witwerkers, stadse makers van naaldhouten meubels', in: *Cr, interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), zomer, nr. 2, afb. 1.
[64] Uitgever: P. Fouquet Junior, tekenaar: C. Philips Jacobsz. Zie: *Catalogus Amsterdam, 115 prenten, P. Fouquet 1760-1783.* Amsterdam: H.D. Pfann, 1975, p. 9.
[65] Collectie J. Paul Getty Museum, Inv.nr.: 2000.1. Zwart krijt en waterverf. Maten: H.24,1 x B.20,3 cm.
[66] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 104399; KOG Amsterdam, XXVII, B 72; KB 252295.
[67] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 681, 703, 705, 706, 708, 713, 715, 717.
[68] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6940, 3539 en 7013.
[69] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3539, 4350 en 5358.
[70] *Amsterdamse Courant:* 20-12-1794, No. 152, p. 2.
[71] R. Harmanni, *Jurriaan Andriessen (1742-1819) 'behangselschilder'. III Catalogus.* Leiden: Universiteit van Leiden, Faculteit der Letteren, 2006, p. 477-478, noot 18.

Elders in het land is de veldtafel dan wel hangoortafel een veel voorkomend meubel in woonvertrekken. Het aantal boedelinventarissen waarin hangoortafels vermeld staan is te groot om allemaal op te sommen. Hier wordt een greep uit een veel groter aantal gepresenteerd, dat exemplarisch is voor het fenomeen. Kamermans bijvoorbeeld, schrijft dat de hangoortafel vanaf 1724 voorkomt in inboedels uit de Krimpenerwaard.[74] Het eenvoudige interieur van de Rotterdamse turftonster Grietje van der Does in 1767 bevatte, naast een kabinet, ook een hangoortafel.[75] Aan het einde van de 18de eeuw worden er in Rotterdam en Den Haag hangoortafels uit boedels geveild.[76] Grote en kleine hangoortafels, met en zonder laden, staan in 1777 gespecificeerd op de tarieflijst van de marktschippers van Den Haag naar Heusden.[77]

Bij de Delftse schilder Cornelis Ploos van Amstel (1702-1783) wordt na zijn overlijden op de zolder van zijn pakhuis op de Verwersdijk een woonvertrek aangetroffen met een hangoortafel en daarop een folianten bijbel met koperbeslag, een blaker en een ketel.[78] Een blauw en wit geschilderd hangoortafeltje met lade komt voor in een chique inboedel in Den Haag in 1821.[79] In de nalatenschap van de algemeen rijksarchivaris prof. dr. Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink (1810-1865) treffen we in zijn huis in Den Haag een hangoortafel aan.[80] In de herberg van Valkenburg (Zuid-Holland), tevens dienstdoende als rechthuis en gemeentehuis, staat in 1775 een hangoortafel in de gijzelkamer, in de keuken en in de achterkamer.[81] Maria de Neufville koopt in 1745 een kleine en een grote veldtafel voor de buitenplaats Lindehof aan de Utrechtse trekvaart.[82] Veldtafels, waaronder geverfde en verlakte, zijn in Hoorn het meest populair en komen in nagenoeg alle 18de-eeuwse boedelbeschrijvingen voor.[83] Op het schilderij De Brulfteneuger door L. J. Bruna uit 1868 staat een hangoortafel afgebeeld in een Twents interieur.[84] Op

[72] H.J. Zantkuyl, 'Prinsengracht 586, 588, 590. Drie eeuwen oud', in: *Amstelodamum,* jrg. 58 (1971), nr. 1, januari, p. 34 (Inventaris door notaris E.M. Dorper, 18-7-1782).
[73] Op.cit., noot 50, p. 565.
[74] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 75.
[75] N. Manneke, 'Vrouwenarbeid in de haven', in: *Rotterdams Jaarboekje,* (2002), p. 210.
[76] *Haagse Courant:* 29-7-1799: voor het Logement van Gouda, in het Voorhout, een hangoortafel; *Rotterdamse Courant:* 22-5-1799: op de Vlasmarkt te Rotterdam, een mahoniehouten hangoortafel.
[77] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 163: Reglement wegens de Vragtloonen, voor den Marktschipper; Vaarende van 's Gravenhage op de Stad Heusden. Overeengekomen op 19-8-1777.
[78] GAD: Toegangsnr.: 161, Inv.nr.: 3435, folio 12, 20-5-1783. Notaris Dirk Fijck.
[79] *Catalogus van een zeer gerenomeerden, exquisen en zeer pretieusen inboedel .....alles nagelaten door wijlen den hoog welgeboren heer, jonkheer Archibald Hope, maandag 10 december 1821, Lange Voorhout, 's Gravenhage.* 's Gravenhage, 1821, p. 137, cat.nr.: 209.
[80] HGA: Toegangsnr.: 510, Inv.nr.: 11513, folio 3-17, 30-8-1865, notaris J.W. van den Bergh.
[81] J. Portengen, *Zicht op oud Valkenburg (ZH): Van de Romeinse tot de Franse tijd.* Delft: Eburon, 1991, p. 177.
[82] T. Lindijer (ed.), *Maria de Neufville, Verhaal van myn droevig leeven.* Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1997, p. 68.
[83] L. Schram, 'Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18e eeuw', in: *West-Frieslands Oud & Nieuw,* 58e bundel (1991), p. 132-137.
[84] W. Harms, *Overijsselse streekdrachten. Weerspiegeling van voorbije mode*. Kampen: IJsselacademie, 2008, p. 53, afb. 1.40.

Texel, maken de notarissen Zacharius Gravius, Maarten Brouwer en Jan Star in de 18de en begin 19de eeuw melding van beschilderde veldtafels in de door hen beschreven boedelinventarissen. Zo is er sprake van een blauwe veldtafel,[85] een beschilderde veldtafel[86] en een blauw beschilderde veldtafel.[87]

Op diverse door Hendrik Lap getekende Hindelooper interieurs (1847-1849) heeft hij hangoortafels met een blauw fond afgebeeld. Op dit blauwe fond beeldt hij in de meeste gevallen een ovalen medaillon af, met op één tafel een riviergezichtje met een dorp, op een andere een gracht met bebouwing aan beide zijden.[88] Zoals boven aangegeven wordt in Zuidwest-Friesland een hangoortafel aangeduid als 'Hollandse tafel'. Zo heeft Gellins Sanders te Koudum, fiscaal generaal van de provincie Friesland, in 1740 twee Hollandse neerslaande tafels.[89] Daarnaast treft men in Hindeloopen regelmatig Hollandse tafels aan.[90] En ook elders in Friesland, zoals in Harlingen, komen beschilderde veldtafels voor.[91]

In de door het Meertens Instituut bijeengebrachte verzameling boedelinventarissen staan tussen 1713-1828 in totaal 210 hangoortafel en veldtafels vermeld. Daaronder bevinden zich achttien beschilderde exemplaren te Weesp. In Medemblik worden vier geverfde, drie beschilderde en een verlakte veldtafel gevonden waaronder twee beschilderde exemplaren in 1803 bij de pastoor Wilhelmus Koster.[92] Elders in Noord-Holland zijn er beschilderde veldtafels in Zaandam,[93] Landsmeer[94] en Volendam.[95]

Tot ver in de 19de eeuw blijft de hangoortafel in interieurstukken verschijnen. Valentijn Bing beeldt in 1857 een hangoortafel met ovalen blad af bij zijn weergave van Volendammer streekdracht.[96] Verder komen er hangoortafels voor op midden en laat 19de-eeuwse interieurstukken als van Robert van Eijsden (1810-1890),[97] Jan J.

[85] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4939, folio 25; Inv.nr.: 4993, folio 1367.
[86] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4943, folio 74; Inv.nr.: 4991, folio 1581.
[87] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4994, folio 210.
[88] *Het Hindeloopen van Hendrik Lap.* Leeuwarden: Handelsdrukkerij, 1979, p. 12 en 14. Zie ook: M. Boiten-Heijbroek, 'Verhalende volkskunst. Notities over beschilderd huisraad in het Fries Museum', in: *De Vrije Fries*, vol. 63 (1983), p. 31-32 en eindnoot 15; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 21431, AA 109584, AA 105017, AA 109006.
[89] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 19, folio 239.
[90] Tresoar: Toegangsnr.:13-20, Inv.nr.: 82, Alert Ippes, 4-2-1729; Wijpk Jappes, 6-8-1737; Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 83: folio 44, Jurjan Ates, 15-4-1739; folio 164, Hendrik Gars, 4-3-1743; folio 172, Bartel Luitkes, 9-7-1744.
[91] Notaris Hanekuyk, Harlingen, 1811 acte nr. 50, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1059.b.
[92] MI: archiefnr.: 3373.
[93] Notaris J. Poorte d'Ozy, Zaandam, 1817, acte nr. 22, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1171.b.
[94] Notaris Volkerse, Monnikendam, 1832, acte nr. 3585, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.514.b.
[95] Notaris Boot, Edam, 1828, acte nr. 212, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.589.b.
[96] Bing en Braet von Ueberfeldt, *Nederlandsche Kleederdrachten naar de natuur geteekend.* Amsterdam: Frans Buffa en Zn., 1857, 1e serie, pl. 35; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 127288 en Dia 13360.
[97] *Moeder met kind bij een gedekte tafel in een interieur,* door Robert van Eijsden (1810-1890), Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 203, mei 1971, cat.nr.: 137; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 116147.

Csz. Fabius (1820-1889),[98] Ch. Fontenay,[99] J.H. van de Laar (1807-1874),[100] A. Scheerboom,[101] te Blaricum door Hendrik Valkenburg (1826-1896),[102] een beschilderde hangoortafel op een schilderij van Anna Maria van Immerzeel (1817-1883),[103] en op werk van M.C. Schenk (1833-1911).[104] Ook in interieurs, afgebeeld op ansichtkaarten uit de vroege 20ste eeuw, zijn door heel Nederland nog ovale geschilderde hangoortafels te zien.[105] Deze grote hoeveelheid gegevens stelt ons in staat om met zekerheid te kunnen stellen dat de beschilderde hangoortafel, veldtafel, oftewel Hollandse tafel vanaf circa1760 tot en met de eerste helft van de 19de eeuw in vrijwel geheel Nederland een standaard tafel is in de woonvertrekken van arm en rijk.

7. Halve hangoortafels.

Een aparte categorie vormt de hangoortafels met één afhangend blad. Een vroeg exemplaar uit circa 1700 bevindt zich in het Doopsgezind Weeshuis, in Zaandam.[106] De kraalgedraaide uitzwenkende poot draait boven en onder op vlinderscharnieren. Dichtgeslagen toont het tafelblad een klein boeket, omgeven door groots opgezette okergele acanthusbladeren, tegen een zwart fond. Daar omheen loopt een bies van gestempelde rozetten. De bladrand is afgezet met een schematische schildpad-imitatie. Deze authentieke beschildering toont veel overeenkomsten met de hierboven beschreven oudste groep hangoortafels. In het Zaans Museum wordt een vergelijkbare tafel bewaard, afkomstig uit het Doopsgezind Weeshuis van Koog aan de Zaan.[107] Dit exemplaar is echter effen bruin overschilderd. In de collectie van de Ottema-Kingma Stichting tenslotte, bevindt zich een exemplaar met geslingerde stijlen, overschilderd met een hout-imitatie (zie afb. p. 378).[108] Een dergelijke halfronde hangoortafel

[98] *De vermoeide moeder*, door Jan J. Csz. Fabius (1820-1889), Veiling Mak van Waay, Amsterdam, febr. 1973, nr. 214, cat.nr. 145.
[99] *Boeren echtpaar met twee kinderen in een interieur* uit 1860 door Ch. Fontenay, Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 207, 8 febr. 1972, cat.nr. 125; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 118188 en Dia 14053.
[100] *Het theeuurtje* uit 1835 door J.H. van de Laar (1807-1874), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 107, 8-2-1972, cat.nr. 323, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 118184, Dia 14049 en 14047.
[101] *De overleden vader,* uit 1855 door A. Scheerboom, veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 195, mei 1970, cat.nr. 506, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 113563 en Dia 12226.
[102] *Familiebezoek* door Hendrik Valkenburg (1826-1896), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 135, cat.nr. 420, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 73668.
[103] *Spelend meisje en een poes op een stoel in een interieur* van Anna Maria Immerzeel, veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 176, 23-5-1967, cat.nr. 238; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 100336 en Dia 7970.
[104] Schilderij getiteld *De aanbieding van het dwangbevel,* door M.C. Schenk (1833-1911), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 207, 8-2-1972, cat.nr. 486, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 118185 en Dia 14050.
[105] Oud Walchersche kamer, Tentoonstelling Middelburg, Plan 1913, 16 juli-september, nr. 11691; Walchersche boeren-binnenkamer, Dr. Trenkel Co., Leipzig – Den Haag 26.155; Boeren-binnenhuis Walcheren, Algemeene postvereniging; Museum Willet-Holthuysen, keuken 18de eeuw. Noordhoff, Bussum, 1977; Oud-Hollandsche keuken, Lakenhal, Leiden. J.W. Broekhuizen, Leiden; Oud Boeren binnenhuis, Lage Vuursche, Algemeene Postvereeniging.
[106] Collectie Doopsgezind Weeshuis, Zaandam, geen inv.nr.
[107] Collectie Zaans Museum, geen inv.nr.
[108] Collectie Ottema-Kingma Stichting, Inv.nr.: OKS NO 03650.

is te zien op het schilderij *De brief van de jager* door Willem Joseph Laqui (1738-1798).[109] De tafel staat in een keuken onder het raam, met daarop een aardewerken pot. Van dit model tafel zijn 17de-eeuwse eikenhouten voorlopers bekend, met bolle fles-vormige poten, achtkantige bladen en geschulpte regels. Deze kunnen mogelijk ook speeltafels geheten hebben.[110]



Halve hangoortafel, 17de-eeuws. Collectie Ottema-Kingma Stichting, Inv.nr.: OKS NO 03650.

[109] Schilderij: *De brief van de jager* door Willem Joseph Laqui, ongedateerd paneel, 51 x 62,5 cm, Veiling Amsterdam, Sotheby's 24 en 25 april 1978.
[110] *Herinneringen aan de Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden gehouden in het gemeentehuis te Zaandam in de maanden augustus en september van het jaar 1874*. Zaandam, 1874, foto 12. Zie ook: L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011, p. 400 en p. 419-421.

3.5.17 Kattenbanktafels (Catalogus Deel 3, p.655-678)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling en beschildering.**
3. **Datering en geografische verspreiding.**

1. Terminologie.



Een 19de-eeuwse potloodtekening van een meisje bij de pomp. Haar wastobbe rust op een tafel met vier uitstaande poten. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.19860.A.

Rechthoekige tafels met vier uitstaande poten zijn gedurende de gehele onderzochte periode, 1600-1930, in gebruik.[1] Ze doen in de regel dienst als werktafel of, in de minst chique huishoudens, ook als eettafel in het woonvertrek. Dikwijls zijn aan elke korte kant de twee poten onderlangs verbonden. Hierop rust van voor naar achter ook wel een plank. Op diverse schilderijen is hierop een kat afgebeeld.

[1] Schilderij getiteld *Het gebed voor de maaltijd* uit 1655 door Quiringh Gerritsz. van Brekelenkam (1622-1679), collectie Museum Boymans van Beuningen, Inv.nr.: 1095; schilderij getiteld *Het concert*, uit circa 1653 door Adriaen van Ostade (1610-1685), collectie Museum Boymans van Beuningen, Inv.nr: MB 1962/184. Voor een 19de-eeuws voorbeeld zie een potloodtekening en een vrijwel identieke krijttekening, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.19860.A

Waarschijnlijk heet dit type tafel daarom een kattenbanktafel,[2] een term die wij in dit hoofdstuk aanhouden. In de antiekhandel noemt men het eerder een Spakenburger tafel omdat die daar in de 20ste eeuw veel voorkwam. Zoals uit de datering en geografische verspreiding zal blijken, is de kattenbanktafel al in de 17de eeuw in heel Nederland in gebruik.



Kattenbanktafel met naaldhouten poten en lade en eikenhouten blad en dwarsregels. Oudst bekende herkomst: Katwijk. Datering: 1720-1750. Maten: H.54,5 x L.62 x D.45 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.17255-53 (Catalogus Deel 3, p.655).

2. Ontwikkeling en beschildering.

Voor dit onderzoek zijn elf kattenbanktafels beschreven. Op een na zijn zij allemaal van naaldhout gemaakt. De drie oudste exemplaren dateren uit het midden van de 18de eeuw. Twee daarvan hebben gedraaide poten en dragen van origine een blauwe dan wel blauwgroene uitmonstering, een kleur die ook gebruikelijk is op hangoortafels uit het midden van de 18de eeuw.[3] Het derde exemplaar heeft zeskantige, naar boven toe taps toelopende poten en is van origine roodbruin en blauw beschilderd.[4] Een kleiner, vroeg 19de-eeuws exemplaar, afkomstig uit de provincie Zeeland, heeft poten die vierkant in doorsnede zijn.[5] Bij alle latere

[2] B. Zwaan, *Al zeukend vergoard.* Spakenburg: Spakenburgs Museum 't Vurhuus, 2004, p. 19.
[3] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.25986-56 en NOM.17255-53.
[4] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.34369-62.
[5] Collectie Zeeuws Museum, Inv.nr.: G 1367.

exemplaren is dit ook het geval. Het merendeel van deze tafels is in Spakenburg aangetroffen. Enkele van die tafels dragen oudere verflagen waaronder hout-imitaties. Echter, al deze tafels zijn in de 20ste eeuw overschilderd met een roodbruin fond, waarbij het midden van het tafelblad groen is geschilderd. Deze beschildering is gebaseerd op een mahoniehout-imitatie met centraal op het blad de geschilderde imitatie van groen laken. Dit wordt vanaf 1800 populair en is gebaseerd op mahonie tafels, bekleed met groen laken.

3. Datering en geografische verspreiding.
Zoals gezegd wordt de kattenbanktafel tegenwoordig met Spakenburg geassocieerd. Alle stijlkamers in het Museum Spakenburg waren er tot voor kort mee uitgemonsterd. Deze exemplaren stammen allemaal uit de laat 19de- of 20ste eeuw. In een Spakenburger interieur uit 1900-1904 is een exemplaar te zien.



Ansichtkaart met een Spakenburger binnenhuisje, 1900-1904. Foto: collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: F021123.

Maar de kattenbanktafel bestaat al veel langer. Zij is, getuige de vele schilderijen waarop zij voorkomt, al rond 1650 een normale verschijning in Nederlandse interieurs. Adriaan van Ostade (1610-1685) beeldt zeker viermaal een kattenbanktafel af, te weten bij een aantal schaatsenrijders (1650),[6] in het interieur van een school (1666),[7] bij tric trac spelers in een herberg (1666-1670)[8] en tenslotte in een schilders-werkplaats (1670).[9] Ook de schilder Quiring Gerritsz. van Brekelenkam (1620-1668) beeldt dit type tafel regelmatig af. Een uitgesproken duidelijk voorbeeld is te zien op zijn schilderij van een oude man die vis schoonmaakt (1657).[10] Op een ander voorbeeld zit een oude man aan een dergelijke tafel te eten.[11] Het derde hier vermelde schilderij van zijn hand met een dergelijke

[6] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-2332.
[7] RKD: database, kunstwerknr.: 57353; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 86092.R.
[8] Ets getiteld *Trictrac spelers in een herberg* uit 1666-1670 door Adriaen van Ostade, collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1920-2806. Zie ook: W. Vogelsang, 'De Tafel', in: *Het Huis Oud en Nieuw,* jrg. 5 (1907), p. 56, fig. 12
[9] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-2918. Zie ook: *Catalogus der schilderijen, miniaturen, pastels, omlijste tekeningen, enz. in het Rijksmuseum te Amsterdam*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1918, p. 201, nr. 1813; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 64242.
[10] RKD: database, kunstwerknr.: 172661. Zie ook nr.: 272242 en 1001157674.
[11] Veiling Mak van Waay, Amsterdam, 25-11-1952; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 36230.

tafel is getiteld *Grootmoeders Taak*.[12] Verder schildert hij drie taferelen met schoenmakers, allemaal werkend aan een tafel met vier uitstaande poten, onderlangs verbonden door een plank.[13] Johannes Dircks van Oudenrogge (1622-1653) verbeeldt in 1653 een wevers-werkplaats met een kattenbanktafel.[14]

In de 18de eeuw zijn afbeeldingen met kattenbanktafels dunner bezaaid. Nicolaas Verkolje (1673-1746) beeldt het type af.[15] In dit geval ligt er een kat op de plank tussen de poten te slapen. Uit 1760 dateert de gedetailleerde afbeelding van een effen honingkleurig exemplaar in een interieur geschilderd door Jean-Étienne Liotard, waarin hij een oude Bijbellezende vrouw afbeeldt.[16] Aan het einde van de 18de eeuw, in 1789, schildert Johannes Petrus Horstok (1745-1825) een vrouw die in de keuken groente aan het schoonmaken is, zittend aan een kattenbanktafel.[17]

In de 19de eeuw treffen we meer voorbeelden. In Marker interieurs is de tafel terug te vinden op werken van Herman Frederik Carel ten Kate (1822-1891)[18] en op een ets van Jan Toorop (1858-1928) getiteld *Marker visser in interieur* uit 1896.[19] De vooral in Katwijk aan Zee en Scheveningen werkende Bernard Blommers (1845-1914) beeldt een kattenbanktafel af op zijn *Interieur Vissersgezin* uit 1872.[20] Ook Willem Adriaan Alexander Liernur beeldt er een af op zijn schilderij getiteld *Interieur van een huis te Scheveningen* uit 1887.[21] Jozef Israëls (1824-1911) toont dit type op zijn schilderijen getiteld *Na de storm* (circa1860), op zijn werk *De laatste adem* (1867) en op *De karige maaltijd* (circa 1875).[22] Petrus van der Velden (1837-1915)

[12] Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 159, 19-1-1965, cat.nr. 58; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 91635.
[13] Zie: E. Canter Cremer-van der Does, *Van Schoenen en schoenmakers*. Amsterdam: N.V. De Spieghel, 1940, afb. 22.
[14] Schilderij getiteld *Een weverswerkplaats* uit 1653 door Johannes Dircksz van Oudenrogge, collectie Rijksmuseum Twenthe, Enschede. Literatuur: P. van Boheemen et al. (red.), *Kent, en versint Eer datje mint, Vrijen en trouwen 1500-1800*. Zwolle: Waanders, 1989, p. 10, afb. 6.
[15] Aquarel getiteld *Hollands binnenhuis uit de 18e eeuw*, door Nicolaas Verkolje, collectie Atlas van Stolk, Rotterdam. Literatuur: P. van Boheemen et al. (red.), *Kent, en versint Eer datje mint, Vrijen en trouwen 1500-1800.* Zwolle: Waanders, 1989, p. 47.
[16] Kunsthistorisches Museum, Wenen, Inv.nr.: Gemäldegalerie, 1209.
[17] Schilderij getiteld *Vrouw in de keuken aan het schoonmaken van groente* uit 1798 door Johannes Petrus van Horstok, veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 115, 9-3-1965, cat.nr. 160; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 91650.
[18] Aquarel getiteld *Het alarm. Binnenhuis Marken,* door Herman Frederik Carel ten Kate (1822-1891), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 175, 18-4-1967, cat.nr. 111; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 100020.
[19] Collectie Zuiderzeemuseum, Enkhuizen, Inv.nr.: ZZM 4429.
[20] Schilderij getiteld *Interieur Vissersgezin*, uit 1872 door Bernard J. Blommers. Literatuur: L.B. Corstius, C. Jollema & M. Rinkleff, 'De kunst van het moederschap', in: *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw*. 3e druk. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij, 1982, p. 35, afb. 40.
[21] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-1563
[22] Schilderij getiteld *De karige maaltijd*, door Jozef Israëls. Collectie Kelvingrove Museum, Glasgow, Inv.nr.: 737. Literatuur: L.B. Corstius, C. Jollema & M. Rinkleff, 'De kunst van het moederschap', in: *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw*. 3e druk. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij, 1982, p. 22; Schilderij getiteld *Na de storm,* door Jozef Israëls. Collectie Stedelijk Museum, Amsterdam. Literatuur: E. Wouthuysen, 'Wachtende vissersvrouwen. Ideaal of werkelijkheid?', in: *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw.* 3e druk. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij, 1982, p. 46; Schilderij: *De*

schilderde een kattenbanktafel op zijn interieurstuk getiteld *Pannenkoeken bakkende boerin met kinderen voor een openhaard*[23] en A.J. Groenewegen (1874 -1963) onder meer op het interieur van de hoeve van de familie Stevens te Budel (N.Br.).[24]

Kattenbanktafels zijn ook een geliefd item onder schilders van de Larense School zoals Jacobus Frederik Sterre de Jong (1866-1920) (zie afb. p.385),[25] Lammert Leire van de Tonge (1871-1937),[26] Jan Jacob Matthijs Damschreuder (1828-1905),[27] J. Weiland (1856-1909),[28] en Bertha Valkenburg (1877-1929).[29] Een door een onbekende schilder gefotografeerd interieur in Laren uit circa1900-1925 toont ook een dergelijke tafel.[30]

Fotografisch vastgelegd zijn kattenbanktafels op een ansichtkaart met een stalinterieur uit Bunschoten-Spakenburg (1913)[31]. Op een ansicht van een woonkamerinterieur (1900-1904) in Spakenburg is eveneens een kattenbanktafel te zien (zie afb. p.382).[32] Kattenbanktafels in Volendam zijn afgebeeld op een ansichtkaart uit 1914[33], in Neerlands Volksleven door Van der Ven[34] en op een foto van J.G. van Agtmaal (1944).[35]

De hierboven beschreven selectie maakt duidelijk dat de kattenbanktafel al sinds het midden van de 17de eeuw een gangbare verschijning is in het Nederlandse interieur. Ze komen voor in herbergen, scholen, in eenvoudige huishoudens en bij diverse ambachtslieden. In de 19de eeuw is de tafel in gebruik langs de Noordzeekust, rond de Zuiderzee, op de Veluwe maar ook zo zuidelijk als in het Brabantse Budel. Gedurende de 20ste eeuw lijkt de kattenbanktafel het laatst in

---

laatste adem, door Jozef Israëls. Collectie Philadelphia Museum of Art, Philadelphia. Literatuur: J. Sillevis (red.), *Jozef en Isaac Israëls, Vader en Zoon*. Zwolle: Waanders, 2008, p. 9.

[23] Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 188, 3-6-1969, cat.nr. 574, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 109820 en Dia 10405.

[24] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 42964. Zie ook het schilderij: *Interieur met gezin en kind in wieg* door A.J. Groenewegen (1874-1963), collectie Kunsthandel Groenland, Best.

[25] Schilderij getiteld *Zondagmiddag, door* Jacobus Frederik Sterre de Jong (1866-1920), particuliere collectie, voorheen collectie Galerie Simonis & Buunk, Ede. De op dit schilderij afgebeelde mensen dragen streekdracht uit 1900-1920, kenmerkend voor Laren en omgeving (mond. meded. Hanneke van Zuthem, conservator Kleding, Nederlands Openluchtmuseum).

[26] Veiling Sotheby's, Amsterdam, 6-9-2006, lotnr. 260.

[27] Schilderij getiteld *Broodsnijdende vrouw met toekijkend kind in een interieur,* door Jan Jacob Matthijs Damschreuder, veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr.186, 25-2-1969, cat.nr. 88, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 109102, Dia 10010.

[28] Schilderij getiteld *Moeder met kind in wieg,* door J. Weiland (1856-1909), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 214, febr. 1973, cat.nr. 610, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 121500, Dia 14944.

[29] Schilderij getiteld *Interieur met jonge vrouw,* collectie Galerie Simonis & Buunk, Ede. RKD: database, kunstwerknr.: 210389.

[30] Collectie Museum Singer, Laren. Literatuur: I. Montijn, *Huisraad & Haard. Monumenten van het wonen*. Amsterdam: Stichting Open Monumentendag, 2001, p. 2-3.

[31] Ansicht uitgever Weenenk & Snel, Den Haag, 1913, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 68322.

[32] Ansicht, foto Adr. Boer, uitgever H.J. den Boer, Baarn, 1900-1904, collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: F.021123.

[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 18574: Weenenk & Snel, Den Haag, serie No. 64.

[34] D.J. van der Ven, *Neerlands Volksleven*. 2e druk. Amsterdam: Dalmeijer's Volksuniversiteit, 1920, afb. 57.

[35] In: *Hammer. Germanisches Monatsblatt*, Jg. 1 (1944), März, Nr. 1, p. 11.

Spakenburg in zwang te zijn. In de rest van het land zijn gaandeweg andere typen tafels in de mode gekomen.



Een kattenbanktafel in zijn vroeg 20ste-eeuwse verschijningsvorm. Schilderij getiteld *Zondagmiddag, door* Jacobus Frederik Sterre de Jong (1866-1920), gesigneerd. Materiaal: olieverf op doek. Maten: H.41 x B.33 cm. Particuliere collectie, voorheen collectie Simonis & Buunk, Ede.

3.5.18 Theetafels (Catalogus Deel 3, p.679-731)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**

1. Terminologie.

Theedrinken is tot 1680 een exotisch gebruik onder de allerrijksten. Daarna wordt het gangbaar onder bredere lagen van de bevolking.[1] Vanaf die tijd is er sprake van speciaal daarvoor bestemde theetafels. Theedrinken gaat in het begin nog gepaard met veel pronk. In het kluchtspel *De Belachchelyke Jonker* van Berganie uit 1684 vraagt men zich hardop af of het niet wat minder kan: 'Ik wed, je hebt daar voor hondert Dukatons aan Thé Goed, wat hoeven de Potjes zo kostelyk beslagen? Zo een kostelyke Thé Tafel? zo veel Confituren? kan jou Kapitaal dat verdraagen?'[2] Twee jaar later bespreekt Cornelis Bontekoe de uitwerking van het theedrinken. Daarbij gebruikt hij, net als Bernagie, de term theetafel: 'Wat kracht heeft de Theé al in luiden die alreeds te veel gelasen en pestige Santeés gedronken hebben; se komen met losse en ongebonden taal by de Thee-tafel, en na se ettelyke kopjes Theé geslobbert hebben, bevinden sy sig weder geheel nugteren'[3] Vervolgens zijn er gedurende de gehele 18de en 19de eeuw legio passages geschreven waarin de theetafel het centrum van gezelligheid is waaraan individuen, gezelschappen en hele gezinnen lezen, drinken en praten. Als voorbeeld dient Van Effen die in 1723 de gestudeerde nietsnut Hylas portretteert*:* 'Eindelyk komt hem zyn knecht vinden, en hy vertrekt, na dat hy eenige paskwillen en blaauwboekjes gekocht heeft, die hem des morgens aan de Theetafel op een aangename wys kunnen desennuieren.'[4] Die centrale plaats van de theetafel wordt ook geïllustreerd door een gravure uit 1761 naar Cornelis Troost met als onderwerp het Sint Nicolaasfeest. Hierop staat een theetafel bij de haard met daar omheen het gehele gezin en de dienstmeid.[5] Deze theetafel heeft een rond blad met geprofileerde rand, en rust op een baluster met drie uitstaande poten. Dat de theetafel een vast onderdeel van de inrichting was

[1] J.R. van der Molen, *Alles rondom thee. De geschiedenis van de thee en het theegebruik in Nederland.* Utrecht: Douwe Egberts, 1978, p. 28; Tentoonstellingscatalogus, *Thema Thee*. Rotterdam: Museum Boymans-van Beuningen, 1978, p. 28; J.R. van der Molen, *Thee. Het Goede Leven*. Utrecht: Het Spectrum, 1979, p. 49.

[2] P. Bernagie, *De Belachchelyke Jonker. Kluchtspél*. Amsterdam: Albert Magnis, 1684, p. 21.

[3] C. Bontekoe, *Gebruik en mis-bruik van de thee, mitsgaders een verhandelinge wegens de deugden en kragten van de tabak*. 's Gravenhage: Pieter Hagen, Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1686, paragraaf 4, p. 21. Paskwillen zijn schimpdichten en blauwboekjes zijn hekelschriften.

[4] J. van Effen, *De Hollandsche Spectator*. Amsterdam: Hermanus Uytwerf, deel 3, nr. 116, 5 december 1732, p. 214.

[5] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.14172.E; collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1918-2162, tekenaar Cornelis Troost, graveur Jacob Houbraken. Zie: *Tafereelen uit het burgerlijke leven van Hollanders in de achttiende eeuw - Scènes tirées de la Vie Domestique des Hollandais au Dix Huitième Siècle*. Amsterdam: Evert Maaskamp, 1811.

toont ook een tekening (1742) van Cornelis Troost met de mei-verhuizingen op een Amsterdamse gracht. Op de achtergrond wordt de inboedel van een rijke familie een grachtenpand ingedragen, met op de schuit duidelijk zichtbaar een theetafel van het onderhavige type.[6]

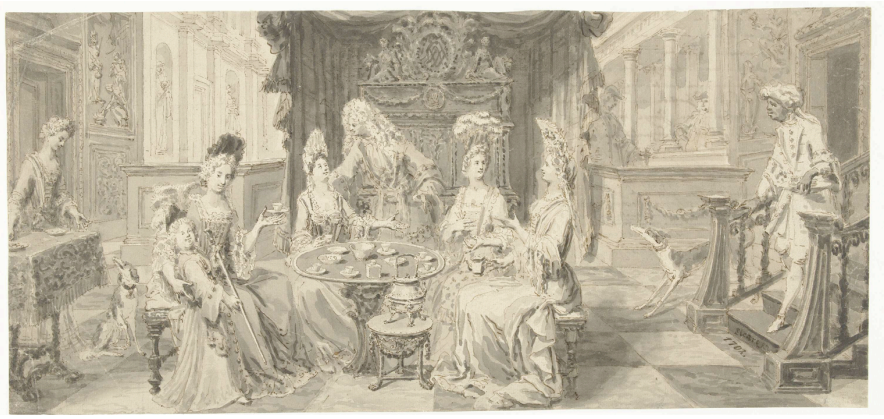
Ook Le Francq van Berkhey acht het sociale leven rond de theetafel karakteristiek: 'Het gantsche Huisgezin voegt zig dan om de Theetafel**,** en elk drinkt zyn kopje uit; neemende doorgaans te gelyk een klompje Zuikers, eene daar toe bereide Kokinje of Balletje, hoedanigen men in Rhynland Smousjes, en elders Kussentjes, noemt.'[7] Jacob van Lennep beschrijft de schemeravonden uit zijn eigen jeugd gedurende de late 18de eeuw*:* 'By de theetafel vereenigde zich het gezelschap weêr; maar dan hadden de dames, althands de meer bejaarde, haar soc en samaar tegen een wit netel- doeksch négligé en de schoenen met hooge hakken tegen bevallige tripjens verwisseld ...'.[8] Tot ver in de 19de eeuw is de theetafel het centrum van het sociale leven zoals in de kringen van Nicolaas Beets: 'Op het oogenblik dat wij binnentreden, is de gastvrouw bezig de honneurs der theetafel waar te nemen, geassisteerd door een knecht, die op een zilveren blad een uitgelezen gebak presenteerd.'[9] Overschilderd beleven de 18de-eeuwse theetafels tenslotte een tweede leven als tuinmeubel, zoals te zien is op een werk van David van der Kellen III uit 1855.[10]

2. Ontwikkeling en diversiteit.

Tijdens de inventarisatie zijn negentien theetafels grondig bestudeerd.[11] De oudste theetafel dateert vóór 1689 en is afkomstig uit het woonvertrek bij de bierbrouwerij De Gouden Kroon in Zwolle.[12] De tafel is afgebeeld op het schilderij *Het Theesalet* uit 1689 van Cornelia van Marle.[13] Van deze tafel lijkt alleen de notenhouten kolom nog origineel te zijn, de rest van de tafel is in de 19de eeuw vervangen. De tafel bestaat oorspronkelijk uit een onbeschilderde maar rijk gesneden notenhouten voet met een effen steenrood geverfd blad met opstaande randen. Dat theetafels in deze beginfase rijk gesneden kunnen zijn, toont een prent uit het einde van de 17de eeuw getiteld *De Smaak* met daarop een thee- en koffiedrinkend gezelschap. Zij zijn

[6] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: TA 10328. Zie: I. Oud, *Nederlandse tekenaars geboren tussen 1660 en 1745. Oude tekeningen in het bezit van het Amsterdams Historisch Museum waaronder de collectie Fodor*. Zwolle: Waanders, 1999, p. 207.
[7] J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland.* Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1776, deel 3, p. 1537.
[8] J. van Lennep, *Het leven van Mr. C. van Lennep 1751-1813*. Amsterdam: Frederik Muller, 1861, p. 224.
[9] D.P. Bohn-Beets, *Onze buurt, door een ongenoemde. Met een voorbericht van Nicolaas Beets*. 2e herziene druk. Haarlem: De Erven F. Bohn, 1871, p. 271.
[10] R. de Leeuw, J. Reynaerts en B. Tempel, *Meesters van de Romantiek. Nederlandse kunstenaars 1800-1850.* Zwolle: Waanders Uitgevers, 2005, p. 83, afb. 70.
[11] De als Nederlands te boek gestelde theetafel in het Museum für Lackkunst te Münster (Inv.nr.: 2010-N-171) is, basis van de houtsoorten, de constructie en het model, waarschijnlijk geen Nederlandse tafel.
[12] Collectie Stichting Het Vrouwenhuis, Zwolle, Inv.nr: nr. 3.
[13] Collectie Stichting Het Vrouwenhuis, Zwolle. Maten: 63 x 51 cm. Inv.nr.: 67. Zie C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle: Waanders Uitgevers, p. 175, afb. 137.

geschaard rond een vergelijkbare ronde tafel met een rijk gesneden voet op drie uitstaande poten.[14] Een eveneens rijk gesneden voet onder een theetafel is te zien op de voorstudie en het ontwerp voor een kamerschut door Philip Tidemann (1667-1705) uit circa 1695 (zie afb. hieronder en p.389).[15] Tenslotte wijzen we op het schilderij van Abraham Snaphaen uit circa 1687 van vijf theedrinkende prinsessen, aan een theetafel met uitbundig houtsnijwerk.[16] Een dergelijke notenhouten voet is bewaard gebleven in de collectie van het Centraal Museum Utrecht.[17]



Ontwerp voor een kamerscherm van Philip Tidemann, Datering: circa 1695. Maten: H.22 x B.49 cm. Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-T-00-385.

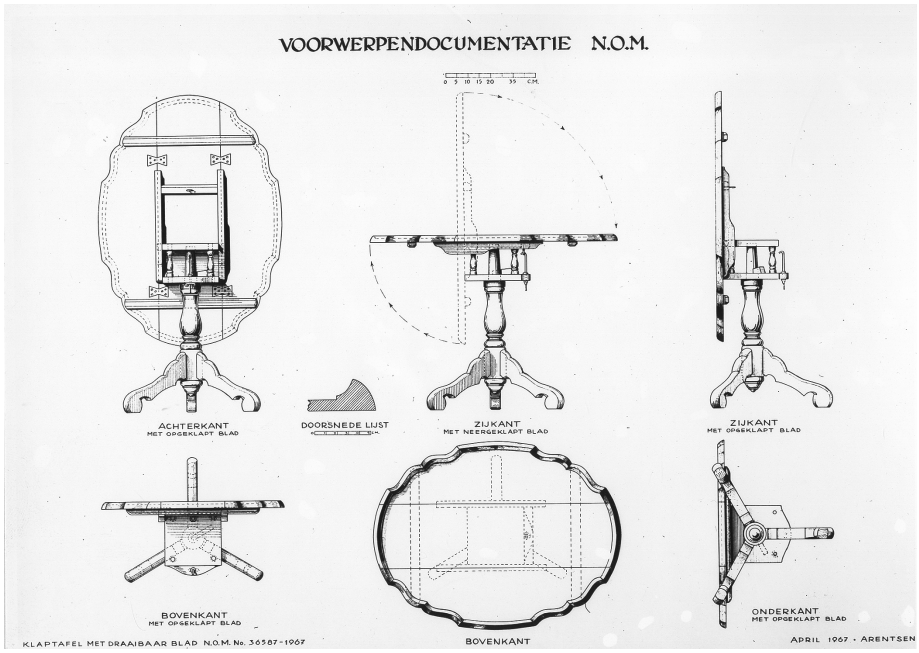
[14] Collectie Kunstbibliothek Stiftung Preussischer Kunstbesitz, Berlin. Uitgever: C. Allard. Zie: Tentoonstellingscatalogus, *Thema Thee*. Rotterdam: Museum Boymans-van Beuningen, 1978, p. 56, afb. 68.
[15] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-T-00-385. Twee voorstudies van dit kamerscherm zijn te zien in het schetsboek van Philip Tiedeman, collectie Rijksmuseum, BI-1946-660, p. 18 verso, september 1695 en p. 36.
[16] RKD: database, afb.nr.: 0000116566, olieverf op doek, 46,5 x 35,3 cm.
[17] Collectie Centraal Museum Utrecht, Inv.nr.1017. Zie: R. Baarsen et al., *De verzameling van het Centraal Museum Utrecht. 8. Meubelen tot 1900*. Utrecht: Centraal Museum, 2005, p. 166-169, cat.nr. 14.



Voorstudie uit het aantekenboekje van Philip Tidemann, gedateerd september 1695, voor het bovenstaande ontwerp van een kamerscherm. Maten: H.18 x B.21 cm. Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BI-1946-660.

Een latere tafel, rond 1700, in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen, is eveneens rijk besneden met blad- en bloemmotieven op de bladrand, baluster en poten.[18] Een tafel met eenzelfde gesneden bladrand is te zien op een prent uit de periode 1694-1737 waaromheen een theedrinkend gezelschap is afgebeeld.[19] De theetafel heeft een rond tafelblad en gesneden rand, en rust op een baluster. Net als op het schilderij *Het Theesalet* uit 1689 van Cornelia van Marle staat naast de theetafel een stoof met een waterketel.

[18] Collectie Museum Boijmans van Beuningen, Inv.nr.: Kunstnijverheid & Vormgeving B 261.
[19] Titel *La grande occupation! Le veritable passetems!* Graficus: Pieter van den Berge. Collectie Rijksmuseum, Inv.nr: RP-P-1908-4729.



Diverse aan- en doorzichten van een klassieke 18de-eeuwse theetafel met een lantaarn op de voet. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr. NOM.36587-67, tekening T 1803, AA 102831.

De theetafel zal van het begin van de 18de tot in de 19de eeuw dezelfde constructie behouden. Daarbij bestaat het tafelblad uit koud vergaarde planken, aan de onderzijde bijeengehouden door twee dwarsklampen. Die twee klampen zijn verbonden door twee bruggen waartussen de kop van de baluster draait. Onder sommige theetafels is een lantaarn gemonteerd zodat het blad niet alleen klapt maar ook draait. De bovenzijde van het ovale blad is uitgediept, waarbij men een geprofileerde rand laat staan. De 18de-eeuwse tafelbladranden zijn dikwijls op de barok terug te voeren accoladevormig geschulpt.[20] Deze theetafels zijn niet van notenhout maar van naaldhout en hebben niet meer het rijke snijwerk, zoals we dit bij de vroegste tafels zien. De twee aangetroffen vroeg 19de-eeuwse theetafels hebben respectievelijk een ovaal en een rond blad en zijn niet meer geschulpt.[21] Het jongste exemplaar heeft eveneens een rond blad en dezelfde constructie als zijn 18de- en vroeg 19de-eeuwse voorgangers.[22]

[20] Een theetafel met geschulpte bladrand is onder meer afgebeeld in 1723 door Willem van Mieris op zijn interieurstuk getiteld *Een voorname dame in haar kraamkamer*, RKD: database, afb.nr.: 0000272698.
[21] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inventarisnummer; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV-04020
[22] Particuliere collectie. Tafel afkomstig van de koopmanswoning uit Koog aan de Zaan die is overgeplaatst naar het Nederlands Openluchtmuseum.

De theetafel lijkt zich dus in het laatste kwart van de 17de eeuw te ontwikkelen uit rijk gesneden exemplaren waarna er in het begin van de 18de eeuw een uniformering en versimpeling van de constructie plaats vindt, waarbij men vrijwel uitsluitend het goedkope naaldhout gebruikt.

3. Beschildering.

Het blad van de vroegste theetafel, uit Zwolle, draagt van origine een effen rode kleur, als van oosters lakwerk. De daaropvolgende 18de-eeuwse exemplaren dragen zonder uitzondering een decoratieve en soms figuratieve voorstelling. Op het oudste voorbeeld gaat het waarschijnlijk om Nicolaes Heinsius († 1718) in een theedrinkend gezelschap. Het lijkt een individueel portret van bestaande mensen, waarbij Heinsius op de rug is afgebeeld omdat hij gezocht wordt wegens moord.[23] De latere 18de-eeuwse beschilderingen dragen merendeels Bijbelse of mythologische onderwerpen. De meest voorkomende Bijbelscènes betreffen koning Salomo die koningin Sheba ontvangt, de uitdrijving uit de tempel, Mozes en de dochters van Jethro, de aanbidding door de drie koningen, de bruiloft van Kana en tenslotte de verwoesting van de tempel in Jerusalem. De voorstelling van Mozes die de dochters van Jethro verdedigt is spiegelbeeldig aan een schilderij van Charles Le Brun (1619-1690) en zal gebaseerd zijn op een prent naar dit werk.[24] De tafel met de verwoesting van de tempel te Jerusalem is gebaseerd op een prent van Jan Luyken, getiteld *Joodsen Tempel te Jerusalem van de Romeijnen verwoest.* Deze prent verscheen voor het eerst in 1682 in het boek *De Republyk der Hebreen, of Gemeenbest der Joden.*

Veel voorkomende mythologische voorstellingen betreffen de Sabijnse maagdenroof, het Calydonische zwijn, het hoofd van Cyrus, en de godin Hera. De voorstelling van de jacht van Meleager en Atalante op het Calydonische zwijn is gebaseerd op een prent naar het gelijknamige schilderij uit 1611-1612 door Peter Paul Rubens.[25] De beschildering met koningin Tomyris met het hoofd van Cyrus II gaat terug op een gravure van Paulus Pontius uit 1630. Die baseerde zich op zijn beurt op een schilderij van zijn meester Peter Paul Rubens.[26] Tenslotte is er de theetafel met een schijnbedrieger bestaande uit een spel kaarten en wat lectuur.[27]

Theetafels met andere voorstellingen dan die tijdens de inventarisatie zijn aangetroffen tonen onder meer Maria die Elisabeth bezoekt,[28] Rebecca bij de put,[29] Mozes in een mandje,[30] de aanbidding van de herders,[31] de op zijn lier spelende

[23] Collectie Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam, Inv.nr.: Kunstnijverheid & Vormgeving B 261.
[24] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inventarisnummer.
[25] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 6196 1957
[26] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 8945.
[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7456-48.
[28] Deze theetafel is op minstens drie veilingen aangeboden: Glerum, 3-6 mei 1994, lotnr.: 3093; Sotheby's, 27 juni 1995, lotnr.: 1083; Glerum 15-17 okt. 1996, lotnr.: 3055.
[29] Collectie Norsk Folkemuseum, Oslo, Inv.nr.: 768-98.
[30] Veiling Mak van Waaij, Amsterdam, 1964, cat.nr.: 154, lotnr.: 1741. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 88763.
[31] Veiling Christie's, 2000, Sale 2452, lotnr. 147.

Apollo vergezeld door de muze op de Parnassus,[32] het drietal Hera, Pluto en Venus,[33] Juno op haar zegewagen, [34] het stadhuis van Amsterdam,[35] een 18de-eeuws gezelschap van twee heren en twee dames rond een speeltafel,[36] en Esther met Ahasveros.[37] De laatste twee voorbeelden zijn laat 19de- of vroeg 20ste-eeuwse overschilderingen en mogelijk gebaseerd op de oorspronkelijk schilderingen op deze twee theetafels. Uit 1690-1710 dateert het naaldhouten miniatuur theetafeltje in de zaal van het poppenhuis van Petronella Oortman (zie afb. p.393). Het tafeltje heeft een zwart gelakt fond, met op het blad een omkijkende papegaai die omgeven is door een bloemenkrans.[38] De beschildering op deze tafel wordt toegeschreven aan Hendrik Wilhelmus van Royen.[39] Veel van de voorstellingen op 18de-eeuwse theetafels zijn omkaderd door een gedetailleerde decoratieve band, met bronsverf opgezet. Dergelijke bronsverf vinden we terug in de boedel van meester-witwerker Christiaan van der Ondermeulen, aan het Singel in Amsterdam (1728).[40]

[32] Veiling Christie's, 2007, Sale 5085, lotnr. 131.
[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Dia 13372.
[34] Veiling Mak van Waaij, Amsterdam, 1971, cat.nr.: 203, lot nr.: 3092. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 116167.
[35] Veiling Christie's London, 26 okt. 1989, p. 29, lotnr. 45.
[36] Veiling Christie's, 2005, Sale 2684, lotnr. 313.
[37] Deze tafel is op minstens twee veilingen aangeboden: Christie's, 9 juli 1997, lotnr.: 329; Christie's, 2004, Sale 2629, lotnr. 159.
[38] Zie afbeelding in: J.R. van der Molen, *Alles rondom thee. De geschiedenis van de thee en het theegebruik in Nederland.* Utrecht: Douwe Egberts, 1978, p. 50; Tentoonstellingscatalogus, *Thema Thee.* Rotterdam: Museum Boymans-van Beuningen, 1978, p. 50; J.R. van der Molen, *Thee. Het Goede Leven*. Utrecht: Het Spectrum, 1979, p. 91.
[39] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the Tea-Table', in: *The Connoisseur,* vol. 193 (1976), nr. 776, October, p. 89-90; R. Baarsen, *Wonen in de Gouden Eeuw. 17e eeuwse Nederlandse Meubelen.* Amsterdam: Rijksmuseum, 2007, p. 205.
[40] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096. Notaris: Jan Ardinois. Datum: 20-5-1728.



Miniatuur theetafel uit de zaal van het poppenhuis van Petronella Oortman. De beschildering wordt toegeschreven aan Hendrik Wilhelmus van Royen. Datering: 1690-1710. Maten: H.23,9 x B.15,5 cm.

In de kraamkamer van het poppenhuis (circa 1745) van Sara Rothé bevindt zich een zwart lakwerk theetafeltje waarop in goud een landschap is weergegeven, met onder andere een vijver met zwaan, aan de oever links een pagode en op de achtergrond een palmboom en bergen.[41] De Amsterdamse meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter maakt in de vroege 18de eeuw op grote schaal poppentheetafels en op ware grootte zwarte theetafels met Chinese voorstellingen. Voor poppenhuizen zijn er eveneens zilveren miniatuur theetafeltjes vervaardigd, zoals het exemplaar door de Amsterdamse zilversmid Pieter van Somerwil I (1718-1734).[42]

Twee theetafels uit de eerste helft van de 19de eeuw dragen van origine een mahoniehout-imitatie.[43] Mahoniehouten theetafels zoals die in Nederland al in de jaren 60 van de 18de eeuw voorkomen, zullen hier als voorbeeld hebben

[41] J. Pijzel-Dommisse, *'t Is poppe goet en anders niet. Het poppenhuis in het Frans Halsmuseum*. Bussum: Unieboek, 1980, p. 32-34; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the Tea-Table', in*: The Connoisseur,* vol. 193 (1976) nr. 776, October, p. 90, afb. 8; Tentoonstelling, '*Imitatie en Inspiratie. Japanse invloed op Nederlandse kunst van 1650-heden'.* Amsterdam: Rijksmuseum, 1992; R. Baarsen e.a., Tentoonstelling, *Rococo in Nederland*. Amsterdam: Rijksmuseum, 2001, cat.nr. 177.
[42] Veiling Christie's Amsterdam, 26 mei 1998, lotnr.: 443.
[43] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inventarisnummer; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV-04020.

gediend.[44] Het jongste exemplaar draagt een lichte hout-imitatie, als van noten- of esdoornhout, gecombineerd met zwarte biezen. Wat opvalt is dat er in de Nederlandse musea vrijwel uitsluitend figuratief beschilderde theetafels zijn bewaard, terwijl uit prenten, schilderijen en boedelinventarissen juist blijkt dat het merendeel van de gemaakte én gebruikte theetafelbladen in de 18de- en vroeg 19de eeuw effen zwart zijn of een hout- c.q. marmer-imitatie dragen, ook bij de gegoede klasse.

4. Datering.

Het principe van de theetafel staat al afgebeeld op het altaarretabel uit Isselhorst, daterend uit 1440-1450.[45] Het is een klaptafel op een driepotig onderstel met daarop een vast houten blok. Het opklappend blad heeft onderlangs twee klampen en draait tussen deze twee klampen en het vaste blok. Een achtkantige tafel met een opslaand blad op een centrale baluster, rustend op een kruis, komt voor op een vroeg 17de-eeuwse interieurtekening van Willem Pietersz Buijtenwegh (1591-1624).[46] Een dergelijke tafel zien we nog eens op drie vroeg 17de-eeuwse werken van Joos van Croesbeeck (1606-1654). Op zijn *Boerenruzie met kaartspel* is een achtkantig blad te zien op een centrale baluster.[47] Eenzelfde model met drie uitstaande poten beeldt hij af met een tric trac spel op een herbergscène.[48] Een vergelijkbare tafel maar dan met een lantaarn zodat het blad kan draaien én opklappen is te zien op zijn schilderij met de klarinetspeelster.[49] Ook op een wat later 17de-eeuws schilderij *De danser* van Hiëronimus Janssens (1624-1693) staat dit model duidelijk afgebeeld.[50] Het toont een achtkantige tafel met een centrale kolom, rustend op drie uitstaande poten. Evenzo beeldt David Teniers de Jonge (1610-1690) tweemaal een ronde tafel af op een centrale poot met vier uitstaande voeten.[51] Gilles van Tilborgh (1625-1678) beeldt een tafel af die precies het type is zoals in dit hoofdstuk behandeld.[52] Het model lijkt in Nederland dus al te zijn uitontwikkeld ver voordat het theedrinken in zwang komt.

De oudste bestudeerde theetafel, die uit Zwolle, staat afgebeeld op het *Het Theesalet* uit 1689 door Cornelia van Marle, een halfzus van Aleida Greve (1670-1742) (zie afb. p.395). Rechts op het schilderij zit mogelijk Aleida Greve. Zij betrok met haar andere

[44] Voor een vroege mahoniehouten theetafel op het Rapenburg 12 te Leiden in 1766 zie: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4a, p. 196.

[45] Collectie LWL-Museum für Kunst und Kultur, Münster, Inv.nr.: 7 LM, linker paneel onderaan met daarop de geboorte van Maria.

[46] Rijksprentenkabinet, nr. 11261; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 67535.

[47] Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 137, mei 1960, cat.nr. 74; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 78348.

[48] Verzameling Carl Gibian, Wenen; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 85260.

[49] Veiling F. Muller, 28/29-4-1908; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 85261.

[50] RKD : database, afb.nr.: 255; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 126225.

[51] *De Konings drinkt, maaltijd op Driekoningsavond*. Collectie del Prado, Madrid, Inv.nr. 1797, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 107417; Titel *Rokende en drinkende apen*. Collectie del Prado, Madrid, Inv.nr.: 1809, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 107419.

[52] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 86442.

zusters in 1706 een pand aan de Grote Aa. Dit huis werd na Aleida's dood een Oude Vrouwenhuis. De theetafel bevindt zich in dit pand, nu Stichting Het Vrouwenhuis Zwolle geheten. Dit schilderij beeldt de meisjes af op een leeftijd dat ze nog niet verhuisd zijn uit hun ouderlijk huis, bierbrouwerij De Gouden Kroon. Bovendien bestaat een dergelijke ruimte in het Vrouwenhuis niet. Daarom wordt nu verondersteld dat de afgebeelde ruimte een kamer in het ouderlijk huis van de meisjes is en dat het een situatie uitbeeldt vóór de verhuizing naar hun eigen woning.



Cornelia van Marle (Zwolle 1661 – Groningen 1698), *Het Theesalet* 1689. De voorstelling is waarschijnlijk een kamer in bierbrouwerij De Gouden Kroon, Voorstraat, Zwolle. Rechts zit mogelijk Aleida Greve (1670-1742). Materialen: olie op doek. Maten: 63 x 51 cm. Collectie Stichting Het Vrouwenhuis Zwolle, Inv.nr.: 67.

De datering van de tweede vroege theetafel, uit circa 1700 in de collectie van het Museum Boijmans Van Beuningen, is gebaseerd op de aanname dat dit de op zijn rug afgebeelde Nicolaes Heinsius is die in 1718 overleed. Daarnaast duidt de afgebeelde kleding, zoals de fontanges van de dames, op een vroege 18de-eeuwse datering.

Waar bij latere theetafels is vastgesteld dat de figuratieve voorstellingen op een prent zijn gebaseerd, blijkt deze in de 17de eeuw te dateren. Dat helpt ons dus niet bij het nauwkeuriger dateren van de tafels. Dat geldt niet voor de theetafel met de schijnbedrieger die, op basis van de erop afgebeelde krant en almanak uit 1744,

in of vlak na dat jaar gemaakt moet zijn.[53] Een vergelijkbare tafel dateert op dezelfde gronden uit 1749-1752.[54]

Een onafhankelijke datering, *terminus post quem*, biedt de analyse van de pigmenten in de oorspronkelijke beschildering van de theetafel met de offerscène en de godin Hera.[55] Het Pruisisch blauw in deze verflagen bevestigt dat deze beschildering na 1730 tot stand moet zijn gekomen.

Beide tafels met van origine een mahoniehout-imitatie, zijn gedateerd als vroeg 19de-eeuws. Dit omdat er tot nu toe geen gedateerde 18de-eeuwse voorwerpen zijn gevonden met een duidelijke mahoniehout-imitatie. De gesmede spijkers duiden erop dat de tafels vóór 1860 zijn vervaardigd.[56] De jongste tafel, afkomstig uit de koopmanswoning in Koog aan de Zaan, draagt een blonde hout-imitatie, gecombineerd met zwarte biezen. Hiermee past hij in de mode van met notenhout gefineerde meubels met zwarte profileringen uit de tweede helft van de 19de eeuw. Bovendien duiden de in deze tafel gebruikte draadnagels op een datering van na 1860.

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Gildeproeven

Op 30 november 1690 stellen de Amsterdamse witwerkers een proef vast voor iedereen die tot het witwerkers-gilde toegelaten wil worden. Naast een kast bestaat de gildeproef uit een theetafel: ‘van buiten met een oodjief ende van binnen een hol ende kraal alles wel gevoegd ende bewerkt wit ongeschildert of te ongestopt te vertoonen.’ [57] Kort daarop wordt in 1691 een aspirant-meester beschuldigd van fraude met zijn gildeproef omdat hij die niet geheel zelf zou hebben gemaakt. Uit de aanklacht is nogmaals op te maken dat de witwerkers-proef bestaat uit een kast en een theetafel. Over de theetafel lezen we in dit document dat die bestaat uit een voet en een blad, dat dit blad verlijmd is en aan de bovenzijde is uitgehouwen.[58] In Haarlem is een dergelijke gildeproef voor witwerkers vanaf 1711 eveneens verplicht:

[53] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7456-48.
[54] Veilingcatalogus Sotheby’s Sale 614, Part II, 22 t/m 23-3-1995, lotnr. 2162, p. 78 en 80. Maten: H.76 x B.115 x D.87 cm.
[55] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.23301-55.
[56] Voor een theetafel in een vroeg 19de-eeuws interieur zie de aquarel getiteld *De zinneprent op de godsvrucht* uit 1817 van Johannes Petrus van Horstok (1745-1825), veiling Mak van Waay, Amsterdam, 21-23 mrt. 1967, nr. 174, cat.nr. 103b; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Pr.14709, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 99857 en het schilderij *Interieur met kaartend gezelschap* uit 1810 door Adriaan de Lelie (1755-1820), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 113, 23 juni 1953, cat.nr. 242; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 35871.
[57] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam,* deel 3. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, p. 1299, artikel 70, 30 nov.1690. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930); *Ordonnantien en Willekeuren van het Jozephs-Gilde, binnen de stad Amsteldam*. Amsterdam: Pieter Mortier Stadsdrukker, 1779, p. 67 (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 103167).
[58] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 4151. Notaris Dirk van der Groe. Datum: 16-6-1691.

'voorts nogh een Thee-Tafel, met een Lantaerne op de voet, het bladt aen de binnenkant met een hol, ende aen de buytekant met een halfront…'[59]

Op 9 februari 1701 wordt in Amsterdam vastgelegd dat alleen zij die de witwerkers-proef hebben afgelegd en de vastgestelde bosse-gelden afdragen theebladen en theetafels mogen maken en verkopen. Deze keur wordt in 1704 en 1739 opnieuw bekrachtigd.[60] Dit duidt erop dat de Amsterdamse witwerkers, althans in de eerste helft van de 18de eeuw, het monopolie op de beschilderde naaldhouten theetafels hebben.

Witwerkers-ateliers

Het veel aangehaalde contract[61] tussen de Amsterdamse meester-witwerker Abraham Willemsz en de schilder Jan de Vries rept reeds in 1698 over het maken en schilderen van theetafels van tweeënhalf tot vier voet.[62] Hoezeer het produceren van theetafels het terrein van de witwerkers is, wordt duidelijk uit de administratie van Frans Dircksz. Sluijter. Deze Amsterdamse witwerker produceert tussen 1706-1720 in totaal 4771 theetafels.[63] Dat is 41% van zijn totale meubelproductie in die jaren. Deze theetafels verkoopt hij behalve in Amsterdam over geheel Nederland, en zelfs naar Duitsland en Suriname. De bladen variëren in grootte van twee tot vier voet, de meest voorkomende maatvoering is drie en drieënhalve voet. De standaard theetafels met een drie voet groot blad zijn uitgevoerd met zowel een kleine als een groot onderstel. In totaal 23 exemplaren krijgen een achtkantig blad,[64] 33 tafels voert hij uit met een lantaarn op de voet. Analoog aan de beschrijving in de Haarlemse witwerkers-proef gaat het daarbij om de kooivormige constructie waarop het tafelblad draait.[65] Voor kinderen maakt Sluijter in totaal 33 poppentheetafels.

De hoofdkleur van Sluijters theetafels is in 992 gevallen 'ligt', bij 608 tafels zwart, negentien tafels hebben een rode, en twaalf tafels een witte grondtoon. In 23 gevallen dragen de theetafels een olijfhout-imitatie, en vier een notenhout-imitaties. Op deze grondtonen is een grote variatie aan decoratieve elementen uitgevoerd, in volgorde van frequentie zijn dat biezen, witte perken, bloemen zowel los, in een bos als in een rand, gouden lofjes, Chineesjes, het nog onbekende decoratie-element

[59] GAH: 16-315, 1711, art. 19; 43-008527K, 1750, art. 12.
[60] *Ordonnantien en willekeuren van het Jozephs-Gilde binnen de stad Amsteldam.* Amsterdam: P. Mortier, 1779, p. 55; H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam,* deel 3. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, p. 1300-1303.
[61] Deze acte wordt vermeld in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the Tea-Table', in: *The Connoisseur*, vol. 193 (1976), nr. 776, October, p. 86; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Het Amsterdamse St. Josephsgilde, in het bijzonder met betrekking tot meubelmakers', in: *Historia,* nr. 8 (1942), p. 38; Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Van haardvuur tot beeldscherm. Vijf eeuwen interieur- en meubelkunst in Nederland*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1961, p. 98; J. Jas, *'Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum*. Deel I & II. Stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 12.
[62] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731, acte nr.: 191
[63] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[64] Een achtkantige bruine theetafel met een balustervormige voet is te zien op het schilderij *De koekenbakster van* Adriaan de Lelie, uit circa 1800, collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-2294, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 64255.
[65] GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, 1711, art.19; 43-008527K, 1750, art.12.

'konijnenbillen' en alle mogelijke combinaties hiermee. Met de 107 tafels die voorzien zijn van 'Chineesjes' is waarschijnlijk chinoiserie lakwerk bedoeld. Het merendeel van de theetafels is echter zeer eenvoudig beschilderd, de meeste zijn zelfs niet gedecoreerd: 735 tafels zijn effen zwart en 550 tafels hebben alleen een lichte grondtoon. Zo'n effen zwarte theetafel is te zien op een anoniem schilderij van een Nederlandse of Engelse theevisite uit 1715-1720 in de collectie van het Victoria & Albert Museum.[66] Ook later blijft dit type beschildering in gebruik, getuige een portret van Jeronimus Tonneman en zijn fluitspelende zoon Jeronimus door Cornelis Troost uit 1736.[67] De tafel op dit schilderij heeft een rond blad, de voet bestaat uit een baluster en rust op drie uitstaande voeten. Op een pastel uit 1746, eveneens van Cornelis Troost, te weten een familieportret van de landschapsschilder Dirk Talens, staat een zwarte theetafel, bestaande uit een ovaal tafelblad met opstaande rand, rustend op een baluster met drie uitstaande voeten.[68] Een zwart gemarmerde theetafel prijkt op het schilderij *Het Doktersbezoek* door Elisabeth Geertruida Wassenbergh uit 1750-1760.[69] Zwarte theetafels lijken dus een frequente verschijning in de 18de eeuw.

De wel gedecoreerde exemplaren van Sluijter zijn voor het merendeel zeer eenvoudig. Zo dragen 359 tafels alleen een biesje op een verder effen fond. Ronduit zeldzaam zijn decoraties als landschappen (27), beelden (15), vogels (4), een koetje (1), visserij (1) en scheepjes (1). Één tafel is beschilderd met kaarten. Wellicht gaat het hier om speelkaarten zoals te zien op een theetafel met boeren bedrieger uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[70] Als Sluijter in 1727 overlijdt staan er op de Gravenstraat onder de 305 meubels door het gehele pand theetafels te koop: 34 op de vierde zolder, zeven op de galerij, nog eens zeven in het voorhuis en vijf theetafels op zaal.[71] In het witwerkers-pand, eveneens op de Gravenstraat, beeldt Herman Schouten op zijn voorstudie (1760) zowel als op zijn uitgewerkte tekening (1788) eveneens theetafels af, op de laatste tekening dragen de theetafels een blauw fond.[72]

Als de vrouw van meester-witwerker Christiaan van der Ondermeulen overlijdt, wordt de inventaris van zijn winkel op het Singel opgemaakt.[73] Dit is het grootste tot nog toe bekend bedrijf. Er worden daar in mei 1728 maar liefst 641 meubels geteld, waaronder 166 theetafels en 60 theetafelstijlen. De bladen variëren in lengte van 2,5-4,5 voet. Een deel is zwart, en getuige het apart vermelde schildersloon voor twee theetafels laat hij sommige exemplaren door anderen kunstiger decoreren.

[66] C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle: Waanders Uitgevers, p. 217, afb. 168.
[67] Collectie National Gallery of Ireland, Dublin, Ierland. Olie op doek, Inv.nr.: NGI.497.
[68] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-3745.
[69] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-3740.
[70] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7456-48.
[71] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53
[72] SAA: Inv.nr.: 010094001200 en 010001000549.
[73] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

Zuidelijker, in Rotterdam, produceren witwerkers eveneens vanaf het prille begin van de 18de eeuw volop theetafels. Onder hen heeft meester-witwerker Frans Asselaer in 1702 onder zijn 413 winkelwaren 28 theetafels staan.[74] Een aantal jaren later, in dezelfde stad, moet meester-witwerker Heyndrick Hasselaar in 1718 door schulden zijn winkel verkopen, elf jaar na het afleggen van zijn meesterproef. In de daarbij opgemaakte inboedel blijkt hij 248 witwerkers-producten te hebben staan, waaronder 30 theetafels.[75] Noordelijker, in Alkmaar in 1767, produceren Justus Snijders en zijn zoon theetafels voor twee gulden per stuk in hun timmer-, wit- en schrijnwerkers-affaire.[76] Op het moment van opname hebben ze er dertien staan. Later, onder de vele Amsterdams witwerkers, verkoopt Evert van Essen jaren nog steeds theetafels in zijn winkel in de Gravestraat, zo blijkt uit de boedelbeschrijving die na zijn overlijden in 1796 wordt opgemaakt.[77]

De productie van beschilderde theetafels lijkt, zeker tot de Franse tijd, een zaak van stedelijke specialisten. Daarbuiten zijn, op een enkele uitzondering na, geen bewijzen van enige productie gevonden. In het uiterst oostelijk gelegen Eibergen wordt in 1759 één blad op een theetafel gemaakt zo blijkt uit het klantenboek (1752-1820) van drie generaties Eibergse timmerlui.[78] Het kan hier evenwel om een reparatie gaan. Deze timmerlui werken uitsluitend met eiken- en populierenhout. Veel figuratief beschilderde theetafels heeft men daarnaast aan Ameland toegeschreven.[79] Gedurende dit onderzoek is er geen aanwijzing gevonden dat daar theetafels gemaakt of beschilderd zijn. Hoogstens zijn ze er in de 18de eeuw net zo populair als in de rest van Nederland.

Schilders

Bij het beschilderen van meubels en ook theetafels bestaan alle vormen van samenwerking. Frans Dircksz. Sluijter schildert zijn theetafels in eigen beheer. Sommige witwerkers hebben een schilder in huis zoals Abraham Willemsz. Justus Snijders in Alkmaar brengt zijn te beschilderen meubels naar een zelfstandig gevestigde schilder. Inmiddels zijn er ook in Amsterdam diverse administraties van minder bekende schilders gevonden die incidenteel theetafels beschilderen. Zo is er de administratie van de Amsterdamse meester-schilder Jan van Rijn uit 1764. Hij schildert allerlei houten gebruiksvoorwerpen en meubels die door hem veel worden genoteboomd. Ook theetafels voorziet hij van een hout-imitatie.[80] Honderd jaar later

[74] GAR: Toegangsnr.:16, Inv.nr.: 448, folio 551-559 (oude nummering = 273 ev.)
Lunsingh Scheurleer vermeldt deze theetafels reeds in 1976: Th.H. Lunsingh Scheurleer, The Dutch at the Tea-Table', in: *The Connoisseur*, vol. 193 (1976), nr. 776, October, p. 86.
[75] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1931, folio 733-739.
[76] RAA: Toegangsnr.:180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[77] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[78] L. van Prooije, *Het klantenboek van het Eibergse timmerbedrijfje Florijn, later Slotboom, 1752-1820.* Doctoraalscriptie. Wageningen, Landbouwhogeschool, Vakgroep Agrarische Geschiedenis, 1980, p. 41.
[79] K. Boonenburg, 'Beschilderde boerenmeubelen in het Zuiderzeegebied', in: *Bulletin KNOB,* 6e serie, jrg. 11 (1958), afl. 1, p. 24 en 26.
[80] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 1156

zijn er nog schilders die incidenteel theetafels beschilderen. In 1855 bijvoorbeeld, stuurt de schilder M.A.F. Reuser uit Utrecht een theetafel met palissanderhout-imitatie naar de nijverheidstentoonstelling aldaar.[81]

Geavanceerde figuratieve beschildering op theetafels zijn voornamelijk uitgevoerd door grootstedelijke fijnschilders. Zo adverteert de in Amsterdam woonachtige Gerard de Lairesse jr. in 1745 met door hem beschilderde theetafels. Deze theetafels biedt hij te koop aan in de winkel van zijn beroemde vader Gerard de Lairesse.[82] In het huis van Allard de la Court op het Rapenburg 6 in Leiden staan in 1749 twee theetafels die voor 30 gulden per stuk zijn beschilderd door de Leidse bloemschilder Jan Mortel (1652-1719).[83] Deze theetafels zijn mogelijk beschilderd met een bloemstuk, een specialisme van Mortel. In hetzelfde pand beschilderde hij een bloempot op een losse haardafsluiting.

6. Geografische verspreiding.

Amsterdamse handel in theetafels op afbeeldingen

Naast de vele schriftelijke bewijzen voor de productie en het gebruik van beschilderde theetafels in Amsterdam zijn er picturale aanwijzingen dat beschilderde theetafels daar ook op markten zijn verkocht. Op de gravure *Gezicht van de Noorder-markt en kerk tot Amsterdam,* voor het eerst uitgegeven in 1767, prijst een koopman zijn beschilderde meubels aan, waaronder een gemarmerde theetafel.[84] En op de gravure *Gezicht van de Nieuw Markt tot Amsterdam* uit datzelfde jaar staat een marktkoopman met een gedecoreerde theetafel.[85] Naast deze kooplieden zijn er mensen die een inboedel op straat te koop aanbieden. Op de gravure *Het Oudezyds Heeren-Logement, en het gasthuys* uit 1783 verkoopt een dame op de brug een inboedel waaronder een theetafel met geschulpte rand.[86] Op een schilderij uit 1787 van Isaac Ouwater wordt op de Nieuwmarkt een boedelverkoop afgebeeld, waaronder een beschilderde theetafel met groen fond en rode decoratie.[87]

---

[81] *Catalogus der Provinciale Tentoonstelling van Nijverheid te Utrecht in 1855.* Utrecht, 1855, p. 4, nr. 54.
[82] *Amsterdamse Courant:* 5 februari 1745.
[83] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1987, deel 2, p. 346 en 490, beschreven als met 'een verguld randje en voeten'.
[84] Atlas van Fouquet, *103 afbeeldingen van de Wyd-Vermaarde Koopstad Amsterdam. Alle naar het leeven getekend*. Amsterdam, 1783, p. 69. Een theetafel met een gemarmerd blad is tevens te zien op een 18de-eeuwse prent van twee theedrinkende dames. Zie: *Tentoonstellingscatalogus Nederlandse Interieurtekeningen van de 17e t/m 19e eeuw, 24 mrt-11 juni 1967*. Amsterdam: Rijksmuseum, cat.nr. 27.
[85] Op.cit., p.12.
[86] P. Fouquet, *Nieuwe Atlas van de voornaamste gebouwen en gezigten der stad Amsterdam, met derzelfde beknopte beschryvingen*. Amsterdam: D.J. Changuion en P. van Hengst, 1783. Tekenaar: Herman Petrus Schouten (1729-1822).
[87] Schilderij getiteld *Nieuwmarkt met de St. Anthoniswaag te Amsterdam*. Isaac Ouwater, 1787, collectie RCE, Inv.nr.: NK 2535. Zie: H. Piena, 'Witwerkers, stadse makers van naaldhouten meubels', in: *Cr, interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), nr. 2, zomer, afb. 2; Tentoonstellingscatalogus, '*Een schilderij tevoorschijn. Rondom de Nieuwmarkt in 1787',* 4 juli t/m 30 augustus 1992. Enschede: Rijksmuseum Twenthe, 1992.

Beurtschepen
In de tarieflijsten van beurtschepen is gedurende de gehele periode van onderzoek sprake van vuren tafels. Om welk type het gaat wordt helaas zelden gespecificeerd. Dit is wel het geval in 1777 voor de marktschippers die van Den Haag naar Heusden goederen vervoeren. Op hun tarieflijst staat 'Een groote hangoor-Tafel , of met Laaden', 'Een kleine dito' en 'Een Thee-Tafel'.[88]

Boedelinventarissen
In de boedelinventarissen uit een aantal kleine plaatsen in Nederland, bijeengebracht door het Meertens Instituut, staan in totaal 419 theetafels. De enige vermelding in de 17de eeuw dateert uit 1699 en wel bij de welvarende winkelier Hartger van Zelft te Doesburg.[89] Onder de theetafels zijn eiken-, iepen-, noten- en mahoniehouten exemplaren. De eerste mahoniehouten theetafel wordt pas in 1787 genoemd.[90] De theetafelbladen zijn rond, vierkant en zeshoekig, terwijl een theetafel uit 1782 een gesneden rand heeft.[91] De afwerking is heel divers, zoals geverfd (15) waaronder groene en blauwe theetafels, de laatste in 1775.[92] Daarnaast zijn er theetafels geschilderd (12), beschilderd (1), verlakt (8), gelakt (5)[93], en is er in 1734 een verluchte theetafel, waarmee mogelijk een decoratief beschilderde theetafel is bedoeld.[94] Tenslotte heeft een Weesper bezemmaker in 1768 twee beklede tafels waaronder een exemplaar dat bespannen is met geschilderd doek.[95] Niet alle theetafels zijn overigens echte theetafels. Bij een smid in Maassluis staat in 1744 ook een theetafel maar men voegt er ter verduidelijking aan toe dat het eigenlijk een hangoortafel is.[96] Hij gebruikt zijn hangoortafel waarschijnlijk om thee aan te drinken.

Afgaande op de gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg in Leiden zijn er daar vanaf 1697 theetafels aanwezig.[97] Even later, in 1702, treffen we er nog een vroeg exemplaar aan.[98] Tussen 1715 en 1733 raakt de theetafel op deze gracht geheel ingeburgerd en is ze tot in de kamer van de dienstmeid te vinden.[99] Daarbij komen ronde, ovale, vierkante en achtkantige theetafels voor. Ze zijn in verschillende houtsoorten uitgevoerd: eiken-, mahonie- en vurenhout. De afwerking

[88] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 163: Reglement wegens de Vragtloonen, voor den Marktschipper; Vaarende van 's Gravenhage op de Stad Heusden: Overeengekomen op 19-8-1777.
[89] MI: archiefnr.: 1828.
[90] MI: archiefnr.: G.V. 1502.
[91] MI: archiefnr.: 5572,116.
[92] MI: archiefnr.: 200.
[93] Aan de verschillen tussen geschilderd versus beschilderd en gelakt versus verlakt moet in dit verband geen waarde gehecht worden omdat elke notaris die begrippen op zijn eigen wijze hanteerde. Wat de een gelakt noemde kan de ander verlakt hebben genoemd.
[94] MI: archiefnr.: 5388/33.
[95] MI: archiefnr.: 5282.
[96] MI: archiefnr.: 5392, 175.
[97] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4b, p. 505.
[98] Op.cit., 1992, deel 6b, p. 862.
[99] Op.cit., 1987, deel 2, p. 133; 1988, deel 3b, p. 487; 1990, deel 5b, p. 687.

is divers. Zo zijn er theetafels bekleed met leer, met groen laken overtrokken en bespannen met borduursel. De in dit onderzoek centraal staande geschilderde, naaldhouten en witwerkers-theetafels zijn op deze chique gracht ruim vertegenwoordigd. Bij twintig theetafels wordt opgemerkt dat ze geverfd zijn, zoals een groene, een zwarte en een zwarte met vergulde rand. Bij tien exemplaren wordt toegevoegd dat ze gelakt zijn, waaronder een rode, twee zwarte en een zwart verlakte theetafel met vergulde rand. Tenslotte is bij zes theetafels aangetekend dat ze geschilderd zijn en een is er gemarmerd.[100] Twee exemplaren, uit respectievelijk 1762 en 1771, staan gekwalificeerd als witwerkers-theetafels.[101] Elders in Leiden wordt in 1710 eveneens een 'gefigureert teetafeltje' en een 'rond geschilderd tafeltje' genoemd.[102]

Zuidelijker, in Brielle, blijkt Maria Jonkhans in 1770 in haar voorhuis een rood verlakte theetafel met zes stoelen te hebben staan.[103] In een latere acte van Maria Jonkhans is sprake van een nieuwe theetafel samen met een schenktafel.[104] Thee- en schenktafels worden dikwijls in combinatie vermeld. Mogelijk dat op de schenktafel de waterketel staat, en dat aan de theetafel uit het serviesgoed wordt gedronken. Even ten oosten van Rotterdam, in de Krimpenerwaard zijn ook geverfde exemplaren de gehele 18de eeuw in zwang, met een piek gedurende het midden van die eeuw.[105]

In het 18de-eeuwse Friesland is de theetafel net zo ingeburgerd als in het westen van Nederland. In 1773 wordt in Leeuwarden de inboedel van houtkoper Starringa verkocht met verlakte en geverfde theetafels.[106] Systematischer onderzocht is de Zuidwesthoek van Friesland. Daar, in de plaatsen rond Hindeloopen, komen in de bestudeerde inboedels tussen 1739-1781 in totaal 33 theetafels voor,[107] zoals een beschilderde theetafel in Molkwerum (1765)[108] en drie geschilderde en een verlakte theetafel bij grootschipper Ages Sibes in Koudum (1769).[109] In Hindeloopen is de theetafel eveneens een doorsnee verschijning. Dit in tegenstelling tot het feit dat aan deze plaats tot nog toe alleen flaptafels zijn toegedicht, in oudere publicaties abusievelijk 'flap-aan-de-wand' genoemd. In de bestudeerde inboedels uit de relatief korte periode van 1731-1753, zijn er inmiddels 23 theetafels gevonden.[110] Zo had Tjeerd Reijners, een van de burgemeesters in Hindeloopen, bij zijn dood in 1740 vier theetafels in huis.[111] Hidde Tjeerds had er in

[100] Op.cit., 1992, deel 6a, p. 275.
[101] Op.cit., 1990, deel 5b, p. 694; 1990, deel 5a, p. 302.
[102] GAL: Notariële archieven, Inv.nr. 1468, nr. 223, 18-11-1710.
[103] Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg, Toegangsnr. 110, Inv.nr.: 1128, acte nr. 36.
[104] Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg, Toegangsnr. 110, Inv.nr.: 1128, acte nr. 39.
[105] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 75-76.
[106] *Leeuwarder Courant:* 20 februari 1773, p. 7.
[107] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 19 en 20.
[108] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 242.
[109] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 253 en 293.
[110] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77 en 82.
[111] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 82, folio 116.

zijn huis in 1744 drie staan.[112] Het gaat bij deze vermeldingen niet om flaptafels die als theetafel worden gebruikt omdat in dezelfde boedels thee- en flaptafels apart worden genoemd.

Geheel noordelijk, in Den Hoorn op het eiland Texel, staat er in de voorkamer van het huis van Willem Bruydegom en Martje Jans, bakker en boer van beroep, in 1768 een verlakte theetafel.[113] In Vlaanderen vindt Weyns tijdens zijn inboedelonderzoek acht vermeldingen van theetafels waaronder ‘een hollandts theetafelken’ (1723), ‘een verlacte the taefel’ (1733), ‘een oveal theetaefltje op een voet’ (1754), en een ‘groen geverft theetafelken met een enkelen gedraeyden dryvoet’ (1769).[114]

Uit deze selectie picturale en schriftelijke bronnen lijkt de theetafel vanaf 1680 opgang te vinden in de rijkste Nederlandse huishoudens. Daarna gaat ze snel een centrale rol spelen in het dagelijkse leven, eerst nog van meer welvarende mensen. Vanaf 1700 verbreidt het gebruik zich onder brede lagen van de bevolking. Daar dienen ze niet zozeer voor chique theekransjes. Het van de elitecultuur overgenomen statusobject doet in brede lagen van de bevolking ook gewoon als eettafel dienst. Dit zou tot ver in de 19de eeuw zo blijven.

[112] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 82, folio 172.
[113] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4897.
[114] J. Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen. Naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huislijke voorwerpen in het Vlaamse land van de Middeleeuwen tot de eerste wereldoorlog,* deel 2. Antwerpen: Ter Speelbergen, 1974, p. 608.

3.5.19 Theeblaadjes

1. **Beschildering.**
2. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
3. **Geografische verspreiding.**

1. Beschildering.

In dit hoofdstuk worden archiefstukken en vermeldingen in de literatuur over de productie, verschijningsvormen en de verspreiding van theeblaadjes in een verband gezet. Omwille van de omvang van dit onderzoek zijn er geen uitgebreide beschrijvingen van theeblaadjes in de catalogus opgenomen. Met een theeblaadje wordt in de regel een klein ovaal of geschulpt dienblad met opstaande randen aangeduid. Getuige de hieronder behandelde boedelbeschrijvingen van particulieren én witwerkers is het gros van de theebladen effen zwart en in mindere mate rood beschilderd. Heden ten dage bevinden zich echter alleen gedecoreerde exemplaren in museale collecties. Deze gedecoreerde bladen dragen bijvoorbeeld bloemstukken,[1] Bijbelse voorstellingen of scènes uit de walvisvaart. Van de laatste twee worden hierna enige voorbeelden behandeld.

Een voorbeeld van een houten theeblad met een Bijbelse voorstelling is dat met de voorstelling van de drie wijzen uit het oosten die een bezoek brengen aan Maria en Jozef bij de kribbe.[2] Een ander exemplaar betreft een theeblad in de collectie van museum Sorgdrager met een voorstelling van Christus die in de Jordaan gedoopt wordt (zie afb. p.405).[3] De schilderwijze en de iconografie van beide blaadjes komt overeen met die op theetafels, hoekkastjes en wandborden.

[1] Collectie Ottema Kingma Stichting, Inv.nr.: OKS 1955-211. Maten: L.40 x B.26,5 x D.1,5 cm; collectie Museum Sorgdrager, Inv.nr.: 74 (stickertje), B 575 (stickertje), OR 134 (witte lak), E.578 (witte lak). Maten: L.45,5 x B.29 x D.1,5 cm.
[2] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM1949-17.
[3] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: E.2171. Maten: L.45 x B.27 x D.1,5 cm.



Naaldhouten theeblaadje met een voorstelling van de doop van Christus. Datering: 1780-1840. Maten: L.45 x B.27 x D.1,5 cm. Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: E.2171.

Groenland- of walvisvaarders staan ook afgebeeld op theebladen. Zo bevindt zich in de collectie van het Zaans Museum een theeblad beschilderd met robben- en walvisvaarders.[4] Het is gesigneerd en gedateerd: 'Jogh de Vries 1772'.[5] Op de voorgrond ligt het schip *'t Witte Paard*. Een sloep is gemerkt: J.P.B., de andere sloep draagt de tekst: J. & A. Ongelaar. De letters J.P.B. slaan op Jacob Pietersz. Bras, een commandeur die tussen 1749-1776 elk jaar een reis maakt. J. & A. Ongelaar slaat op de rederij van Jan en Abraham Ongelaar te Koog aan de Zaan. Op de achterzijde van het blad staat in goud het monogram A.M.G. tegen een blauwe grond. Deze letters duiden op Aafje Meyndertsz. Gysen (1753-1781), in 1780 gehuwd met Cornelis Cornelisz. Cardinaal uit West-Zaandam. Het blad is beschilderd door de kunstschilder Jochem de Vries (1725-1788) die in datzelfde jaar 1772 een doek schilderde met een vergelijkbare voorstelling: *De Groenlandvaarder 'Zaandam'*.[6]

[4] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV-01429.
[5] Tj.W.R. de Haan, *'Onze Volkskunst'.* Amsterdam: Elsevier, 1979, p. 296; P. Clarijs, '1. De Wooncultuur', in: Tj.W.R. de Haan, *Volkskunst der Lage Landen*, deel 3. Amsterdam: Elsevier, 1965, p. 92; J. Jas, *'Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum*. Deel 1 & 2. Stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 16 en 69; K. Mascini-Bangert, *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 82.
[6] Jochem de Vries - De Groenlandvaarder 'Zaandam', 1772, collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-4065.

Een dergelijk theeblad komen we tevens in 1811 tegen op Texel in de woning van de commandeur ter walvisvaart Pieter Jacobsz. Dogger.[7] De beschrijving luidt: 'ovaal houten theeblad de Groenlandse Visserij'.[8] Op de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden, gehouden in 1874, worden drie van dergelijke theeblaadjes getoond, waaronder het boven vermelde blad van Jochem de Vries, daarnaast een blad met molens aan de Nauernasche kade en een theeblaadje met een oude Zaanse kraamkamer.[9]

2. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Reeds in de vroeg 18de eeuw blijkt hoe belangrijk de productie van theetafels en theeblaadjes voor Amsterdamse witwerkers is, getuige het feit dat de overlieden van het witwerkers-gilde in 1701, 1704[10] en later nog eens in 1739,[11] de invoer van elders gemaakte theeblaadjes pogen te stoppen. In Amsterdam is echter al eerder, in 1698, sprake van de productie van theeblaadjes. Dit blijkt uit een contract tussen meester-witwerker Abraham Willemsz. en schilder Jan de Vries.[12] De administratie van de Amsterdamse Frans Dircksz. Sluijter leert ons dat deze witwerker tussen 1706-1719 in totaal 3.331 theebladen produceert.[13] Daar waar maten staan vermeld, dit is alleen bij de duurdere uitvoeringen, varieert de grootte van 2-4 voet. De meest voorkomende vermelde maat is 2,5 voet (ruim 70 cm). Het gros van Sluijters blaadjes is echter kleiner van formaat, gezien de lagere prijzen. Zijn theeblaadjes zijn in het midden uitgediept waarbij rondom een opstaande rand is gecreëerd. Ditzelfde zien we bij de aangetroffen theebladen. In totaal 31 bladen van Sluijter zijn aan beide zijde uitgediept. Daarnaast maakt hij 108 poppentheeblaadjes. De theeblaadjes van Sluijter dragen een zwart of 'ligt' fond, een klein aantal is rood. Met een 'ligt' fond wordt mogelijk wit bedoeld. Daarnaast voorziet hij theeblaadjes van een olijfhout- en een marmer-imitatie. Sluijters decoraties bestaan voornamelijk uit biezen en bloemen. Minder voorkomende elementen zijn 'Chineesjes', 'beelden', 'visserij',

[7] Voor berichten aangaande zijn walvisvangst zie: *Amsterdamse Courant:* 17-09-1746 en 31-07-1756 en de *Oprechte Haerlemsche Courant:* 22-08-1769. Pieter Jacobsz Dogger is rond 1760-1765 tevens commandeur van het fluitschip *De juffrouwen Anna en Maria*, zie: *Middelburgse courant:* 19-04-1760; *Amsterdamse Courant:* 05-10-1765.

[8] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4939. Datum: 17 aug. 1811

[9] *Catalogus van de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in het gemeentehuis te Zaandam (Augustus – September 1874).* Westzaan: T. de Jong, 1874, p. 74, cat.nr. 308, 366 en 877.

[10] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam.* Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, 2e boek, 5e deel, p. 1301, artikel 82.

[11] Op.cit., p. 1303, artikel 9.

[12] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731, acte nr.: 191. Notaris: Nicolaas van Loosdrecht. Datum 31 oktober 1698. Deze acte wordt ook vermeld door: Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the Tea-Table', in: *The Connoisseur*, vol. 193 (1976), nr. 776, October, p. 86; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Het Amsterdamse St. Josephsgilde, in het bijzonder met betrekking tot meubelmakers', in: *Historia*, (1942) nr. 8, p. 38; Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Van haardvuur tot beeldscherm. Vijf eeuwen interieur- en meubelkunst in Nederland*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1961, p. 98; J. Jas, *'Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum*. Deel 1 & 2. Stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 12.

[13] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.

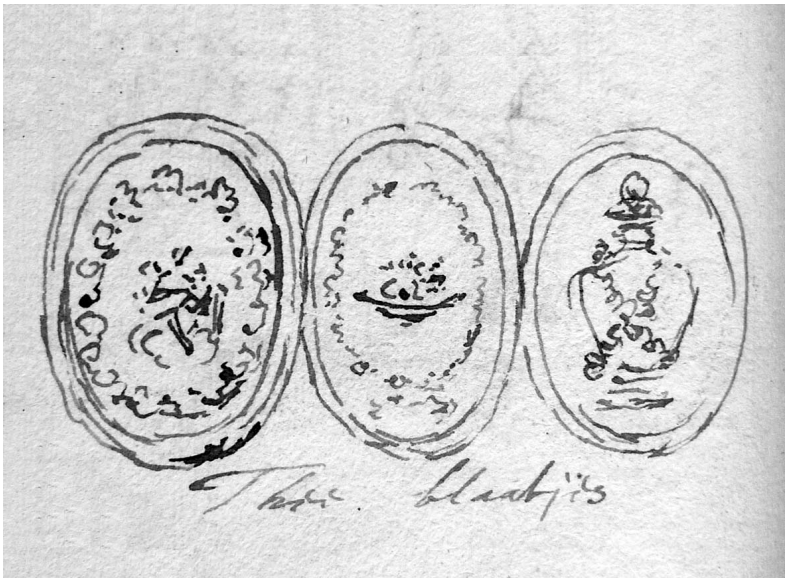
'landschapjes', 'vogels' en 'ruiters'. Als Sluijter in 1727 overlijdt heeft hij onder zijn winkelwaren nog 48 theeblaadjes te koop.[14]

Ook in de laat 18de eeuw was het theeblaadje een regulier product van Amsterdamse witwerkers. Ze bevinden zich onder de winkelwaren van de witwerkers Evert van Essen (1796),[15] Klaas van Beijeren (1798)[16] met 24 witte en veertien beschilderde theebladen en bij Hendricus Ridders (1799).[17] In Rotterdam maken witwerkers eveneens vanaf de vroege 18de eeuw theeblaadjes. Zo vormen breischenen, stoven en theebladen de grootste groepen onder de kleine houtwaren van witwerker Frans Asselaer (1703).[18] Dit is ook het geval bij zijn stadgenoot Heyndrick Hasselaar in 1718.[19] De in Alkmaar werkzame witwerker Justus Snijders heeft in 1767 onder zijn witwerkers-waren onder meer blaadjes die met hout-imitaties dan wel met bloemen zijn beschilderd, zoals een paar 'olijven' bladen en 32 'rozen' bladen. Daarnaast heeft Snijders twee paar 'Haagse' bladen, zes paar 'Haagse bladen oud fatsoen' en veertien 'boeren theebladen'. [20] Wat hij met Haagse en boeren bladen bedoelt, is uit de beschrijving niet op te maken.

Schilders

Philip Tiedeman (1657-1705),[21] leerling van en korte tijd inwonend medewerker bij Gerard de Lairesse,[22] maakt in september-oktober 1696 een ontwerp voor drie ovale theeblaadjes. Daarop staan respectievelijk een zittende figuur in een krans, een fruitschaal eveneens omring door een krans en een flacon of theebus.[23] Onderlangs schrijft Tiedeman de woorden: 'Thee blaatjes' (zie afb. p.408).

[14] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53, Notaris Jan Barels de Jonge Datum: 23-1-1728.
[15] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635. Datum: 15-4-1796.
[16] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940. Datum: 15 t/m 18-10-1798.
[17] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038. Datum: 27-5-1799.
[18] GAR: Weeskamerarchief, Inv.nr.: 448, folio 551-559, (oude nummering = 273 ev.)
[19] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1931, folio 733-739.
[20] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[21] A. Houbraken, *De groote schouburgh der nederlantsche konstschilders en schilderessen,* deel 3. 2e druk. 's Gravenhage: J. Swart, C. Boucquet en M. Gaillard, 1753, p. 367-371.
[22] Zie de voorrede in: G. de Lairesse, *'t Groot Schilder-Boek,* deel 1. Amsterdam: Willem Coup en Petrus Schenk, 1707; J.C. Weyerman, *De levens-beschryvingen der Nederlandsche konst-schilders en konst-schilderessen*, deel 3. 's Gravenhage: By de Wed. E. Boucquet, H. Scheurleer, F. Boucquet, en J. de Jongh, 1729, p. 201-204.
[23] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BI-1946-660, p. 53 verso. Zie: P.J. Schoon, 'Een notitieboekje van Philip Tiedeman (1657-1705). Leven en werk van een zeventiende-eeuwse Amsterdamse kunstenaar,' in: *Oud-Holland,* jrg. 104 (1990), nr. 1, p. 31-46.



Schets van drie theeblaadjes uit september-oktober 1696 door Philip Tiedeman (1657-1705). Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BI-1946-660, p. 53 verso.

Lakbereider Hendrik Cock uit Amsterdam publiceert in 1771 een spiritusvernis voor de schilders van tafel- en theebladen bestaande uit spiritus, Venetiaanse terpentijn, en drie natuurlijke harsen: sanderak, mastik, en elemi.[24] Deze lak wordt in diverse stappen spiegelglad gepolijst. Hendrik van der Veen, meester-schilder op de hoek van de Gasthuismolensteeg en het Singel (1784) te Amsterdam, schildert een grote diversiteit aan voorwerpen. Zo lakt hij wandelstokken, maakt schilderijen en schildert hij monniken op zijden lappen. Hij heeft in zijn atelier ook een theeblad staan, toebehorend aan zijn klant de heer Terver.[25] Zijn stads- en vakgenoot Balthasar Christofferius Zwaarig (1786) heeft eveneens theebladen in behandeling.[26] De Amsterdamse schilder Everardus de Reuver (1801) heeft in zijn voorhuis twee houten verlakte theebladen die toebehoren aan ene Dirk die op dat moment vast zit in het tuchthuis te Haarlem.[27] Tenslotte heeft Cornelis Cornelissen (1798-1807), meester-schilder, vergulder en penseelschrijver op de Haarlemmerdijk voor diverse klanten blaadjes in behandeling, waaronder een theeblad, twee blaadjes verlakt met

[24] H. Cocq, *De Konst van Bereiding, Behandeling, Bewerking en Beschildering der befte soorten van akken en vernissen. Tot haare volkomenheid gebragt, door eene Dertig-Jaarige Oeffening derzelve. Zeer dienstig voor alle Liefhebbers der Verlakkonst, Rijtuig- en Kladschilders, Witwerkers, enz.* Leyden: Andries Coster, 1771, p. 64-67. Hendrik Cock, ook wel Cocq genaamd, woonde in Amsterdam: *Amsterdamse Courant:* 13 juli 1747 nr. 83; 1 mei 1755 nr. 52.
[25] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3793. Datum: 6-10-1784.
[26] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 4029. Datum: 3-5-1786.
[27] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6339.

goud en een zwart blaadje met bloemen. [28] Het lijkt er dus op dat theeblaadjes van particulieren frequent werden bij- of overgeschilderd door andere dan kunstschilders.

3. Geografische verspreiding.

Vanaf ongeveer 1700 komen in steeds meer boedelinventarissen naast theetafels ook theeblaadjes voor. Een deel daarvan moet echter van blik zijn geweest. Zo verkoopt de Amsterdamse kunstverlakker Cornelis Bronsgeest (1782) alleen metaalwaren zoals theeketels, tabaksdozen, komforen, tafelschellen, koffiekannen, beschuittrommels, olie- en azijnstellen en schenkblaadjes.[29] Ook uit Engeland worden metalen verlakte theebladen geïmporteerd.[30] Bij slechts een klein deel van de theeblaadjes in boedelinventarissen staat vermeld of het houten dan wel blikken exemplaren zijn. Daarom is het lastig om betrouwbare uitspraken te doen over de verspreiding en het gebruik van naaldhouten theebladen, gemaakt door witwerkers. Gegevens uit inboedels geven slechts een globale indruk van het gebruik van theeblaadjes in het algemeen.

Op de chique gracht het Rapenburg te Leiden komen theeblaadjes al in 1702 voor. Ze zijn geverfd, verlakt of beschilderd, de termen worden door elkaar gebruikt. Bij sommige staat de kleur rood gespecificeerd.[31] In de door het Meertens Instituut bijeengebrachte boedelinventarissen uit een aantal kleinere plaatsen, verspreid door het land, staan 602 theebladen vermeld in de periode 1719-1898. Bij slechts 52 exemplaren is gespecificeerd dat het houten exemplaren zijn. Dit kan naaldhout, maar ook eiken-, mahonie- of notenhout zijn. Bij 76 blaadjes staat gespecificeerd dat het om blik gaat. In totaal 109 exemplaren zijn verlakt, waaronder diverse zwarte en rode exemplaren. Vijftien zijn er geverfd en zes geschilderd. Acht exemplaren zijn ‘Oostindisch verlakt’. Getuige het feit dat de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter een deel van zaken ‘oostindies’ verlakt, zoals 74 bakje, kunnen deze ‘Oostindische’ theeblaadjes evengoed in Nederland zijn vervaardigd.[32]

Ook in winkels worden theeblaadjes verkocht zoals door de weduwe Neesje Eelkes te Hindeloopen (1776).[33] Zij heeft in haar voorhuis een winkeltje waar ze naast stoven en de bijbehorende testen ook theeblaadjes verkoopt. Zij betrekt haar handelswaar bij drie Amsterdamse leveranciers en handelaren te Workum, Sneek en Bolsward. In een van deze plaatsen kan ze deze theebladen hebben gekocht. Daarbij ligt Amsterdam wel het meest voor de hand, gezien de enorme productie aldaar.

---

[28] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568. Datum: 20-5-1806.
[29] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3484.
[30] William Tottie: *Amsterdamse Courant:* 20 september 1746, 23 september 1749, 26 mei 1750, 18 september 1751, 19 juni 1753, 22 september 1753, 23 september 1755, 15 september 1757, 20 en 22 september 1759, 18 september 1760, 19 en 22 september 1761, 15 en 16 september 1762, 17 september 1763. N. Thornbury: *Amsterdamse Courant:* 22 september 1761, 22 september 1759.
[31] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.
[32] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[33] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078: Neesje Eelkes, weduwe van Siebe Lubbes. Datum: 25-3-1776, folio 67 ev.

3.5.20 Wandborden (Catalogus Deel 3, p.732-739)

Tijdens de inventarisatie zijn vijf naaldhouten beschilderde wandborden aangetroffen waarvan er vier uitvoeriger zijn beschreven.[1] Alle vijf hebben ze de vorm van een 18de-eeuws theetafelblad. Het midden is uitgediept waarbij een geschulpte opstaande rand is blijven staan. Qua vorm lijken ze, naast theetafelbladen, ook op de midden 18de-eeuwse keramische wandtableaus.[2] Deze houten borden zijn sierobjecten en hangen aan de wand, getuige de originele ijzeren ophangogen aan de achterzijde. Ze zullen daarom veelal decoratief beschilderd zijn geweest. Dit in tegenstelling tot gebruiksvoorwerpen als theetafels en theeblaadjes waarvan het merendeel effen is geschilderd.

Het waarschijnlijk oudste wandbord is beschilderd met rondom acht witte perken en centraal een groot wit perk waarin een vaas met bloemen prijkt.[3] Deze beschildering doet erg denken aan die van Frans Dircksz. Sluijter in Amsterdam uit de vroege 18de eeuw.[4] Hij beschildert zijn theeblaadjes en theetafels onder meer met witte perken en bloemen. Twee van de bestudeerde wandborden dragen aan de voorzijde een bloemenvaas, omgeven door een bloemenkrans.[5] De achterzijde van beide wandborden is gedecoreerd door een marmer-imitatie. De boven gemelde Sluijter schildert dergelijke bloemenranden op haardschermen, hangoortafels en theetafels. Twee wandborden zijn figuratief beschilderd. Het eerste blad draagt een Bijbelse voorstelling met koning Salomon die op zijn leeuwentroon koningin Sheba ontvangt.[6] Het tweede wandbord draagt de voorstelling van een jong meisje in midden 18de-eeuwse Zaanse streekdracht.[7] Het is waarschijnlijk Trijntje Teeuwis Rogge (1741-1765). Haar portret uit 1748 is geschilderd door Jacobus Wijenberg en bevindt zich in Museum Jan Boon, in De Rijp. Afgaande op de leeftijd waarop Trijntje is geportretteerd is de voorstelling vermoedelijk rond 1750 tot stand gekomen.

Het was niet ongebruikelijk om theebladen aan de wand te hangen. Dit gebeurt ook met haardgerei, beddenpannen en zwavelstokbakjes. Zo hangen er in de keuken van Benjamin Koopman te Weesp (1773) twee geschilderde theeblaadjes aan de wand.[8] Dergelijke wandborden kennen waarschijnlijk een even grote verspreiding als de gelijkvormige theetafels en moeten in een groot deel van Noordwest-Nederland zijn voorgekomen. De omschrijvingen in boedelinventarissen zijn in de meeste gevallen echter niet specifiek genoeg om vast te kunnen stellen of het gaat om een theeblaadje dat aan de wand hangt of om een beschilderd wandbord, zoals in dit hoofdstuk behandeld. De enige tot nog toe bekende beschrijving die mogelijk op zo'n bord kan duiden luidt: '1 geschilderd theebord aan

[1] Een 18de-eeuws wandbord met Bijbelse taferelen bleek een hergebruikte bodem van een dienblad te zijn en is hier niet opgenomen (collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2454-43).
[2] Zie: R.D. Aronson en S.M.R. Lambooij, *Dutch delftware. Plaques: a blueprint of Delft.* Amsterdam: Aronson Antiquairs of Amsterdam, 2009, cat.nr. 26, 35 en 38.
[3] Particuliere collectie.
[4] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[5] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1953 B.918; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1461.
[6] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 1802.
[7] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 7175.
[8] MI: boedelbank, archiefnr.: 5275

de muur' in het portaal van Mr. Andrianus van Loon, in leven Raad in de Vroedschap te Hindeloopen.[9]

[9] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078. Datum: 12-6-1792.

3.5.21 Gueridons (Catalogus Deel 3, p.740-741)

1. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
2. **Geografische verspreiding.**

1. Vermelding in witwerkers-ateliers.
Gueridons maken al aan het einde van de 17de eeuw onderdeel uit van het assortiment van Amsterdamse witwerkers. Dit blijkt onder meer uit het contract tussen meester-witwerker Abraham Willemsz. en schilder Jan de Vries.[1] De administratie (1706-1719) van de Amsterdamse meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter rept eveneens van 512 'geriedommen', waaronder 109 hoge en 110 lage exemplaren.[2] Bij een aantal exemplaren staat zelfs de vorm van het blad gespecificeerd, te weten achtkantig of rond. De centrale kolom van zijn gueridons is recht, een klein aantal heeft een geslingerde of gesneden kolom. Het grootste deel is beschilderd met een effen zwart fond, minder talrijk zijn die met een licht of wit fond. Biezen, bloemen en 'Chineesjes' zijn de meest voorkomende decoratieve elementen die Sluijter daarop aanbrengt. De meeste worden per paar verkocht. Ook na zijn dood, in 1727, blijkt dat Sluijter nog diverse gueridonbladen en hele gueridons in de verkoop heeft.[3] De barokke gueridon, nu aanwezig in het Grill's Hofje te Amsterdam, zou heel goed uit Sluijters atelier afkomstig kunnen zijn.[4]

2. Geografische verspreiding.
In de gepubliceerde boedelinventarissen van de chique gracht het Rapenburg te Leiden komt de gueridon in vrijwel elk huis voor. De vroegste meldingen dateren uit 1672.[5] Een diefstal verraadt het eveneens in Amsterdam vroege voorkomen van gueridons aldaar. Op 5 of 6 augustus 1684 wordt daar een groot aantal sieraden en zilveren voorwerpen gestolen waaronder een gueridon. Dit is waarschijnlijk een zilveren miniatuur zoals die ook in poppenhuizen pronken.[6] Maar de gueridon als meubel lijkt aan het Rapenburg pas goed in zwang te raken vanaf ongeveer 1710. Aan het einde van de 18de eeuw neemt het gebruik weer af, in de 19de eeuw komen ze bijna niet meer voor. Opvallend vaak staan ze in de boedels per paar vermeld. Negen exemplaren zijn geverfd, waaronder blauw en zwart. Ook zijn er gelakte exemplaren waaronder zwart en rood. Verder komen er vergulde exemplaren voor, of met strepen verguld.[7] De gueridons komen regelmatig voor in combinatie met theetafels en doen onder meer dienst om de waterketel of bouilloir op te zetten.[8] Dit gebruik is te zien op de prent uit 1702–1726 getiteld *Namiddag* uit de serie *De vier*

[1] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731. Datum: 31 oktober 1698.
[2] SAA: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[3] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53. Datum: 23 januari 1728.
[4] Collectie Stichting Grill's Hofje, Amsterdam, geen inventarisnummer.
[5] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6a, p. 868-869.
[6] *Amsterdamse Courant:* 10 augustus 1684, dag-editie. Voor een zilveren gueridon in een poppenhuis zie collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: KB 3763.75.
[7] Op.cit., 1992, deel 6b, p. 862 en 869.
[8] Op.cit., 1990, deel 5b, p. 688; 1992, deel 6a, p. 481.

tijden van de dag. Naast een ovale theetafel staat een rijk gesneden gueridon met daarop een waterketel.[9] Daarnaast doet de gueridon dienst als bijzettafel, bijvoorbeeld om bij de haard een kaartje te leggen.[10]

In de boedelbeschrijvingen uit een aantal kleinere plaatsen, verspreid over Nederland, bijeengebracht door het Meertens Instituut, komen tussen 1686-1887 gueridons voor in 137 van de circa 3.000 inboedels, dus in nog geen 5%. Daaronder is in 47 huishoudens sprake van twee gueridons. Bij zes exemplaren staat vermeld dat ze geverfd zijn, één is er verlakt en één geschilderd. In deze kleine plaatsen gebruikt men gueridons langer dan in de meer welvarende huishoudens op het Rapenburg te Leiden. Elders, in Koudum (Zuidwest-Friesland), komen in het midden van de 18de eeuw ook in diverse huishoudens gueridons voor zoals bij Jelle Sanders, 'fiscal general deser provincie van Friesland' [11] en bij Abe Eelkes Reijnders.[12] Bovenstaande maakt aannemelijk dat de gueridon in de laatste kwart van de 17de eeuw zijn intrede doet in de welvarende huishoudens. Hij komt daar vanaf 1700 in vrijwel alle huishoudens voor en blijft er tot ver in de 18de eeuw populair. In eenvoudiger huishoudens zijn minder gueridons, maar ze blijven er wel langer in gebruik.

[9] Graficus: Pieter van den Berge, collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1894-A-18223. Voor dit gebruik lees ook B. Dubbe, *Tin en tinnegieters in Nederland*. 2e druk. Lochem: De Tijdstroom, B.V., 1978, p. 300.
[10] Zie: *De weereldt in haar verscheidentheidt; of het mannelijk morgen ontbijt, en 't jufferlijk theegerecht,* deel 1. Amsterdam: Jacobus Loveringh, 1763, stuk 1: De Gevallige ontdekking, p. 38.
[11] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 19, folio 239 ev. Datum: februari t/m augustus 1740.
[12] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 21 ev. Datum: 8 april 1746.

3.5.22 Schenktafels (Catalogus Deel 3, p.742-745)

1. **Terminologie.**
2. **Diversiteit, beschildering, datering.**
3. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
4. **Geografische verspreiding.**

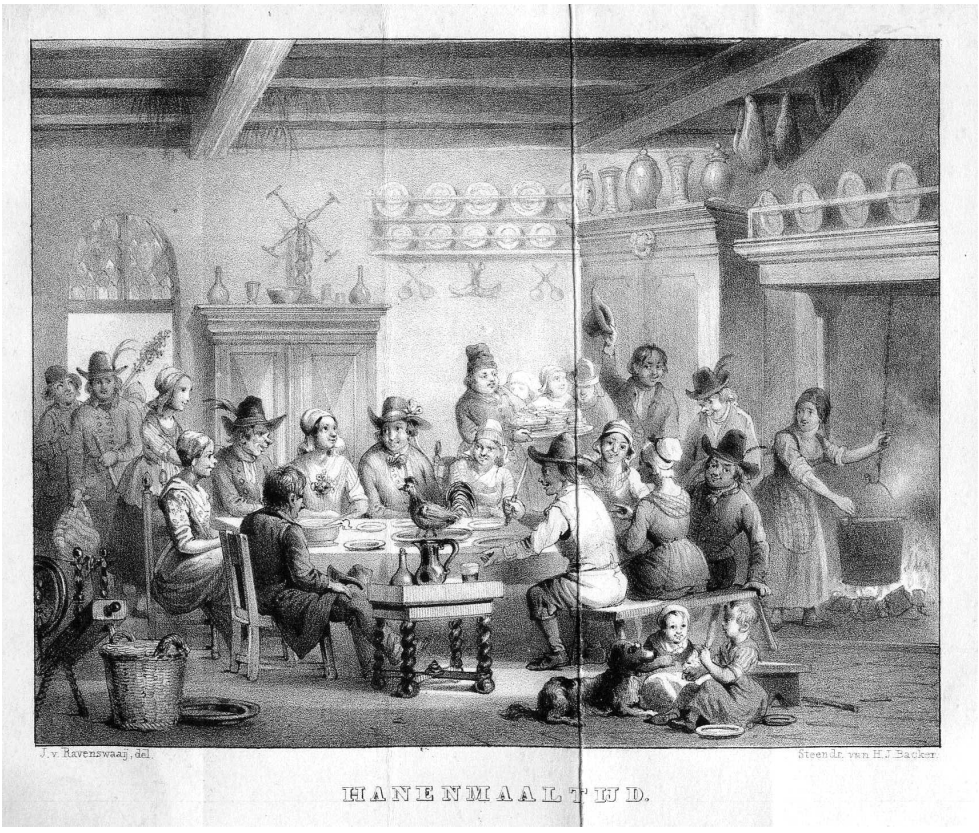
1. Terminologie.

Een schenktafel is, althans vanaf het midden van de 17de eeuw, onder meer een tafel waar men tijdens het schenken, de bier- en wijnglazen, kannen en flessen op zet.[1] Het is een algemeen gebruikt meubel geweest en er zijn dan ook diverse interieurafbeeldingen waarop deze tafeltjes te zien zijn. Het vroegste mij bekende voorbeeld dateert uit 1625-1650.[2] Het betreft een laag tafeltje met balustervormige poten, verbonden door een kruis. Het blad heeft een opstaande rand zodat een bak ontstaat. In de bak staan drie glazen, er naast dansen evenzoveel heren. Iets later, 1655-1660, dateert het schilderij: *Glas limonade* van Gerard ter Borch. Hierop staat een steenrood gemarmerd tafeltje met zwarte bolpoten.[3] Het tafeltje rust op vier zuil- of kolomvormige poten. Op het H-vormige kruis tussen de poten staan nog eens twee zuiltjes en op elk uiteinde een ronde knop. Rondom het blad is een opstaande rand aangebracht zodat een bak ontstaat. In de bak staan een fles en een schotel. Een vergelijkbaar gemarmerd tafeltje met een fles en een kruik erop schildert Pieter de Hooch naast een drinkend gezelschap (1668-1672).[4] Het tweede schilderij van zijn hand met een dergelijke tafel bevindt zich in een particuliere collectie.[5]

Zo'n 100 jaar later, in 1745, beeldt Cornelis Troost naast een net bevallen vrouw een vergelijkbaar tafeltje af.[6] Het is een laag rechthoekig exemplaar met rondom een opstaande rand. Hierop staat onder meer een fles. Op de prent *De Misleyden*, eveneens getekend door Cornelis Troost, staat rechts nog zo'n tafel afgebeeld, in dit geval met kraalgedraaide poten, onderlangs verbonden door een kruis en bovenop een bak waarin een klein glaasje staat.[7] Wouter van Troostwijk beeldt in 1808 aan de zijde van een drinkende jager een schenktafeltje af met

[1] L. van Bos, *Het Konicklyk treur-toonneel, ofte op- en onder-gangh der keyseren, koningen en vorsten*, deel 1. Dordrecht: Jacobus Savry, 1656, p. 568; F. Halma, *Nieuw Nederduitsch en Fransch Woordenboek*. Utrecht: W. van de Water, Amsterdam: P. Mortier, 1710, p. 702; Gatien de Courtilz de Sandras, *Het leven van de Markgravinne de Frène*. Dordrecht: H. Walpot, 1733, p. 37.
[2] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 64078. Zie: *Catalogus der schilderijen, miniaturen, pastels, omlijste teekeningen enz. in het Rijks-Museum te Amsterdam*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1918, p. 12, nr. 112. Omschrijving aldaar: *'Vroolijk Gezelschap. Drie dansende mannen in een herberg'.*
[3] Collectie Hermitage Museum, St. Petersburg. H.67 x B.54 cm.
[4] RKD: database, afbeeldingsnr.: 1001213187.
[5] Interieur met drinkende man en twee vrouwen met een kind die een papegaai voeren, circa 1668-1672. Veiling Sotheby's, New York City, 2012-01-26, lotnr. 56.
[6] Veiling Frederik Muller en Cie. Amsterdam, 11-14 juni 1912, lotnr. 250; RKD: database, kunstwerknr.: 40365; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 65767.
[7] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Pr.14172.AD. Tekenaar: Cornelis Troost. Graveur Abraham Delfos. Zie ook: RKD: database, kunstwerknr.: 4695; *Tafereelen uit het burgerlijke leven van Hollanders in de achttiende eeuw - Scènes tirées de la Vie Domestique des Hollandais au Dix Huitième Siècle*. Amsterdam: Evert Maaskamp, 1811.

kraalgedraaide poten en een ruitvormige applique op de kruising.[8] Op een tekening (1842) van een hanenmaaltijd in een herberg staat midden op de voorgrond een laag tafeltje op vier getorste poten, verbonden door een kruis, met op de kruising eveneens een ruitvormige applique. Het tafelblad is een bak. Hierin staan een fles, een kan en een glas (zie afb. hieronder).[9]



Een hanenmaaltijd met op de voorgrond een schenktafel op vier getorste poten, onderlangs verbonden door een kruis met op de kruising een diamantvormige applique. Op de schenktafel staan een fles, een kan en een glas. Bron: *Drentsche Volksalmanak*, (1842), t.o.v. p.128. Tekening: Jan van Ravenswaay (1789-1869), steendruk: H.J. Backer.

[8] R. de Leeuw, J. Reynaerts en B. Tempel, *Meesters van de Romantiek. Nederlandse kunstenaars 1800-1850.* Zwolle: Waanders Uitgevers, 2005, p. 257, afb. 244.
[9] Getekend door J. van Ravenswaaij, steendruk door H. J. Backer. In: D.H. v.d. S., *'Hanengevechten, hanenmaaltijd, hanenbier',* in: *Drentsche Volksalmanak*, jrg. 6 (1842), tegenover p. 128; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 101455.

Het in dit hoofdstuk centraal staande meubel komt dus in ieder geval vanaf ongeveer 1650 voor en is gebruikt voor het inschenken van drank. Daarom is het aannemelijk dat dergelijke tafeltjes schenktafeltjes heten.

In 1704 spreekt men ook van ronde schenktafels en van schenktafels op drie voeten.[10] Die lijken het model van een theetafel te hebben, maar zijn mogelijk kleiner en voorzien van een vast blad met opstaande rand. Een voorbeeld zou de ovalen geschilderde schenktafel (1695) bij burgemeester Cornelis van Wijn te Maassluis kunnen zijn,[11] of de schenktafel met achtkantig blad in de eetzaal op het Rapenburg 6 te Leiden (1749).[12] Daarnaast worden ook hangoortafels soms als schenktafel aangeduid, dit getuige een vermelding uit 1739.[13] En wellicht slaan de diverse 18de-eeuwse vermeldingen van schenktafels met één blad wel op hangoortafels met een enkel afhangend blad.[14]

De term schenktafel kan ook betrekking hebben op een meubel dat men gebruikte bij het opdienen, vergelijkbaar met de Engelse *sideboard table*[15]*,* getuige de passage: '….maakte de Keukenmeid de Schenktafel gereed; zy dekte de tafel, en dischte op'.[16] Behalve voor het onderhavige type lijkt de term schenktafel dus voor verschillende andere typen tafels gebruikt te zijn geweest.

[10] S. Hannot, *Nieuw Woordenboek der Nederlantsche en Latynsche tale.* Amsterdam: H. Boom, Dordrecht: D. Goris, 1704, p. 695.
[11] MI: boedelbank, 1695, archiefnr.: 5514-51.
[12] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1987, deel 2, p. 498.
[13] Op.cit.: 1992, deel 6a, p. 481.
[14] Op.cit.: 1989, deel 4b, p. 583; MI: boedelbank, 1731, archief nr.: 5172 en 1762, archiefnr.: 5402. Zie ook: L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011, p. 400.
[15] W. Sewel, *Groot Engelsche en Nederduytsche als mede Nederduytsch en Engelsch woordenboek.* Amsterdam: S. Swart, 1708, p. 425.
[16] A.R. Lesage en R. Hennebo, *Het leven van Gil Blas van Santillane of de Spaanse Avanturier*, deel 1. 2e druk. Amsterdam: H. Uytwerf, 1730, p. 62.



Schenktafel. Kunstveiling S.J. Mak van Waay, Amsterdam, 25 juni 1957, cat.nr. 126, p.63, lotnr. 1101. Datering: circa 1670-1700. Maten: H.70 x L.69 x B.50 cm. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 69528.

2. Diversiteit, beschildering, datering.

De tijdens de inventarisatie aangetroffen schenktafels zijn 60-70 cm hoog en hebben een opstaande rand. Feitelijk is het een dienblad op een tafelonderstel. Zo'n schenktafel is heden ten dage zeldzaam. Er zijn slechts drie exemplaren gevonden. Het waarschijnlijk midden 17de-eeuwse en tevens oudste exemplaar rust op vier classicistische zuilen, verbonden door een H-vormige kruis met nog eens drie zuiltjes.[17] Het toont zijn oorspronkelijke steenrode marmer-imitatie en heeft zwarte bolpoten. Dit tafeltje lijkt sterk op het exemplaar dat Gerard Terborch in 1655-1660 afbeeldt op het hier boven aangehaalde schilderij. Een waarschijnlijk later barok exemplaar[18] heeft vier kraalgedraaide poten met daartussen een X-vormig kruis. Het derde, laat 17de-eeuwse exemplaar heeft balustervormige poten met daartussen een geslingerd oftewel getorst X-vormig kruis.[19] Dit exemplaar is beschilderd met een imitatie van schildpad-marquetterie. Een tafel met dezelfde poten is afgebeeld op een tekening uit 1769-1770, voorstellend de keuken in het woonhuis van de tekenaar Jacob Cats.[20] Daar wordt de tafel bij de haard gebruikt om de gebakken wafels op te

[17] Collectie Jorien Jas, Arnhem.
[18] Kunstveiling S.J. Mak van Waay, Amsterdam, 25 juni 1957, cat.nr. 126, p. 63, lotnr. 1101. Beschrijving aldaar: 'Een geschilderd schoenmakerstafeltje met getorste poten en regels'. Maten: H.70 x L.69 x B.50 cm; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 69528. Datum opname: november 1957. Deze tafel is waarschijnlijk overschilderd: de bak is aan de binnenkant wit, de buitenzijden zijn donkergroen, de bovenkant lichtgroen. De poten zijn groen voor zover gedraaid, de rest is bruin.
[19] Collectie Stichting Haags Historisch Museum, Inv.nr.: 1979x0005-OHO.
[20] SAA: Inv.nr.: 10001. In: T. Levie & H. Zantkuyl, *Wonen in Amsterdam in de 17de en 18de eeuw.* Amsterdam: Historisch Museum, 1980, p. 83.

leggen. In de blauwe kamer van het poppenhuis van Maria van Egmond van de Nijenburg staat een eikenhouten miniatuur schenktafel uit ongeveer 1680 (zie afb. hieronder). Deze was eerder beschilderd, getuige de witte resten in de poriën en de grijze verf op het kruis tussen de poten.[21] Twee mahoniekleurige schenktafeltjes op cabriole poten in midden 18de-eeuwse stijl zijn te vinden in respectievelijk de salon en de rechter slaapkamer van een poppenhuis in de collectie van Museum Arnhem.[22]



Miniatuur schenktafel uit circa 1680 in de blauwe kamer van het poppenhuis van Maria van Egmond van de Nijenburg. Bruikleen Vereniging Hendrick de Keyser uit de collectie Stichting Van Foreest en Van Egmond van de Nijenburgh, Inv.nr.: Fo 054.

[21] J. Pijzel-Dommisse, *Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw.* Zwolle: Waanders, 2000, p. 104, afb. 136.
[22] Collectie Museum Arnhem, Inv.nr.: GM 11313. Zie ook: K. Duysters, 'De poppen en het poppenhuis van Lizzy Ansingh', in: *Lizzy Ansingh (1875-1959), De poppenschilderijen van een Amsterdamse Joffer.* Warnsveld: Terra, 2005, p. 42-49.

3. Vermelding in witwerkers-ateliers.

De vroegst bekende vermelding van een witwerker die schenktafels maakt komt uit Utrecht. Het betreft Sander Davids uit 1649. Hij wordt als witwerker tot het Bijlhouwers-gilde toegelaten voor het maken van schenktafeltjes onder betaling van zeven gulden. De vroedschap pareert dit besluit echter en sommeert Sander Davids te vertrekken en draagt het Bijlhouwers-gilde op om de ontvangen zeven gulden aan Davids te restitueren. Het stadsbestuur geeft daarbij aan dat de opname van Davids als witwerker voor het maken van schenktafeltjes in strijd is met de dan bestaande gilderegels.[23] Even later, in 1658, laten de Amsterdamse witwerkers notarieel vastleggen wat hun Rotterdamse ambachtsbroeders mogen maken.[24] Daaronder is sprake van 'schenktafels met lijste en sonder lijste int versteck.' In het kort daarop vastgelegde overzicht van wat de Rotterdamse witwerkers mogen maken en verkopen spreekt men niet van schenktafels maar van 'opstaande Bak-Tafels.'[25] De Amsterdamse witwerker Hendrick Wetering heeft in 1655 in totaal 119 meubels te koop staan in het witwerkers-pand op de Hartenstraat. Hieronder bevinden zich 22 schenktafels waarvan er 14 nog ongeschilderd zijn, en zes baktafels waarvan er drie nog ongeschilderd zijn.[26] Zijn latere stadsgenoot meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter maakt tussen 1706-1720 in totaal 48 schenktafels, in drie verschillende afmetingen, te weten klein, 'middelslagh' en groot.[27] Bij een exemplaar staat gespecificeerd dat de poten geslingerd zijn. Twee kleine schenktafels verkoopt hij zonder blad. Wellicht slaat dit op het losse blad waarmee de bak afgesloten kan worden. Zijn tijdgenoot Christiaan van der Ondermeulen heeft in 1728 vijftien schenktafels en zes schenktafelbladen staan.[28] De Rotterdammer Frans Asselaer, een tijdgenoot van Sluijter, heeft in 1702 onder zijn winkelwaren tien schenktafels.[29]

Dat de productie aanzienlijk is blijkt in 1667 als de Amsterdamse witwerkers wordt verordonneerd voortaan op marktdagen met onder meer schenktafeltjes niet meer aan de westzijde van de Singel en de Koningsgracht te staan maar voortaan op de Nieuwe Reguliersmarkt en nergens anders. Dit omdat zij met hun massa meubels de weg blokkeren voor de slepers en ossenwagens.[30]

[23] UA: Toegangsnr.: 702-1, Inv.nr.: 121-23 p. 91: *Resolutiën van de vroedschap*; Inv.nr.: 708-1 79: *Bijlhouwers gildeboek met afschrift van het besluit van de vroedschap*.
[24] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2285.
[25] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam etc*. Rotterdam, Zuid-Blaak: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, 1774, letter E, artikel 52: 18 april 1658.
[26] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276. Datum: 18 november 1655.
[27] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr: 8H.
[28] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[29] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 448, folio 551-559, oude nummering 273 ev.
[30] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte privilegien ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en handelingen der stad Amstelredam: ……etc,* deel 2. Amstelredam: H. van Waesberge, S. en P. Schouten, 1748, p. 830, hoofdstuk 39, keur van 1 februari 1667. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930).

4. Geografische verspreiding.

In de gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden worden tussen 1650-1803 vele schenktafels vermeld waaronder zes geverfde, drie geschilderde en één gemarmerd exemplaar. Daarbij wordt in twee gevallen opgemerkt dat het vurenhouten tafeltjes zijn en in één geval dat het om een witwerkers-tafel gaat. [31] In de boedelinventarissen uit een aantal kleinere plaatsen verspreid over Nederland komen tussen 1685-1843 in totaal 182 schenktafels voor.[32] Twaalf zijn geverfd, zeven geschilderd, één verlakt en één is blauw van kleur. Buiten de grote steden lijkt de schenktafel daarom later in gebruik te zijn geraakt en is daar ook wat langer in de mode gebleven.

[31] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6a, p. 225.
[32] MI: boedelbank.

3.5.23 Turfbureaus en turfbakken (Catalogus Deel 3, p.746-780)

1. **De termen turfkist, -kast, -pomp en -bureau.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**
7. **Turfbakken.**

1. De termen turfkist, -kast, -pomp en -bureau.
In de Nederlandse woonvertrekken staat een grote diversiteit aan containers voor de dagelijks gebruikte turf en hout zoals manden, bakken, kisten, kasten, pompen, banken en meubels in de vorm van een cilinder- op klepbureau. De eenvoudige naaldhouten turfkist uit de 18de eeuw is tijdens de inventarisatie niet ontdekt. Het enige mij bekende mogelijk laat 18de-eeuwse nog resterende exemplaar is de diverse malen overschilderde turfkist rechts naast de schouw in de Blauwe Salon van Kasteel Heeze. In de eerste helft van de 19de eeuw worden in inboedels diverse malen turfkastjes genoemd, waarop hieronder nader wordt ingegaan. Een turfpomp is een aan de muur getimmerd kastje, waarin een houten koker uitmondt die naar de turfzolder voert, zodat men de turf voor dagelijks gebruik vanaf de zolder daardoor naar beneden kan laten vallen.[1] Dit kastje staat vaak naast de schoorsteen.[2] Zo is er een turfpomp naast de haard in de keuken van Thijs Stoffels, schilder en glazenmaker te Zaandam (1819).[3] Een turfbureau is een turfkist in de vorm van een cilinderbureau.[4] Er is in dit onderzoek voor de term turfbureau gekozen omdat het zowel de vorm als de functie aangeeft. Turfbureaus komen in zwang vanaf het moment dat het schrijfmeubel in de mode komt. Door turfbureaus het uiterlijk van schrijfbureaus te geven, spiegelt de eenvoudige man zich aan de wooncultuur van de schrijvende klasse.[5] Zo heeft de Zaanse timmerman en molenmaker Pieter Boekel in zijn winterkamer een turfbureau staan (1841).[6]

Van der Stadt toont aan dat de term turfpomp ook wordt gebruikt voor alleen het kastje naast de stookplaats en dat de beide termen turfpomp en turfbureau voor een en hetzelfde item zijn gebruikt. Turfbureaus bestaan al in de tweede helft van de

[1] G.J. Boekenoogen, *De Zaanse Volkstaal. Bijdrage tot de kennis van de woordenschat in Noord-Holland,* deel 2. Leiden: Sijthoff, 1897, p. 469; J. Honig Jz. Jr., 'Van *"Over het IJ"',* in: *De Oude Tijd,* (1869), p. 362a.
[2] G.D.J. Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek.* Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink, 1874, p. 15.
[3] Archief notaris H.C. Göbel, Zaandam, 1819, acte nr. 96, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1166.
[4] Boekenoogen, op.cit.; C.J. van der Stadt, 'Het Turfbureau, een vermommingsmeubel', in: *Antiek*, jrg. 15 (1981), nr. 10, p. 572-574.
[5] H. Piena, 'Dutch painted furniture. Imitation of function, style, construction and material', in: *Material imitation and imitation materials*. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2016, p. 48-52.
[6] Notaris J. Dozij, Archief Zaandam, 1841, acte nr. 27, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1227.a.

18de eeuw. Van der Stadt beeldt er twee af, een van eikenhout en een van eikenhout beplakt met rozenfineer.[7]

2. Ontwikkeling en diversiteit.
Turfbureaus zijn ook in beschilderd naaldhout uitgevoerd, waarvan er in totaal negen zijn beschreven. Het zijn frontale meubels, met bovenaan meestal een of twee laden en daaronder een cilinderklep, soms een schuine klep. Het vlakke front heeft een aantal valse ladefronten, gesimuleerd door sleutelentrees en opgespijkerde ladetraversen. Onder de klep zit een tot de bodem doorlopende ruimte voor de opslag van turf. De meeste bergmeubels in Nederland zijn circa 53 cm diep. De turfbureaus zijn ondieper, in de regel niet dieper dan 30-40 cm. Bij een exemplaar uit Hazerswoude, Zuid-Holland is de onderste plank van de achterwand uitneembaar om zodoende het turfmolm makkelijker te kunnen wegvegen.[8] Turfbureaus zijn witwerkers-meubels ten voeten uit: naast zogenaamd te zijn gemaakt van het dure mahoniehout, imiteren ze bovendien een chique functie: dat van een schrijfmeubel.

3. Beschildering.
Er zijn turfkisten met figuratieve beschilderingen zoals een riviergezicht met schepen.[9] Ook Schotel spreekt van fraai beschilderde turfpompen.[10] De door mij ontdekte turfbureaus dragen van origine op één na allemaal een mahoniehout-imitatie. Het betreft een over de klep en laden doorlopende bloemmahonie-imitatie, alsof men vellen fineer naar links en rechts gespiegeld heeft, zoals dat ook vaak te zien is op werkelijk gefineerde meubels. Het exemplaar uit Hazerswoude is het enige met een authentieke, nimmer overschilderde mahoniehout-imitatie, bestaande uit een roodbruin aangekleurde krijtgrondering, een dunne laag roodbruine pigmenten waarmee de houtnerf is beschilderd en tot slot een vernislaag.

4. Datering.
Vanwege de mahoniehout-imitatie op vrijwel alle turfbureaus moeten zij uit de 19de eeuw dateren. Vier van de acht turfbureaus zijn uitgevoerd met gesmede spijkers en kunnen daarom vóór 1860 zijn gemaakt. De andere vier zijn met draadnagels gemaakt en zijn later. De jongste exemplaren dragen schaafbank- respectievelijk cirkelzaagsporen en dateren rond 1900.

[7] Van der Stadt, op.cit.
[8] Van der Stadt, op.cit. meldt een eikenhouten exemplaar met een ondiepe lade onderin voor hetzelfde doel.
[9] *Catalogus van de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in het gemeentehuis te Zaandam (Augustus – September 1874).* Westzaan: T. de Jong, 1874, p. 69, nr. 631; *Herinnering aan de Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden gehouden in het gemeentehuis te Zaandam in de maanden augustus en september van het jaar 1874*. Zaandam, 1874, foto 43.
[10] G.D.J. Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek.* Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink, 1874, p. 15.

5. Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.
In het 18de-eeuwse Delft is de turfbak bij alle lagen van de bevolking aanwezig, bij rijken een groter aantal dan bij armen, mogelijk omdat rijke huishoudens meer haarden hebben.[11] Van alle turf gerelateerde meubels komen turfbakken (N=102) het meeste voor in de boedelbank van het Meertens Instituut, gevolgd door turfkisten (N=83). Turfkastjes, waaronder wellicht ook enige turfbureaus, komen slechts achtmaal voor waarvan een in Maassluis, de rest in Medemblik.[12] Het zijn allen kooplieden en winkeliers die deze kastjes in hun winkels en woonvertrekken hebben staan. Het lijkt er daarom op dat het een meubel is voor de middenklasse met de maatschappelijke aspiratie de wooncultuur van de elite te imiteren. In Hoorn is het de wijnkoper Gerrit Brons te Hoorn die 'een bureau zijnde een turf- en houtbak' in zijn voorkamer heeft.[13]

Meubels voor de opslag van brandstoffen staan in de regel in de keuken of de woonkamer van het huis, eerst nog naast de haard, naarmate de 19de eeuw vordert naast een fornuis of kachel. Turfbureaus en -bakken worden veelal afgedankt als men op kolen of gas overgaat.[14] Het fijne stof van kolen vergt een van onderen absoluut dichte container zoals een metalen emmer of een kolenkit. Turfbureaus noch turfbakken zijn aangetroffen in de inboedels van witwerkers. De wijze waarop ze gemaakt zijn sluit echter geheel aan bij de kenmerken van 19de-eeuwse witwerkers-producten, de beschildering zowel als het houtwerk. Ze kunnen echter evengoed door meer landelijk wonende timmerlieden zijn vervaardigd.

6. Geografische verspreiding.
Van de gevonden turfbureaus zijn er twee uit de provincie Utrecht afkomstig, twee uit Zuid-Holland, één uit Overijssel, één van de Veluwe en één is er op Ameland aangetroffen. Dit suggereert een landelijke verspreiding van het type. Dat wordt bevestigd door twee vroeg 20ste-eeuwse foto's van keukeninterieurs uit Limburg met daarop turfbureaus, een naast een gietijzeren fornuis in Sevenum, en een naast de haard.[15] Ook uit Doornspijk op de Veluwe is een vroeg 20ste-eeuwse opname van een keukeninterieur bekend met rechts naast de haard een turfbureau (zie afb. p. 424).[16]

[11] Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft.* Hilversum: Verloren, 1987, p. 451.
[12] MI: boedelbank, 1802, 1853, 1854, 1856, 1860, 1861, 1873, 1898.
[13] L. Schram, 'Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18e eeuw', in: *West-Frieslands Oud & Nieuw*, 58e bundel (1991), p. 132-137.
[14] Van der Stadt, op.cit.
[15] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 48282: keukeninterieur, Sevenum; AA 57697: keukeninterieur, Provincie Noord(?) Limburg.
[16] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 61632: 'Op de Veluwe'. Ermelo: De Ermelosche Boekhandel J.G.L. Gewald. De opname is gemaakt te Doornspijk, aan de Burg. Frieswijckweg.



Vroeg 20ste-eeuws keukeninterieur in een boerderij aan de Burgemeester Frieswijckweg te Doornspijk met rechts naast de haard een mahonie gehouten turfbureau met schuine klep. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 61632.

Van der Stadt oppert dat het turfbureau een typisch Zaans meubel is geweest.[17] Het lijkt er eerder op dat niet het meubel maar alleen de term turfbureau typisch Zaans is. Zo komt de term in de boedels van het Meertens Instituut en in de bestudeerde inboedels van witwerkers niet voor. De term turfbureau wordt wel genoemd in De Zaanse Volkstaal van Boekenoogen en in een Zaanse inboedel.[18] Uit dit onderzoek blijkt echter dat het type meubel daarentegen representatief is voor heel Nederland.

7. Turfbakken.

De gevonden turfbakken lopen naar boven toe wijd uit en hebben aan weerszijde dikwijls handgrepen, dit voor het heen en weer dragen tussen het turfhok en de stookplaats. De lange zijden zijn opgebouwd uit horizontale, de korte zijden uit verticale planken. Veel van wat over de turfbureaus is vermeld, geldt eveneens voor de turfbakken. Ook hun verspreiding lijkt landelijk te zijn geweest. Drie exemplaren zijn aangetroffen in Staphorst, drie in de omgeving van Epe waarvan twee beschreven, één in Huizen en de in het Zuiderzeemuseum bewaarde exemplaren komen waarschijnlijk uit Noord-Holland. Tien hier verder niet beschreven exemplaren in de

[17] Van der Stadt, op.cit.
[18] Notaris J. Dozij, Archief Zaandam, 1841, acte nr. 27 (collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1227.a).

collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, zijn afkomstig uit Gorinchem, Zaandam, Blaricum, Utrecht, Staphorst, Arnhem en Peize.[19]

De hier behandelde ondiepe hoge turfbak met aan beide zijden een handvat komt al voor in een welvarend chic neoclassicistisch interieur in Hoorn uit 1790.[20] De aangetroffen turfbakken dateren later. Slechts een van de aangetroffen turfbakken heeft gesmede spijkers en zou vóór 1860 kunnen dateren.[21] De rest van de gevonden exemplaren is jonger: vlak voor of na 1900. Ze zijn gemaakt met draadnagels en vele dragen sporen van machines zoals een vlakbank. Diverse bakken zijn met een type hout-imitatie getooid dat pas in de late 19de eeuw in zwang komt, zoals de omberkleurige hout-imitatie op het exemplaar uit Epe en de blonde notenboom-imitatie op een exemplaar uit Staphorst. Eén exemplaar imiteert de rond 1900 veel in zwang zijnde blikken turfbakken. Dit van naaldhout gemaakte exemplaar heeft net als de blikken exemplaren gegolfde zijden en is zwart gelakt.[22]

Een exemplaar uit het Zuiderzeemuseum is uitgerust met een deksel. Het is de vraag of dit van origine een turfkist was. In de houtwarencatalogus van M. Butter te Amsterdam uit het begin van de 20ste eeuw staat dit voorwerp afgebeeld als vuilnisvat (zie afb. hieronder).[23]

Ook al bestaat de turfbak, althans in inboedels, al veel langer, de meeste aangetroffen exemplaren zijn dus niet veel ouder 100-125 jaar. Oudere exemplaren zijn waarschijnlijk nauwelijks bewaard gebleven omdat ze door het intensieve gebruik snel slijten en makkelijk worden weggegooid of opgestookt.



No. 44

Vuilnisvaten

No. 45. Vuren, groen geschilderd, binnenzijde grijs geschilderd, 6 maten, namelijk:

No.	lang	breed	hoog
0	50	20	42 cM.
1	50	21	54 »
2	54	24	54 »
3	62	22	63 »
4	62	26	64 »
5	68	27	72 »

Een houten vuilnisvat, zoals deze in het begin van de 20ste eeuw in Amsterdam te koop zijn. Deze bakken gebruikt men echter ook op grote schaal als turfbak naast de haard of kachel. Bron: *Catalogus Amsterdamse Houtwarenfabriek, M. Butter, Binnenkant 26, Amsterdam*. Amsterdam: M. Butter, circa, 1915, p. 28, nr. 45.

[19] Gorinchem (NOM.48259-75, NOM.48375-75, NOM.47013-74); Staphorst (NOM.50241-78, NOM.15593-52); Blaricum (NOM.44751-74); Arnhem (NOM.28151-57); Zaandam (NOM.39612-70); Utrecht (NOM.49265-77); Peize (N.31035).
[20] C.W. Fock, *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900.* Zwolle: Waanders, 2001, p. 333.
[21] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr. Maten: H.67 x B.75 x D.30 cm.
[22] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 11536. Maten: H.45 x B.71 x D.28 cm. Een houten turfbak met gietijzeren voetjes en gietijzeren ornamenten uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum imiteert ook een metalen exemplaar (Inv.nr.: N.31035).
[23] *Catalogus Amsterdamse Houtwarenfabriek, M. Butter, Binnenkant 26, Amsterdam*. Amsterdam: M. Butter, circa 1915, p. 28, no. 45. Een zeer vergelijkbare turfbak bevindt zich in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum: Inv.nr.: NOM.48375-75.

3.5.24 Wastafels (Catalogus Deel 3, p.781-788)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling.**
3. **Gebruik.**
4. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**

1. Terminologie.

De term wastafel hanteert men al sinds de 18de eeuw. Diverse van deze vroege wastafels staan buiten of in de schuur en dienen niet om lijf en leden te wassen maar waarschijnlijk om het vaatwerk op te schrobben.[1] Naast de huidige betekenis was de term eveneens in gebruik voor tafels die dienstdeden bij voedselbereiding zoals het geval is bij de productie van dranken (1791)[2] en kazen (1876).[3]

Vermeldingen van wastafels voor de persoonlijke verzorging zijn tot 1830 zeldzaam. In 1805 bevindt er zich een wastafel onder de kastenmakers-winkelwaren van Harmanus Wynhorst in Den Haag[4] en wat later in 1819 bij een particulier in de Wagenstraat van diezelfde stad.[5] In de groene kamer van de hofstede Vredelust van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq Junior staat in 1829 een beschilderde wastafel met lampetkan en kom.[6] Dergelijke vroege wastafels kunnen hebben bestaan uit drie halverwege naar binnen gebogen poten met bovenop een blad met daarin uitsparingen voor de waskom en bakjes.[7] Dit type staat afgebeeld op een prent van een witwerkers-zaak uit 1835 (zie afb. p. 427).[8] Beschilderde naaldhouten wastafels van dit model zijn tijdens de inventarisatie echter niet aangetroffen. Wel bestaat er nog een tafel uit dezelfde tijd, met drie dunne halverwege naar binnen gebogen poten, van origine effen mos- of flessengroen geverfd.[9]

[1] MI: boedelbank, archiefnr.: 5559,61 (1761), 5406 (1771).
[2] *Wekelyks Bericht voor de Stad en de Provincie van Mechelen*, vol. 7 (1791), 5 mei, p. 255.
[3] L. Mulder (red.), *De nieuwe boeren-goudmijn, tevens bijblad van de Landbouw-courant*, jrg. 4 (1876), p. 72 en 76.
[4] *Haagsche Courant:* 2-3-1805.
[5] *'s Gravenhaagsche Courant:* 31-3-1819.
[6] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A en B.
[7] J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895*, deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1994, p. 612.
[8] *Prenteboekje voor kinderen*. Amsterdam: Erve H.M. Houtgraaf, z.j. [1835], p. 1.
[9] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43792-73.



Assortiment van een meester-witwerker met linksvoor een vroeg 19de-eeuwse driepotige wastafel, zonder kom en bakjes. Bron: *Prenteboekje voor kinderen*. Amsterdam: Erve H.M. Houtgraaf, z.j. [1835], p. 1.

In 1825 presenteert men in Haarlem een kaptafel uit Doornik (België) die tevens dienst kan doen als wastafel.[10] Vanaf 1830 komen er steeds meer wastafels in huishoudens voor. Na 1860 wordt de wastafel in huishoud-handboeken gezien als een onmisbaar item in de slaapkamer.[11] Een wastafel met meerdere laden heet ook wel een wascommode,[12] die vooral tussen 1840-1880 zijn geproduceerd.[13] Hiervan

[10] *Rapport der hoofdcommissie ter beoordeeling der voorwerpen van nationale nijverheid, ten toon gesteld te Haarlem in de maanden julij en augustus 1825.* 's Gravenhage: Algemeene Lands Drukkerij, 1825, hoofdstuk XVIII: Voorwerpen van Weelde, p. 232, nr. 2: Meubelmaker Lehembre te Doornik presenteert een kaptafel die tevens als lade- en wastafel dienst kan doen.
[11] H. Davidis, *De huisvrouw: opgedragen aan Hollandsche vrouwen uit alle standen*. 2e druk. Haarlem: De Erven F. Bohn, 1870, p. 30-31: De Slaapkamer.
[12] 'Waschcommode, waschtafel met laden. || Waschcommode, met zinken bak, 2 laadjes, handdoekrekje en stelletje.' in: *Algemeene catalogus der internationale tentoonstelling van voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van den handwerksman.* Amsterdam, 1896, p. 39.
[13] Zie ook: J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895,* deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1994, p. 667-669.

bewaart het Nederlands Openluchtmuseum diverse ontwerpen op papier uit het midden van de 19de eeuw.[14]

2. Ontwikkeling.

De vroege teruggevonden wastafels zijn in de regel niet vervaardigd van beschilderd naaldhout maar van duurdere houtsoorten als eiken-, noten- of mahoniehout. Bovenop ligt een marmeren blad met opstaande rand tegen het spatten.[15] Ze komen voor bij de meer welvarende burgerij, die op deze chique wijze uiting kon geven aan haar groeiende aandacht voor hygiëne. Zij had dienstmeiden in huis voor het opwarmen en heen en weer dragen van water.

Geverfde wastafels zijn bekend vanaf ongeveer 1830.[16] Getuige een passage in *Majoor Frans* van Bosboom-Toussaint zijn er grijs geschilderde wastafels: 'Tegen deze prachtige maar verwaarloosde antiquiteiten vloekte een hoogst eenvoudige moderne waschtafel, van grijs geschilderd hout, met ligt groene randen.'[17] Een grijs fond met randen kwamen we al eerder tegen op een ensemble uit het begin van de 19de eeuw van de rijke koopmansfamilie De Clercq uit hun Hofstede Vredelust onder Weesperkarspel.[18] Latere exemplaren dragen een mahonie- of notenhout-imitatie.[19] Een waarschijnlijk okergeel geschilderd exemplaar is te zien in een welvarend huishouden op een schilderij van Mesdag uit 1868.[20] Rond 1880-1900 komen er steeds meer exemplaren van blank Amerikaans grenen in de mode,[21] een houtsoort die ook weer in verf wordt geïmiteerd zoals op twee wastafels van naaldhout, beschilderd met een imitatie van Amerikaans grenen.[22] Vanaf de late 19de eeuw komen er naaldhouten wastafels voor die zijn beschilderd met een eikenhout-imitatie.[23] Aan het begin van de 20ste eeuw neemt het gebruik van de losse houten wastafel af, als gevolg van de steeds algemener wordende waterleidingen waarbij vaste keramische wasbakken worden geïnstalleerd.

3. Gebruik.

Op een wastafel staat in de regel een waskom. Soms is deze in het blad verzonken.[24] In dat geval kan hij, behalve van keramiek, ook van zink of koper zijn. Daarnaast gebruikt men een lampetkan om het warme water in de waskom te

[14] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.11201.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.45156-74, NOM.44970-74. Zie ook: J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895,* deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, p. 612-614.
[16] MI: boedelbank, archiefnr.: II-7 (1846); Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht.* Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1988, deel 3b, p. 808 (1862).
[17] A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Majoor Frans*. 5e druk. Amsterdam: C. Loman Jr., 1881, p. 106.
[18] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12123-51 t/m NOM.12127-51 (afgestoten).
[19] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.41823-72.
[20] RKD: database, afb.nr. 1001210237.
[21] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48210-75.
[22] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43025-73 en NOM.50196-78.
[23] Collectie Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: 0737; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51546-81.
[24] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.36355-66, NOM.41823-72.

schenken. Een zeep- en een kammenbakje staan ernaast en op de onderste plank staat dikwijls een po. Naast de wastafel zet de dienstmeid een emmer schoon water, waarin het vuile water na het wassen ook weer terug wordt gegoten.[25] Een dergelijk ensemble heet wel een wastafelstel of -garnituur. Ze zijn meestal van keramiek maar er bestaan ook metalen verlakte[26] en geëmailleerde garnituren.[27] Op de wastafel kunnen, ter bescherming van het blad en het wastafelgarnituur, geweven wastafelkleedjes liggen met geborduurde teksten als 'Goedemorgen'.[28] Aan weerszijde zitten stangen voor wastafeldoeken waarin de term 'Wastafeldoek' geweven kan zijn.[29] Enkele wastafels zijn uitgevoerd met een opstand in de vorm van een spiegel.[30]

4. Vermelding in witwerkers-ateliers.

De Amsterdamse witwerker Willem Carel Ogreen, werkzaam tussen 1845-1877, heeft op diverse punten in de stad werkplaatsen en magazijnen en maakt onder andere wastafels.[31] Later in de 19de eeuw worden wastafels op grote schaal door fabrieken van beschilderde meubels geproduceerd. Zij verkopen deze direct aan particulieren en aan over het land verspreide magazijnen die als wederverkopers fungeren. Holst & Van der Meer (1884-1888) heeft in Amsterdam een fabriek én een magazijn met onder meer wastafels.[32] De *Rotterdamsche Meubel en Speelgoedfabriek* (1889-1890)[33] en de eveneens in Rotterdam gevestigde fabrikant van geschilderde meubels Fr. Henschel produceren ook geschilderde naaldhouten wastafels.[34] Tenslotte zijn er aan diverse gestichten in de tweede helft van de 19de eeuw werkplaatsen verbonden waar jongens houten voorwerpen maken, waaronder

[25] W. Feck, 'Een dag in een trappistenklooster', in: J.J.A. Goeverneur (red.), *De Huisvriend: gemengde lectuur voor burgers in stad en land,* vol. 19. Leiden: A.W. Sijthoff, 1861, p. 406; H. Davidis, *De huisvrouw: opgedragen aan Hollandsche vrouwen uit alle standen.* 2e druk. Haarlem: De Erven F. Bohn, 1870, p. 30; L. Mühlbach, *Napoleon in Duitschland. Vierde afdeling: Napoleon en het Weener Congres, eerste deel, hoofdst. VI: Beethoven's Huishouding*. 2e druk. Deventer: H.J. ter Gunne, 1872, p. 179.

[26] J.L. de Bruyn Kops (red.), *Het bijblad van de Economist. Tijdschrift voor alle standen, tot bevordering van volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige beginselen van Staathuishoudkunde.* Amsterdam: J. H. Gebhard & Comp., 1861, p. 222: Een bezoek aan de nijverheids-tentoonstelling te Haarlem. Verlakt wastafelgarnituur vervaardigd door de Wed. J. Bekkers & Zn. Te Dordrecht.

[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33704, N.4619, N.276.

[28] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.20662, N.8626.A & B, TR.115-76, N.10814.

[29] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.16595, N.16598, N.16607.

[30] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43025-73.

[31] *Algemeen Handelsblad:* dag-editie, 29-1-1845; 27-10-1845; 2-9-1846; 16-12-1846; 22-2-1847; 15-7-1847; 9-9-1847; 25-11-1847; 12-1-1848; 9-3-1848; 9-6-1848; 5-7-1848; 6-3-1849; 14-5-1849; 23-8-1849; 28-11-1849; 24-12-1849; 26-1-1850; 15-7-1850; 22-8-1850; 6-12-1850; 11-1-1851; 5-3-1852; 10-4-1852; 12-9-1854; 15-3-1855; 8-1-1856; 30-1-1856; 10-9-1856; 12-3-1857; 28-7-1858; 27-7-1858; 2-8-1858; 18-3-1859; 13-12-1859; 18-1-1860; 20-9-1860; 25-4-1862; 10-2-1864; 29-10-1872; 1-2-1877; *Leeuwarder Courant:* 29-9-1880; 15-2-1881; 15-2-1882; *Het Nieuws van de dag:* 29-9-1880; 5-8-1887; 24-10-1887.

[32] *Algemeen Handelsblad:* 25-3-1884 t/m 13-6-1888; *Het nieuws van den dag:* 2-4-1888; *De Standaard:* 1-5-1885 t/m 17-3-1886; *De Tijd:* 3-12-1888.

[33] *Rotterdamsche courant:* 12-8-1889; 19-8-1889; 21-8-1889; 3-2-1890; 10-2-1890; 17-2-1890.

[34] *Rotterdamsche Courant:* 15-10-1888.

wastafels.[35] Dit zijn mogelijk naaldhouten wastafels omdat in de gemelde bronnen gesproken wordt van timmerafdelingen.



Geschilderde wastafels, uitgevoerd in een noten-, mahonie- of eikenhout-imitatie (1880-1890). Bron: *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-75-347, Schiedam, En detail, Export, En gros, Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 5, afb. 30 en 32.

[35] A. Meeter (Pz), *Het Huis van verbetering en opvoeding voor jongens te Alkmaar. Staat van aangemaakte voorwerpen*. Alkmaar: Johannes Roem, 1860, p. 32: Timmerij voor het rijk; 'Het Oude en Nieuwe gasthuis te Zutphen', in: *Verslag van de toestand der Provincie Gelderland*, 1873, p. 388-389.

3.5.25 Wiegen (Catalogus Deel 3, p.789-830)

1. **Terminologie.**
2. **Wiegen in witwerkers-ateliers.**
3. **Ontwikkeling.**
4. **Houten wiegen in boedelinventarissen.**
5. **Wiegen in de Zuidwesthoek van Friesland.**

1. Terminologie.
De term wieg is gedurende de gehele periode van onderzoek in gebruik geweest en duidt datgene aan wat we er nu nog steeds onder verstaan; een los meubel in de vorm van een rechthoekige bak, aan de bovenzijde open, soms met een huif, en in de regel op dwarse schommelhouten (zie afb. hieronder).



Naaldhouten beschilderde wieg met eikenhouten schommelhouten. Datering: circa 1750-1775.
Maten: L.93,5 x B.64 x H.55,4 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.41225-72
(Catalogus Deel 3, p.801).

2. Wiegen in witwerkers-ateliers.
Zelden wordt er in juridische stukken van witwerkers gerept over wiegen. Tot nu toe zijn er slechts twee bekend, die ook nog eens aan elkaar gerelateerd zijn. Op 7 februari 1658 leggen vijf Amsterdamse meester-witwerkers op verzoek van hun Rotterdamse collega's bij een notaris vast welk assortiment zij volgens de regels van het Amsterdamse witwerkers-gilde mogen maken. Daaronder noemen zij ook wiegen.[1] Zich waarschijnlijk beroepend op deze Amsterdamse notariële acte wordt

[1] SAA: Not. Arch. 2285 f. 79. Notaris J. de Winter, 7 februari 1658.

de Rotterdamse witwerkers even later, op 18 april 1658, ook toegestaan om onder meer wiegen te maken.[2]

De productie van wiegen door witwerkers lijkt gering. Slechts twee keer komen we ze tegen in hun inboedels. Zo zijn er twee wiegen bij meester-witwerker Jan Dircksz. de Vrijer in 1671[3] en twee bij meester-witwerker Frans Asselaer in 1703.[4] Later, in 1807, administreert de Amsterdamse meester-schilder vergulder en penseelschrijver Cornelis Cornelissen op de Haarlemmerdijk, dat hij voor G.D. Brand een wieg groen schildert en een week later nog een wieg voor Castelijns, beide particuliere klanten.[5] Deze schaarse gegevens duiden er mijns inziens op dat witwerkers weinig wiegen produceren. Waarschijnlijk kunnen zij niet concurreren tegen de lage prijs van de bij alle milieus gebruikelijke wilgentenen wieg (zie afb. p.433). En zij die zich een echt pronkstuk kunnen veroorloven gaan naar een schrijnwerker, getuige de houtsoorten van het merendeel van de overige houten wiegen.

3. Ontwikkeling.

Tijdens de inventarisatie zijn diverse typen beschilderde houten wiegen aangetroffen, maar slechts één exemplaar is geheel uit naaldhout vervaardigd en lijkt door een witwerker te zijn gemaakt.[6] Qua vorm is ze identiek aan de meeste 18de-eeuwse houten wiegen. Het is een rechthoekige bak die naar boven toe wijder uitloopt. De bak rust op twee maansikkelvormige schommelhouten die tegen de bodem zijn vastgespijkerd. Hoofd- en voeteneinde zijn gecontourneerd en hebben een hartvormige handgreep. Halverwege de rechterzijde zit een gaatje, waarschijnlijk voor een koord waarmee kon worden gewiegd. De zijden zijn beschilderd met cartouches, omgeven door een naïef geschilderde rocaille. Om de cartouche staan teksten. De schommelhouten zijn beschilderd met een wortelnoten-imitatie. Deze wieg dateert waarschijnlijk uit het derde kwart van de 18de eeuw.

[2] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam* etc. Rotterdam: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, Zuid-Blaak, 15 augustus 1774, letter E, artikel 52.
[3] GAR: Toegangsnr.:16, Inv.nr.: 460, folio 119-129, oude nummering 60 ev.
[4] GAR: Toegangsnr.:16, Inv.nr.: 448, folio 551-559, oude nummering 273 ev.
[5] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.
[6] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.41225-72.



Een 18de-eeuws model wilgentenen wieg met huif en kleed, op maansikkelvormige dwarse schommelhouten. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 10618.

De overige, tijdens de inventarisatie aangetroffen, wiegen lijken niet door witwerkers te zijn gemaakt. Zij zullen hier in min of meer chronologische volgorde worden behandeld. Een 17de-eeuwse poppenwieg bevindt zich in de collectie van het Zaans Museum.[7] Deze is beschilderd met een olijfgroen fond met daarop Bijbelse scènes uit het leven van Esther. Een kinderwieg met een vergelijkbare beschildering werd ingezonden door de familie Fonds in Zaandam op de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden gehouden in 1874 (zie afb. p.434).[8] Dr. N.M. Postema uit Minnertsga bezit een houten wieg met Friestalige opschriften.[9] De wieg heeft renaissance ajour zaagwerk, een groen hoofdtoon en vlakdekkend opgezette voorstellingen. Postema schrijft de wieg toe aan de familie Schol in Ameland, vanwege de gekroonde schol op het hoofdeinde. Een vergelijkbaar kinderledikant heeft een opduikende vis op het hoofdeinde.[10] Of aan dit soort decoratie-element een familienaam moet worden verknoopt is mijns inziens niet zeker. De wieg van Postema zou volgens de opschriften wel door Friestalige eigenaars kunnen zijn besteld. In zijn Hindelooper stijlkamer toont H. Nijland een eikenhouten wieg die ook

[7] Inv.nr.: ZM ZOV 02170.
[8] *Catalogus van de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in het gemeentehuis te Zaandam (Augustus – September 1874).* Westzaan: T. de Jong, 1874, p. 74, cat.nr. 723.
[9] S. Joostema, 'Amelander wieg uit 18e eeuw met kerstvoorstelling: 'En it barde dat de dagen fol rekke….', in: *Fries Dagblad,* 1994, 24 december. Tekst: 'En it barde doe't hja der wiene dat de dagen folrekken dat hja bernje soe' (Lucas 2:6). 'En Jezus rop in lyts bern ta him en sette it yn har formidden' (Mattheus 18:2).
[10] Collectie Ottema Kingma Stichting, Inv.nr.: NO 12530, voorheen OKS 7252.

tot deze groep gerekend kan worden.[11] Een vijfde en laatste wieg met een dergelijke beschildering staat afgebeeld in *Volkskunst der Lage Landen* van P. Clarijs.[12] Deze wieg bevindt zich nu in de collectie van het Museum Sorgdrager en heeft eveneens olijfgroene kaders met daarin vlakdekkende voorstellingen.[13] Wellicht zijn dit de wiegen waaraan elders, zoals op Ameland, wordt gerefereerd als een 'Sardammer' wieg.[14] De beschildering van deze wiegen vertoont overeenkomsten met de elders behandelde 17de-eeuwse ledikanten.[15]



Een 17de-eeuwse wieg op de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in 1874, ingezonden door de familie Fonds te Zaandam. GAZ: coll.nr. 267, foto nr.: 26.01435.

In enkele museale collecties bevinden zich 18de-eeuwse beschilderde houten wiegen. Zij hebben een naar boven toe wijder uitlopende bak, met in elke hoek een stijl die met een knop eindigt. Hoofd- en voeteneinde zijn regelmatig opengewerkt met een rij balusters. De lange zijden, waar die het hoofd- en voeteneinde raken, zijn in renaissancestijl gecontourneerd. Een dergelijk exemplaar wordt in 1840 afgebeeld

[11] H. Nijland, 'Hindeloopen', in: *Oude Kunst*, (1918), p. 181, collectie Museum Hindeloopen, Inv.nr.: 7714.
[12] P. Clarijs, '1. De Wooncultuur', in: Tj.W.R. de Haan, *Volkskunst der Lage Landen*, Deel III. Amsterdam: Elsevier, 1965, p. 85.
[13] Collectie Museum Sorgdrager, Inv.nr.: E 2176.
[14] S.J. van der Molen, 'In Amelander binnenhuisjes', in: *De Vrije Fries*, deel 50 (1970), p. 61-72.
[15] Collectie Ottema Kingma Stichting, Inv.nr.: OKS 7252; collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-8266.

door Willem Hendrik Schmidt op zijn impressie van een 18de-eeuws interieur.[16] Het oudste aangetroffen exemplaar, uit ongeveer 1700, bevindt zich in het Edams Museum en heeft een kastanjehouten bak. Op een van origine waarschijnlijk lichtblauw fond prijken bruine bladerranken gecombineerd met onder andere roodwit geaderde tulpen.[17] Een mogelijk iets jongere eikenhouten wieg is beschilderd met een marqueterie-imitatie van onder meer wortelnotenhout, zoals ook is aangetroffen op kruisvoetkabinetten.[18] Een midden 18de-eeuwse eikenhouten wieg uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum draagt van origine een Pruisisch blauw fond dat mogelijk decoratief beschilderd is geweest.[19] Eveneens midden 18de-eeuws is een poppenwieg die is beschilderd met een wortelnoten-imitatie (zie afb. hieronder).[20] Hierop is een zwart kader geschilderd met daarop bloemetjes, in iedere bovenhoek prijkt een bloem. De beschildering op deze poppenwieg is nagenoeg dezelfde als op een uit 1740 daterende poppenkakstoel.[21]

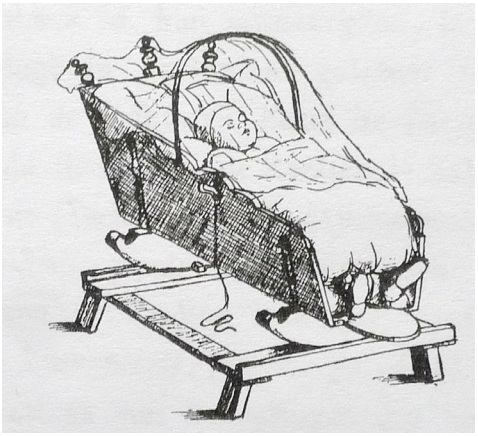


Een midden 18de-eeuws poppenwieg beschilderd met een wortelnoot-imitatie. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr. ZZM B 140.

Tijdens de inventarisatie van beschilderd meubilair uit Staphorst en Rouveen[22] zijn vijf wiegen en een poppenwieg aangetroffen.[23] Zij bestaan uit een naar boven toe wijder uitlopende bak met een open voeteneinde (zie afb. p.436). De bodem steekt bij het voeteneinde uit. Het hoofdeinde is gekroond met drie stijlen. De lange zijden zijn

[16] RKD: database nr.: 0000181334.
[17] Collectie Edams Museum, Edam, Inv.nr.: 144 - 521.
[18] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 01390.
[19] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5879-46.
[20] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B 140.
[21] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21620-54.
[22] J. Hooikammer & H. Piena, 'The dynamics of tradition: painted vernacular furniture in Staphorst, 1800-2000', in: *Vernacular furniture: context, form, analysis: proceedings ninth international symposium on wood and furniture conservation*, Amsterdam, The Netherlands, 14-15 November 2008. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2009.
[23] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM 51384-81.045.1, NOM.11555-50 en poppenwieg NOM.51384-81.045.2; collectie Stedelijk Museum Zwolle, Inv.nr.: POM 5176-63; collectie Gemeentelijke Museumboerderij Staphorst, geen inv.nr.

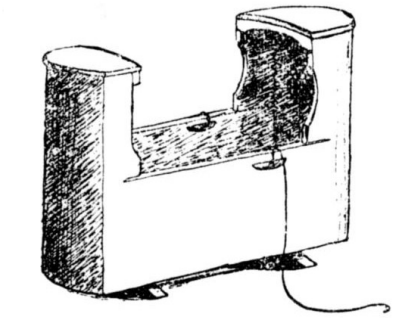
meestal versterkt met schijen en voorzien van een handgreep, soms in de vorm van een hartje. De bak is in de regel van naaldhout gemaakt. Schijen, stijlen en schommelhouten zijn van eiken-, iepen- of essenhout. Deze kinderwiegen dateren allemaal uit de 19de eeuw, de poppenwieg uit de vroeg 20ste eeuw. De als 'plankenwieg' beschreven wieg in de boedel van landbouwer Lambert Hendriks Schemper (1837) was mogelijk zo'n wieg.[24] Gezien de fabricage van spinden, kleerkisten en spinnenwielen in Staphorst en Rouveen, is het waarschijnlijk dat deze wiegen ter plaatse zijn vervaardigd.[25]



Een houten wieg uit Staphorst met open voeteneinde en uitstekende bodem. Bron: C.H. Ebbinge Wubben, 1907.

Twee bijzondere 19de-eeuwse wiegen bevinden zich in respectievelijk Museum Nairac te Barneveld[26] en Museum In 't Houten Huis in De Rijp (N.H.). Beide wiegen bestaan uit duigen en hebben zowel op het hoofd- als voeteneinde een even hoge huif. Het exemplaar uit De Rijp is mogelijk in 1859 gemaakt door timmerman Klaas Jz. Leguit (1832 -1888).[27] Ebbinge Wubben treft in 1907 een vergelijkbaar exemplaar aan in Staphorst, maar stelt dat dit type niet typisch is voor Staphorst en Rouveen en daarentegen uit Meppel kwam (zie afb. p.437).[28]

[24] Notaris F.A. Ebbinge Wubben, 10 maart 1837, acte nr. 460, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.733.a
[25] J. Hooikammer & H. Piena, op.cit.
[26] Collectie Museum Nairac, Barneveld, Inv.nr.: 0143.
[27] Collectie Familie Jongert, in bruikleen aan het Museum In 't Houten Huis in De Rijp, geen inv.nr.
[28] C.H. Ebbinge Wubben, *Staphorst en Rouveen. Aantekeningen over kleding, woninginrichting, volksgebruiken, spelen en de molen, benevens een woordenlijst.* Utrecht: Keming & Zoon, 1907, fig. 18.



De in 1907 in Staphorst aangetroffen wieg met voor en achter twee even hoge huiven. Bron: C.H. Ebbinge Wubben, 1907.

Tenslotte is er nog een 19de-eeuws type wieg waarbij de schommelhouten niet dwars maar overlangs staan. Bovendien zijn ze niet onder tegen de bak gespijkerd. De vier stijlen lopen naar beneden toe door en vormen zo korte poten waaraan de schommelhouten zijn bevestigd. Zo'n wieg wordt afgebeeld op een 19e-eeuwse interieurstuk.[29] Dergelijke wiegen bevinden zich in Museumboerderij Roekevisch te Klein Dochteren,[30] in het Historisch Museum Palthe Huis te Oldenzaal[31] en in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen (zie afb. hieronder).[32]



Houten overlangs schommelende wieg op verlengde stijlen, in 1953 verworven te Eemnes. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr. ZZM.004483.

[29] Schilderij op paneel, veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr.188, 3-6-1969, cat.nr.: 267; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 109838.
[30] Collectie Museumboerderij Roekevisch, Klein Dochteren (Lochem), geen inventarisnummer.
[31] Zie: E. Jans, *Meubilair van Twentse burgers. Burgerlijk wonen tussen Dinkel en Regge in de achttiende eeuw.* Almere/Enschede: Van den Berg, 2004.
[32] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.004483.

4. **Houten wiegen in boedelinventarissen.**

Op een tarieflijst uit ongeveer 1750 voor de beurtschepen op de route Amsterdam-Enkhuizen-Stavoren is sprake van wiegen.[33] Later, in 1795, worden op de vrachtgeldlijst tussen Marrum, Nijkerk en Leeuwarden onder het meubilair ook wiegen getarifeerd.[34] Er is tot nu toe geen 17de- of 18de-eeuws schilderij gevonden waarop een geschilderde houten wieg staat afgebeeld. Het merendeel van de wiegen in de 17de, 18de en vroeg 19de eeuw is van wilgentenen gemaakt.

Gedurende de periode van onderzoek (1600-1930) staan wiegen in verreweg de meeste gevallen op zolder of op de vliering, aangezien de wieg alleen naar de leefvertrekken verhuist als er een baby is. In de boedelinventarissen uit diverse kleine plaatsen, bijeengebracht door het Meertens Instituut, worden 580 wiegen vermeld. Bij slechts circa 10% staat gespecificeerd dat ze van hout zijn, te weten 60 wiegen (1667-1877). Een deel van de wiegen in Medemblik staat op schamels, getuige de negen wiegen met schamels en de veertien wiegschamels aldaar tussen 1718-1853. Dat in Amsterdam wiegen op schraagjes kunnen staan getuigt een anonieme administratie van een timmermanswinkel (1760-1763) waarin de timmerman noteert dat hij een schraagje voor een wieg maakt.[35] Op het Rapenburg te Leiden wordt eveneens melding gemaakt van houten wiegen, zoals de van wagenschot gemaakte wieg in 1639 op nummer 34,[36] en de houten wieg in 1650 op nummer 61 van dezelfde gracht.[37] Al eerder, in 1609, beeldt Claes Jansz. Visscher II een chic burger-interieur af met een van panelen voorzien kinderledikant op schamels.[38] Losse onderstellen voor kinderslaapkamermeubilair lijken dus al vanaf de vroege 17de eeuw in geheel West-Nederland voor te komen.

Een wiegenbank of zoldertje, te weten een plateau op pootjes waarop de wieg staat, wordt heden ten dage veel getoond in reconstructies van Hindelooper of Staphorster interieurs. Een dergelijke wiegenbank komt echter ook in 1671 in Leiden voor op het Rapenburg nr. 54,[39] en wordt rond 1660 tevens afgebeeld op een Hollands interieurstuk uit de omgeving van Jacob Ochtervelt.[40] In de keuken van Christiaan van der Ven in Gemert (1819) staat een wieg en een wiegenvoet, waarmee waarschijnlijk hetzelfde wordt bedoeld.[41]

---

[33] *Concept Reglement van de vragtloonen wegens het veertussen de steden Enchuijsen en Stavoren.* Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188.
[34] *Reglement en Artikelen voor de schippers te Marrum, voor een vaste beurtscheepen van de dorpen Marrum en Nijkerk op Leeuwarden vica versa.* Daarin: *Reglement en Taux der vragtgelden voor de Schippers van Marrum en Nijkerk op Leeuwarden, vice versa.* Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 538.
[35] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 8g.
[36] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, deel 5a, p. 160.
[37] Op.cit., 1992, deel 6a, p. 220.
[38] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1889-A-14266: gravure getiteld *Gebed voor de maaltijd.* Zie ook: T.G. Kootte, *De Bijbel in Huis*. Zwolle: Waanders, 1992, p. 50, afb. 47 en p. 84, cat.nr.: 12.
[39] Op.cit., 1990, deel 5b, p. 744.
[40] RKD: database nr.: BD/0558 - ONS/Genre 2: General (afb.nr. 0000124712).
[41] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM: Inboedel van Christiaan van der Ven te Gemert. Datum: 27-1-1819. Notaris Jan Francis Aelders.

5. Wiegen in de Zuidwesthoek van Friesland.

Eén type beschilderde wieg wordt steevast aan Hindeloopen toegeschreven. Dat is het al eerder beschreven 18de-eeuwse model met een naar boven toe wijder uitlopende bak op dwarse schommelhouten en dan beschilderd met rollend lofwerk op een meestal steenrood, blauw en soms wit fond (zie afb. hieronder).



Eikenhouten wieg met aan Hindeloopen toegeschreven schilderwerk. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.843.OV.

Wiegen uit de 18de eeuw, op een dergelijke wijze beschilderd, zijn in diverse musea te vinden.[42] Na alle bekende 18de-eeuwse Hindelooper boedelinventarissen te hebben uitgeplozen blijkt echter dat daarin slechts twee houten wiegen staan vermeld.[43] De vermelding van een beschilderde houten wieg is in Hindeloopen bovendien niet aangetroffen.[44] Wel wordt er daar gewag gemaakt van een ‘strooien wieg’, waarmee mogelijk een wilgentenen wieg is bedoeld zoals ook overal elders in Nederland in gebruik is.[45] De wiegen in Hindeloopen kunnen zowel op ‘scharnen’[46] als op een zoldertje staan.[47] Met scharnen kunnen schamels zijn bedoeld zoals die ook in

[42] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B001454 en ZZM 024091; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.843.OV, foto Inv.nr.: AA 96312; collectie Museum Hindeloopen, Inv.nr.: 2490, 3355, 4990, 5829, en poppenwiegen 0465, 2536, 3141; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM I06227, FM V06251 en poppenwiegen FM X05136, FM X05137A, FM X1951-056, FM X1955-0363 en FM X1955-0364; collectie Fries Scheepvaartmuseum, Sneek, Inv.nr.: FSM 1996-006; collectie Tullgarns Värdshus, Stockholm, Zweden, geen inv.nr.

[43] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0077 folio 53, 26-6-1743; Inv.nr.: 0078, 4-12-1792.

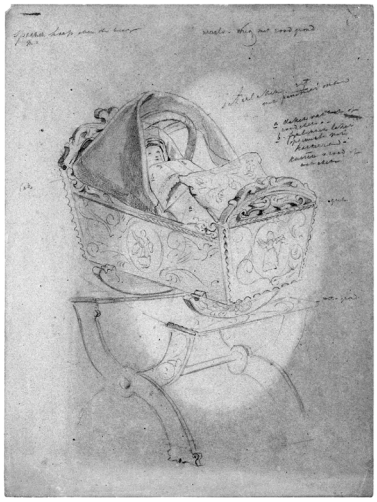
[44] Bestudeerd zijn de stukken lopend van 1729-1792: Tresoar: Toegangsnr.:13-20, Inv.nr.: 0077, 0078, 0082 en 0083.

[45] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078, 4-12-1792, Harmen Ages Hermanides.

[46] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0082, 8-11-1749, Pijtter Bockes en Bauk Epkes; Inv.nr.: 0077, folio 237, 28-12-1752, schipper Sibolt Wiggerts en Ank Pijtters; Inv.nr.: 0077, folio 266, 29-6-1754, Saling Obes en Albert Luitkes; Inv.nr.: 0077, folio 299, 29-5-1758, schipper Gerrijt Heeres; Inv.nr.: 0078, folio 41, 28-9-1769, Sjoerd Tietes Kuiper en Klesje Dirks.

[47] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078, folio 168, 30-5-1782, Sjouk Wiggerts en Wiggert Drieses.

Medemblik en Amsterdam zijn aangetroffen. Op deze schamels staan in de 18de eeuw in Hindeloopen naast wiegen namelijk ook keeften, kasten, schrijntjes en kisten. Daarnaast tekent Valentijn Bing tijdens zijn veldwerk in Hindeloopen tussen 1850-1857 een 18de-eeuwse wieg op een scharnierend onderstel (zie afb. hieronder).



Wieg op een scharnierend onderstel, vastgelegd door Valentijn Bing tijdens zijn veldwerk in Hindeloopen (1850-1857). Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Pr.16833.

Later toont ook Christoffel Bisschop (1828-1904) ons een dergelijk scharnierend onderstel op zijn twee Hindelooper interieurs met een jonge moeder uit 1892.[48] Bovendien zijn er in Hindeloopen niet slechts dwars maar ook overlangs schommelende wiegen. Halbertsma schrijft in 1844 dat hij in zijn kinderjaren in Hindeloopen 'de oude Nederlandsche wieg' nog in gebruik heeft gezien: 'Het was een platte houten bak, naar onder smaller toeloopende, op eenen rooden grond beschilderd met gele en blaauwe arabesken. Zij stond op twee geronde schragen, die niet overdwars, gelijk heden, maar in de lengte waren aangebragt, en waarop het kind dus over hoofd en voeten schommelde.'[49] Deze wieg, die Halbertsma Nederlands noemt, zou later uitsluitend aan Hindeloopen worden toegeschreven.

In het nabij gelegen Koudum wordt in de 18de eeuw wél expliciet gesproken van een beschilderde wieg, te weten in 1741 in de kleine kamer bij Abe Doedes en Aafke Maves.[50] Elders, in Molkwerum, worden ook houten wiegen vermeld.[51]

[48] Veiling Mak van Waay, 7-6-1973, lotnr.: 21, olie op doek H.99 x B.118 cm; Veiling Christie's Amsterdam, 22-10-1979, lotnr.: 388 olie op doek, H.121 x B.152 cm. Zie ook: E. van Veen, 'The Happy Family. Schilderij Chrtistoffel Bisschop verrijkt collectie', in: *Het Peperhuis, Nieuwsbrief van het Zuiderzeemuseum*, (2000), nr. 2, p. 1-3.
[49] J.H. Halbertsma, 'De Frissche lucht', in: *Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren*, jrg. 9 (1844), p. 278.
[50] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0019, folio 265, 30-10-1741.
[51] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0020, folio 181, 25-2-1761, Tijs Gerekes en Aaltie Clases; Inv.nr.: 0020, folio 242, 11-4-1765, Trijntje Tjeerds en Haije Geerts.

Samenvattend gebruikt men in Hindeloopen in de 18de eeuw diverse soorten wiegen. Er waren zowel wilgentenen als houten exemplaren. De wiegen konden zowel overlangs als dwars schommelen. Ze stonden op de grond, op schamels, zoldertjes of op scharnierende onderstellen. Dit is een veel grotere diversiteit dan de latere reconstructies van Hindelooper interieurs doen geloven, waarin alleen de bont beschilderde dwars schommelende houten wieg op een zoldertje een plaats kreeg. Bovendien, zo blijkt nu, kwamen al deze typen op schamels ook elders voor.

3.5.26 Tafelkastjes (Catalogus Deel 3, p.831-842)

1. **Terminologie.**
2. **Gebruik.**
3. **Aangetroffen exemplaren.**

1. Terminologie.
Voor de hier behandelde tafelkastjes wordt tevens de termen raamkastje, penantkastje en vader- en moederkastje gebruikt. Dat maakt het moeilijk om dit type in geschreven bronnen te volgen. De term tafelkast wordt namelijk ook gebruikt voor eikenhouten 17de-eeuwse luierkastjes. Een buffet wordt ook regelmatig een penantkastje genoemd.



Naaldhouten tafelkastje. Datering: 1870-1900. Maten: H.76,5 x D.40 x B.88,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21669-54 (Catalogus Deel 3, p.833).

2. Gebruik.
Een tafelkastje staat in de regel klem tussen de tafel en het raam, of aan de kop van een direct tegen het raam geschoven tafel.[1] Jaap Schipper (1915-2010), medeoprichter van de Zaanse Schans, vertelde dat zijn grootouders een tafelkastje tussen de twee ramen hadden staan waartegen in het verlengde een even hoge

[1] Feuilleton: 'De Mensch Wikt, nr. 12, hoofdstuk XVI', in: *Haagse Courant:* 7-11-1936; J. Provily, 'Gerrit de Wit vertelt', in: *De Clock van Callens-Ooghe*, jrg. 17 (2002), nr. 3, september, p. v53; L. Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier.* Arnhem: Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, 1974, p. 368 en 563; H.D.E. Bos, 'Meubels in West-Friesland, deel 5', in: *'t Vierkant: cultuurhistorisch tijdschrift.* Hoorn: Westfries Genootschap, (2012), nr. 1, p. 14.

eettafel was geschoven. Er zaten laadjes en deurtjes aan beide zijden zodat zowel zijn opa als oma er ieder aan hun eigen kant iets in konden opbergen.

Bos geeft eenzelfde beschrijving: ‘De specifieke plaats van het meubel is in de woonkamer, tussen het raam en de grote tafel, vandaar de naam 'tafelkassie'. De zijkanten zijn goed bereikbaar voor vader en moeder die aan weerszijde van het tafelkassie bij de tafel zitten. Het kastje bevat voor vader rookwerk en administratie, voor moeder naai- en verstelwerk. Maar ook de bijbel, koektrommel, schrijfgerei, bril en allerlei andere zaken kregen er een plekje.’[2]

3. Aangetroffen exemplaren.

De aangetroffen naaldhouten exemplaren[3] hebben een aantal laden aan één zijde en een deurtje met daarboven een klein laatje aan de andere zijde, of een deurtje en lade aan beide zijden (zie afb. p.442). De constructie van deze kastjes past geheel in de werkwijze van witwerkers, met bijvoorbeeld opgespijkerde raamwerken, hoewel ze evengoed door lokale timmerlieden vervaardigd kunnen zijn. Diverse van deze kastjes zijn overschilderd met 20ste eeuw voorstellingen maar hebben van origine meestal een mahoniehout-imitatie. De huisschilder Willem Speets (1878-1944) te Hoogwoud schilderde dergelijke tafelkastjes.[4] Net als de er tegenaan geschoven tafels zijn ze vaak afgedekt met zeil. De tafelkastjes hebben dikwijls een van oorsprong midden 19de-eeuwse vormgeving. De technische sporen zoals die van houtzaagmachines duiden er echter op dat de aangetroffen exemplaren tussen 1880-1920 tot stand moeten zijn gekomen. Voor zover te herleiden komen de bekende tafelkastjes oorspronkelijk uit Noord-Holland, variërend van Wieringen, helemaal in het noorden, tot Zaandam in het zuiden. Naast de gortladen lijkt dit dus een van de weinige type meubels dat zich in zijn verspreiding voornamelijk beperkt tot Noord-Holland.

[2] Bos, op.cit.
[3] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.17790-53, NOM.21669-54, NOM.34588-63, NOM.36128-65, NOM.32017-60 (aangezien voor schipperskastje en afgestoten); collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 23659, ZZM 025826; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: D066A.
[4] A. Jonker, *Ambachtelijk en artistiek. Westfriese huisschilders uit de 19e eeuw.* Hoorn: Westfries Museum, z.j., p. 12.

3.5.27 Spijlenkasten (Catalogus Deel 3, p.843-876)

1. **Ontwikkeling.**
2. **Geografische verspreiding.**



Een vrouw schilt knollen bij het haardvuur. Op de achtergrond staat een waarschijnlijk laat 16de- of vroeg 17de-eeuwse kast met in iedere deur vier verticale sleuven. Door Quiringh Gerritsz. van Brekelenkam. Olieverf op paneel. Datering: 1660-1669. Bron: RKD: database, afb.nr.: 0000272113.

1. Ontwikkeling.

Een spijlenkast is reeds te zien op een keukenscène van rond 1600. Getuige de kussens op de panelen is het een schrijnwerkersproduct.[1] Een eenvoudige variant van de spijlenkast is afgebeeld door Van Brekelenkam (1622-1669) (zie afb. hierboven). Hij toont een waarschijnlijk laat 16de- of vroeg 17de-eeuwse kast met in iedere deur vier verticale sleuven.[2] Pieter de Hooch heeft tussen 1658-1674 op diverse van zijn schilderijen een dergelijke sleuvenkast afgebeeld.[3] Rond dezelfde tijd beeldt Jan Steen een etend gezelschap af met er naast een sleuvenkast.[4] Tijdens de

[1] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 95537.R: gravure H.23 x B.33,5 cm. *Veiling Mak van Waay, Amsterdam*, 29-31 maart 1966, cat. 167, nr. 562c. Door Jacob Matham (1571-1631), naar Pieter Aertsen (1508-1575).
[2] RKD: database, afb.nr.: 0000272113. Voor een tweede voorbeeld van zijn hand getiteld *Biddende vrouw aan tafel* uit 1648-1654, zie RKD: database, afb.nr.: 1001157680.
[3] RKD: database, afb.nr.: 0000156278 (1658-1660); afb.nr.: 1001158035 (1668-1672); afb.nr.: 1001158067 (1670-1674); Bridgeman Art Library, afb.nr.: 35674.
[4] RKD: database, afb.nr.: 1001158590 (1658-1666).

inventarisatie is slechts één vergelijkbare maar later voorbeeld gevonden. Het is een kast uit de derde kwart van de 18de eeuw met een voor die tijd typisch blauw fond, in elke deur een sleuf en in de vorm van bollen uitgezaagde voorpoten.[5]

De aangetroffen spijlenkasten zijn ouder en hebben een rij balustervormig gedraaide spijlen in twee van de deuren.[6] Daaronder zijn er vier exemplaren met vier deuren.[7] Een daarvan draagt het jaartal 1688. Twee exemplaren hebben zes deuren, waarvan één kast met het jaartal 1699.[8] De deuren van spijlenkasten zijn in de regel voorzien van op het front gespijkerde raamwerken. Slechts één van de spijlenkasten heeft vlakke deuren.[9] Twee kasten zijn uitgevoerd met slechts twee deuren, van boven tot onder doorlopend, met bovenin elk een rij spijltjes. Deze kasten zijn echter 20ste-eeuwse constructies met gebruikmaking van oudere bedestede deuren, hergebruikt als kastdeuren.[10] Spijlen zijn een veel voorkomend verschijnsel in bedstededeuren. Daar zijn ze bovenin geplaatst opdat hetgeen in de bedstede gebeurt onbespied blijft. Bij kasten bevinden de spijlen zich echter niet bovenin maar op ooghoogte in de middelste twee deuren, waarschijnlijk om de inhoud van de kast achter de spijltjes te tonen. Een van de kasten heeft op het schap achter de spijltjes een richel om borden rechtop te kunnen zetten.[11] Het compartiment met de spijlen in deze kast diende klaarblijkelijk om met vaatwerk te pronken. In die zin zouden de spijlenkasten een 17de-eeuwse voorloper van de porseleinkast kunnen zijn.[12] Een andere functie van de spijlenkasten is wellicht het bewaren van voedsel. Achter de spijlen zit dan, tegen de vliegen, een raamwerk met gaas. Draaiwervels voor het vastzetten van een dergelijk raamwerkje zijn in sommige spijlenkasten teruggevonden.[13]

[5] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44688.
[6] Een miniatuur spijlenkast bleek na analyse een vervalsing te zijn: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2440-43.
[7] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 271 a; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5776-46 en NOM.26338-56 (uit 1688 en verloren); collectie Mevr. Von Douck (USA).
[8] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046 en ZZM 7251-62 (uit 1699) (beide aan Workum toegeschreven). Voor een zeer vergelijkbare kast zie: R. van der Neut, 'Kasten met verve', in: *Tableau Fine Arts Magazine*, 4-13 april 1998.
[9] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 271 a.
[10] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2418-43 en foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 23597.
[11] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7251-62.
[12] I. Montijn, 'Kunstbezit: een feestelijke kast', in: *Kunstschrift*, (1996), p. 46-47.
[13] Collectie Antiek d' Eglantier, Amsterdam.



Naaldhouten spijlenkast, beschilderd met tulpen en een musicerende man en vrouw. Datering: 1650-1700. Maten: H.147 x B.124 x D.43 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5776-46 (Catalogus Deel 3, p.846).

Er is een groep verwante kasten die mijns inziens niet door witwerkers zijn gemaakt. Een van deze kasten is van naald- én eikenhout gemaakt[14] en twee exemplaren zijn geheel van eikenhout.[15]

2. Geografische verspreiding.

Eikenhouten kasten met spijlen in de binnendeurtjes schrijven Van Aalst en Hofstede toe aan Friesland.[16] Boeles ziet spijlen in beschilderde kasten als een typisch Hindelooper kenmerk.[17] Er is mij echter maar één kast met spijlen bekend, geschilderd met wat men vanaf 1850 “Hindelooper stijl” is gaan noemen.[18] Deze beschildering dateert uit 1713 maar betreft een overschildering op een van origine in

[14] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1941-301.
[15] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9421 en ZZM 7586. Voor een ten dele geschilderd exemplaar zie: *Veiling Sotheby’s Amsterdam, 10 maart 1992*, lotnr.: 1128.
[16] L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011, p. 253.
[17] P.C.J.A. Boeles, ‘Hindelooper Kunst’, in: *Het Huis Oud & Nieuw, Maandelijks Prentenboek gewijd aan huis, inrichting, bouw en sierkunst,* jrg. 4 (1906), aflevering XII, p. 365.
[18] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM I 1941-301.

de gangbare Noord-Nederlandse geschilderde kast. Twee kasten met zes deuren en spijlen in de middelste deuren worden toegeschreven aan Workum.[19] Waarop deze toeschrijving is gebaseerd is onbekend. Onderling vertonen ze gelijkenis vanwege de Bijbelse voorstellingen op de panelen en de hout-imitatie op de raamwerken er omheen. Evengoed zijn er veel verschillen. De ene kast heeft S-vormig krullende ranken op de pilasters en is verder geheel gedecoreerd met marmer-imitaties. De andere kast draagt een lange jacht op het fries, ruitvormige decoraties op de pilasters en is verder effen zwart. Al deze decoratievormen komen bovendien frequent voor op andere typen kasten uit deze tijd. Uit dezelfde periode meldt Van der Molen een Workummer (1681) inboedel waarin een ‘Amsterdammers schilderde cas’ staat.[20] Ondanks de eerdere toeschrijvingen aan Hindeloopen dan wel Workum pronkte het museum in Bergen in 1908 ook met een spijlenkast als onderdeel van het voor hen kenmerkend cultureel erfgoed (zie afb. hieronder). Dit alles overziend reflecteert de beschildering van beide genoemde kasten eerder een nationale mode dan een lokale, in dit geval van Workum afkomstige, bijzonderheid.



Ansichtkaart uit 1908 van een interieur uit het Museum Bergen (N.H.) met daarop een spijlenkast met een tekst op de lade. Uitgeverij P.J. Brouwer, Bergen N.H. Collectie Gerard Wever.

[19] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046 en ZZM 7251-62 (uit 1699).
[20] S.J. van der Molen, *De Hindelooper woonkultuur. Interieur en klederdrachten in het licht der archieven*. Bolsward: Osinga, 1967, p. 51.